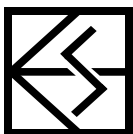

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

65
2019

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

65
2019

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2020

Emakeele Seltsi aastaraamat 65 (2019) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 65 (2019)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huomo (Turku-Tartu), Helle Metslang (Tartu), Karl
Pajusalu (Tartu), Raimo Raag (Uppsala), Kristiina Ross
(Tallinn), Urmas Sutrop (Tartu), Lembit Vaba (Harjumaa),
Jüri Viikberg (Tallinn), Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard
Winkler (Göttingen)

Toimetus Mati Ereht peatoimetaja
 Riina Reinsalu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
 Roosikrantsi 6
 10119 Tallinn

 telefon 644 9331
 e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735 (trükis)
ISSN 2228-1215 (võrguteavik)

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides:
ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences)
Linguistic Bibliography Online (Bill)
Linguistics and Language Behavior Abstracts (ProQuest)
MLA International Bibliography (Modern Language Association)
Scopus (Elsevier)

Täistekstid veebis:
www.kirj.ee
www.emakeeleselts.ee
www.ceeol.com

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud
Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Renāte Blumberga

Kõrli Stalte liivikeelseid vaimulikke tõlkeid: leer ja matused	9
Kõrli Stalte's Livonian translations of religious texts for confirmations and funerals	22

Enn Ernits

Vadja asustusnimed	23
The Votian habitation names	61

Tiit Hennoste, Külli Habicht, Helle Metslang, Külli Prillop, Kirsi Laanesoo, David Ogren, Liina Pärismaa, Elen Pärt, Andra Rumm, Andriela Rääbis, Carl Eric Simmul

Diskursusemarker (<i>ma</i>) <i>arvan</i> (<i>et</i>)	63
The discourse marker (<i>ma</i>) <i>arvan</i> (<i>et</i>) 'I think'	89

Iris Metsmägi

Sõnade <i>tiide</i> , <i>tiidakil</i> ja <i>toru</i> päritolust	91
On the origin of the words <i>tiide</i> , <i>tiidakil</i> and <i>toru</i>	105

Miina Norvik

Üldise muutumistähendusega verbid ja neid sisaldavad lausetüübid läänemeresoome keeltes	106
General change-of-state predicates and associated clause types in the Finnic languages	140

Helen Plado, Maria Reile

Vähemuskeele uurimine keeleteadusliku katsega. Demonstratiiv- pronoomenite kasutus ruumis viitamisel tänapäeva võru keeles	142
Study of a minority language using a linguistic experiment: spatial demonstratives in modern Võro	162

Küllil Prillop

Lühike, pikk ja ülipikk häälik eesti kirjakeele ajaloos.....	164
Kurzer, langer und überlanger Laut in der Geschichte der estnischen Schriftsprache.....	191

Helin Puksand, Anne Uusen

Põhikooli I astme õpilaste valmisolek ja suutlikkus teha emakeele e-tasemetööd	192
Inclination and capacity of primary school students to take an e-assessment of native language skills.....	205

Liina Pärismaa

Analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite vahekord 17.–18. sajandi põhjakeesti kirjakeeles.....	207
The relationship between analytic and synthetic locative constructions in the 17th and 18th century North Estonian literary language.....	229

Andriela Rääbis, Tiit Hennoste,

Kirsi Laanesoo, Andra Rumm

Vestluskaaslase reaktsioonid kurtmisele kooliteemalistes argivestlustes.....	231
Responses to school-related complaints in Estonian everyday conversations.....	253

Lembit Vaba

Alternatiivseid etümoloogiaid VI. <i>karsima, luga, tera(s), tiib ja tõrkuma</i>	255
Alternative etymologies VI.....	271

ÜLEVAATEID

Mari Kendla

Emakeele Seltsis sündinud sõnaraamat	277
A dictionary born of the Mother Tongue Society	287

Tõnu Tender, Jüri Viikberg

Tagasivaateks Heino Ahvena 100. sünniaastapäeval	288
A retrospective on the 100 th anniversary of Heino Ahven's birth	303

Jüri Valge

Lauri Kettunen ja Emakeele Selts	304
Lauri Kettunen and the Mother Tongue Society	318

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 100. tegevusaasta (2019) (Killu Mei)	321
2019. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Killu Mei)	331
2019. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Annika Oherde)	344
2019. aastal manala teele läinud Emakeele Seltsi liikmed	347
<i>In memoriam</i> Ellen Uuspõld (Mati Erelt)	348
<i>In memoriam</i> Mati Hint (Mati Erelt)	350
Mati Hint – Suur Üksiklane (Martin Ehala)	352
Emakeele Seltsi juubilarid 2019. aastal	357
Tähelepanuväärse keelemehe tähelepanuväärne tähtpäev. Paul Kokla 90 (Jüri Viikberg)	359
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2019	363
Lühendid	369

KÕRLI STALTE LIIVIKEELSEID VAIMULIKKE TÕLKEID: LEER JA MATUSED¹

RENĀTE BLUMBERGA

Annotatsioon. Artikkel on pühendatud liivi kultuuri- ja ühiskonnategelase Kõrli Stalte (1870–1947) 150. sünniaastapäevale. Selles on avaldatud kaks käsikirja, mille Stalte on aastatel 1931–1933 liivi keelde tõlkinud kirikukäsiraamatust ja mis olid mõeldud soome luteri õpetajale Helle Kalervo Erviöle. Erviö oli esimene ja seni ainuke kirikuõpetaja, kes teenis liivlasi nende emakeeles: aastatel 1931–1938 pidas ta mitukümmend liivikeelset jumalateenistust kõigis Kuramaa Liivi ranna luteri kirikutes ning palvetunde liivi taludes, koolides ja surnuaedades, mattis surnuid, ristis lapsi, viis läbi leeriõpetust ja jagas kodudes armulauda. Soome Rahvusarhiivist leitud käsikirjadel ei ole dateeringut ega autorit, seepärast on artiklis kirikukäsiraamatu katkete tõlked dateeritud ja nende tõlkija välja selgitatud. Juttu tuleb ka teistest Stalte vaimulikest tõlgetest, esimestest liivikeelsetest jumalateenistustest ja ristetest.

Võtmesõnad: liivi keel, keele dokumenteerimine, terminoloogia, kirikulugu, läänemeresoome keeled, luteri usk

1. Sissejuhatus

2020. aastal möödub 150 aastat tähtsaima liivi kultuuri- ja ühiskonnategelase Kõrli Stalte sünnist (10.08.1870 Irē küla, Läti – 12.01.1947 Fehrbellin, Saksamaa). Ta oli luuletaja, sh liivi hümnide sõnade autor, tõlkija (tähtsaim töö uue testamendi tõlge), liivi kuukirja Līvli toimetaja ja artiklite autor, liivi kirjakeele korraldaja, 1923. aastal loodud esimese liivi ühiskondliku organisatsiooni Liivi Liidu (Līvõd İt) asutaja ja tegevuse korraldaja, esimese liivi koori eestvedaja, Lauri Kettuneni abistaja

¹ Uurimus on valminud Läti riikliku uurimisprogrammi projekti „Läti keel“ alaprojekti „Liivi keel“ (nr VPP-IZM-2018/2-0002) raames.

liivi–saksa sõnaraamatu koostamisel jm. Selles artiklis käsitletakse ainult seda Stalte tegevusala, mis on seotud vaimulike tekstide tõlkimisega.

Artikli peamine eesmärk on publitseerida kaks avaldamata liivikeelset käsikirja, et täiendada liivi keele korpust, mida Läti Ülikooli liivi instituut praegu arendab ja kus siia maani ei olnud liturgilisi tekste, ning teha tekstid uurijatele kättesaadavaks. Käsikirjad leidis siinkirjutaja Soome Rahvusarhiivist soome luteri õpetaja Helle Kalervo Erviö² (1906–1951) dokumentide hulgast (Erviö, KA). Tekstid on arhiivi jõudnud 2000. aastate alguses, seega veidi hiljem kui pool sajandit pärast kirikuõpetaja surma. Need on tõlgitud kirikukäsiraamatust: esimene on kirikuõpetaja leeritekst ja kirjutatud Erviö käega, teine aga on loodud matuste tarbeks ja kirjutatud Stalte käega. Kummalegi käsikirjale pole märgitud dateeringut ega autorit. Artiklis soovitaksegi määrata kindlaks nende dateering ja pakkuda tõendeid selle kohta, et tõenäoliselt on mõlema käsikirja liivi keelde tõlkinud Stalte.

2. Kasutatud allikad

Dateeringu ja tõlkija tuvastamiseks on kasutatud järgmisi allikaid:

- 1) kirikuõpetaja Erviö kirjad oma tööandjate tolleaegsele esindajale Matti Pesonenile; asuvad Soome Rahvusarhiivi Pesoneni perekonna arhiivis (Pesonen, KA);
- 2) Erviö ja Pesoneni kirjutatud artiklid Liivi rannas aset leidnud tegevuse kohta; ilmunud Ärataja Seltsi väljaandes Hengellinen Kuukauslehti;
- 3) Erviö tütre Riitta Erviö koostatud käsikiri väljakirjutistega ja katkete ümberjutustustega isa kirjadest abikaasale Hilikka Erviöle; koopia asub autori arhiivis (Erviö, RB);
- 4) keeleteadlase Lauri Kettuneni mälestused sõitudest liivlaste juurde (Kettunen 1948, 1960);
- 5) autori varasemad uuringud (Blumberga 2006, 2011).

Kahjuks ei ole Erviö abikaasale adresseeritud kirju arhiivile üle antud, välja arvatud üks neist, mis on dateeritud 3. jaanuaril 1938. Tütre koostatud kasinate ümberjutustuste ja väljavõtete järgi võib arvata, et need kirjad

² Erviö täitis 1930. aastatel Soome kristliku organisatsiooni Ärataja Seltsi (Herättäjä-Yhdistys) ülesandel mitu korda aastas liivi külades liivi keeles kirikuõpetaja kohustusi.

annavad kirikuõpetaja tegevusest liivlaste juures põhjalikuma ülevaate kui Erviö kirjad Pesonenile ja Ärataja Seltsi väljaandes publitseeritud artiklid. Tütar on väljakirjutised ja ümberjutustused pannud kronoloogilisse järjekorda, aga ei ole kõigile kirjadele märkinud kuupäevi. Seetõttu ei ole sellele dokumendile viidates alati võimalik esitada täpset kuupäeva.

3. Liivlaste hingehoid 1930. aastatel

Liivikeelne liivlaste hingehoid sai alguse alles 1930. aastatel Ärataja Seltsi algatusel. 1930. aasta maikuus külastasid seltsi esindajad Matti Pesonen ja Arvi Malmivaara Lätit ning liivlaste keskset küla Irēt, et selgitada välja liivlaste kristlikud vajadused (Blumberga 2011: 181). Reisi järel leiti, et liivlastel on vaja oma kirikuõpetajat, liivikeelset piiblit või vähemalt uut testamenti ja vaimulikku lauluraamatut (Pesonen 1930: 130), sest need teosed olid kättesaadavad ainult läti keeles. 1930. aasta alguses otsustas Ärataja Selts võtta tööle kirikuõpetaja, kes teeniks ingerlaste koguduses Narvas. Pesoneni algatusel otsustati kirikuõpetaja tööpõldu laiendada ja teha talle kohustuseks kanda hoolt ka liivlaste vaimuelu eest (Pesonen 1999: 325–326).

Ärataja Seltsi palgatud kirikuõpetaja oligi Helle Kalervo Erviö, kes aastatel 1931–1938 pidas kokku mitukümmend liivikeelset jumalateenistust kõigis Liivi ranna luteri kirikutes (Küolka, Irēs, Pizās) ning mõne jumalateenistuse Riias ja Ventspilsis (Blumberga 2011: 181–184). Lisaks pidas ta liivikeelseid palvetunde ja jumalateenistusi liivi taludes, koolides ja kalmistuil, saatis ära surnuid, ristis lapsi, viis läbi leeri ning jagas vanuritele kodudes armulauda (sealsamas).

Tõsi küll, esimest korda külastas Erviö Liivi randa juba 1930. aasta augustis, aga siis ei osanud ta veel liivi keelt. Selle reisi ajal elas kirikuõpetaja Stalte juures, tutvus liivi küladega, pidas neis eestikeelseid palvetunde ja õppis liivi keelt (Pesonen, KA: 24.08.1930). Pärast tutvumist kohalike oludega arvas Erviö, et eduka töö jaoks on kõige rohkem vaja vaimulikku lauluraamatut, kirikukäsiraamatu tõlkeid liivi keelde ja uut testamenti (sealsamas).

Uue testamendi tõlkijaks valiti Irē liivlane ja kunagine Irē kiriku köster Kõrli Stalte (köstri kohustusi täitis ta aastatel 1905–1922, vt EKL), kes oskas väga hästi saksa keelt ja kasutas tõlkimiseks peamiselt Lutheri tõlget, aga ka eesti- ja soomekeelseid tõlkeid ja algset kreekakeelset teksti

(Kettunen 1960: 164). Tõlge oli valmis juba 1934. aasta alguses (Pesonen, KA: 06.03.1934), aga rahaprobleemide tõttu ilmus uue testamendi mittetäielik väljaanne (evangeeliumid ja Apostlite tegude raamat) alles 1937. aastal ja täielikult 1942. aastal (ÜT 1942). Samasugune saatuse oli rahapuuduse tõttu ka liivikeelsete vaimulike laulude raamatul, mille kallal alustas Stalte tööd 1930. aastal (Pesonen, KA: 25.08.1930) ja mille käsikiri oli valmis juba 1932. aasta veebruaris (Pesonen, KA: 13.02.1932). See ilmus aga alles 1939. aastal (LVL 1939), kui liivi külades ei olnud enam ühtegi liivi keelt oskavat kirikuõpetajat.

4. Käsikirjade dateering ja autor

Kirikukäsiraamatut ei tõlgitud liivi keelde täies mahus, sest seda läks töökohustuste täitmiseks vaja ainult kirikuõpetajal Erviöl. Seetõttu võib tema kirjade ja teadete põhjal järeldada, et käsiraamatu katked tõlgiti vajadust mööda mitme aasta jooksul. Kui vaimulike laulude kogumiku ja uue testamendi tõlkimise ning väljaandmise kohta pakub asjaosaliste kirjavahetus üsna täpseid andmeid, siis käsiraamatu katkete tõlkimise kohta kahjuks palju teada ei ole.

4.1. Jumalateenistus ja ristsed – 1931. aasta tõlked

Arvatavasti algas käsiraamatu katkete tõlkimine 1931. aasta jaanuaris, kui Erviö sõitis teist korda liivlaste juurde. Kuu lõpus 25. jaanuaril toimuski Irē kirikus esimene teadaolev jumalateenistus, mis leidis osaliselt aset liivi keeles: „Pühapäeval³ kavatsen pidada jumalateenistuse Pizā kirikus ja siis minna ka teistesse läänepoolsetesse küladesse, samuti pean jumalateenistuse järgmisel pühapäeval⁴ siin koos kirikuõpetaja Häusleriga⁵. Tema jutlustab läti keeles, ma püüan liivi keeles“ (Pesonen, KA: 14.01.1931). Hiljem kirjutas Erviö väljaandes Hengellinen Kuukauslehti, et köster Stalte oli liivi keelde tõlkinud liturgiakatked, seetõttu leidis ka altariteenistus osaliselt aset kahes keeles, läti ja liivi

³ 18.01.1931.

⁴ 25.01.1931.

⁵ Kirikuõpetaja Arnold Häusler oli Riia eesti koguduse õpetaja, kes oskas eesti ja läti keelt ning kes sõitis korra kuus Irēsse jumalateenistust pidama, sest kogudusel ei olnud tollel ajal oma õpetajat.

keeles (Erviö 1931a: 31). „Esimene täielikult liivikeelne jumalateenistus altariateenistuse ja lauludega“ toimus aga poole aasta pärast, 9. augustil 1931 Irē kirikus (Erviö, RB: 08.1931): „Senini ei pidanud ma jumalateenistusi täies mahus, aga nüüdseks on õnnestunud tõlkida liivi keelde terve kirikukäsiraamatu osa, mis jumalateenistuse kohta käib. Kui sellele vastav jumalateenistus Irē kirikus peeti, oli kohale tulnud suur hulk liivlasi“ (Erviö 1931b: 160). Niisiis oli selleks ajaks käsiraamatust juba tõlgitud jumalateenistuse pidamiseks vajalik kirikuõpetaja tekst. Ka see tekst leiti Erviö dokumentide hulgast Soome Rahvusarhiivist ja on avaldamiseks ette valmistatud.

On teada, et esimesed liivikeelsed ristsed viis Erviö läbi samuti 1931. aastal, kui ristiti neli last (Erviö 1932: 82). Usutavasti ristiti esimesed kaks last augustis: 7. kuupäeval Sīkrõgis ja järgmisel päeval Vaidis, kus ristiti Berta Bertholdi kaheaastane vend (Erviö, RB: 08.1931). Berta Elizabet Berthold (abielus Mangule, 1915–2001) oli Ärataja Seltsi kasvandik ja omandas seltsi toel halastajaõe kutse Soomes (Blumberga 2011: 173). Nendest ristsetest on oma mälestustes põhjalikumalt kirjutanud Lauri Kettunen (1960: 159–161), kes oli palutud lapse ristiisaks. Tõsi küll, mälestustes nimetab ta oma ristilapseks Kõrli (Kõrli Berthold, sündinud 1926), kuigi vanuse järgi oli selle au jaoks sobivam tema kolm aastat noorem vend Bernhard Berthold (1929–1941). Kahjuks ei olnud käsiraamatu katket ristsete tekstiga Erviö dokumentide hulgas arhiivis. Samuti ei ole seda õnnestunud leida ka teistest arhiividest. Võimalik, et liivikeelne ristsete tekst ei ole säilinud.

4.2. Leer – 1932. aasta suvi

1932. aasta kevadel otsustas Erviö laiendada oma tööpõldu leeriõpetuse ja pühapäevakooliga: „Kui hästi läheb, tahaksin ma suvel viia läbi leeriõpetuse liivi keeles, sest siis on õpilased kodus. Proovin korraldada ka pühapäevakooli tööd. Kõigis külates ei ole liivi keelt oskavaid lapsi ja teistes külates tegutseb jälle baptistide pühapäevakool, aga võib-olla võiks mõnes külas sellise läbi viia“ (Pesonen, KA: 04.03.1932). Tundub, et mõte pühapäevakoolist jäigi mõtteks, aga esimene liivikeelne leer leidis aset 23. juulil 1932 (Erviö, RB: 22.07.1932). Veel 8. juulil kirjutas kirikuõpetaja oma abikaasale, et ta tahaks teha leeriõpetuse, aga ei olevat ühtegi noort, kes seda sooviks (Erviö, RB: 08.07.1932). Paari nädala pärast

oli tal aga juba kaks õpetatavat: „Lepste⁶ tütrele⁷ viin läbi leeriõpetust, teisi pole. Järgmisel nädalal Vālgamā⁸ pojale, leeritan kodus, mõlemad liivi keeles“ (Erviö, RB: 15.07.1932). Praegu ei ole teada, kelle kolmest Lepste kasutütrest ja neljast Volganski pojast õpetaja Erviö täpselt tollal suvel leeritas. Vanemate nimede järgi võib järeldada, et tegu oli aktiivsete liivi perekondade lastega.

Esimesi liivikeelseid leeriõpetusi kirjeldas õpetaja Erviö kirjas oma tööandjale niimoodi: „Minu viimasel sõidul Liivi randa said esimesed liivi noored omakeelse leeriõpetuse. Kasvandikke oli kaks, kellest üks leeritati Irē kirikus 24. juulil ja teine eelmisel päeval oma kodus, sest ta oli haige ega saanud kirikusse tulla. Vähemasti sai leerijumalateenistusest ilusasti kaunistatud kirikus meelde jääv sündmus. Jumalateenistusel esines noorte liivlaste koor, kes laulis jumala austamiseks vaimulikke laule“ (Pesonen, KA: 05.08.1932). Eelnevast võib järeldada, et leeriks vajaminev käsiraamatu tekst oli tõlgitud hiljemalt 1932. aasta juuli teises pooles.

4.3. Matused – 1933. aasta või siiski 1931. aasta suvi

Esimeste matuste ja vastavalt ka kirikukäsiraamatu asjakohase fragmendi tõlke dateeringu ümber on rohkem segadust. Varem arvati, et esimesed liivikeelsed matused peeti 1931. aasta augustis (Blumberga 2011: 182). Selline seisukoht tulenes Kettuneni 5. augustil 1931. aastal dateeritud kirjast, milles Kettunen kirjeldab soome ökonomistile ja liivlaste toetajale Yrjö Jahnssonile liivi ühiskonnaelu uudiseid ja kirjutab muu hulgas, et õpetaja Erviö on juba „liivi keeles ristinud lapsi, jaganud armulauda ja lugenud surnute eest hauarahu palveid [*siunannut vainajia haudan lepoon*]“ (Jahnsson, KA: 05.08.1931). Ometi ei ole teistes praegu autori käsutuses olevates dokumentides ega kirikuõpetaja enda kirjades ja teadetes andmeid ei 1931. aastal ega 1932. aastal peetud matuste kohta. Alles 1933. aastal kirjutab Erviö teates oma Liivimaa töö kohta, et sellel aastal on olnud ka üks matus (Erviö 1934: 108). Seetõttu on vägagi võimalik, et esimesed liivikeelsed matused peeti alles 1933. aastal. Muidugi ei välista see, et matuste jaoks vajaminev käsiraamatu katke oli tõlgitud juba 1931. aasta suvel, sest siis leidis aset aktiivsem käsiraamatu tõlketöö ja Kettuneni

⁶ Mart Lepste (1881–1958), liivi keele õpetaja ja Liivi Liidu juhataja.

⁷ Tegelikult oli ta Lepste kasutütar.

⁸ Didrök Volganski (1884–1968), liivi ühiskonnategelane ja Liivi Liidu juhataja.

pidi olema põhjust kirjutada matuste kohta, mis olid just kui liivi keeles aset leidnud (tõlgitud tekst ja mõne sobiva surija ootamine?).

4.4. Kõrli Stalte – katkete tõlkija

Miks võib kirikukäsiraamatu mõlema fragmendi tõlkijaks pidada Kõrli Staltet, kui ainult matuste kulg on kirjutatud tema käega? Mis tõendab tõlkija autorsust? Kas või see, et Erviö ise ei maini kuskil oma tööst liivlaste juures rääkides, et ta oleks tõlkinud fragmente käsiraamatust. Tänu käsiraamatu tõlkimise eest avaldab ta ainult professor Kettunenile ja köster Staltele. Sealjuures Kettunenile ainult 1931. aastal: „[...] ja sellel nädalal on kavas esimesed liivikeelsed ristsed. Professor Kettunen ja härra Stalte on tõlkinud katked käsiraamatust, nii et väikeste sammudega läheb töö siin edasi“ (Pesonen, KA: 03.08.1931); „Oleme koos prof Kettuneni ja hr Staltega tõlkinud käsiraamatut. Tõsi küll, minu osa on selles töös olnud väga väike“ (Erviö, RB: 07.08.1931); „Samuti pole võimalik jätta mainimata seda abi, mida professor Kettunen on pakkunud just käsiraamatu katkete tõlkimisel“ (Erviö 1932: 83).

1931. aasta suvel tegeles Lauri Kettunen koos oma tudengite Aulis Rissaneni, Urho Tuomola ja Väinö Kyröläga Irēs Stalte juures oma liivi keele sõnaraamatu käsikirjaga (Kettunen 1960: 153–154) ning võis seega aidata ka Erviöl, kes tollel suvel töötas liivi külades juuli lõpust kuni augusti keskpaigani, nii liivi keelt õppida (Erviö, RB: 08.1931; 12.08.1931) kui ka kirikliku käsiraamatu tekste tõlkida. Kahjuks ei kirjuta Kettunen oma mälestuses midagi selle kohta, milline oli tema enda panus sellesse töösse. Arvatavasti aitas Kettunen siiski pigem luua uusi ja valida välja sobivaid sõnu jms, mitte ei tegutsenud peamise tõlkijana. Seda versiooni toetab ka see, et hilisematel aastatel nimetab Erviö kirikukäsiraamatu fragmentide tõlkijana ainult Staltet: „Neist abilistest toome eriti esile köster Stalte, vaimulike laulude ja piibli katkete ning käsiraamatu fragmentide tõlkija [...]“ (Erviö 1933: 109); „Köster K. Stalte on endiselt tõlkinud katkeid kirikukäsiraamatust [...]“ (Erviö 1934: 109).

4.5. Tekstide kirjaviis

1930ndad, mil ka vaatlusaluse käsiraamatu tekstid on tõlgitud, olid liivi kirjakeele⁹ aktiivse arendamise aastad: ilmusid kuukiri Līvli (1931–1939), Liivi sõprade seltsi Lätis kalendrid (1932 ja 1933), Pētõr Dambergi koostatud lugemisraamat koolidele ja kodudele „Jemakīel lugdõbrāntõz skūol ja kuod pierast“ (1935) ja teised. See oli aeg, millal Valts Ernštreitsi arvates algas liivi keele uus arengujärk, mis kestis kuni 1960ndate lõpuni: „Teine 20. sajandi arengujärk algab väga selgelt ajakirja Līvli ilmumisega aastal 1931, mil kirjakeeles võetakse süsteemsele kasutusele rida uuendusi, sealhulgas juba 1920. aastatel väljapakutatud põhimõtted [...]“ (Ernštreits 2010: 183). Ka käsiraamatu tekstide tõlkija Stalte osales aktiivselt selle perioodi liivi kirjakeele arendamisel ning just selle tõttu on liivikeelsetes tekstides kasutatud selle ajastu ortograafiat ja keelevorme.

Mõlemad käsikirjad avaldatakse alljärgnevalt algupärases ortograafias, st need ei ole ümber pandud tänapäeva liivi keele kirjaviisi. Publikatsiooni on alles jäetud ka kõik ümberkirjutamisel tekkinud vead.

5. Lõigud kirikukäsiraamatust

5.1. Leer

Selles tekstis on ka mõned soomekeelsed sõnad. Et eraldada neid liivikeelsest tekstist, on need pandud nurksulgudesse.

1. Introitus: Sā virgõ, sā virgõ, Tsion! Ēdi entšta entš joudõ ja entš knašš āriņiš. Sin nuord sodamied āt syndõn kui kastug uomõg valst. – Nei rōkandõb Izand: Ma tāb sīnda entšõn kīldõ iganis ja entšta andõ kīlõks õigõms ja kuods ja alastõms ja usks ja sād tundõm Izandt. – Ouv volgõ Izan ja Puogan ja Pivan Vaimõn!
2. [Puhe]
3. Nei rōkandõb Izand: Kis yļ min tapartõb rou jeds, yļ sie ma ka tāb tapartõ entš Iza jeds, kis um touvõs.
Sie mād Izand Jēzus Kristus sõna pāl ma kizub sin kādst:

⁹ Liivi kirjakeel on kujunenud 19. sajandi keskpaigast alates ja selles protsessis on olnud mõned etapid, mida oma doktoritöös on põhjalikult uurinud ja täpsustanud keeleteadlane Valts Ernštreits (2010).

1. Kas sa iŝ entšöst tapartõd sieldõ ja julgiz tundõmiz pierrõ, ku sa kuolmainagiz Jumal, Iza, Puoga ja Pyva Vaim pāl uskud, nei ku ta entšta entš sõnas um nägtõn ja nei kui mād evangelium-luter usk lātkub sieda uskõ tām pyva sõna pierrõ sieldõ ja pūdist tapartõb ja tieutõb, siz kīt: Ja.
2. Tapart iŝ sydamõks ja sūkõks Jumal ja lātkub jeds sieda entš uskõ, mis pāl sa uod rištõt ja missās sa uod opatõt.
3. Kas sa tād sie usk jūr ja leb sie ka evangelium-luter usk lātkub tapartõks jūr iedõ, ku mēg patlist leb alastõm – set leb usk Jēzus Kristus pāl – pivalisõks sām ja kas sa tād ka jellõs ja kuolõs sie jūs vizastis piddõ, siz kīt: Ja.
4. Kas sa tõitad sydamõst sieda tādõl pānda, sie usk pierrõ jellõ, entš Pästajizõn alantõms küldzi tagan kādõ, Jumalt ārmastõ amast sydamst ja entš ležglist nei iŝ kui entšta, siz kīt: Ja.
5. Kas sa ka tõitad, laz sa nei võigõ jellõ ja kādõ, äbvāzzõs tarpõl pānda pallõs Izand alastõm andõ, sõnnõ ja zakramentõ, siz kīt: Ja.
4. Izand um sieda külõn! – Ja selļi sin tapartõmiz ja tõitamiz pāl võtab ma entš amat puolst, kui evangelium-luter usk pyvakuoda kutstõt ja pandõt pālkali tām nims sīnda tām tävd õigiz itlizõks vastõ, laz sinnõn nei kui siedaigsāni Jumal sõna jūs volgõ jagu pyva õdõgiz ja amad mūd alastõmandõd, pyvastõmõd ja õigõmt jūs, mis Izand entš lātkubbõn mā pāl um andõn, ja ma tapartõb, ku sa usks pīlõd lopandõks sāni, sinnõn ka līb ykškõrd jaggõ äbkaddijiz pierandõks ja äbulzkitõb iganiz jēlamiz riem jūs. Amen.
5. Tul ny ja võta usklis sydamõs vastõ Izand pyvastõmt: Arm Jumal pyvastõg sīnda leb ja leb, ja ama, mis sinnõn um, vaim ja jeng ja leja, sāgõ voitõt äbriktõt mād Izand Jēzus Kristus tulmiz pāl! Amen.
Nei rokandõb Izand: Vol ustõb kuolõm sāni, siz ma āndab sinnõn jēlamiz vārka. Siepierast vol viza, äbliketõb ja sā īdõ kaval ju tādõks Izand ties. Siepierast ku Jumal um ustõb, kis sīnda um kutsõn. Mād Izand Jēzus Kristus aru volgõ ja iegõ sinkõks! Amen.
6. [Puhe seurakunnalle.]
7. [Rukous.]

Nei rokandõb Izand: Tulgid amad min jūr, kis tēg uot vājastõt ja kādam allõ ja mā tāb tēdi virtõ.

Vondsōst āt ne, kien um siemiz ja juomiz nālga ōigōm tagan, siepierast ku nāntōn um tāutōdōn sāmist.

5.2. Matus

Matami.

1. Iza, Puōga ja Pyva Vaim nims. Amen!
2. Rōk.
3. Panmō tādōl Jumal sōnnō ja kūldōgid mis ta tapartōb yļ rišting kaddōjiz kazam: Rišting, naizōst syndōn, jelab lītiz yrg ja um tāuž ābarmō, ta kazab kui pusk ja pudub jara, ūrgub jedst jara kui vār ja āb iē paikōl. Pōrmōn um sāmōst tegiž mā sizzōl, kui ta um vond ja vaimōn tegiž Jumal jūr, kis um andōn tānda.

(Kazzōn jūs.) Mēg uōm Sin jeds vōrōd ja kylalist, kui amad mād izad. Kūldōgid kui Jumal sōna mādlōb mādōn vaļmōdōn vōlda kuōlōm pierast:

Pan kōrdōl entš kuota, siēpierast ku sinnōn um kuōlōmōst. Ymmar nimud volgō tādōn kāļ sidtōt ja tād kŷņdōld palagōd; volgid virgs, siēpierast ku tēg ād tiedat, kuna kuod izand tulab, kas ta tulab ōdōn, vōi puōlstyedō, vōi kikiš, vōi uōndžōl, algō ta tulds tādī liēdag magōmōs. Algid jeksōgid mittō, Jumal āb las ēntšta kēļštam: mis rišting kŷlab, sieda ta nītōb.

Vōtagid sydam jūr, kui leja kaddōjis kazams Jumal sōna māđi riēmtōb:

Kuōlōm um patud pālka, aga igani jelami um Jumal and lōb mād Izand Jezus Kristus. – Kristus um ylnūzōmi ja jelami; kis tām pāl uskub, jelab, ku ta ka kuōlōb ja kis jelab ja uskub tām pāl, se āb kuōl īganōs. Stuņd tulab, kiēns amad, kis ōdiš (kālmiš) āt, tām yeldō kūlōbōd ja tulbōd ulzō, kis jōvvō āt tiēnd, jēlamiz ylnūzōmiz pāl. – Kuōlōm um jara niēldōt vōitō. Kuōlōm, kus um sin ānda?! Eļ, kus um sin vōit?! Aga tienandōks volgō Jumalōn, kis mādōn vōitō um andōn lōb mād Izand Jezus Kristus. Amen!

(Laps jūs.) Kūldōgid ka entš riēmtōmiz pierast, mis Izand, kuođin yļ lapst kītōb, siēpierast ku nei um kēratōt: Siēs entšs stuņds oppōjist astist Jezus jur ja rōkandist: Kis um se ama sūr touvō valds? Jezus kutsiz yđ laps entš jūr ja paņ siē sydamōl nānt vail

ja rōkandiz: Tuodlist, ma kītōb tāddōn, aʒ tēg ymmar ād kiērōt ja ād sāt sellistōks kui lapst, siz tēg ād sāt touvō valdō.

Pangōd tādōl, ku tēg mitýtō nāšti piškist ād puolgōt; siēpierast ma kītōb tāddōn ku nānt engōld nābōd min Iza palgō touvōs ydōkabal.

4. Āndam ni entš kuōlōn veļ (sōzar – siē kuōlōn laps) leja ōdan (kālman) kui siēmt ylnūzōmiz pāva pierast:

Māstō sa uōd vōttōt, mādōks sinnōn um sāmōst, māstō Izand Jezus Kristus virgtōb sīnda peris pāvan.

5. Pālam Jumalt:

(Kazzōn jūs) Alastli, igani Jumal! Sa uōd lōb entš ainagisyndōn Puōga Jezus Kristus kuōlōm ja ylnūzōmiz, kuōlōmōn vōimist vōttōn, nei ku ta mādōn, aʒ mēg uskōm, āb vōi emin kajjō tiēdō.

Kiēr entš iza pālga mād, entš lapst, puōl ja laz se ōda (kālma) mādlōg mādōn, mād kazzōks, ku ka mādōn um laggōmōst siēst māilmast, kuna sa sieda tād ja māđi kutsud. – Opat mādōn tuožist tādōl pānda: ku kuōlōm um patud pālka, aga ku igani jelami um Jumal and, tund lōb mād Izand Jezus Kristus, ku mēg entš iga yrgō, mis sa mādōn tāsa pāstamizōks āndad, jōvist aʒžōl panm, entš mitmōsugliži patidi jara tundōm, sydamōst ēntšta sin puōl kiērōm, sieda votšōm, mis yllō um, kus Kristus mād Pāstaji jelab, jega pāva pattōn kuōlōm ja ōīgōms ja pyvams sinnōn palkōm. Riem-tōji Jumal, tāut nāntōn sydamd entš Pyva Vaimōks, kis muraglist āt yļ siē maggōm innōn jeng laggōmiz; laz ne vōtagōd joudō ja sāgōd virtōt jēlamiz sōnast ja ānda nāntōn ja mādōn amadōn entš alastōmt, laz mēg siz, ku mād stuņd tulab, vōigōm arms tāsta laggō ja ykškōrd pyvalist ylnūzō lōb sin ārmaz Puōga, mād Izand ja Pāstajiz, Jezus Kristus, kiēn nims mēg pālam:

(Laps jūs.) Ama vāgi, alastli Jumal ja Iza, kis Sa uōd kutsōn siē ārmaz laps jeng māilma jēlamizōst pyvastōtō touvō riēm vodlō-mizō, mēg alantōm ēntšta Sin ama vāgiz kād ala ja pālam Sinda: ānda muraglist vanbistōn ja sugudōn julgist luōtōkst, ku Sin tāmi um ydōkabal jōva ja pyva, ka siz, ku mēg tāmst aru āb sām, ja ku Sin tye um sieldi pyvastōm. Ānda nāntōn ja mādōn amadōn alastōmt, ku mēg entš sydamd Sin puōl kiērōm, Sin tāmiz pierrō nāđi oigist alantōm (ja ka nāđi lāpši, kis mādōn āt iēnd, Sin sōna

küldzistõks kazatõm). Kaim mäddõn entš alastõmt, aga ama emiņ muraglist kuodan usk parantõmizõks, laz ne amad entšlistõks Sin-nõn palkõgõd ydõkabal jumalkärtamizõs ja ärmastõksõs ja jelsizõs luõtõksõs iganiz pyvastõmiz pāl, Sin pyva nimmõn ouvõks ja kītõksõks lōb mād Izand Jezus Kristus, kis kuōlõmõn um vōimiz vōttõn ja jēlamist ja äbkaddōjist volmist um sieldõmō tuōnd ja kien nims mēg pālam:

6. Mād Iza, kis Sa uōd touvõs
7. Āron pyvastõmi.

Kirjandus

- Blumberga, Renāte 2006.** Somu mācītāja Helles Kalervo Ervies darbība lībiešu ciemos 1930. gados. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls 3, 76–89.
- Blumberga, Renāte 2011.** Liivlaste ārkamisaeg ja hõimuliikumine. – Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur. Koost. ja toim. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 155–190.
- Ernštreits, Valts 2010.** Liivi kirjakeele kujunemine. (= Dissertationes philologicae uuralicae Universitatis Tartuenssis 8.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Erviõ, H[elle] K[alervo] 1931a.** Liivin matkalta. – Hengellinen Kuukauslehti 2, 30–31.
- Erviõ, H[elle] K[alervo] 1931b.** Liivistä ja Eestin Inkeristä. – Hengellinen Kuukauslehti 9, 160–161.
- Erviõ, H[elle] K[alervo] 1932.** Toiminnasta Liiviläisten keskuudessa. – Hengellinen Kuukauslehti 5, 82–83.
- Erviõ, H[elle] K[alervo] 1933.** Liiviläisten keskuudessa v. 1932. – Hengellinen Kuukauslehti 5, 108–109.
- Erviõ, H[elle] K[alervo] 1934.** Liiviläisten keskuudessa v. 1933. – Hengellinen Kuukauslehti 5, 108–110.
- Kettunen, Lauri 1948.** Tieteen matkamiehen uusia elämyksiä. Murrosvuodet 1918–1924. Porvoo–Helsinki: WSOY.
- Kettunen, Lauri 1960.** Matkapakinoita ja muita muistelmia 1925–1960. Helsinki.
- LVL** = Līvlist vaimli loulrāntōz, 1939. Helsinki.
- Pesonen, Matti** = P. M. 1930. Kuulumisia. – Hengellinen Kuukauslehti 7, 130–131.
- Pesonen, N[ii]lo 1999.** Hengellistä vai kansallista herätystyötä? Herättäjäyhdistyksen heimolähetystyö Viron inkeriläisten ja liiviläisten hyväksi 1930–1942. – Suomen Kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 87–88, 319–364.
- ŪT** = Ūž Testament, 1942. Helsinki.

Arhiiviallikad

EKLA = F 175, m 19:5. K. Stalte autobiograafia. Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

Erviö, KA = H. K. Erviön arkisto. Biographica-kokoelma II. Suomen Kansallisarkisto.

Erviö, RB = Riitta Erviö väljakirjutis isa H. K. Erviö kirjadest oma naisele Hilikka Erviöle. Käsikirja koopia. Renāte Blumberga erakogu.

Jahnsson, KA = Yrjö ja Hilma Jahnssonin arkisto. Suomen Kansallisarkisto.

Pesonen, KA = Matti Pesosen perhearkisto. Suomen Kansallisarkisto.

Renāte Blumberga

Liivi instituut

Lāti Ülikool

Kronvalda bulv. 4–220

LV-1010 Rīa

renate.blumberga@lu.lv

Kõrli Stalte's Livonian translations of religious texts for confirmations and funerals¹⁰

RENĀTE BLUMBERGA

This article publishes two handwritten Livonian manuscripts for the first time, found by the author of this article among the documents of Finnish Lutheran pastor Rev. Helle Kalervo Erviö (1906–1951) at the National Archives of Finland. In the 1930s, Erviö was appointed by the Awakening Society (*Herättäjä-Yhdistys*) to travel several times per year to the Courland Livonian villages and fulfil his pastoral duties in Livonian. The publication of these manuscripts has two goals. The first of these is to expand the existing Livonian language corpus and add to the collection of Livonian religious texts and terminology. The other is to make these texts available to researchers. These manuscripts are published in their original written form, i.e., they are not updated to the modern Livonian orthography.

Both manuscripts are translations from church handbooks. The first is a text used for confirmations and is written in Rev. H. K. Erviö's handwriting, while the second text is intended for funerals and is in the handwriting of Livonian culture worker and community activist Kõrli Stalte (1870–1947). As the manuscripts are undated and their author is not specified, this article gives information concerning their dating and provides evidence that both manuscripts were likely translated into Livonian by K. Stalte. This assessment was made based on Rev. Erviö's letters and published announcements about his work on the Livonian Coast as well as linguist Lauri Kettunen's memories and the earlier studies of the author of this article. The translation of the confirmation text into Livonian dates to the period between summer 1931 and 23 July 1932, which was the date of the first confirmation in Livonian. The funeral text, on the other hand, was translated during the period between summer 1931 and the end of 1933.

Keywords: Livonian language, language documentation, terminology, language history, church history, Finnic languages, Lutheran

¹⁰ This study was supported by the Latvian Ministry of Education and Science research programme "Latvian Language" (VPP-IZM-2018/2-0002).

VADJA ASUSTUSNIMED

ENN ERNITS

Annotatsioon. Kirjutises vaadeldakse vadja asustusnimesid, keskendudes vadja-lastega asustatud, samuti neile tuntud teiste Vadjamaa külade nimedele. Külanimed on liigitatud semantiliste rühmade kaupa tähestikulises järjestuses. Igale nimele on lisatud huvipakkuvad varasemad kirjanekud alates 1500. aastast ja XX sajandil talletatud murdevariandid. Vadjamaa nimesid, mida on peale vadjalaste andnud ka teised Ingerimaa rahvad, on senisest ulatuslikumalt kõrvutatud eesti ja soome toponüümidega. Uuritud on ka vadja ja naaberkülade venekeelseid nimesid ning nende suhteid vadja nimedega. Samuti on uurimise all Ingerimaa ja Eestiga seotud linnanimesid ning ajaloolised mõisanimed, lisaks antakse ülevaade nii talunimedest kui ka mitmesuguste rajatiste nimedest.

Võtmesõnad: asustusnimed, etümoloogia, vadja keel, isuri keel, vene keel, Vadjamaa, Ingerimaa, Eesti

1. Sissejuhatus

Kirjutises käsitletakse asustusnimesid avaramalt kui tavaliselt, mispuhul need hõlmavad mitte üksnes asulate (linnad, külad) ja nende alaosade (linna- ja külaosad) nimesid, vaid kõiki objekte, mis on seotud maa-ala rahvastiku ja asulastikuga taludest kuni riikideni, samuti on kaasatud väiksemaid tehisobjekte, nagu hooned, teed.

Vadja toponüümiat on 1960. aastatel uurinud fennougrist ja votoloog Paul Ariste (1905–1990). Tema „*Baabino* ehk *Jarvigoiščülä*“ (1964) ja „*Vadja kohanimedest*“ (1965a) on põhjalikud kirjutised, millest ühes käsitletakse külanime *Jarvigoiščülä*, teises aga *vadja*-täiendosa Eesti ja Ingerimaa kohanimes. Oma järgmistes kirjutistes on Ariste võtnud vaatluse alla igat tüüpi kohanimes (Ariste 1965b, 1967, 1968, kusjuures kaks viimast artiklit on sisult ja sõnastuselt identsed). Need annavad vadja toponüümiast sisuka ülevaate, kuid konkreetseid nimerühmi ja nimesid on käsitletud üpris põgusalt. Teistest põhjalikumalt on Ariste uurinud

piirkonna- ja asulanimesid. Külanimesid on ta vaadelnud objektirühmade kaupa, pöörates enim tähelepanu neis sisalduvatele liidetele.

Käesoleval sajandil on vadja toponüüme uurinud Leningradi oblasti Kingissepa rajooni asjaarmastajad, kelle tulemused on paraku enamasti meelevaldsed (TKR). Selle peamised põhjused on toponüümia uurimise meetodite ja teiste teadlaste tulemuste eiramine ning läänemeresoome keelte mittetundmine. Vadja alasid puudutavad Kattila kodu-uurija Tamara Barabaši ja Jõgõperä keskkooli õpilase A. K. Baranovi pealkirjata lühikirjutised. Asjalikud on asustusnimede ajalugu pikka aega uurinud Peterburi Polütehnilise Ülikooli dotsendi Aleksandr Dmitrijevi artiklid, mis toetuvad ürikuainesele (nt Dmitrijev 2007).

Esimesed vadja alade kohanimed on kirjasõnasse sattunud juba kolmveerand tuhande aasta eest. Esimene neist on ladinakeelne Vadja-maa nimetus omastavalisel kujul 1230 *Watlandie* ja 1240 *Watlande* (vt Dmitrijev 2018: 273 jj). Olulised toponüümide allikad on Moskva vürstiriigi XVI sajandi maksukatastrid (vn *писцовые книги*) ja järgnenud aastasaja maaraamatud (rts *Jordeböcker*), samuti igasugused maakaardid Rootsi ajast alates.

Süsteemaatiliselt hakati vadja toponüüme koguma alles XX sajandi teisel poolel. Sellest annab tunnistust kaks kogu, mida säilitatakse Tallinnas Eesti Keele Instituudi kohanimkartoteegis. Esimene neist (639 nimesedelit) on Eesti Keele Instituudi anonüümne, tõenäoliselt 1960. aastatest pärinev kogu, mis sisaldab ainekõigilt murdealadelt, sh kirjanduses avaldatud vadja tekstidest nopitud toponüüme; nende ebatäpsust sedelitel on pärastpoole agaralt mitmeti korrigeeritud. Teine on sealsamas säilitatav Emakeele Seltsi kogu, mille 317 sedelit on talletanud A. Lõhmus 1972. aasta suvel Mati külast ja kogu Vaipoollest.

Ühel või teisel määral sisaldavad toponüümiat ka Ilmar Talve 1981. aasta teos ja vadja sõnaraamatud (Posti 1980; Kettunen 1986; Tsvetkov 1995; VKS). Kõige rikkalikum on kohanimede poolest Lauri Posti koostatud Kukkuzi murde sõnaraamat (1980). Rohkesti toponüüme sisaldab Ariste 18 mapist koosnev käsikirjaline kogu „Vadja etnoloogiat“ (VE). Üksikuid kohanimesid võib leida publitseeritud vadja tekstidest ja ilmselt mujaltki.

Siinses kirjutises kasutatakse kõiki eespool mainitud allikaliike, v.a hilisemaid publitseeritud vadja tekste, kus leidub, tõsi küll, vaid üksikuid toponüüme. Vadja kohanimede uurimisel kasutatakse läbivalt VKSi

koondatud üldsõnavara, isurite näidete allikas on isuri keele sõnaraamat (Nirvi 1971). Vadjamaa kohanimede võrdlemisel läänemeresoomeliste naaberalade omadega on tuginetud põhiliselt EKNRile, KKle ja SPKle. Vadja asustusnimede lokaliseerimisel võiks lugeja huvi korral ette võtta vadja kohanimede kaardi (vt VKS: 94).

Enamik toponüüme on külanime lühendiga, millele on ruumi kokkuhoiu mõttes allikas lisatud indeksina (vt lühendid). Külanime lühend osutab keelejuhi elukohaks olevale külale (= murrakule). Sulgudes esitatud lühend näitab, et kohanimi pole algsel kujul talletatud nominatiivis, st põhikäändes kuju on kohanimesedeli koostaja tuletatud. Teadmata külanime märgib X. Tärn * tänapäeva vadja üldsõna ees viitab lekseemi puudumisele VKSis, mujal tähistab see rekonstrueeritud sõnakujusid. Kirjasõnast sedeldatud kohanimedel on Eesti Keele Instituudi kartoteegikaartidel lisatud viide algallikale (autor, ilumisaasta, lehekülj); praegusel juhul piirdatakse vaid autorinimega, mis järgneb külanimele sidekriipsu abil. Vajaduse korral võib huviline lähemaid andmeid leida kohanimetekartoteegist. Siinkirjutaja täiendused on paigutatud nurksulgudesse.

Vadja toponüümide kirjaipilti on ühtlustatud ja lähendatud kirjakeelele, kusjuures on tehtud järgmised muudatused: $c \rightarrow ts$, $cc \rightarrow tts$, $tš \rightarrow č$, $ttš \rightarrow čč$. Kattila ja Kabrio murde nõrgas astmes geminaat jääb tähistamata.

Artiklis püütakse anda vadja asustusnimedest terviklik ülevaade.¹ Peatähelepanu on pööratud kohanimede päritolule. See võimaldab paigutada kohanimed atribuutide ehk täiendosade järgi tähendusrühmadesse. Seejuures on Vadjamaa mitmekeelses olustikus sageli võimatu määrata kohanimede keelelist kuuluvust. Öeldu kehtib võimalike isuri ja ingerisoomi nimede kohta, kuid ei puuduta vene laene. Põhjalikumalt on vaadeldud vadjalastele tuntud Ingerimaa linnade ja eriti vadjalastega asustatud külade nimesid. Tähelepanu on pälvinud vadjalastele teada olnud Eesti ala toponüümia, samuti Vadjamaa mõisate, talude, rajatiste jm nimed. Kõrvale on jäänud piiblist ja muust kirjasõnast loetud ning meremeestele tuntud lähedaste ja kaugete kohaobjektide nimed. Esimest korda on ulatuslikumalt arvesse võetud varasemaid kirjapanekuid, samuti võrreldakse omavahel vadja- ja venekeelseid nimesid. Käsitlust alustatakse maa- ja piirkonnanimedega ning see lõpetatakse üksikrajatiste omadega; ülejäänud asustusnimed jäävad nende vahele.

¹ Siinkirjutaja on väga tänulik mõlemale retsensendile rohkete kasulike paranduste ja täienduste eest.

2. Maa- ja piirkonnanimed

Alljärgnevad toponüümid, kui pole märgitud teisiti, pärinevad Eesti Keele Instituudi kohanimekogust. Maade nimedest mainitagu siinkohal huvipakkuvatena vaid Lu *Eestii maa* 'Eestimaa', J (Lu) *Soomi* 'Soome' (VKS), Lu (M) *Venamaa*, Ku^p *Vennäämaa*, J^{ts} *Venäi* ~ *Venäi-maa*, Ma^k *Venää maa* 'Venemaa' (VKS) ja J^{ts} Ku^p *Viro* 'Eesti'. *Ven*-tüve paralleelsed ees- ja tagavokaalsed toponüümvariandid ning üldsõnad esinevad samades murrakutes (M Lu *venaa* ~ *vennää* 'vene', Lu *vennai* ~ *vennäi* 'vene', K *venakko* 'venelanna', M *venalain* ~ *venäläin* 'venelane').

Vadjalased eristasid oma asualal ja naabruses mitut piirkonda, nagu *Maa* ~ *Maa-pooli* ~ *Maa-selčä* 'Maaselg', *Orko* 'Org', mille alla külade paigutamine on olnud mõneti varieeruv (vt lähemalt Ariste 1967: 77–78; Talve 1981: 1.1–1.6). Piirkonnanimede hulka kuuluvad Lu *Laukaapool* 'Lauga jõe äärne kant' < *Laugaz* : *Laukaa* + *pool* ~ *pooli* 'pool, kant' ja Lu *Perskunta* 'Ühismäe ehk Krasnogorka ümbrus Koporje lähedal' < *pers* ~ *perse* 'tagumik' + *kunta* '-kond, ala, piirkond'. Andmeid on vaid paari administratiivkuse nime kohta: M *Ičäpäivää valta*, M *Kat-tiloizvalta* (mõlemad VE II: 35) ja J *Jaamaa ujezd* 'Jamburgi maakond' (*ujezd* < vn).

3. Linnanimed

Linnade (vdj *lidna*) nimedest käsitletakse artiklis vadjalastega rohkem seotud Ingerimaa linnade nimesid, aga ka vadjalastele tuntud Eesti linnade omi. Erandiks on siinkohal vaid J Ku^p *Uuzlinna* ~ *Uuslinna* 'Novgorod' < *uusi* 'uus' + *linna* 'linn', seega otsetõlge vene keelest (vrd vn *новый* 'uus' + *город* 'linn'). Kõik linnanimed pärinevad Eesti Keele Instituudi murdekogust, seepärast jäävad nad tähiseta.

3.1. Ingerimaa linnade nimed

Vadjalastel olid kasutusel omakeelsed nimed Jaanlinna, Jamburgi-Kingissepa, Koporje, Kroonlinna, Oranienbaumi-Lomonossovi ja Peterburi kohta. Nende käsitlemisel esitatakse kõigepealt poolpaksus kirjas vadja toponüümi põhikuju, millele järgnevad ajaloolised ja praegused venekeelsed nimed.

Ivoolidna (vvn *Иванградъ*, vn *Ивангород*). Jaanilinna nimi on moodustatud mitut moodi, kuid ühisosaks on enamasti vene isikunimi *Ivan* ja selle vадja vaste *Ivo*. Kindlus sai nime selle asutaja Moskva suurvürsti Ivan III järgi. Vадja linnanime kujud on J *Iivõni-mäči*; Lu *Ivana-mäči* < *mäči* 'mägi'; (Ku)-Kettunen-Posti *Ivanosko*; J *Ivanovski*; Lu *Ivoolidna*, Lu *Ivoolidna* (VE XII: 17), *Ivoo lidna* (Ariste 1967: 79), vrd *lidna* 'linn'. Linnus rajati leetopissi järgi Neiumäele (vn *Девичья гора на слуде* '[Narva] kaldajärsakul'), millega seostub ehk nimeosis *mäči*, teisalt võis nime mõjustada ka sõnade *gora* 'mägi' ja *gorod* 'linn' mõnetine sarnasus. *Ivanovski* on kujunenud venekeelsest sõnaühendist *Ивановский фортмадм* 'Ivani eeslinn', sest kindluse ümber tekkinud asula oli 1945. aastani Narva eeslinnu (IEO; EKNR: Jaanilinn). *Ivanosko* tuleneb tõenäoliselt vormist **Ivanovsko*, kuid otsene vene eeskuju jäi leidmata.

Jaama (alates 1703 *Ямбург*, aastast 1922 *Кингисепи*). Jamburgi kindluse ja linna (1384 *Яма*; 1397 *Ямской городок*, hiljem *Ям*) vадja nimekujud on I Ja (Ku)^P (Kõ) Lu M P S (V) *Jaama*; M *Jaamalidna* ~ *Jaamaa lidna*; Lu *Jaama-lidna*; J J^{ts} Lu *Jaamõ*; vrd is^N *Jaama*. Põhisõna päritolu pole selge. Seda on ühendatud vene apellatiividega *яма* 'auk', *ям* 'postijaam' jt. Igatahes näib Vladimir Nikonovi (1966: 191) mainitud seos vanavene sõnaga *ямь* 'hämeline' olevat ebausutav. Vадjalased on kasutanud ka uuema aja linnanime *Kingiseppä*, mille omaksvõttu on toetanud selle läänemeresoome päritolu (Ariste 1967: 83).

Kabrio (vn *Конорье*). Koporje küla, kindluse ja linna vадjapärased nimekujud on J Ku Li Lu *Kabrio*, J Lu *Kabro*, vrd is^N *Kabrio*. Toponüüm tuleneb läänemeresoome päritolu sõnast **kabri* 'metskits'; arvatavasti oli tegu kitserohke paigaga (Ariste 1967: 83). Soome keeleteadlane Lauri Kettunen on esitanud vадja toponüümi kõrvutuseks ee *Kaberla* ja sm *Kauriala* ning seostanud neid üldsõnadega sm *kauris* 'kaljukits', vps *kabroi* ja lv *kabriki* (EO: 72; vt ka EKNR: Kaberla ja Kaberneeme). Koduloolase Aleksandr Vorontsovi oletus linnanime seosest soome sõnaga *korpi* 'laas, põlismets' ja vene keeleteadlase Vladimir Neroznaki kõrvutus vanavene sõnaga *konamu* 'kaevama' on aluseta (TKR: 54; Neroznak 1983: 92–93).

Vадja nimest on kujunenud vene nimi *Koporje* (*Конорье*), millel põhinevad sekundaarselt vадja ülejäänud rohked nimemoodustised, nagu P *Kaapoŕo*, M *Kaapoŕoo čilä*, Ja-Lensu *Kaporja*, Ja-Lensu *Kaporja lidna*, Kõ-Lensu *Kaporjo*, I *Kapoŕjo*, J M P *Kapoŕo* ja Lu *Koporje* 'Koporje küla ja linn'.

Petteri (vn *Санкт-Петербург*). Ingerimaa, pärastise Peterburi kubermangu ja Vene impeeriumi kunagise pealinna Sankt-Peterburgi, samuti hilisema Leningradi nimi oli vadjalastel ja ka isuritel I J K (Ku) (Kõ) Li Lu M Ma^K P (R) S (U) *Petteri*, ühel juhul Ja-Lensu *Petteri-lidna*, vrd ka is^N *Petteri*. Kohanime aluseks on ametlik saksapärane vene nimi. Vähem on kasutatud soome keelest laenatud nime K P (R) *Pietäri*, Lu *Pietärii*.

Rambov (vn *Ораниенбаум*, alates 1948 *Ломоносов*). Praeguse Lomonossovi varasem nimi *Oranienbaum* pärineb saksakeelsest sõnast tähendusega 'apelsinipuu'; selle lähteks on omakorda prantsuse *orange* 'apelsin'. Nimi seostub tööga, et XVIII sajandil kasvatati Peeter I aegse sõjaväelase ja riigimehe Aleksandr Menšikovi lossi kasvuhoonetes apelsine. Kohalik elanikkond lihtsustas toponüümi juba XVIII sajandil, mispuhul see omandas kuju *Rambov* (vn *Рамбов*), mida kasutatakse vene keeles tänini ajalehtedes, siltidel jm (OPP). Sama nimelühend tuli kasutusele ka vadja keeles, kuid see muudeti vokaallõpuliseks: M *Rambova*, M *Rambovaa lidna*, J Li Lu *Rambovi*. Vaipooles on sama linna kohta tarvitatud ka nime J Lu *Kaarosta*, mis tuleneb seda lähiva jõe nimest (vn *Капаста*). Viimase algupära pole siinkirjutajale teada. Sama nimekuju oli tuntud ka isuritele, nagu selgub rahvalauludest, nt *tiimmä linnan liivikolle*, / *Kaarassan kylän kaulle* 'teeme linna liivikule, Kaarasta küla tänavale(?)' (NPI: 118). Pole võimatu, et vadja nimi ongi laenatud isuritelt või isegi ingerisoomlastelt.

Saari (vn *Кронштадт*). Kroonlinn paikneb suhteliselt suurel Kotlini saarel, seepärast on linna nimekujudeks saanud X *Saari* (Ariste 1967: 79) ja Ma^K *Saarõ* (vrd is^N *Saari*; vdj, is *saari* 'saar'). Vadjalased on kasutanud ka saksapäraselt vene nime (Lu) *Kronštatti* (VE XXII: 29).

3.2. Eesti linnade nimed

Vadjalased on paremini tundnud Põhja-Eestit, sh rohkem Vadjamaale lähemal asuvaid linnu. Lõuna-Eestist pärineb ainult Tartu ja Valga nimi.

Jõhvi. Vadjalased on kasutanud nimekuju J *Jevi-lidna*, mille eeskujuks on olnud üldsõna *jevi* 'jõhv'.

Narva. See oli vadjalaste jaoks lähim Eesti ala linn. Selle nimest on registreeritud järgmised teisendid: J V *Naarva*, J J^{ts} *Narv*, I J^{ts} K Ku (Ku)^p (Kõ) L Li Lu M Ra S (V) *Narva*, Ra *Narvaa linna*. Esisilbi vokaali

pikenemine on johtunud vene keele ehk rõhulise silbi mõjust. Narva linnaosadest on registreeritud J *Petrovski* 'Peetri eeslinn' < vn; *Pesälidna* < **pesälidna* 'kesklinn' < *pesä* 'pesa' + *lidna* 'linn'.

Narva-Jõesuu. Selle kohta on vadjalased kasutanud nelja nime: Lu *Jõgõdsuu* < *jõki* : *jõgõdõ* 'jõgi : jõe'; Lu *Meresuu* (VE IX: 70); X *Meree suu* (Ariste 1967: 79) < *meri*; J J^{ts} (Ku)^p Lu (Ra) *Pakari* (ka Ra *Pakarii meri* 'Narva laht') ja (Lu) *Ust'-Naroova* (VE XII: 267). Viimane pärineb vene keelest. *Jõgõdsuu* ja *mere-suu* on ka üldsõnadena sünonüümid: Lu *meresuu on se, kuhõdõ jõki lopub, vai jõgõdõdsuu* 'meresuu või jõesuu on see, kuhu jõgi lõpeb' (VKS). Kuidas on tekkinud aga *Pakari*? Kas Narva-Jõesuu kant on muiste kandnud seda nime või on see mingil põhjusel Narva-Jõesuule siirdunud Jõhvi kihelkonna Pagari külalt (hiljem mõis)? Ee *Pagari* päritolu on jäänud hämaraks (vt EKNR). Üks võimalus on kõrvutada asjaomaseid kohanimesid soome perekonnanimedega *Pakarainen* ja *Pakarinen*.² Nime *Pakarinen* esinemise kohta on teateid alates XV sajandi algusest (nt 1413 *Laurens Pakarinpoika*); nime seostatakse rootsi laensõnaga *pakari* ~ *paakari* 'pagar'. Meie Pagarit on mainitud 1241. aastal kujul *Paccari*, 1550 *Pagger*. Uuritavaid kohanimesid saab ühendada pagarit tähistava apellatiiviga, kui arvestada seni oletatust varasemat laenamisaega ja senisest erinevat laenuallikat.³

Rakvere. Linnanimi esineb vadja keeles mitmel kujul: M *Rakaveeri*, X *Rakkaveeri* (Ariste 1967: 79), Ku^p *Rakkavoori*, (Li) *Rakkoveeri* (VE XV: 63), (J) Lu *Rakkveere*, Li Lu *Rakkveeri*, J^{ts} *Rakkvere*, J *Rakkvoori*, J^{ts} *Rakvere* 'Rakvere'. Seegi toponüüm on mitmeti huvitav, sest mõnda varianti iseloomustavad 1) sisekao puudumine, 2) vastavus ee *-vere* ~ *vdj -veeri* 'veer, äär; pool' ja 3) järelois *-voori* (< ?**voori*). Nimekujud meenutavad XIII sajandi vanavene leetopissis kajastuvat nime *Раковоръ*

² *Pakarainen* võib ehk tuleneda üldsõnast *pakara* 'tuhar; tagumik'. Sama sõna eksisteerib ka vadja ja isuri keeles, kuid lõpuvokaali erinevuse tõttu ei sobi see kohanime kõrvutusaaineks.

³ Kettunen ei seostanud kohanime *Pagari* apellatiiviga *pagar* sõnade erineva vanuse pärast (EO: 182). Ariste (1936: 196) pidas eesti sõna *pagar* Rootsi ajast, st XVI–XVIII sajandist pärinevaks laenuks. Soome perekonnanime esmamainingut (üldsõnana talletatud alles 1609) ja eesti toponüümi varaseimat kuju silmas pidades võiks arvata, et asjaomane Põhja-Eesti sõna oli tuntud siiski juba oluliselt varem. Sel juhul sobiks laenuallikaks vanataani (1100–1500) *bakær*, vrd taani *bager* (DEO: 16; SSA II: 278).

ja XVIII sajandi soome sõnaraamatus leiduvat *Rahcavuori* ning võivad ehk kaasa aidata eesti nime päritolu täpsemale selgitamisele (vt EKNR: Rakvere; Ernits 2017: 195–196).

Tallinn ja Tartu. Eesti pealinna nimi on pandud kirja kahel kujul: J J^{ts} Ku^p Kõ Lu *Reeveli*, J *Rieveli*, Lu *Revel'i* ja Lu *Talina* ~ *Tallina*. Esi- mene neist pärineb tsaariaegsest venekeelsest Tallinna nimest *Ревель*. Tartu nimest on kasutatud nii *o*- kui ka *u*-lõpulist kuju: J J^{ts} Ku (V) *Tarttu*, Lu *Tartto*.

Valga ja Viljandi. Vadja nimekujud J^{ts} X *Valkk* 'Valga' ja J^{ts} *Fellin* lähtuvad venekeelsetest nimekujudest (vastavalt *Валк* ja *Феллин*), mis on omakorda võetud üle saksa keelest (vrd *Walk*, *Fellin*). Lõppkokkuvõttes lähtuvad mõlemad linnanimed eesti keelest (lähemalt vt EKNR: Valga ja Viljandi).

4. Mõisad

Vadjamaal ja selle naaberaladel asus rohkesti mõisaid (vdj *mõiza*). Kõiki mõisanimesid pole paraku kirja pandud. Näiteks pole nimetatud Aleksandrovka ehk Kopanetsi mõisat Kopanitsõ külas, Bereznjaki mõisat Kazikko külas, Valgovitsõ mõisat samanimelises külas, Georgijevskaja ehk Petrovskaja mõisat Pihlaala (vn *Пуллово*) lähedal (DUS: 234–236). Mõnd mõisanime on praegustel andmetel võimatu lokaliseerida. Mõisate nimed tulenevad enamasti külade nimedest, harvem omaniku nimest.

Küla järgi on nimetatud M^{ES} *Ičäpäivää mõiza*, I^{EK} J^{EK} K^{EK} M^{EK} *Ičäpäivä*, (I) *Ičäpäivää moišo* (VE I: 237), (M) *Ičäpäivää mõiza* (VE XII: 211); M *Kattilaa mõiza* (VE IX: 147), Lu^{ES} *Kattilaa mõiza*, (M) *Kattiloizmõiza* (VE XV: 129); Lu^{ES} *Kõhčizõõ mõiza* 'mõis Kõhtsõ külas' (vn *Косколова*; DUS: 235); Li^{ES} *Narvuzii mõiza* 'mõis Narvuzi lähedal' (vn *Галики* ~ *Куземкино*; DUS: 199 jj); Ku^p *Neežnova* (vn *Нежинская*, DUS: 235; vrd I (M) *Neežnova* ~ *Neežnovaa čülä* ~ (V) *Niežnõva* ~ M *Nežново* ~ M *Nežnovois-čülä*); Lu *Rüsümäe mõiza* (VE X: 116); Lu^{ES} *Salazuu mõiza* 'mõis Narva ja Kingissepa vahel'; Lu^{EK} Ra^{EK} *Savija* ~ *Savi õja*, Lu *Savijaa mõiza* (VE III: 104), Lu^{EK} *Savi-õja* 'jõgi, küla, mõis ja veski', J *Savi-õja mõiza* (VE III: 104), Lu^{ES} *Savõjaa mõiza* 'mõis Luuditsa ja Rüsümäe vahel' < *savi* + *õja* 'oja'; vn *Лужица* ~ *Лужицы* (DUS: 189 jj, 235); Lu^{ES} *Vilikkaizii mõiza* 'mõis Villikkala küla lähedal', (M) *Vilikää mõiza* (VE X: 71); vrd vn *Великина* (DUS: 234).

Iäpäivä mõis oli tegelikult Luizina mõisa karjamõis (DUS: 161). Saviõja mõis paikneb Lužitsa jõe vasakul kaldal, üle jõe vastaskaldal asus Saviõja küla (DUS: 191), mille järgi saigi mõis oma vadja nime, seevastu vene nimi pärineb jõelt. *Salazuu*, õigemini *Salasuu* nime kandnud mõis asus Lauga vasakul kaldal, jäädes Kingissepast loodesse. Mõis paiknes tänapäeva Sala küla territooriumil ja kandis Peter Köppeni järgi nime *Salansuu*, kus peale venelaste elas alla poolesaja ingerisoomlase (sava-kod) (ETK: 86; vt ka Dmitrijev 2016: 253). Nimi seostub samanimelise Lauga lisajõega (vn *Солка*), sisaldades osiseid *Sala* ja *suu* 'ka: jõesuu'. Solka voolab alamjooksul mitu kilomeetrit Luuga jõega rööpselt, mistõttu Sala küla asub nagu poolsaarel peajõe ja suhteliselt väikese lisajõe vahel. XVI sajandi kirjanek *Salussus* võimaldab oletada jõe nimeks *Salo*, vrd ee *salu*, sm *saló* jt (vt EES: 458).

Ka XX sajandil oli Vaipoolle vadjalastele tuntud külanimi J Lu *Salasuu* 'küla Narva ja Kingissepa kandis'. A-lõpuline nimekuju on tekkinud vene keele mõjul. Soikkola poolsaarel asuva kirikumäe (vrd vdj **čerikoomäci*) järgi sai nime Lu^{ES} *Čerikoomäe mõiza* 'mõis Soikkolas'; vn *Анненгоф* (DUS: 185 jj). Nikolai Imetegija õigeusukiriku asukoht on andnud isuri nime ka endisele külale (is^N *Kirgomküla*; vn *Сойкуно*), vrd *kirkko* 'kirik'.

Mõisaomaniku nimega seostuvad järgmised toponüümid: Lu^{ES} *Ivan Kost'aa mõiza* 'väike mõis Liivčülä metsa ääres'; Lu^{EK} *Korfi* 'mõis Narva lähedal' < *Korffi*, Kõ^{EK} *Luizina*, (I)^{EK} *Luiizina* 'Luizina mõis'; Li *Piippinaa mõiza* (VE XV: 54), Lu^{ES} *Pippinäa mõiza* 'mõis Lauga ääres' < *Bippen*; Lu^{ES} *Šleiterii mõiza* 'mõis Soikkola poolsaarel'; Li^{ES} *Teksterii mõiza*. Ku^P *Reezovaa moisio* võib olla seotud Rezvõide suguvõsaga, kellele kuulus Marienhofi ehk Uue Sala mõis Lauga ääres (vt DUS: 9 jj, 266). Paraku jääb osal selle rühma kohanimedest mõisa asukoht ja omaniku nimekuju selgitamata. Teadaolevalt on Luizina nimi pandud selle omaniku Karl Pritwitzi naise Louisa järgi (vn *Луизино*, varem *Родники*, sealsete lätete järgi; DUS: 161; vrd *подник* 'allikas'). Nime *Pippinäa mõisa* puhul pole selge, kas see tähistas Korovina või Preobraženskaja mõisat, kuid toponüüm lähtub vendade Bippenite nimest (vt allpool).

Ülejäänud mõisanimed on kas muud või ebaselget algupära. Tänapäeva Rajo küla piiridesse jääb Lauga paremal kaldal asuv Korovina mõis (algul karjamõis) ja üle jõe vasakul kaldal Preobraženskaja, mis kuulusid vendadele Bippenitele (vt eespool). Vadjalased kasutasid nendest rääkides vene keelest laenatud nimesid: vastavalt Li *Korovinaa mõiza*

(VE XV: 54), Lu^{ES} *Korovinaa mõiza*, vn *Коровина ~ Коровино* (DUS: 195) < *корова* 'lehm' ja Lu^{ES} *Preoraženkaa mõiza* 'mõis Lauga jõe ääres'; J^{EK} L^{EK} Lu^{EK} *Preobraženkka*, vn *Преображенская ~ Преображенский* (DUS: 195) < *преображение* 'ümberkujundamine; Issanda muutmine'. Ku^P *Priilitšaa moisio* tuleneb venekeelsest mõisa- ja külanimest *Припечье* 'Jõeäärse' (vt TKR: 26). Lu^{ES} *Jaа mõiza* 'mõis Narvuzi lähedal' päritolu jääb selgituseta.

5. Külanimed

Vadja külade (vdj *čülä*) nimed on mitmesugust päritolu. Kuna seal kandis räägitavad läänemeresoome keeled on omavahel väga sarnased, siis on täpsema päritolu kindlakstegemine sageli raskendatud. Enamikul küladel, kus on elanud vadjalasi, on nimi tulnud kas vadja või muust läänemeresoome keelest (isuri, soome), nagu *Kõrvõttula*, *Kazikko*. Ent osa külanimesid oli vadjalaste suus tuntud ainult vene keele vahendusel, nt *Koslova* (vrd vn *Гостилово*) ja *Luuditsa ~ Luuttsa* (vn *Лужицы*). See võib olla tingitud tõigast, et omanimi on ajapikku ununenud. On teada kohanimesid, millest on säilinud nii varasem läänemeresoome variant kui ka hilisem venepärane nimi, mis alati ei ühti tänapäevase puhtvadjakeelse nimega, kuid nad on siiski usutavasti läänemeresoome päritolu, nt *Kikeritsa*, *Undova*.

Allpool tuleb juttu külanimedest tähendusrühmade kaupa. Siinpuhul eristatakse ühelt poolt külasid, mis XVII–XX sajandi andmeil olid asustatud vadjalastega, teisalt aga valikuliselt huvipakkuvamaid külasid XX sajandi Vadjamaa naabrusest. Peaaegu kõik külanimed pärinevad Eesti Keele Instituudi kohanimekogust, mistõttu kollektsoon jääb märkimata. Iga poolpaksus kirjas märksõna algab enamasti laiemalt kasutatava või mõnel juhul oletatava külanime variandiga. Üksikjuhtudel on võrdusmärgi järele lisatud käsitletava külanime tuntum kuju. Sulgudes on toodud venekeelne ametlik nimi. Edasi järgnevad ajaloolised ja murdelised nimekujud.

5.1. Vadjalastega asustatud külade nimed

Vadja külad on saanud nime 1) muistsete isikunimede ja rahvanimetuste, 2) kristlike isikunimede, 3) ümbruskonna omaduste, 4) küla asendi ning 5) muude iseärasuste põhjal. Mitme külanime päritolu pole seni õnnestunud välja selgitada.

5.1.1. Muistsetest isikunimedest ja rahvanimetustest tuletatud külanimed

Ühe tähendusrühma moodustab inimene või inimkooslus (pere- või sugukond), mispuhul külade nimed tulenevad isikunimedest. Nendega võivad liituda *-la ~ -lä, -loiz (< -loinõ < -la + -ne ~ nõ), -ne : -zee ~ -nõ : -zõõ, -si ~ -zi* (enamasti *ne- ~ nõ-*sõnade mitmusetüvi) ja *-ve ~ -võ*, nagu toponüümides *Iivanaisi, Kattiloisčülä, Kukkuzi, Kõntuvõ* ja *Pontizõõ* (vt Ariste 1967: 80, 83). Seega on osa kohanimesid sekundaarsed nimed, st põhikohanime tuletised. Külanimede alussõnadena saab eristada muistseid isikunimesid ja kristlikke eesnimesid. Muistsete isikunimedega seostuvad oletatavasti **Assila, Ičäpäivä, Iltovõõ, Kukkuzi, Lempola, Pontizõõ, Valgovitsa* ja *Villikkala*.

***As(s)ila ~ *As(s)izi** = Luuditsa. Ajalooline nimekuju: 1676 *Asinitis* (OBG). Rootsiaegse kaardi toponüüm kujutab endast tõenäoliselt venekeelset nimekuju, mis koosneb läänemeresoome sõna sisaldavast põhiosast ja vene liite *-ицы н-*lisest teisendist. Näiteks tuleneb vps *Мустиничи* isikunimest **Must ~ *Mustoi*; liidet *-ицы* peetakse *-ичи* variandiks, mis on tekkinud vene murrakutele omase häälikumuutuse *č > c* (vn *цоканье*) tagajärjel (Mullonen 2002: 85, 88). See sufiks esineb sageli asulanimes, tähistades selle isiku järeltulijaid, kelle nimi on toponüümi põhiosas, olgu see siis isa, vanaisa või mingi muu eellane (Kartavenko 2011: 317; Vagner 2014: 339). Vadja külanime põhiosa võib lähtuda läänemeresoome antroponüümist, vrd lv *As(e) ~ ee, lv Asse ~ ee Assi ~ ee, lv Asso* (Stoebke 1964: 16–17). See esineb ka eesti külanimes *Assaku* ja *Assikvere* (vt EKNR). Vene sufiksile võib vastata vdj *-la* või *-zi*. Soomes esineb külanimi *Asila* (1664 *Asilaby*), mida peetakse **Asikkala* või **Asiala (> Asiala ~ Asialankylä)* lühenduseks (SPK; AH). Ilmselt kuulub seegi kokku uuritava vadja külanimega.

Ičäpäivä (vn *Ицупино*). Varasemad kirjanekud: 1500 d. *Ичяново Пиккуевы Горы* (NPK: 509), 1618–1623 *Itzepina By* (JI: 31), 1676 *Itsepiny* (OBG), 1684 *Muskina Izepina* (Mikkola 1932: 36), 1867 *Dorf Jzypino* (ETK: 20). Murrakuvariandid: J I K M *Ičäpäivä, J Ičäpäivää čülä < ičä 'iga' + päivä 'päev'*. Külanimi tuleneb eelkristlikust *päivä*-osisega isikunimest (EO: 5–6; Ariste 1967: 83). Asjaomane muistne isikunimi on registreeritud mitmelt läänemeresoome rahvalt ja saamidelt (vt Stoebke 1964: 85–86). Sellega on kõige sarnasem vanim, 1500. aasta nimekuju. Isikunimega on liitunud küla asendit näitava mäe nimi (vrd *pikku 'väike'*),

mis on ühes hilisemas revisjonikirjas esitatud ainukese külanimena. Hiljem on tõenäoliselt venelaste suus lühenenud isikunimekujule **Itsepa* liitunud vene sufiks *-in-*, mis näitab kuuluvust, vrd nt *nan-ин-а ияна* 'isa kaabu'.

Iltoṽõõ (vn *Индово*). Varasemad kirjapanekud, vt Undova. Murrakuvariandid: (K-Alava) *Illo*, K-Kettunen *Illoo čülä*, P *Iltoṽõ*, K-Kettunen *Iltoṽõi*, (M) *Iltoṽõõ čülä* (VE XIV: 144). Ariste (1967: 80, 83) järgi lähtub külanimi tõenäoliselt eelkristlikust nimest, millele on liitunud külakogukonda tähistav genuinne kollektiivsufiks *-ve* ~ *-võ*. Võib oletada, et *Illo* (< **Illoi*) on skandinaaviapärase isikunimi (vrd *Illa*, *Ille*), mis on andnud nime näiteks Soomes asuvatele *Illo*-nimelistele küladele (vt SPK: Illoinen). Teisalt pole vadja toponüümi puhul välistatud õigeusu isikunimest *Ilja* tekkinud läänemeresoome variant (vt KK: 148: Illonsaari). Ehk tuleks vadja ja soome nimede valguses veel kord üle vaadata ka Eesti *Ill*-tüveliste toponüümide, eriti *Illuka* ja *Illuste* etümoloogia (vt EKNR).

Kukkuzi (vn *Куровицы*). Varasemad kirjapanekud: 1571 *Куровичи на Лыге*, 1585, 1586 *Kukulla*, 1589 *Kuckukülle* (Dmitrijev 2016: 254, 262), 1618–1623 *Kurouitza By* (JI: 195), 1676, 1678, 1684 *Kuckus* (GCI; OBG; Mikkola 1932: 35), 1705 *Кухусь* (GTI), 1867 *Kurowitz (Куровицы)* (ETK: 40). Murrakuvariandid: P Ra *Kukkozi*, Ku Lu *Kukkuzi*, Lu *Kukkuzi čülä*, (J) Li Lu *Kukkõzi*. Külanimi seostub üldsõnaga *kukko* ~ *kukkõ* 'kukk' (Ariste 1967: 83). Seega on tegu isikunimega (täpsemalt lisanimi) või on külaasukaid iseloomustanud kukkede rohkus, vrd sm *Kukola*, *Kukonkylä*, Karjala kannase *Kukkola* (vt KK: 226; SPK). Nii vdj *-zi* kui ka vn *-(с)ицы* osutavad pigem esimesele võimalusele. Seega lähtub *Kukkuzi* nominatiivsest suguvõsanimest < **Kukkozõd* < *kukko* ~ *kukkõ* 'kukk', vrd ka sm *Kukkosensaari* (AH). XVIII sajandi alguse nimekujud kajastavad kohalikke keeli. XVI sajandi üleskirjutus taandub umbkaudsele nimekujule **Kukookülä* 'Kukeküla'. Eestiski on mitu *Kuke*-nimelist küla (vt EKNR). Vene külanimi on otsetõlge vadja nimest, tulenedes üldsõnast *кyp*, mille üks tähendusi on 'kukk' (SRN XVI: 106).

Lempola (vn *Раннолово*). Varasemad kirjapanekud, vt Raanala. Murrakuvariandid: K L (Lu) P *Lempola čüla*, M *Lempoloiščülä* (VE II: 39). Külanimi on tuletatud kohta näitava sufiksi *-la* vahendusel **lempi*-tüve sisaldavast isikunimest, vrd sm 1571 *Lempoi*, lv 1564 *Lempe* jt (Stoebke 1964: 46, 95 jj). **Lemp*-tüvelised kohanimed on levinud nii Eestis kui ka Soomes ja muudelgi läänemeresoome aladel, nt ee *Lembevere*, sm *Lempoisten kylä* (vt EKNR, KK, SPK).

Pontizõõ (vn *Понделево*). Varasemad kirjanekud: 1618–1623 *Pondino By* (JI: 54), 1676, 1678 *Pondilla* (OBG; GCI), 1867 *Dorf Pontila* (*Пондилово*) (ETK: 20). Murakuvariandid: K X-Kettunen *Pondilova*, (Po) *Ponti*, Po *Pontii*, (M) Po *Pontiloisčülä*, (Kõ)-Kettunen *Pontisi*, K *Pontisii*, Kõ Po V *Pontizõõ*, Po *Pontizõõ čülä*, P *Pontovõõ*, Po *Pontovõõ čülä*. Kohanimesufiks *-la* on säilinud tänaseni venekeelses toponüümis. Seega oli muiste kasutusel kaks nimeteisendit. Ariste (1967: 83) järgi pärineb külanimi tõenäoliselt eelkristlikust isikunimest. Ehk on siis tegu sama tüvega mis eesti isikunimes 1539 *Ponnekenn* (Stoebke 1964: 64).

Suur-Narvuzi (vn *Большое Кузёмкино*).⁴ Varasemad kirjanekud: 1582 *Kusomkyler by*, 1584 *Narues*, 1585, 1586 *Narffwes*, 1589 *Naruitz* (kõik viis nimekuju Dmitrijev 2016: 251 järgi), 1618–1623 *Kusemkinoby* (JI: 196), 1676 *Kosemkyna* (OBG), 1684 *Cosemkina* (Mikkola 1932: 35, 36), 1867 *Kosemkina* (*Кузёмкина*, *Narwoisi*) (ETK: 40, 134). Murakuvariandid: (J^{Ts}) *Narizi*, (J)^{Ts} (Ku)^P Li *Naruzi*, J-Mägiste *Narvusi*, J Lu *Narvuzi*, Li^{ES} *Narvuzi* (ka: VE X 125), Lu *Narvuzi*. Valentina Pilli on edastanud nime seletuseks muistendi, mille kohaselt soomlased sõitnud Laugat pidi ülesvoolu ja kohalike inimeste küsimusele sõidusihi kohta saanud vastuseks: *Ha Русь*, s.o 'Venemaale'. Küla venekeelse nime seostas Pilli Novgorodi vürstiriigi aegse antroponüümiga *Kuzemka ~ Kozemka* (TKR: 22; vrd Bæklund 1959: 177, 178 *Козма*, *Кузма*, *Кузимка*). Narva nimi oletatakse pärinevat enamasti koske tähistavast sõnast (vt EKNR: Narva). Narvuzi lähedal mingit juga ei ole, mistõttu võib oletada, et küla asutasid Narva jõe äärsed elanikud **narvoizõd*. Teisalt pole välistatud, et vadja toponüümi lähteks on muu apellatiiv või Skandinaavia isikunimi *Narve*, vt sm *Naarva* ja *Narva* (SPK).

Suur- ja Väike-Valgovitsa (vn *Большие и Малые Валговицы*) = Kõntu. Varasemad kirjanekud: 1500 *село Валговичи* (NPK: 911), 1618–1623 *Valgoutitza By* (JI: 54), 1676 *Walgowits* (OBG), 1678 *Wolgowitzabý* (GCI), 1705 *Валговицы* (GTI), 1867 *Dorf Pien Walgowitz* (*Мал. Вáлговицы*), *Dorf Suur Walgowitz* (*Большие Вáлговицы*) (ETK: 20). Murakuvariandid: Ku^P *Suur Valgavittsa*, Ku^P *Peen Valgavittsa*, P *Valgovittsa*, Kõ *Valkõvittsa*. Teggu on läänemeresoomelise nimega, kuid vadjalased on selle venelastelt teiseselt omandanud. Barabaš on tõlkinud

⁴ Väike-Narvuzi (vn *Малое Куземкино*) rajati Suure-Narvuzi suure tulekahju järel XIX sajandi viimasel veerandil (TKR: 22).

nime 'valge vits' (TKR: 32), vrd *valkõa* 'valge' + *vittsa* 'vits'. Tegelikult on *-(e)ууа ~ -(e)ууы* vene kuuluvust märkiv kohanimeliide, vt eespool *Assila*. Esiosa puhul vrd soome isikunimesid **Valkea* ja *Valkeapää* ('valgete juustega inimene') ja *Valko* (Stoebke 1964: 173), soome toponüüme *Valkeala* ja *Valkola* (vt AH, SPK), samuti 1676 *Walkoviby* (< ?**Valkovõ*) Rattšina pogostis. Nagu Kattilagi puhul, on vadjalased pidanud Valgovitsa ametlikult eraldi külasid ühe küla otsteks: M *Suur õttsa* ja M *Peen õttsa* (VE X: 71), vastavalt siis Suur- ja Väikeots. Väike-Valgovitsa hävis Teise maailmasõja päevil.

Tiutitsõ (vn *Тютицы*). Varasemad kirjanekud: 1500 *Тюмууу* (NPK: 568), 1618–1623 *Tytitza By* (JI: 70), 1676 *Tutitsaby* (OBG), 1678 *Tötitsaby* (GCI), 1684 *Tyttiza* (Mikkola 1932: 42), 1867 *Dorf Tjutizy* (*Тюмууы*) (ETK: 20). Selles külas on vadjalasi ainukesena maininud Köppen. Küla vadjakeelne nimi pole teada. Venepärast toponüümi saab ehk ühendada rahvanimetusega *чудь* 'siin: vadjalane'. Rahvanimetusest tuletatud asulanimi võib osutada asjaomase rahvaga küla piiriasendile. Teisalt on võimalik võtta aluseks germaanipärane isikunimi *Thiuda* ~ *Tiude* ~ *Tiuto*, mis seostub omakorda gooti sõnaga *thiuda* ~ *tiuda* 'rahvas', vrd sm *Tiutinen*, *Tjuda* (SPK). Lõpuks, sama lähet, kuid mitte eriti usutavalt on oletatud ka tšuudi tähistava vene sõna tekkel (Grünthal 1997: 164–165).⁵

Undova (vn *Ундово*) = Iltovõõ. Varasemad kirjanekud: 1504–1505 *дер. Ундыево* (OPK: 22), 1618–1623 *Vndoieua By* (JI: 51), 1676 *Ondowa* (OBG), 1678 *Ondofvaby* (GCI), 1849 *Undowo*, 1867 *Dorf Undowa* (ETK: 20). Murrakuvariandid: Ku^P P *Undova*, (I) *Undova* (VE I: 241), J *Undovaa čülä* (VE VIII: 133), vrd ka is^N *Untova*. Kettunen sidus uuritava vadja kohanime ning eesti toponüümid *Undama*, *Undla* ja *Undva* muistse isikunimega **Unto(i)* ~ **Unte(i)* (EO: 83, 122–123, 258; vt ka Stoebke 1964: 102), vrd ka sm *Untamala* ja *Unto* (vt AH, SPK). Ariste (1964: 171) on viidanud eesti kohanimele *Undla*. Vadja küla varasem nimekuju võiks olla **Untoivõ*, st *ve-* ~ *võ-*liiteline. Vadjalased on sekundaarselt külanime üle võtnud venelastelt.

⁵ Samal ajal kirjutas tšuudi-sõnast Jorma Koivulehto (1997: 160), kes esitas ka põhjenduse muutusele alggermaani **peudō* > muinasskandinaavia **þjūða* 'rahvas' (mitte ainult gooti). Koivulehto täpsustused muudavad ülimalt tõenäoliseks võimaluse, et see ligikaudu aastasse 600 rekonstrueeritav sõna on laenatud viikingite keelest muinasvene keelde. On loomulik, et 'rahva' all mõeldi esialgu põlisrahvast veetee ääres, kes ei kõnelnud ei muinaspõhja ega muinasvene keelt (retsensendi täiendus).

Villikkala (vn *Великино*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *село Виликино* (NPK: 907), 1618–1623 *Villikina By* (JI: 53), 1676 *Willika* (OBG), 1678 *Willikinabÿ* (GCI), 1867 *Dorf Welikinä* (*Вѹликино ~ Вѣликино*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: (Ja) (M) Po S *Velikka*, (M) *Velikkaa čülä* (VE XV: 122), Lu *Velikkä*, (Kõ) *Velikää čülä* (VE IX: 40), M *Vilikkaa čülä*, Ku^p *Villikkaisii* (*külä*), P *Villikkõvõõ čülä*. Tamara Barabaš on edastanud muistendi, mis seostas küla nime Peeter Suurega Põhjasõja päevil (vrd vn *великий* 'suur'). Ta väitis vastu Tatjana Jefimovale, kelle järgi nimi tähendabki 'suur', ja esitas omalt poolt samuti ebaõnnestunud etümoloogia, mispuhul seostab külanime apellatiiviga *villi* 'vill, vistrik' (TKR: 32–33). Ariste (1967: 83) teatel pärineb toponüüm tõenäoliselt eelkristlikust isikunimest. Selleks sobiks ee 1520 *Villika*, lv 1355–1362 *Villika* jt, mis kuuluvad läänemeresoome *Vilja*-nimepesasse (vt Stoebe 1964: 106). Soomes on sama päritolu kohanimed *Viljakkala* ja *Villikkala* (vt SPK). Samasse rühma kuuluvad ka Karjala kannase külanimed *Vilakkala* ja *Villikkala*; Saulo Kepsu oletab nende algkujuks vastavalt **Viljakka* ja **Viljikka* (vt KK: 499). Eesti toponüümidest võiks nendega kõrvutada külanime *Villike*, kuid sellele on esitatud teine, saksa etümoloogia (vt EKNR). Vadja küla *e*-line vene nimekuju on tekkinud oletatavasti *великий* mõjul.

***Vad'd'aa[čülä]**. Ajalooline nimekuju: 1676 *Wodja* (OBG), 1678 *wodia* (GCI). Küla paiknes Jarvikoiščülä vastas teisel pool järve. Nime järgi otsustades oli tegu vadjalaste kunagise asukohaga, võib-olla piiriala külaga. Esimese silbi *o* on tekkinud vene keele eeskujul. Kohanimi on suhteliselt hiline, tekkinud pärast seda, kui vdj -jj- oli arenenud *d'j*-iks või *d'd'*-ks (vt ka Ariste 1965a: 99; autor seda nime ei käsitle). Hilisematel kaartidel küla ei näidata.

5.1.2. Kristlikest isikunimedest tuletatud külanimed

Ristiusunimedest on lähtunud *Ivanaisi*, *Kliimettina*, *Mati* ja *Savvokkala*.

Ivanaisi (vn *Ивановское*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *село Иванково* (NPK: 524), 1618–1623 *Iwanofschï By* (JI: 15), 1676 *Ivanowskoi* (OBG), 1678 *Ivanofchoi* (GCI), 1684 *Iwannovski* (Mikkola 1932: 34), 1834 *Ивановская* (TKP), 1867 *Dorf Iwanowskoje* (ETK: 20). Murrakuvariandid: I *Ivanaisi* ~ *Ivanaisii*. Ariste (1967: 83) järgi on küla saanud nime kristlikust eesnimest *Ivana*.

Kliimettina (vn *Климотино*). Varasemad kirjanekud: (1500) *село Климьтино* (NPK: 541), 1618–1623 *Klimetina by* (JI: 24), 1676 *Klementia* (OBG), 1678 *Climentino* (GCI), 1684 *Clementina* (Mikkola 1932: 37), 1705 *Клементино* (GTI), 1867 *Klímatina* (ETK: 20). Murrakuvariandid: (I) *Kleemettina* (VE XIV: 152), J *Kliimettina*. Vadja külanimi pärineb vene nimest, mis lähtub kristlikust eesnimest *Климентий*. Vene nimede erinev vokaalistik sõltub vist murdeerinevustest. Eestis on sama päritolu nimega Kliima küla (vt EKNR).

Mati (vn *Матия*). Varasemad kirjanekud: 1500 ð. *Матея* (NPK: 924), 1618–1623 *Mattia By* (JI: 52), 1676 *Mallekyla* (OBG), 1678 *Mattekyla* (GCI), 1867 *DorfMatti* (*Мáтия*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: (J) (Ja) (K) (Kõ) Lu M P Po S *Mati*, M P *Matičülä*, (Lu) *Matičülä* (VE IX: 58), J *Matii čülä* (VE VIII: 132), Lu *Matii čülä*, (K) Lu (M) (P) (Po) (S) *Mativõ*, Po S *Mativõõ čülä*, M (P) *Mativõõ čülä* (VE V: 145; VE IX: 176; VE XII: 287), Ku^p *Matšivee*, Ja-Lensu *Matti*, M *Matti* ~ *Matti-čülä* (VE IX: 25). Barabaš on tuletanud külanime õigesti isikunimest *Matti* (TKR: 34). Vdj *Matte*, vdj is *Matti* on tekkinud vene kristlikust nimest *Матфеѣ* (Saar 2016: 170). 1676 *Mallekyla* on kirjaviga. Vrd ka sm *Matti*, *Mattila* jt (AH).

Savvokkala (vn *Савикино*). Varasemad kirjanekud: 1618–1623 *Safwukala By* (JI: 58), 1676 *Sawikylä* (OBG), 1678 *Savikyla* (GCI), 1705 *Савиокіла* (GTI), 1867 *DorfSawikina* (*Сáвикино*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: Po *Savvokkai*, Kõ (M) Po S *Savvokkala*, M *Savvokkalaa čülä*, Ku^p *Savvukkaisii*, J *Savukkaisii čülä*, (Lu) M P *Savvukkala*, M *Savvukkala-čülä* (VE II: 43). Kettunen on seostanud vadja külanime oletamisi sõnaga *savakko* 'savolane', Ariste aga kristliku eesnimega *Savva* (EO: 82–83; Ariste 1967: 83). Täpsemini võiks tegu olla sama nime oletatava teisendiga **Savvokka*, millele on liitunud *-la*. Tänapäeva vene nimekuju osutab võimalikule eesnimeteisendile **Savvikka*. Samas viitavad mõned XVII–XVIII sajandi kirjanekud selgesti külanimele *Savvičülä* 'Saviküla', vrd vdj *savi* ~ *savvi* 'savi', vrd sm *Savikylä* (AH). Kattila murde alal oli kasutusel mainitud üldsõna pika konsonandiga vorm. Siinpuhul võib varasemates kirjanekutes olla tegu isiku- ja üldnime vastastikkuse mõjuga, mis jääb praegu täpsemini selgitamata. Mingit alust pole Jefimova oletusel, nagu külanimi võinuks seostuda Vaipooles Saviõja külast tulnuteaga; teisalt on ta pidanud lähteks vadja olematut sõna *savka* 'savi' (TKR: 34).

5.1.3. Ümbruskonna omadustest tuletatud külanimed

Vadjalastel on külanimesid, mis tulenevad ümbruskonna omadustest, sh metsaliigist, mullapinna viljakusest, maastikuelemendi kujust. Sellesse rühma kuuluvad **Karakkola*, *Kazikko*, *Kattila*, *Kõntu*, *Liivačülä*, *Mahu* jt.

***Karakkola** (vn *Краколье*) = Jõgõperä. Varasemad kirjanekud: 1618–1623 *Krokolia By* (JI: 56), 1676 *Kroholia* (OBG), 1678, 1684 *Krokolia* (GCI; Mikkola 1932: 35), 1867 *Dorf Joenperä* (*Корокóлье*) (ETK: 20). Vene külanimi *Краколье* ~ *Караколье* võib olla läänemeresoome algupära. Baranov on tuletanud külanime läbivoolava oja nimest *Краколка* ja taandanud selle sõnadele *karu* + *kolkka* 'nurk' (TKR: 41). Selline nimi ei sobi hästi väikesele veekogule. Pigem on oja nimi sekundaarne, sisaldades vähendusliidet. Siinpuhul võiks külanime samastada täpsemalt määratlemata läänemeresoome keele sõnaga **karakka* ~ *karakko*, vrd sm *karahka* ~ *karahko* ~ *karakka* ~ *karhakka* (metateetiline) 'noor poolkuivanud kuusk; puuoks', mis on omakorda tuletis läänemeresoome lihtsõnast **kara*, vrd sm *kara* 'kuivanud oks; risu; tapp; lukukeel; suguti jt', lüü *karaoks* 'puu kuivanud alumine oks', ee *kara* 'midagi rippuvat, sh suguti' (SSA I: 309). Soomes on mitu sama algupära *kara*-tüvelist toponüümi (vt SPK). Ei vадja ega isuri keelest pole sobivat sõna registreeritud. Seega, külanimi võis tekkida paigas, kus leidis palju kuivanud oksid, vrd *Rüsumäci* < *risu* (vt 5.2).

Kazikko (vn *Березняки*). Varasemad kirjanekud: 1618–1623 *Beresnähg Ödhe* (JI: 54), 1705 *Березова* (GTI), 1867 *Dorf Kasiko* (*Березняки*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: M *Kaazikkõvõdõ čülä*; J Ku^p Lu M (Ra) *Kazikko*, Ra *Kazikoo čülä*; vrd is^N *Kazikko*. Külanimi pärineb üldsõnast *kaazikko* ~ *kazikko* 'kaasik' (Ariste 1967: 83). Vene nimi on tõlkelaen, vrd *березняк* 'kaasik, kasesalu'. 1867. aasta *Березняки* algustäht on tekkinud ladina tähestiku mõjul. 1705 *Berezova* on võrreldav vene apellatiiviga *беpeза* 'kask'. Eestis on mitu Kaasikuküla (vt EKNR).

Kattila (vn *Комлы*). Varasemad kirjanekud: 1500 *Komel* (NPK: 905), 1618–1623 *Kattila By* (JI: 49), 1676 *Cattilaby* (OBG), 1678, 1684 *Cattila* (GCI; Mikkola 1932: 32), 1705 *Kamulla* (GTI). Murrakuvariandid: (J) I (Ja) K (Kõ) (L) (Li) Lu (M) P (U) *Kattila*, M *Kattiloisčülä*. Kettunen on kõrvutanud vадja toponüümi eesti kohanimega *Katela*, oletades mõlemal juhul lähtumist üldsõnast *kattila* 'katel' või isikunimest *Katti*, vrd *katti* 'kass', vrd samuti ee *Kadiküla*, *Kadila* ja *Kassiküla* (EO: 75; EKNR: 152, 181–182, 184). Kumbagi varianti ei eelista ka EKNR, ehkki nimeosiste *katel* ja *pada* esinemine on üldisem loodusnimedes.

Venekeelsest külanimest lähtudes on seda toponüümi seostatud sõnaga *котел* kas tähenduses 'auk, milles aeti tõrva' või 'auk, milles sulatati soomaagist rauda' või tähenduses 'nögu' (vt TKR: 33–34). Kattila paikneb paeklindil, mille juures laiub taevakaareni ulatuv madalam ala. Seetõttu tundubki viimane tähendus olevat tõepärasem. 1500. aasta nimekuju *Komeł* lisab veendumust, et kohanimi ei lähtu isikunimest. Sama toponüüm esineb Ingerimaal mujalgi, nimelt Inkere ja Venjoki kihelkonnas (Kepsu 1990: 167). Kahjuks ei tunne siinkirjutaja nende külade maastikku, mis võinuks kaasa aidata Vadjamaa külanime etümoloogia täpsustamisele. Soome kohanimi *Kattilainen* on teist algupära, küll aga sisalduvat sm *kattila* 'katel', sh süvendit tähistava mõistena toponüümis *Kattilakoski*, vrd ka *Kattilalaakso*, *Kattilanmäki* jt (vt AH, SPK).

Kattila koosnes vadjalaste meelest kahest otsast, mis on ametlikult olnud eri külad, sh 1838 *Малой Конец* (OPG: 70), 1867 *Dorf Klein-Konez* (ETK: 20), vdj *Peenõtsa* (Ariste 1967: 81), P *Pienõtsa* < *peeni* 'väike' + *õtsa* 'ots' ning 1838 *Большой Конец* (OPG: 70); 1867 *Kirchdorf Kattila* (*Комлы*) (ETK: 20), vdj *Suurõtsa* 'Kattila küla idapoolne ots', (K)-Mägiste, P-Kettunen *Suurõtsa*, P *Suurõtsõvõõ* *čülä* < *suuri* 'suur'. Ariste teatel (1967: 81) on Kattila küla kirdeots vadjalastel kandnud nime *Kultamäci* 'Kuldmägi'.

Kõntu (vn *Валговицы*). Varasemad kirjapanekud, vt Valgovitsa. Murakuvariandid: (J) *Kontu*, (Lu) M Po S *Kõntu*, M *Kõntuvõõ*, Lu *Kõntuvõõ* *čülä* (VE XI: 178), M-Lensu *Kõntuvõõ* *čülä*, *Kõnnuu* *čülä* (Ariste 1967: 80). See puht vadja nimi lähtub mujalt registreerimata sõnast **kõntu* (vt Ariste 1967: 83). Läänemeresooma sõna väljendab eesti keeles ühelt poolt väheviljakat, tavaliselt asustamata maad (*kõnnumaa*), teisalt aga kuiva, kõrget maad (*kõnd*), seevastu soome, karjala ja lüüdi sõnad tähistavad enamasti kodupaika, soome *kontu* lisaks turvast ja sood ning karjala *kontu* põldu ja *kontošikko* ebatasast maapinda (vt EES; SPK: Kontula; SSA I: 398). Vadja sõna täpsem tähendus jääb paraku teadmata, suurema tõenäosusega on ta samuti tähistanud mingite eriliste omadustega maad.⁶ Eestis on mitu Kõnnu küla (vt EKNR). Jõgõperä kandi *Kontu* on o-poolast isuri- või soomepärasus.

Kõrvõttula (vn *Корветино*). Varasemad kirjapanekud: 1676 *Korve-kyla* (OBG), 1678 *Korfwikylä* (GCI), 1834 *Корвумило* (TKP), 1838

⁶ Aastasadu eesti-vene-vadja-isuri segaasustusega Iisaku kihelkonnas on mõlemad lekseemid tähendanud aletatud maad (EMS IV: 256, 264; vt ka EMK: 169).

Корвияново (OPG: 70), 1867 *Dorf Korwittina* (*Кёрвотоло*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: J *Korvõttula* (VE VIII: 132), M *Kõrvõttula* (VE I: 169), (M) *Kõrvõttulaa čülä* (VE XII: 287). Ariste (1967: 83) teatel on külanime lähtesõnaks **kõrpi* : *kõrvõd* 'kõrb : kõrve, põlismets'. Selles tähenduses pole vadja üldsõna registreeritud, küll aga ühe evangeeliumi tõlkes tähenduses 'kõrb : kõrbe'. Eestis on mitu Kõrveküla (vt EKNR) ja sage on see nimi ka Soome toponüümias (vt AH, SPK). Varasemad kirjapanekud osutavad analoogilisele nimele ka Vadjamaal – **Kõrvõdčülä*. Vene nimekuju pärineb mõnest läänemeresoome keelest, ent rahvaetümoloogiliselt seostatakse seda siinkirjutaja teatel tänini sõnaga *корвет* 'korvett'. 1838 *Корвияново* keskosa jääb praegu seletuseta.

Liivčülä (vn *Пески*). Varasemad kirjapanekud: 1618–1623 *Pesock By* (JI: 56), 1676 *Päsobky* (OBG), 1867 *Dorf Liwakylä* (*Пески*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: M *Liivačülä*, J Li Lu *Liivčülä*, J *Liiv-čülä*, Ku^p *Liivkülä*, Li *Liivõčülä*. Külanimi lähtub sõnast *liiva* 'liiv' (TKR: 41), mida näitavad ka varasemad kirjapanekud. Nimekuju 1676 *Päsobky* on tähed *b* ja *k* ära vahetatud. Vadjalastel on olnud kasutusel nii nimetavalise liitumisega (kui mitte väljajätteline) kui ka omastavaline vorm: *Liivačülä* ~ *Liivčülä*. Eestis on mitu Liivat ja Liivaküla (vt EKNR; Ariste 1967: 83).

Lipkovitsõ (vn *Липкóвицы*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *селцо Лепково* (NPK: 554), 1618–1623 *Läpkoio By* (JI: 70), 1678 *Läpikowa* (GCI), 1867 *Dorf Lipkówitz* (*Липкóвицы* ~ *Лебкóвицы*) (ETK: 20). Seda on ainult Köppen nimetanud vadjalastega asustatud külade hulgas. Vadjakeelne külanimi on talletamata. Usutavasti lähtub vene toponüüm vadja sõnast *lepikko* 'leplik'. Seega võinuks külanimi kõlada nt **Lepikoizi* < **Lepikoizõd*. Eestis asub mitu Lepiku küla (vt EKNR). Lepikko küla pole tundmatu ka Soomes (AH). Vene liite *-uцы* kohta vt *Assila* (5.1.1).

Luuditsa (vn *Лужицы*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *Лужыци на усть Луги* (NPK: 910) või *д. Лужыца* (NPK: 911), 1618–1623 *Lusitsa By* (JI: 55), 1676 *Asinits* (OBG), 1684 *Luziza* (Mikkola 1932: 35), 1867 *Gut und Dorf Werchnije Lushizy, Dorf Nishnije Lushizy* (ETK: 20, 134). Murrakuvariandid: (Lu) *Lutsa*, J Lu *Luuditsa*, J *Luužitsa* 'Alam-Luuditsa' (VE VIII: 132), Lu *Luužitsa*, M *Luužitsõvõd čülä*, (J) Ku^p Li Lu (M) *Luužittsa*, J *Luutsaa čülä* (VE III: 104), Li Lu *Luuttsa*. Tänapäeva Luuditsa on tekkinud kolme küla ühendamisel. Nimelt liideti Luuditsaga aastatel 1861–1864 Saviõja ja 1970. aastal Liivčülä (TKR: 41). Luuditsat nimetati varem vene keeles ametlikult kui *Нижние Лужицы* 'Alam-Luuditsa'.

Ülem-Luuditsa vадja nimi oli *Rüstimäci* (vt 5.2). Jefimova on seostanud Luuditsa nime sõnapaariga *деревни лужские* 'Lauga-äärsed külad' (TKR: 41), vrd *Луга* 'Lauga jõgi', toetudes siinpuhul vaheldusele *z ~ ж*. Nõnda väites paigutas ta küla Lauga kaldale, tegelikult asetseb see aga samuti Soome lahte suubuva Luuditsa (vn *Лужница*) veeres. Venepärane külanimi on tekkinud jõenimest, mis omakorda läheb tagasi apellatiivile *лужница* 'loiguke'. Teisalt, sufiks *-ница* esineb vepslaste asualal sageli jõenimedes, milles ta võib, kuid ei tarvitse funktsioneerida mitte vähendusliitena, vaid formandina (vt Mullonen 2002: 73 jj vepsa ala kohta). Sel puhul võiks ehk arvestada lähtesõnaga *лужа*, mis 'vihmaveelombi' kõrval tähendab mурdeti ka 'soine koht' (vrd *Долгая лужа* tõlkes 'Pikksoo' Pihkva oblasti). Voolab ju jõgi enamalt jaolt soisel alal. *Luuditsa* esineb ka lühenenud kujul *Luuttsa*. Vastavus vdj *d ~ vn ж* seostub ilmselt vene keelele omase vaheldusega. Eestis võib vадja külanimele mõnesugust analoogiat leida toponüümides *Luuska*, *Luutsna* ja *Luutsniku* (vt EKNR). Vt ka *Assila*.

Mahu (vn *Подмошье*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *селцо Подмошье* (NPK: 501), 1618–1623 *Podmossie By* (JI: 14), 1676 *Podmoisio* (OBG), 1678 *Mahokyla* (GCI), 1684 *Mauho ~ Podomoisio* (Mikkola 1932: 37), 1849 *Mahu*, 1867 *Mahu* (*Подмошье*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: I Ma^K *Mahu*, Ma^K *Mahuu čülä*, (I) *Mahuvõ* (VE I: 238); *Mahuvõd čülä* (Ariste 1967: 83). Kettunen on võrrelnud vадja külanime eesti samakõlalise toponüümiga, oletades nende lähtesõnaks *maho* 'aher' (EO: 91–92). 1676. aasta nimekuju ei kätke soomepärasest sõna *moisio* 'mõis', mis on laenatud ka vадja keelde. *Подмошье* tähenduseks on 'Sooaluse' < *под* 'all' + *мох* 'soo', vrd põhjavene *подмошье* 'sooäärne maariba' (SRN XVIII: 308–309; SRG IV: 646).

Pihlaala (vn *Пиллово*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *село Пилола* (NPK: 907), 1591 *Pilela* (Mikkola 1932: 28), 1618–1623 *Pilola By* (JI: 59), 1676 *Pillolaby* (OBG), 1684 *Pillala* (Mikkola 1932: 32), 1867 *Dorf Pihlala* (*Пиллово*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: Ku^p *Pihlaa*, K L (M) (P) *Pihlaala*, J *Pihlaala* (VE VIII: 133). Külanimi tuleneb apellatiivist *pihla* 'pihlakas' (TKR: 34; Ariste 1967: 83). Ka Eestis ja Soomes leidub mitu *Pihl*-tüvelist toponüümi (vt AH, EKNR). Eesti ja vадja nimede keskel asuv *h*-häälik on jäänud võõramaalastel nii siinpuhul kui ka enamasti mujal märkamata ja märkimata.

Pustomerža (vn *Пустомержа*) = Pustoperä. Varasemad kirjapanekud: 1618–1623 *Pustamerssa By* (JI: 163), 1684 *Pustamerse* (Mikkola

1932: 33), 1867 *Pustoperä* (Пустомержа, Онетонель [peab olema Онтонель]) (ETK: 134, 135). Seal on vadjalasi registreeritud ainult XVII sajandil. Külanimi võib tuleneda sõnadest *puusta* 'tühi' (< vn *нустой*) ja *?märčä* : *märdžää* 'märg'.

Saviõja (vn Глинки). Varasemad kirjanekud: 1838 *Глинки* (OPG: 68). Murruvariandid: Lu *Savija*, J *Savijaa* *čülä* (VE III: 105), Lu Ra *Saviõja*, Lu *Savi-õja*, Lu *Saviõja* *čülä*, Lu *Saviõjaa* *čülä*. Kunagine küla (vt Luuditsa) on saanud nime läbivoolava *Saviõja* 'Savioja' järgi, vrd Lu^{EK} *Savija*, Lu^{EK} Ra^{EK} *Savi-õja*, Lu^{EK} *Savi-õja* ~ *Savi-õja jõki*. Alussõna *sau* ~ *savi* esineb ka paljudes Eesti toponüümides (vt EKNR: Saviaugu, Savikoja jt). Ka sm *Savio* tuletatakse varasemast nimekujust *Savioja* (SPK, vt ka AH).

Suur-Rasi (vn Большая Россия). Varasemad kirjanekud: 1500 *д. Расья* (NPK: 908), 1618–1623 *Rasia Bollsaia* (JI: 51), 1676 *Raskabolsoi* (OBG), 1678 *Rasskabolsoi* (GCI), 1834 *Чухонская Большая Россия* (TKP), 1867 *Dorf Rasi* (Чухонская Рáссия) (ETK: 20). Murruvariandid: Ku^P M *Rasi*, M *Rasičülä*, (M) *Rasivõõ* *čülä* (VE IX: 181), J *Raziičülä*, Ku^P *Soomee Rasi*, Lu *Soomõõ Rasi* (VE XVI: 255), M *Suur-Rasičülä*. Kõrpeni ajal elas Suur-Rasis 20 vadjalase seas 75 savakko-soomlast. XX sajandiks olid vadjalased Suur-Rasis ilmselt hääbunud, sest seal teati elanud olevat üksnes soomlasi (VE, sealsamas).⁷ Külanimi tuleneb tõenäolisemalt hääbunud vadjalaste üldsõnast **rasi*, mille vasted on sm *rasi* ~ *rasikaski* 'üle aasta põletamata alemaa', vähem tõenäoliselt aga taimenimetusest *rasi* [tähendust pole antud]⁸ või isikunimest, vrd ee *Rasivere*, *Rassi*; sm *Rasi*, *Rasila*, *Rasimäki* jt; is^N *Razi* 'mingi metsa nimi' (vt EO: 275–276; EKNR: Rasivere). Uuritavat külanime pole võimatu tuletada ka eesnime Erasmus rahvapärasest kujust *Rasi* (vt KK: 378, *Rasila*). Sel puhul polnud esialgu tegu vadjalaste toponüümiga. Tähejärjend *ka* vanades kirjanekutes ja Barabaši pakutud sm *rasha* 'tühermaa' (TKR: 34) jäävad arusaamatuks.

⁷ XVI ja XVII sajandi alguse vahemikus rajatud Väike-Rasi küla (1618–1623 *Rasia Mensaia* (JI: 51), 1676 *Raskamensoi* (OBG), 1678 *Rasskamensoi*; M *Peen-Rasi*. (Ku)^P Lu *Vennää Rasi* (VE XVI: 255)) asustasid venelased.

⁸ See on tõenäoliselt Elias Lönnroti mainitud sm *rasi* 'vääveltulikas (*Ranunculus nivalis*)' (SRS II: 367).

5.1.4. Asendist tuletatud külanimed

Küla asendiga seostuvad *Jarvi*, *Jõgõperä*, *Čerikkočülä*, *Mäči*, *Mäčive*, *Pustoperä* ja *Rajo*. Enamik neist on uuema aja vähe kasutatud paralleelnimed (v.a *Jõgõperä* ja *Rajo*).

Jarvi = Jarvikoiščülä. Varasemad kirjapanekud: 1676 *Järvikylä* (OBG), 1678 *Jervikylä* (GCI). Murrakuvariandid: M S *Jarvi* ~ *Järvi*. Ühelt poolt on võimalik, et külanimi on saadud asendist järve ääres (Ariste 1967: 83), teisalt võib aga olla tegu üsna varajasest ajast pärineva pika toponüümi lühendteisendiga.

Jõgõperä (vn *Крaкoльe*). Varasemad kirjapanekud: 1867 *Dorf Joen-perä* (*Кopoкoльe*) (ETK: 20), vt ka *Karakkola* (5.1.3). Murrakuvariandid: P *Jegõperä*, M P *Jegõõperä*, (Ku)^p *Joeperä*, (Ra)-Lensu *Jõgaperä*, J Li Lu Lu-Lensu (Ra) *Jõgõperä*, J^{ts} *Jõgõ-perä*, J *Jõgõperää čülä*; (J) K Lu *Jõgõõperä*, M *Jõgõõperää čülä* (VE II: 47), vrd is^N *Joemperä*. Külanimi tuleneb liitsõnast *jõki* : *jõgõ* 'jõgi' + *perä* 'pära, tagaosa; kaugemal asuv'. Ariste (1967: 83) on esitanud võrdluseks ee *Jõepera* ja sm *Joenperä*.

Čerikkocülä = Jõgõperä. Murrakuvariant: Li *Čerikkočülä*, mis pärineb sõnast *čerikko* 'kirik' ja märgib küla, kus asub kirik. Ka Eestis on mitu Kirikuküla ja Soomes Kirkonküla (vt AH, EKNR).

Mäči = Ičäpäivä. Murrakuvariant: I Ma^K *Mäči*. Nõnda nimetatakse seda küla mäekünka järgi, millel küla paikneb, vrd *mäči* 'mägi'.

Mäčive = Kattila. Murrakuvariant: (M) *Mäčive*. Tuleneb samast sõnast mis eelmine külanimi, kuid talle on liitunud -ve. Vrd ka (M) *Mäčivee ranta* 'mäginurk Kattilalt Kingissepani'.

Pustoperä (vn *Пустoмepжa*). Varasemad kirjapanekud, vt *Pustotomerža*. Köppeni mainitud *Pustoperä* (*Пустoмepжa*) võib pärineda isuritelt, vrd vdj is *perä* 'pära, tagaosa; kaugemal asuv'. Osis *pusto-* on pärit vene nimest, vrd is *puusta* 'tühi'.

Rajo (vn *Межняки*). Varasemad kirjapanekud: 1905 [*пyстoшь* 'kõnnumaa'] *Межник* ~ *Нижняя Галика*. Murrakuvariandid: Lu Ra *Rajo*, Lu *Rajo čülä*, Li Lu *Rajočülä*, Ku^p *Rajoi külä*, Ra^{ES} *Rajoo čülä*. See küla rajati XX sajandi algul Jõgõperäl juhtunud suure tulekahju tagajärjel. Vadjanimi on tuletatud liite *o-* (< *-oi) abil sõnast *raja* 'piir; ääremaa' (vt ka Ariste 1967: 83). Baranov on väitnud, et is *Rajo* on tõlkelaen vene keelest (TKR: 41). Apellatiiv *межник* ~ *межняк* tähendab piiri ja põllupeenart (SRN XVIII: 88–89). Eestis leidub mitu Rajaküla (vt EKNR).

5.1.5. Muud ja ebaselget päritolu külanimed

Siinkohal käsitletakse eelmistest tähendusrühmadest välja jäänud vadja külade nimesid. Nendest enamiku etümoloogia on vähemal või suuremal määral ebakindel.

Baabina = Jarvikoisčülä. Murrakuvariandid: J Ku^p Lu M (P) *Baabina*, (I) *Baabina* (VE I: 239), P *Baabinaa čülä*. See on laenatud venekeelsest nimekujust, vrd *баба* 'eit; vanaema'. Vadjalased on tarvitanud seda harva. Vene nime on mõjutanud vadja toponüüm (vt allpool), sest muistendite järgi elanud küla kõrval olevas järves järveema (Ariste 1964: 167, 170). Vadja viiendikus, sh Ingerimaal, on asjaomane külanimi laialt levinud (KK: 89).

Jarvikoisčülä (vn *Бабино*). Varasemad kirjapanekud: 1618–1623 *Leuontieu Osero By* (JI: 57) või *Babiuo* [peaks olema *Babino*] *Ödhe* (JI: 112), 1676 *Järvikylä* (OBG), 1678 *Jervikylä* (GCI), 1834 *Бабино* (TKP), 1867 *Dorf Babina* (*Бáбино*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: P *Jarvigoičülä*, M *Järvigoisčülä*, K *Jarvikoisčülä*, L M *Jarvikoisčülä*, M *Jarvikoščülä*; *Jarvigoi* ~ *Jarvigoisii čülä*; vrd is *Jarvikoiskylä* ~ *Jarvakaiskylä* (Ariste 1964: 167). Külanimi on sekundaarne, tulenedes järvenimest, mis on saanud omakorda alguse apellatiivist **jarvigoin*(ō) : **jarvigoižōō* 'järveema, järvehaldjas', otsetõlkes 'järvelane, [järveelanik]' < *jarvi* + *go* + *in*(ō), vrd ka *jarvi-emä* (Ariste 1964: 170).

Kerstova (vn *Керстово* ~ *Кѣрстово*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *цело Керстово* (NPK: 894), 1618–1623 (*Kerstoua By*) (JI: 173), 1676 *Kirstufwaby* (OBG), 1684 *Kirstova byy* (Mikkola 1932: 33), 1705 *Kicmova* (GTI), 1867 *Kirchdorf Kerstowo* (ETK: 20). Murrakuvariandid: K Ku^p L Lu M P *Kerstova*, L *Kerstovaa čülä*. Vrd sm *Kirstula*. Vorontsov on külanime seostanud vanavene sõnadega *кѣрста* ~ *керстуца* ~ *кепеста*, *кпестъ* 'rist' ning sõnadega ee *kirst* ~ *kerst*, sm *kirstu* 'kast, kirst' (TKR: 54). Tegelikult tähendavad *кѣрста* ~ *къръста* jt surnukirstu, *керстуца* aga anumad; *кѣрста* 'haud' on hoopis põhjavene murdesõna (MSD I: 1411, 1206). Vdj *kirstu* ja is *kirsto* on viimase ajani säilinud tähenduses 'rõivaste jm tarvete hoidmise nõu'. *E*-line vorm viitaks nagu isuri keelele, kuid kogu keelealal oli tuntud *kirsto*; häälikumuutus *ir* > *er* ei esine teistes Ingerimaa keeltes ja on tekkinud oletatavasti vene keele mõjul (Laanest 1966: 75–76). Seega ongi uuritavas külanimes toimunud areng vene keele pinnal, ent vanavene tüvest pole sugugi vaja lähtuda, sest see on laenatud balti päritolu läänemeresoome sõnast (EES: 161; ESR II: 225).

Kikeritsõ (vn *Кикерицы*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *Кикерицы* (NPK: 944), 1676 *Kikeritsaby* (OBG), 1678 *Kikeritz* (GCI), *Kickeritza* (Mikkola 1932: 33), 1867 *Dorf Kikkerizy* (ETK: 20). Köppeni ajal elas siin kõigest 38 vadjalast üle 200 savakko-soomlase kõrval. Vadja külanimi pole teada. Kõik varasemad kirjapanekud põhinevad vene keelel, liite *-uцы* kohta vt *Assila* (5.1.1). Formaalselt on võrreldavad ee *Kikepera* ja *Kikivere*, kuid ka nende päritolu on segane (vt EKNR). Pole selge, kas siia kuulub ka sm *Kikkerlä* (AH).

Koslova (vn *Гостилово*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *д. Гостилово* (NPK: 526), 1618–1623 *Gostilowa By* (JI: 3), 1684 *Gastilofwa* (Mikkola 1932: 37), 1867 *Dorf Kostlowa (Гостилово)* (ETK: 20), *Koslovan kylä* (Kettunen 1915: 5). Vadja külanimi on vene toponüümi mugandus, mille korral vadjalastele arusaamatum nimi asendati tuntuma nimega, vrd vn *козел* 'sikk, sokk'. Vene kohanimi lähtub mittekristlikust antroponüümist *Гостило*, mis on moodustatud liite *-ило* abil, vrd *Ярило*, *Войнило* jt (Bæklund 1959: 67; SDL: 117; Kislovskoi 1974: 39). See tuleneb tõenäoliselt vanavene lekseemist *гость* 'küaline; võõramaalane; kaupmees' (vt ESR I: 447).

Muuka (vn *Муково*). Varasemad kirjapanekud: 1504–1505 *дер. Будрино Мукуево* (OPK: 23), 1618–1623 *Muckoieua By* (JI: 57), 1676 *Munkoa* (OBG), 1867 *Dorf Mukkowo* (ETK: 20). Murrakuvariandid: Po *Muuka*, Po *Muuka-čülä*, (K) Ku^p (P) (V) *Muukkova*, P *Muukkovaa čülä*, (Lu) M *Muukõ*, M *Muukõ čülä*, Lu *Muukõõ čülä*. 1504–1505. aasta andmeil asus külas *двор* ['majapidamine'] *Ивашко да Гаврилко Мукуевы* (OPK: 23), samal ajal paiknes mujal kandis *соло* [õigemini *село* 'küla'] *Муковичи* (OPK: 36). 1676. aasta nimekuju on ilmselt trükiviga. Eestis on vähemalt kaks Muugat, millest ühe nimi tuleneb sõnast *muuk* : *muuga* 'munk', teise küla nime algupära on ebaselge, sest seal pole teadupoolest munki elanud (EKNR: Muuga). Vaevalt et *muuk*-sõna oli selles tähenduses vadjalastele tuntud. Soomes on tänapäeval perekonnanimed *Muukka* (nt 1638 *Oluf Mucka*) ja *Muukkonen* ning külanimed *Muukko* ja *Muukkola*, mille aluseks on nimeuuri ja Viljo Nissilä oletamisi pidanud sõna *muukka* ~ *muukko* 'muulane, mujalt elama asunu' (SSN: 540). See on usutav seletus. Vadjalastele oli tuntud ka otse vene keelest laenatud nimevorm.

Pummala (vn *Пумалицы*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *село Пумалицы* (NPK: 906), 1618–1623 *Pumolitza By* (JI: 58), 1676, 1678

Pumala (OBG; GCI), 1684 *Pomala* (Mikkola 1932: 32), 1705 *Пумала* (GTI), 1867 *Dorf Pummola* (*Пу́молицы*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: (L) *P Pummala*, (M) *Pummala* (VE I: 169), *P Pummalaa čülä*, (J) *Pummalittsa*, *J Pummolittsa*. Barabaš on ühendanud külanime soome sõnadega *puu* 'puu' ja *puumala* [tõenäoliselt *Puumala*] (TKR: 34). Soomes on kaks Puumalat (nt 1541 *Pomala*), kuid nende puhul pole selge, kas isikunimi tuleneb kohanimest või vastupidi (vrd SPK ja SSN), ent seal on kohanimi *Pummainen* (AH). Vene liite *-ицы* kohta vt *Assila* (5.1.1).

Raanala (vn *Раннолово*). Varasemad kirjaneped: 1500 *село Ранола* (NPK: 910), 1618–1623 *Ranala By* (JI: 59), 1676 *Ranolla* (OBG), 1678 *Ranola* (GCI), 1705 *Рамола* (GTI), 1867 *Dorf Ranala* (*Рáнолово*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: *M Raanola*, (M) *Raanolaa čülä* (VE XII: 297), *M Raanoloiščülä* (VE II: 39), *J Raanula*. Barabaš on otsinud algsõna soome keelest: tema järgi *rannola* [kas murdeline käändevorm] ~ *ranla* [ilmselt trükiveaga] 'rand' (TKR: 34). Liide *-la* eeldaks tugevaastmelist vormi. Leningradi oblastis voolab jõgi nimega *Ранница*. Enamik kirjanepedid lubab lähtuda esimese silbi pikavokaalisest kujust. 1705 *Рамола* on ilmselt trükiviga. Külanime päritolu on selgusetu.

Väike-Rud'd'a (vn *Малое-Рудилово*).⁹ Varasemad kirjaneped: 1500 *селцо Рудъела Новая* (NPK: 908), 1618–1623 *Rudiala By Mensaia* (JI: 63), 1678 *Rudiala* (GCI), 1705 *Рудіала Мениа* (GTI), 1867 *Pien Rudila* (*Малое Рудилово*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: *P Peenrud'd'a*, (K) *Ku^p P (R) Rud'd'a*, *J Rud'd'aa-čülä*, *P Rud'd'avõõ čülä*, *Ku^p Rudja*. Sufiks *-la* esineb tänapäeval üksnes venekeelses nimekujus. Samanime-line küla (1676 *Rudiala*, 1704 *Rudialahof*, 1705 *Рудіала*) asus varem ka Villikkala ja Pontizõõ vahel. Külanime on üritatud ebaõnnestunult tuletada vene üldsõnast *pyda* 'maak' (TKR: 34). Ariste (1967: 83) on kõrvutanud vadja nime eesti toponüümiga *Rutja*. Häälikuajalooliselt see sobiks, sest varasemad kujud on kirjutatud *d*-ga (1498 *Ruddy*, 1652 *Ruddi*, 1871 *Rudja*). Eesti kohanime on seostatud soome murdelise apellatiiviga *ruta* (EKNR: *Rutja*). Sellise etümoloogia korral ei sobiks ta vadja nimega kokku, sest *Rutja* puhul tuleks oletada liitponüümi **Ruta-oja* vms. Seevastu vdj *akkurrud'd'a* 'aknalaud; aknalaue nurk' on kohanimega *Rud'd'a* raske ühendada semantiliselt, vastasel juhul pidanuks lekseem kunagi tähistama ka maanurka vms. Täheenduse poolest ei tundu sobivat

⁹ Suur-Rud'd'a küla (vn *Большое Рудилово*) oli mäletamatutest aegadest peale vene küla.

ka häälikulooliselt ideaalne ee *rudi* : *rudja* 'puu millegi vajutamiseks või pressimiseks' (vrd *rudima* ~ *rudjuma* 'vajutama, pressima') ega sm *Ruija* (1764 *Rudia*) 'ajalooline maakond Norra-Lapis, Finnmark', mille lähtesõnaks on oletatavalt deskriptiivne *ruija(t)* ~ *rutja(t)* 'virmalised' (vt EDW: 985; SSA III 100, 112).

5.2. Teiste rahvastega asustatud külad

Allpool tuleb juttu viiest Vadjamaa külast, mida on vadjalased kõige sagedamini nimetanud ja mis võiksid huvi pakkuda ka lingvistika seisukohalt. Siiski mainitagu kõigepealt väheseid vadjalastele tuntud Eesti külade nimesid: (Lu) *Lohusuu* (VE IX: 66), (Lu) *Pühtitsa* (VE IX: 195), J J^{ts} *Sirentts* 'Vasknarva' (< vn *Сыреней*) ja J Lu *Vaivaro*, J J^{ts} *Vaivõro* 'Vaivara'. Viimane pärineb kohapeal kasutatavast eesti nimekujust *Vaivaru* (vt EKNR: Vaivara).

Kõhčizee (vn *Косколово*). Varasemad kirjapanekud: 1618–1623 *Koschola By* (JI: 55), 1684 *Koskola* (Mikkola 1932: 35), 1867 *Koskinen* (*Косколово*) (ETK: 41). Murrakuvariandid: (Ku) (Li) *Koskine*, Ku *Koskizee küla*, M *Kõhčiloiščülä*, J Li Lu (M)-Kettunen *Kõhčizee*, J *Kõhčizõdõ čülä* (VE III: 29), Lu *Kõhčizõdõ čülä*, Li Lu (Ra) *Kõhtsõ*, Li Lu Ra *Kõhtsõdõ čülä*. Kõhčizee oli isuri küla (is^N *Koskizen küla*). Toponüüm pärineb isuri keelest ja seostub samanimelisel jõel asuva kosega. Seda on nentinud juba Ariste (1964: 170; 1967: 83). *Kosk*-tüvi on läänemeresoomeline, kuid vadja ja isuri keelest kadunud. Nimi on esinenud nii liitega *-la* kui ka *-ne* : *zen*. Isuri toponüüm on olnud eeskujuks vadja nime moodustamisel hääbunud sõnast **kõhči* : *kõzgõdõ* 'kosk' (arengulooliselt vrd *kahči* 'kask', *vahči* 'vask'). Eestis ja Soomes leidub rohkesti *kosk*-tüvelisi toponüüme (vt EKNR, SPK).

Lerrõba (vn *Усть-Луга*). Varasemad kirjapanekud: 1584 *Laukahus*, 1585 *Laukasw*, 1867 *Laukaansuu* (*Оспов*) (ETK: 40), 1940, 1958 *посёлок Ленрыба*. Murrakuvariandid: Lu *Lerrõba* ~ *Lerrõdba*. Muistne läänemeresoomse asula on sajandite vältel moodustanud eri asulakooslusi (vt Ust-Luga). Lerrõba on nõukogude ajal asustatud kalakombinaadi «Ленинградская Рыба» (Leningradi Kala) lühendnimi. Tänapäeval on Lenrõba Ust-Luuga sadamaasula kvartaleid. Vadja sõnakujus on *rr* < *nr* tekkinud sarnastumise tagajärjel. Küla asub Lauga jõe suudmealal, sellest siis lähtuvadki varasemad kirjapanekud.

Palokka (vn *Получье*). Varasemad kirjapanekud: 1500 *Получье* (NPK: 908), 1618–1623 *Polutzie by* (JI: 57) jt. Murrakuvariandid: J Ku^p Li Lu P *Palokka*, I *Palučči*. Küla läänemeresoome elanikkonna kohta pole andmeid. Ilmselt on vadja toponüüm sama mis Kesk-Soomes Palokkajärve otsas paikneval Palokka külal. Soome külanime seostatakse kunagiste rannaäärsete alemaadega ja alepõletusega, vrd *palokas* 'põleng' (SPK). Venekeelne nimi seostub sõnaga *лука* 'luht jõekäärus; jõeäärne künnimaa; jõekääru kallas jt' (SRN XVII: 187), mis sobib küla tegeliku asendiga.

Rüsümäci (vn *Верхние Лужицы*). Varasemad kirjapanekud: 1834 *Верхние Лужицы* (TKP), 1867 *Risumäki* (*Верхние Глинки*) (ETK: 20). Murrakuvariandid: Li Lu M *Risumäci*, J *Risumäe čülä* 'Ülem-Luuditsa' (VE VIII: 132), Ku^p *Risumäki* ~ *Risuumäki*, Lu *Rüsümä*, Lu *Rüsümä čülä*, Lu *Rüsümäci*, Lu *Rüsümä-čülä* = *Ülä-Luuzitsa*, Lu *Rüsümäe čülä*. Tegu on kunagise isuri külaga, mis hävis Teise maailmasõja ajal. Nimi tuleneb isuri sõnast *rüzü* 'kuivanud oksad', milles *ü* on sekundaarne, vrd ee *risu* 'metsaalused pudemed; praht; tarbetu koli; roju', sm *risu* 'kuivanud oks', krj *rizu* 'kuivanud oksaraag; lagunenenud ehitis' jt (EES: 431). Vadja nimekuju puhul pole selge, kas see oli ka vadja keeles *i*-line või on see laenatud ajal, mil isuri keeles polnud muutus *i* > *ü* veel toimunud. Kohanime saksakeelseks vasteks on antud 'Reisigberg' (Ariste 1967: 83), vrd *Reisig* 'hagu'. Külanimi on teisene, tulenedes mäekünka nimest. Eestis on lähiminevikus olnud ka mitu Risu-nimelist küla (vt EKNR).

Saira (vn *Хаболово*). Varasemad kirjapanekud: 1618–1623 *Habala Ödhe* (JI: 57), 1676 *Habala* (OBG), 1678 *Haballaby* (GCI) jt. Murrakuvariandid: J Kõ Li Lu M *Saira*, (M) *Sairavõ*, (M) *Sairõvõ*, M M^{ES} *Sairõvõd čülä*. Küla läänemeresoome asukate kohta pole teateid. Toponüümi võib ehk seostada soome perekonnanimega *Saira* (1545 *Hin Saira*) ning kohanimedega *Sairakkala*, *Sairio* jt, mille päritolu pole päris selge, kuid ilmselt ei tulene nad üldsõnast *sairas* : *sairaa* 'haige', vaid neid võib ühendada pigem alamsaksa mehenimega *Sairicho* (SPK; SSN). Teisalt on kohanimeurija Saulo Kepsu seostanud Karjala kannase jt külanimed *Sairala* ja *Sairiala* oletamisi lisanimega, mille aluseks võis olla siiski apellatiiv *sairas* (KK: 404). Kui mainitud seosed osutuvad õigeaks, siis on järvenimi (Li *Saira järvi*, M *Sairajarvi*, M *Sairavõd järvi*) sekundaarne. Käsitletavat toponüümi võib ehk kõrvutada ka Eesti endise küla nimega *Saire* (1637 *Sayrakül*). Kettuneni oletus selle seosest sõnaga *saire* ~ *saere*

'ting, täimuna' tundub olevat semantiliselt ebasobiv (EO: 173; EKNR: Saire). Venekeelne toponüüm tuleneb apellatiivist *haapa* 'haab', millele oli liitunud sufiks *-la* (vt ka TKR: 35).

6. Külaosad

Vadjalased on eristanud osasid (*õttsa* 'ots') eriti suurtel küladel. Laiemalt on tuntud Kattila (vt 5.1) ja Jõgõperä otsad, mis on olnud ka ajalooliselt eri külad. Tervikliku pildi saamiseks ongi otstarbekas käsitleda külaosasisid külade kaupa.

Jõgõperäl eristati kaht suuremate ja laiemalt tuntud alaosa, millest üks oli mõisnike, teine aga riigi valduses. Esimene kandis nime *Herravalta*, vrd Ra^{EK} *Herravalta*, Ku^P *Herraa valta*, J *Herraa valta* (VE VIII: 143), Ra^{ES} *Herrvallaa õtts* (VE XV: 86), J^{ES} *Herrvalt*, J^{Tsv} *Herr-valt*, J *Herrvalta* (VE XVI: 74), J^{EK} *Her-valt*, J^{EK} *Hervalta* < *herra* 'mõisnik; härra; issand' + *valta* 'vald; valdus; võim'. Kroonule kuuluvat külaosa kutsuti J *Kunikaa valta* (VE III: 28), Ku^P *Kuningaa valta* < *kunikaz* 'kuningas'.

Mõisnike suguvõsa Korffide järgi on tekkinud nimi J^{ES} *Korffi õtts* 'Jõgõperä osa'; Ra *Korfii õtts* (VE XV: 86), J *Korfii õttsa* (VE XVI: 74), J *Korfõtts* ~ *Korffõõttsa* (VE III: 28). Naaberpiirkond on andnud aluse toponüümidele J^{ES} *Halikaa õcc* 'Jõgõperä küla ots, kus elas [tuntud keelejuht] Mari Petrova'; J Ra *Halikaa õtts* (VE III: 28; VE XV: 86), J *Halikaa õttsa* (VE XVI: 74) ja *Takavell'ää õtts* (VE III: 28), *Takaväll'ää õcca* (Ariste 1967: 81).

Kohanimi *Halikk-* tähistab mitmesuguseid objekte: J^{Ts} *Halikka* 'koht Rajo küla ümbruses; Rajo küla läbiv oja, mis suubub Laugasse'; J^{Ts} *Halikkõ* 'külad Soikkolast Narva jõeni' jm. Sõnaalguline *h* näitab, et tegu pole vadja, vaid pigem soome või isuri nimega. Sellega saab kõrvutada soome vallanime *Halikko* ja vähem tõenäoliselt linnaosanime *Halinen*, mille lähteks peetakse kas saksa päritolu isikunime (vrd keskaegne *Halike*) või genuiinset antroponüümi **Halikka*, mis seostub *halu*-tüvega 'tahtma' (SPK).

Takaväljä (Ra^{EK} *Takavelli* jt) on praeguseks hävinud küla Lauga jõe ääres Strupovo vastas (vn *Новая деревня*) (TKR: 25). Peale mainitute eristati Jõgõperäl veel külaosadena J *Suur çülä* ~ *Suurõð çülää õcca* 'peamine osa külast' (VE III: 28; Ariste 1967: 81; tõlkes 'Suurküla ots') ja Ra^{ES} *Kolkaaçülä* ~ *Kolkkaçülä* 'Jõgõperä osa kiriku juures' (VE XV:

86) < *kolikka* 'nurk'. Mingi, ilmselt madalam koht külas on kandnud nime J^{EK} *Alago* < *alago* 'alang, (ranna)madalik'.

Kukkuzi külal on eristatud kaht alaosa: Ku^P *Alappa* (< ? *alapi* : *alapaa* 'allpool asuv', vrd J K *alõpi* : *alõpaa* 'madalam') ja Lauga ääres asuvat *Dubrovat*, mis seostub venepärase perekonnanimega.

Liivčüläl on talletatud mitme alaosa nimed, millest osa kasutatakse ühe ja sama külaotsa kohta. Nii on ka nimega Li/Lu^{ES} *Kasõõ õtts* ehk Li/Lu^{ES} *Katiisaari* ~ Li *Katii saari* (VE XV: 53). Esimene toponüüm *Kasõõ õtts* on üsna problemaatiline, sest pole selge, kas see ongi üldse külaosa nimi või oleks õigem kirjutada *kasõ õtts* 'see siinolev ots', st külaosa, kus elas keelejuht (vrd siiski *kasõ* : *kasõõ* 'kaste'). *Katiisaari* koosneb osistest *katti* : *katii* 'kass' + *saari* 'saar'. Nimetatud külaotsa vastas oleva osa nimeks on pakutud Li/Lu^{ES} *Konnaasaari* ~ Li *Konnaa saari* (VE XV: 53) < *konna* 'konn'. Liivčülä osade ülejäänud nimed on tuletatud asendist, nimelt sellest, kas küla ots on suunatud mingi teise küla või veekogu poole: Lu^{ES} *Kõhcõõ poolõõ õcca* ehk Li^{ES} *Luutsaa õttsa*; Li^{ES} *Laukaa õcca*.

Luuditsa külal on samuti mitu otsa, mille nimed on peamiselt määratud asendiga teiste külade, kahel juhul veekogu suhtes: Lu^{ES} *Kuručülää õttsa* 'Luuditsa küla osa'; Lu *Kuručülää õttsa* 'Luuditsa osa, kus paiknes kool' (VE XV: 46) < **kuru* 'kõrvaline paik'; Lu^{EK} *Leppäoja* ~ *Leppoja* 'Luuditsa küla idapoolne ots', Lu^{EK} *Leppäoja õttsa* < *Leppäoja* < *leppä* 'lepp'; Lu^{ES} *Liivčülää õttsa*; Lu *Luutsaa õttsa* (VE XV: 46); Lu^{EK} *Saviõjaõttsa* 'Luuditsa läänepoolne ots sillast Liivtšüläni', Lu^{ES} *Savõjaa õcca* 'Luuditsa küla osa sillani' < *Saviõja* < *savi* + *õja* 'oja'. Ingerimaa plaanitava venekeelse kohanimeleksikoni näitemärksõnade seas on Luuditsa osana nimetatud *Савуауа* (Nikolajev, Gerd 2015: 118). Arvestades vene keele rõhutu silbi vokaalide reduktsiooni, hääldub see üsna sarnaselt vадja nimega ja *a*-ga tähistamine pole otstarbekas. Kunagise karjateega seostub sama objekti tähistavad Lu^{ES} *Karjaa õttsa* ja Lu^{ES} *Progonaa õttsa* ~ Lu^{EK} *Progonõttsa* (< *karja* 'kari' + *progon* '(karja)tanum; karjatee; karjamaa'). Nime Lu^{EK} *Bräčägä õttsa* ~ *Bräčaga õttsa* kandis porine maa Luuditsa küla otsas. Toponüüm lähtub üldsõnast *bräčägä* 'pori, muda', millega tähistatakse loodusobjekte Vaipoolte teisteski külades. Lu^{EK} *Aheřa* ~ *Aheřja* 'Luuditsa küla osa' seostub tähenduse poolest tõenäoliselt apellatiividega *aher* ~ *ahõr* 'aher' ja *aherikko* 'vilets liivane maa'. See on Jefimova teatel olnud endine lagendik, praegu aga *Зеленая улица* 'Roheline tänav' (TKR: 43).

Rajo külast on registreeritud vaid Ra^{ES} *Figurovaa õtts* 'külaosa, kus elas [tuntud keelejuht] Oudekki Figurova'. Üldisemalt on see nime saanud Figurovate järgi.

7. Talunimed

Emakeele Seltsi kohanimekogu sisaldab sadakond talunime, mis seostuvad üksnes Luuditsa ja Liivčüläga. Vadja *talo* on erinevalt eesti sõnast mitmetähenduslik, märkides nii talu, majapidamist kui ka maja. Konkreetseid objekte tundmata on pelgalt nime järgi võimatu kindlaks teha, mis on mis. Ainult Lu *Vajennõii talo* 'sõdurite puhkekodu Liivtšüläs' puhul on asi selge. Seevastu *rihi* (vrd ee *rehi*) tähistab peamiselt elumaja ja tuba, nt *Grižaa rihi* 'Griša maja' (Ariste 1967: 81). Mõnikord on *talo* ja *rihi* sünonüümsed: M *Boranoaa talo* ~ *rihi* (sealsamas).

Vadja talunimed on moodustatud ainult omanike nimest. Sel puhul kasutatakse mitut moodust. Tavaliselt peegeldub talunime täiendosas perekonnanimi ja eesnimi, nt Lu *Fomičaa Oke talo* 'talv Liivčüläs', Lu *Georgevaa Grigorii talo* 'talv Luuditsas', Lu *Georgeva Il'aa talo* 'talv Liivčüläs', Lu *Georgevaa Ivanaa talo* 'talv Luuditsas', Lu *Georgevaa Levoo talo* 'talv Liivčüläs', Lu *Iitää Reiska talo* (eestlane?) 'talv Liivčüläs', Lu *Tsarkovaa Mašaa talo* 'talv Luuditsas', *Vittongaa Kol'aa talo* 'talv Luuditsas'. Sama sage on ka kaht eesnime sisaldav talunimi, nagu Li *Filatkaa Vasel'aa talo* 'talv Liivčüläs', Lu ?*Jagonigoo Fet'aa talo* 'talv Liivčüläs', Lu *Johorkaa Ivoo talo* 'talv Liivčüläs', Lu *Makaraa Jaakoo talo* 'talv Liivčüläs', Li *Petoo Johorkaa talo* 'talv Liivčüläs', Lu *Semona Paavoo talo* 'talv Luuditsas'. Nimeosa *Jagonigoo* seondub tõenäoliselt eesnime Яков teisendiga **Jagonko* : *Jagongoo*, mis käändub nagu genuinne *mänko* : *mängoo* 'mäng', vrd kirjasõnast leitud kujud Ягонка ja Ягунко (Peretjatkovitš 1882: 377; Superanskaja 2010: 363). Vadja toponüümi *i*-häälik võib olla epenteetiline, et vältida kolmandale silbile omase kõrvalrõhu langemist käändetunnusele (vt Ariste 1948: 20, 22).

Suhteliselt harva koosneb talunimi vaid perekonnanimelisest täiendosast: Lu *Beregudovaa talo*, Lu *Iljinää talo*, Lu *Makarovaa talo* jt. Veelgi haruldasem on üksnes eesnimest koosnev talunimi: Li *Gelanišaa talo*, Li *Levoo talo*, Lu *Mit'oo talo* ja Lu *Pamfilaa talo*. Kõik selles lõigus nimetatud majapidamised asusid Liivčüläs. *Gelanišaa talo* puhul on oletatavasti tegu tšetšeenidel ja teistel Põhja-Kaukaasia rahvastel esineva mehenimega

Гелан(и) ~ Гилани, millele on liitunud ehk vene hellitusliide *-ua*, vrd *Елиша < Елисей, Карниша < Корней* (SSL: 137, 147, 167 jt; RF: 66, 68).

Huvipakkuvad on peamiselt Liivčülä talu- või majanimed, milles leidub eesnime täiendav, isikut mingil moel iseloomustav sõna: Lu *Pere-meez Pe'aa talo* 'talu Luuditsas' < *perem(m)eez* 'peremees', Li *Sepää Karpa talo* 'talu Liivčüläs' < *seppä* : *sepää* 'sepp', Li *Surmaa Timoo talo* 'talu Liivčüläs' < *surma* 'surm', Li *Šlääppii Vasil'aa talo* 'talu Liivčüläs' < *šlääppi* 'kaabu', Lu *Tõrvaa Fed'aa talo* 'talu Liivčüläs' < *tõrva* 'tõrv' ja Lu *Õtsaa Jaakoo talo* 'talu Liivčüläs' < *õttsa* 'ots'. Talunimes Li *Samulii nõmaa talo* 'talu Liivčüläs' esineb *nõma* 'oma', mis hõlmab tavalise jää-nukina lisandunud eelneva nimisõna genitiivtunnuse *-n*. Omapärane on toponüüm Li *Stanaanauhaa talo* 'talu Liivčüläs': vdj **stanaanauha* 'püksinöör'. Talukoha nimi (Ku)^{EK} *Vaarivo* võib ehk seonduda vene madalkeelse sõnaga *варево* 'kuum lake, kört' (SRJ: 73), milles *e* hääldub *i*-lähedaselt.

8. Rajatiste nimed

Rajatiste nimede alla on paigutatud hoonete, kalmistute, kaevude, teede ja piiride nimed.

8.1. Hoonenimed

Siia rühma kuuluvad peamiselt pühakodade (kloostrite, kirikute, kabelite) nimed, mille täiendosa on külanimi ja põhisõna vastavalt kas *čerikko* 'kirik' või *časona* ~ *časovna* 'kabel': J^{EK} *Jugaa čerikko* 'Joala kirik', J *Jõgõ-perää čerikko* (VE VIII: 233), *Kattilaa čerikko* ~ *Kattiloiščerikko* (Ariste 1967: 79), Li *Liivčülää časovna* (VE X: 107), Li *Luutsaa časovna* (VE X: 107), Ra *Miikkulaa čason* (VE XV: 86), (L) *Pihlaalaa časovna* (VE I: 8) ja J^{EK} *Pühtitsä* 'Pühtitsa nunnaklooster Kuremäel'. *Joala kiriku* all mõeldi XIX sajandi lõpul Narvas Joala linnaosas rajatud Narva Issanda Ülestõusmise õigeuskirikut. Linnaosa nimi pärineb külanime vahendusel koselt (EKNR: Joala; vrd ka vdj J^{EK} (K)^{EK} *Juka* 'Narva juga'). Jõgõperal asunud *Miikkula čason* oli pühitsetud pühale Nikolausele. Peale Joala kiriku ja Pühtitsa kloostri oli vadjalastele tuntud Lu^{EK} *Juuvõli* ~ *Juuvõlii faabrikka* 'Joala vabrik'; toponüümi nime päritolu jääb praegu hämaraks. I *Kapo'oo kreetposti* (VE I: 228) tähistab Kabrio kindlust, vrd vene laensõna *kreetposti* 'kindlus'.

8.2. Kalmistunimed

Vaipoolest on talletatud kolme kalmistu (vdj *kalmod*) nimi: Lu^{ES} *Jõgõ-perää kalmod* 'kalmistu Jõgõperäl kooli lähedal', Lu^{ES} *Luuca kalmod* 'kalmistu Luuditsa lähedal Tõrvajõe kaldal' ning Lu^{ES} *Švetaa sõtakalmod* 'vana kalmistu Jõgõperä ja Lauga suudme vahel metsas'. Kaks esimest toponüümi pärinevad külanimest, viimane kohanimi, mis tõlkes tähendab 'Rootsi sõjakalmistu', seondub muistse surnuaiaga, mida laialt levinud uskumuse kohaselt seostati Rootsi valitsusajaga Ingerimaal XVII–XVIII sajandil ja Põhjasõjaga.

8.3. Kaevunimed

Kaevude (vdj *kaivo*) nimesid, mis pärinevad Emakeele Seltsi kogust, on teada üksnes Matist. Osa neist kutsuti omaniku järgi: *Babaa Ka'aa kaivo* < *baaba* ~ *baba* 'eit; vanaema; ämmamoor'; *D'äd'ää Goggaa kaivo* < *däädä* 'onu; lell; tädimees'; *Johorkaa kaivo*, *Petrovaa kaivo*. Osa kaevusid oli tuntud asukoha põhjal: *Čehsičülää kaivo* < *čehsičülä* 'küla keskmine osa', *Magazeitiivenää kaivo* < *magaze* ~ *magazei* 'magasiait' + *tiivenä* 'juures', *Orkokaivo* < *orko* 'org; mäeveer'.

8.4. Teenimed

Osa teede (vdj *tee*) nimedes väljendub sihtkoht (küla, heinamaa jm): Li^{ES} Lu^{ES} *Jõgõperää tee* 'tee Liivčülästä Jõgõperäle', Lu^{ES} *Kazikooniitüü tee* 'tee Luuditsast Kaasikuniidule', M^{ES} *Korvaizii tee* '[tõenäoliselt tee Korovaisi külla]', M^{ES} *Kõrvõttulaa tee* 'tee Matist läbi Kõrvõttula Suvä-järvele', Li *Laugastee* (VE XV: 71), Li/Lu^{ES} *Laukastee* 'tee Lauga külla; tee Liivčülästä Jõgõperäle = Maatee', Lu^{ES} *Rizümäee tee* 'tee Luuditsast Rüsümäele', Li *Rüsümäe tee* (VE XV: 71), Lu^{ES} *Sarainiitüü tee* 'tee Sarainiitüle', M^{ES} *Savvokkolaa tee*. Ka Lu^{ES} *Mõizaatee* 'tee Liivčülästä Rüsümäele' näitab sihtkohta – Rüsümäe mõisa. Erandina märgib Ku^P *Revoo tee* mitte sihtpunkti, vaid teed Repo soos (*repo* : *revoo* 'rebane').

Teine osa teenimesid on ühenduses nende omadustega, nt teekattega, iseloomulike puudega tee ääres: Ku^P *Kivitee* 'mingi tee nimi', Ku^P *Lomutee* 'mingi tee' < *lomu* 'rämps; tuulemurd', Li/Lu^{ES} *Maatee* 'tee Liivčülästä Jõgõperäle' < *maatee* 'maantee; külavahetee' (vt TKR: 43), Lu^{ES} *Mettsä-tee* 'tee Jõgõperält Kõhtsösse' < *mettsä* 'mets', Lu^{ES} *Petäzikoo tee* 'vana

tee Kõhtšizõõ külla' < *petäzikko* 'pedastik, männik', Lu^{ES} *Põlloo tee* 'põlluvahetee Saarepõllul' < *põlto* : *põlloo* 'põld', Ku^P *Uustee* 'Kõhčiselt Süväkaivoni kulgev tee' < *uusi* 'uus', Li^{ES} *Välitee* 'tee Jõgõperält läbi metsa Kõhtsesse' < *väli* 'vahe (mitmes tähenduses)'.

8.5. Piirinimed

Emakeele Seltsi kogus leidub kolme piiri (vdj *raja*) nimi, mis on talletatud Rajo külast: *Baikkovaa raja*, *Korovinaa raja* ja *Kunikvalla raja*. Võimalik, et esimene toponüüm kajastab piiri Narvuzi lähedal asunud Haliki mõisaga, mille omanikeks olid Baikovid (DUS: 198–200). Ka teine kohanimi seostub mõisaga (vt ptk 4). Kolmas nimi tähistab Jõgõperä Kunik- ja Herrvalla vahelist raja (vt ptk 6).

9. Kokkuvõte

Vadjalastel oli rohkesti nimesid eri kohtade tähistamiseks. Ingerimaa linnanimed tulenevad vene ametliku nime esiosast (*Jaama*, *Petteri*) või vene kõnekeelsest nimekujust (*Rambov*), samuti on need saadud vene nime tõlkimisel (*Ivoolidna*) või põlisküla nime järgi (*Kabrio*). Eesti linnade nimed esinevad kas peaaegu samal kujul kui eestlastel (v.a *Pakari* 'Narva-Jõesuu') või tsaariaegse vene nimena (*Fellin* 'Viljandi', *Reeveli* 'Tallinn' jt). Mõisanimed on tuletatud kas asukoha (külade) (nt *Rüsümäe mõiza*) või omaniku järgi (*Piippinaa mõiza*) või on võetud omaks vene nimi (*Korovinaa mõiza*).

Vadjalastega asustatud külade nimetamisel on olnud aluseks 1) muistsed isikunimed (**Assila* ~ **Assizi*, *Kukkuzi* jt), 2) rahvanimetused (*Tiutitsõ*, **Vad'dd'aa*[*čülä*]), 3) kristlikud isikunimed (*Iivanaisi* jt), 4) ümbruskonna omadused (**Karakkola* < 'kuivanud oksad', *Kazikko* < 'kaasik' jt), 5) küla asend (*Jõgõperä* 'Jõepera, Jõetaguse', *Mäči* < 'mägi' jt) ning 6) muud iseärasused (*Kerstova*, *Koslova* 'Gostilovo' jt). Mitme külanime (*Kike-ritšõ*, *Pummala* jt) päritolu pole seni õnnestunud selgitada. Selgitatud on Vadjamaa muude rahvastega asustatud külade nimede (*Muuka*, *Palokka*, *Saira*) päritolu. Külaosade nimesid käsitletatakse külade kaupa; teistest rohkem on neid Jõgõperäl, Liivčüläl ja Luuditsal. Talunimed (*Fomičaa Oke talo*, *Sepää Karpaa talo* jt) on moodustatud mitmel viisil eranditult omaniku nimest. Rajatiste nimesid on kogutud üsna vähe.

Lühendid

^{EK} = Eesti Keele Instituudi vадja kohanimekogu; ^{ES} = Emakeele Seltsi vадja kohanimekogu; I = Ičäpäivä; J = Jögöperä; Ja = Jarvikoisčülä; K = Kattila; ^K = Kettunen 1986; Ku = Kukkuзи; Kõ = Kõrvõttula; L = Lempola; Li = Liivčülä; Lu = Luuditsa; M = Mati; Ma = Mahu; ^N = Nirvi 1971; P = Pummala; ^P = Posti 1980; Po = Pontizõõ; R = Rudja; Ra = Rajo; S = Savvokkala; ^T = Talve 1981; ^{Ts} = Tsvetkov 1995; U = Undova; V = Velikkä; Vai = Vaipooli; X = külanimi teadmata

Kirjandus ja veebiallikad

- AH** = Asutusnimihakemisto. Kotimaisten kielten keskus. <http://kaino.kotus.fi/asutusnimihakemisto/index.php?a=listaus&hakunimi=> (15.01.2020).
- Ariste, Paul 1936.** Svenska lånor från svensktiden i estniska språket. – Svio-Estonica. Akadeemilise Rootsi-Eesti Seltsi aastaraamat. Tartu: Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts, 185–200.
- Ariste, Paul 1948.** Vадja keele grammatika. (= Nõukogude soome-ugri teadused 9.) Tartu: Teaduslik Kirjandus.
- Ariste, Paul 1964.** *Baabino* ehk *Jarvigoisčülä*. (Ühest vадja külanimest). – Emakeele Seltsi aastaraamat 1964. Tallinn, 167–172.
- Ariste, Paul 1965a.** *Vадja* kohanimesed. – Slaavi-läänemeresoome suhete aja-loost. Toim. Harri Moora, Lembit Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, 91–106.
- Ariste, Paul 1965b.** Über wotische Ortsnamen. – Zweiter Internationaler Finnougristenkongress, Helsinki, 23.–28.08.1965. Referate der Vorträge und Mitteilungen. [Helsinki,] 4–5.
- Ariste, Paul 1967.** Über wotische Ortsnamen. – Советское финно-угроведение 2, 77–84.
- Ariste, Paul 1968.** Über wotische Ortsnamen. – Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus 23–28. VIII 1965. Helsinki. (= 1. Acta linguistica.) Helsinki: Societas Fenno-Ugrica, 24–30.
- Bæklund, Astrid 1959.** Personal names in medieval Novgorod 1. Common names. (= Acta Universitatis Stockholmiensis: Études de philologie slave 9.) Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- DEO** = Niels Åge Nielsen 1976. Dansk etymologisk ordbog. Ordenes historie. 3., reviderede udgave med et tillæg. Copenhagen: Gyldendal.
- Dmitrijev 2007** = A. B. Дмитриев 2007. Водская топонимика в историко-культурном аспекте. – Псковский регионологический журнал 4, 110–118.
- Dmitrijev 2016** = A. B. Дмитриев 2016. Топонимия Ивангородского лена 1580-х годов. Материал для историко-топонимического словаря Ингерманландии. – Linguistica Uralica 4, 247–265.

- Dmitrijev 2018** = А. В. Дмитриев 2018. Ватландия и ватландцы (ваты) в ливонских источниках XIV–XV вв. – Севернорусские говоры 17. Ответственный редактор Е. В. Пурицкая. Санкт-Петербург: ИЛИ РАН, 271–293.
- DUS** = Н. В. Мурашова, Л. П. Мыслина 2003. Дворянские усадьбы Санкт-Петербургской губернии. Кингисеппский район. Санкт-Петербург: Информационный центр «Выбор».
- EDW** = Ferdinand Johann Wiedemann 1973. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Eesti-saksa sõnaraamat. 4., muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- EES** = Eesti etümoloogiasõnaraamat, 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.
- EKNR** = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeraamat. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA. <https://www.eki.ee/dict/knr/> (02.03.2020).
- EMK** = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2020. Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Tartu.
- EMS IV** = Eesti murrete sõnaraamat IV₁₇. *kõhvits – kähür*, 2005. Toim. Evi Juhkam, Mari Kendla, Piret Norvik, Jüri Viikberg. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EO** = Lauri Kettunen 1955. Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (= Suomalaisen Tiedeakatemian toimituksia B 90₁.) Helsinki.
- Ernits, Enn 2017**. Sõna haaval emakeelest tehiskeelten. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.) Tallinn: Emakeele Selts.
- ESR I–II** = Макс Фасмер 1986. Этимологический словарь русского языка 1–2. Издание 2-е, стереотипное. Москва: Прогресс.
- ETK** = Peter v. Köppen 1867. Erklärender Text zu der ethnographischen Karte St. Petersburger Gouvernements. St.-Petersburg.
- GCI** = General Charta Öfver Provincien Ingermanneland, 1704. [Koost. Andres Andersin 1678. aasta ja hilisemate mõõtmiste põhjal.] http://www.aroundspb.ru/karty/152/sg_1678_beling.html (12.01.2020).
- Grünthal, Riho 1997**. Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonyymit. (= Castrenianumin toimitteita 51.) Helsinki.
- GTI** = Географический чертеж над Ижорскою землею со своими городами Адриана Шонбека, 1705. http://www.aroundspb.ru/maps/shonback/shonback_07.gif (12.01.2010).

- IEO** = Ивангород и его окрестности. <https://www.stena.ee/blog/oldnarva/ivangorod-i-ego-okrestnosti-naibolee-polnoe-opisanie-dlya-turistov-i-interesuyuschih>sy (12.01.2020).
- JI** = Jordeböcker öfver Ingermanland. Писцовые книги Ижорской земли 1. Годы 1618–1623, 1859. Санктпетербург.
- Kartavenko 2011** = В. С. Картавенко 2011. Календарные имена в составе топонимов. – Филологические науки 3, 311–320.
- Kepsu, Saulo 1990**. Inkereen nimistön ja asutuksen vaiheita. – Inkerin teillä. (Kalevalaseuran vuosikirja 69/70.), Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 149–166.
- Kislovskoi 1974** = С. В. Кисловской 1974. Знаете ли Вы? Словарь географических названий Ленинградской области. Ленинград: Лениздат.
- Kettunen, Lauri 1915**. Vatjan kielen äännehistoria. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (Eripainos aikakauskirjasta „Suomi“).
- Kettunen, Lauri 1986**. Vatjan kielen Mahun murteensanasto. Toim. Jarmo Elo-maa, Eino Koponen, Leena Silfverberg. (= Castrenianumin toimitteita, 27.) Helsinki.
- KK** = Saulo Kepsu 2018. Kannaksen kylät. (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 54.) Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk54/Kannaksen_kylat.pdf (02.03.2020).
- Koivulehto, Jorma 1997**. Were the Baltic Finns “clubmen”? – You name it. Perspectives on onomastic research. Ed. by Ritva Liisa Pitkänen, Kaija Mallat. (= Studia Fennica linguistica 7.) Helsinki: Finnish Literary Society, 151–169.
- Laanest 1966** = Арво Лаанест 1966. Ижорские диалекты: Лингвогеографическое исследование. Таллин: Академия наук Эстонской ССР.
- Mikkola, J. J. 1932**. Inkerinmaan kreikanuskoisten käännätyksestä vuosina 1683–1700. – Historiallinen Arkisto 39, 1–46.
- MSD I** = И. И. Срезневский Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам 1. А–К, 1893. Санктпетербург.
- Mullonen 2002** = И. И. Муллонен 2002. Топонимия Присвирья. Проблемы этноязыкового контактирования. Петрозаводск.
- Neroznak 1983** = В. П. Нерознак 1983. Названия древнерусских городов. Москва: Наука.
- Nikolajev, Gerd 2015** = И. С. Николаев, А. С. Герд 2015. Словарь топонимии и микротопонимии Ингерманландии. Северорусские говоры. Межвузовский сборник 14. Ответственные редакторы А. С. Герд, Е. В. Пурицкая. Санкт-Петербург: Нестор-История, 112–119.
- Nikonov 1966** = В. А. Никонов 1966. Краткий топонимический словарь. Москва: Мысль.

- Nirvi, R. E. 1971.** Inkeroismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 18.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- NPI** = Народные песни Ингерманландии, 1974. Издание подготовили Эйно Киуру, Тертту Коски, Элина Кюльмасу. Ленинград: Наука.
- НПК** = Новгородские писцовые книги, изданные Археографическою комиссиею 3. Переписная оброчная книга Вотской пятины 1500 года. Первая половина, 1868. Санкт-Петербург.
- OBG** = Карта бывших губерний Ингерманландии Ивангорода, Яма, Копорья, Нэтеборга составленная [...] 1827 года под присмотром генералмайора Шуберта [...] показывающая разделение и состояние одного края в 1676 г. http://www.aroundspb.ru/maps/ingermanland/1676/1676_inger3.jpg (12.01.2020).
- OPG** = Описание Санкт-Петербургской губернии по уездам и станам, 1838. Санкт-Петербург.
- OPK** = А. М. Гневушин 1908. Отрывок писцовой книги Вотской пятины второй половины 1504–1505 г. Киев.
- OPP** = Описание пригородов Петербурга. <http://gopiter.ru/piter/culturereest/prigorod/lomonosov/> (16.12.2019).
- Peretjatkovič 1882** = Г. Перетяткович 1882. Поволжье в XVII и начале XVIII века. (Очерки из истории колонизации края.) Одесса.
- Posti, Lauri 1980.** Vatjan kielen Kukkosen murteen sanakirja. Painokuntoon toimitannut Seppo Suhonen Lauri Postin avustamana. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 19.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- RF** = Б. О. Унбегаун 1989. Русские фамилии. Москва: Прогресс.
- Saar, Eva 2016.** Vene õigeusu eesnimed vādja, isuri ja seto keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 167–186. <http://dx.doi.org/10.3176/esa61.08>.
- SDL** = Н. М. Тупиков 1903. Словарь древнерусских личных собственных имен. С.-Петербург.
- SPK** = Suomalainen paikannimikirja, 2007. Peatoim. Sirkka Paikkala. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146.) Karttakeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SRG IV** = Словарь русских говоров Карелии и сопредельных областей 4, 1999. Главный редактор А. С. Герд. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета.
- SRJ** = С. И. Ожегов 1990. Словарь русского языка. Москва: Русский язык.
- SRNI-XCVI** = Словарь русских народных говоров 1–46, 1965–2013. Москва, Ленинград, Санкт-Петербург: Наука.
- SRS II** = Lönnrot, Elias 1958 [1826]. Suomalais-ruotsalainen sanakirja 2. 3., manul-menetelmällä jäljennetty painos. Porvoo, Helsinki: Werner Söderström.

- SSA I–III** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, 1992–2000. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki.
- SSL** = Сводный словарь личных имен народов Северного Кавказа, 2012. Ответственный редактор: Р. Ю. Намитокова. Москва: Флинта, Наука.
- SSN** = Suuri suomalainen nimikirja, [1985]. Helsinki: Suuri suomalainen kirjakerho.
- Stoebke, Detlef-Eckhard 1964.** Die alten ostseefinnischen Personennamen im Rahmen eines urfinnischen Namensystems. Hamburg: Leibnitz-Verlag.
- Superanskaja 2010** = А. В. Суперанская 2010. Словарь народных форм русских имен. Москва: Книжный дом «Либрок ОМ».
- Talve, Ilmar 1981.** Valtajalaista kansankulttuuria. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 179.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- ТКР** = Топографическая карта Санкт-Петербургской губернии, составленная под руководством Ф. Ф. Шуберта, 1834. http://www.etomesto.ru/map-peterburg_5verst/#n (13.01.2020).
- TKR** = Топонимика Кингисеппского района. Электронное дополняемое издание, 2009. Кингисепп. <https://docplayer.ru/26608378-Топонимика-kingiseppskogo-rayona-elektronnoe-dopolnyaemoe-izdanie-sost-v-v-demina.html> (11.01.2020).
- Tsvetkov, Dmitri 1995.** Valtjan kielen Joenperän murteen sanasto. Toimittanut, käänteissanaston ja hakemiston laatinut Johanna Laakso. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Ust-Luga** = Усть-Луга. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Усть-Луга> (02.01.2020).
- Vagner 2014** = Б. Б. Вагнер 2014. Карта рассказывает. Природа и история, имена и судьбы в географических названиях Подмосковья. Топонимико-краеведческий словарь. Москва: Книга по требованию.
- VKS** = Vadjä keele sõnaraamat, 2013. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Käsitkirjalised allikad

- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. Eesti Keele Instituudi vadjä kogu. <http://heli.eki.ee/roheline/index.php?khk=vdj&om=eki1> (12.01.2020).
- Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. Emakeele Seltsi kogu. <http://heli.eki.ee/roheline/index.php?khk=vdj&om=esi1> (12.01.2020).
- VE I–XVIII = Ariste, Paul. Vadjä etnoloogiat 1–18. Eesti Kirjandusmuuseum.

The Votian habitation names

ENN ERNITS

The paper deals with Votic habitation names in a broader sense than usual, encompassing, apart from the names of settlements and their subdivisions, all objects associated with the population and settlement from farms to countries. The main attention is paid to the names of the villages inhabited by the Votians as well as the names of other Voteland villages known to them. Village names are grouped by semantic groups in alphabetical order. Russian names of Votian and neighboring villages and their relations with Votian names have also been studied. Each name is accompanied by interesting historical names dating from the 1500s and subdialectal dates collected in the 20th century. Old etymologies are supplemented, and new ones added.

The Votians had many names to denote different places. Ingrian city names are derived from the official Russian names (*Jaama*, *Petteri*), Russian spoken names (*Rambov*), Russian calques (*Ivoolidna*) or by the name of a native village (*Kabrio*). The names of Estonian cities appear in almost the same form as in the Estonian use (except *Pakari* ‘Narva-Jõesuu’) or in form of the Russian names of the Tsarist era (*Fellin* ‘Viljandi’, *Reeveli* ‘Tallinn’, etc.). The manor names are derived either by location (villages) (e.g. *Rüsümäe mõiza*), owner (*Piippinaa mõiza*) or Russian name (*Korovinaa mõiza*).

The names of villages inhabited by Votians were based on 1) ancient personal names (**Assila* ~ **Assizi*, *Kukkuzi*, etc.), 2) ethnic names (*Tiutitsy*, **Vad'dd'aa[čülä]*), 3) Christian personal names (*Iivanaisi*, etc.), 4) neighborhood features (**Karakkola* < ‘place of dried branches’, *Kazikko* < ‘birch wood, birch grove’, etc.), 5) village position (*Jõgõperä* < ‘the nearest village to the river mouth’, *Mäči* < ‘mountain’) and 6) other features (*Kerstova*, *Koslova* ‘Gostilovo’ etc.). The origin of several village names (*Kikeritsõ*, *Pummala*, etc.) has not yet been explained. The origin of the village names (*Muuka*, *Palokka*, *Saira*) established with other nations of Votland is explained. The names of the parts of the village are treated by villages; more of them they are in *Jõgõperä*, *Liivčülä* and *Luuditsa*. Farm names such as *Fomičaa Oke talo*, *Sepää Karpaa talo*, etc.) are formed in many ways exclusively from the name of the owner. Quite a few names of sacral buildings, cemeteries, wells, and roads have been collected.

Keywords: etymology, habitation names, toponyms, Votic, Izhorian, Russian, Voteland, Ingria, Estonia

Enn Ernits
enn.ernits@emu.ee

DISKURSUSEMARKER (*MA*) *ARVAN* (*ET*)¹

TIIT HENNSTE, KÜLLI HABICHT,
HELLE METSLANG, KÜLLI PRILLOP,
KIRSI LAANESOO, DAVID OGREN,
LIINA PÄRISMAA, ELEN PÄRT,
ANDRA RUMM, ANDRIELA RÄÄBIS,
CARL ERIC SIMMUL

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse diskursusemarkeri (*ma*) *arvan* (*et*) variantide kasutust 15 tekstirühmas, mis koonduvad kolme registrisse: trükitekstid, netitekstid ja suulised tekstid. Materjal pärineb Keeleveebi, suulise keele ja netivestluste korpuselt. Uuritakse, mille poolest eristub diskursusemarker samakuulisest komplementlause pealausest ning kas markeri kasutussagedus, positsioon lauses ja ehitus erinevad eri tekstirühmades ja/või registrites. Analüüs näitab, et kõik kolm näitajat varieeruvad tekstirühmiti ja/või registriti. Partiklite kasutuse poolest eristuvad selgelt suuline keel ja mitteilukirjanduslikud trükitekstid, seevastu ilukirjandus ja netitekstid moodustavad heterogeense vaheala. Suulist keelt iseloomustavad markeri suurem kasutussagedus ja sagedasem tagapoolne asend, sagedasem subjekti *ma* säilimine ja sidendi *et* puudumine ning prosoodilise piiri puudumine markeri ja ülejäänud lause vahel. Mitteilukirjanduslike trükitekstide keelt iseloomustavad markerite eesasend, suur subjektitä markerite hulk ja *et*-markerid. Kokkuvõttes seostuvad markerite kasutuse erinevused keelekasutuse spontaansuse või redigeeritusega, dialoogilisusega, tekstiehituse protsessuaalsusega, teksti personaalsuse või impersonaalsusega, kirjakeele reeglite mõjuga.

Võttesõnad: eesti keel, pragmaatika, subjektiivsus, registriline varieerumine, grammatiseerumine, pragmatiseerumine

¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (projekt PRG341).

1. Sissejuhatus

Artikli teemaks on diskursusemarkeri² (*ma arvan* (*et*) kasutus eesti keele registrites. Marker võib esineda neljal kujul (*ma arvan*, *ma arvan et*, *arvan*, *arvan et*) ja kanda kahte keerukalt eristatavat põhitähendust: tugevalt isikliku arvamuse avaldamine ehk 'minu arvates' (näide 1) ja üldisem ebakindluse väljendamine propositsiooni tõeväärtuse suhtes ehk 'arvatavasti' (näide 2).³

(1) **Arvan**, sa oled lihtsalt rumal inimene. (KOM)

(2) **Arvan, et** igaüks on kokku puutunud oma elus inimestega, kellele väga meeldib igasugu õpetusi jagada, kes justkui teavad „kuidas asjad tegelikult käima peaksid“. (DOK)

Ma arvan kuulub lausekujulist markerite sarja, mida esineb eri keeltes, nt inglise *I think, I guess* 'ma arvan' (Brinton 2017), prantsuse *je pense* 'ma arvan', *je crois* 'ma usun, ma arvan', rootsi *jag tycker, jag tror* 'ma arvan' (Mullan, Karlsson 2012; Auer, Lindström 2016), saksa *ich denke* 'ma arvan', *ich glaube* 'ma usun' (Breitkopf-Siepmann 2012; Auer, Lindström 2016). Ka eesti keeles on verbidest kujunenud mitmeid subjektiivsuse markereid, nt *ma arvan*, *ma usun*, *ma mõtlen*, *ma tean*, *ma kardan*, *ma ütlen* (Hennoste 2004, 2006; Keevallik 2003: 74–100, 2010). Eriti markerit *I think* on palju uuritud. Suurem osa uuringuid puudutab üksuse grammatiseerumist (nt Thompson, Mulac 1991; van Bogaert 2010; Degand, Simon-Vandenberg 2011; Beijering 2012; Heine 2013, 2018; Degand, Evers-Vermeul 2015; Brinton 2017). Meie artikli teema seisukohast on oluline, et grammatiseerunud/pragmatiseerunud (markeriks muutunud) üksuste kõrval on samal ajal kasutusel ka sama vormiga pealaused ning üksused, mis paiknevad reanalüüsiprotsessi keskel lausete ja markerite vahealas. Eri autorid näevad grammatiseerumist osalt erinevana (vrd Brinton 2017 ja Heine jt 2019), samal ajal tuuakse aga markeri määratlemisel välja suuresti samu tunnuseid (nt Fischer 2007; Fraser 2009; Heine 2013; Heine jt 2019).

² Neid üksusi on nimetatud eri viisil: diskursusepartiklid, pragmaatilised partiklid, siduvad/ühendavad määruised (Heine jt 2019: 2), episteemilised adverbid (Keevallik 2010), episteemilised kiilud (*(epistemic) parentheticals*) (Thompson, Mulac 1991, Kaltenböck 2007; Schneider 2007), hoiakumarkerid (*stance markers*) (Kärkkäinen 2003) jm.

³ Lühendite seletusi vt artikli lõpust.

Markeri kasutust eri tekstirühmades või registrites pole kuigivõrd uuritud ja tulemused paistavad vasturääkivad. Meile teadaolevad vähesed uurimused puudutavad üksnes suulist dialoogi. Näiteks on Aijmer (1997) osutanud, et *I think* on tüüpiline mitteformaalses (argises) vestluses, samas Simon-Vanderbergen (2000) on leidnud, et *I think* on poliitilises vestluses peaaegu kaks korda tavalisem kui mitteformaalses vestluses.

Artikli esimeses osas anname ülevaate sellest, kuidas me markerit määratlesime ehk mis eristab diskursusemarkerit (*ma*) *arvan* (*et*) samavormilisest komplementause pealausest. Teises osas otsime vastuseid kolmele uurimisküsimusele.

- Kas markeri kasutussagedus erineb tekstirühmiti ja/või registriti?
- Kas markeri esinemissagedus eri süntaktilistes positsioonides (lause alguses, keskel, lõpus või järel) erineb tekstirühmade ja/või registrites?
- Kas markeri variandid (*ma arvan*, *ma arvan et*, *arvan*, *arvan et*) on seotud eri tekstirühmade ja/või registritega?

Materjali leidmiseks kasutasime portaali Keeleveeb⁴ korpusi, suulise keele korpust⁵ ja netivestluste korpust, mis sisaldab aastatel 2010–2020 kogutud Skype'i, Messengeri jms vestlusi (95 000 sõnet). Kokku valisime uurimiseks 15 korpust.⁶ Valitud korpused koonduvad kolme registrisse, milles omakorda saab eristada tekstirühmi.

I. Trükitekstid

- a. ilukirjanduslik proosa
- b. ajakirjandus: ajakiri Kroonika, nädalaleht Eesti Ekspress, päevalehed Õhtuleht, Eesti Päevaleht ja Postimees
- c. (populaar)teadus: teadustekstid, doktoritööd

II. Netitekstid

- a. reaalajas argidialoog: netivestlused, jututoad
- b. avalik mittereaalajas suhtlus: foorumid, uudisgrupid, kommentaarid

⁴ keeleveeb.ee.

⁵ <https://keeleressursid.ee/et/220-suulise-eesti-keele-korpus>.

⁶ Keeleveebis kättesaadavatest korpustest jätsime välja väiksemad ajakirjandusväljaanded (Lääne Elu, Maaleht, Valgamaalane; Luup), teaduslikud ja populaarteaduslikud ajakirjad, kus *arvan*-verbi esines alla 50 korra (Horisont, Eesti Arst, Arvutustehnika ja Andmetöötlus), Eesti ja Euroopa seaduste korpuse, kus esines vaid üks *arvan*, samuti riigikogu stenogrammid kui üheselt määratletamatu tekstiliigi.

III. Suulised tekstid

a. ametlik-avalik suhtlus

b. argisuhtlus

Verbivormi *arvan* sisaldavaid lauseid oli valitud korpustes kokku 34 000. Põhjalikumaks uurimiseks võtsime igast korpusest juhuvalikuga 200 sõna *arvan* kasutuse näidet. Neljas korpuses oli näiteid vähem kui 200: netivestlustes 87, teadustekstides 55, doktoritöodes 71 ja suulises ametlikus suhtluses 159. Kokku analüüsisime 2572 näidet.

2. Diskursusemarkeri määratlemine

Analüüsi lähtekohaks on diskursusemarkeri (*ma*) *arvan* (*et*) tunnuste määratlemine. Lähtusime rahvusvahelises kirjanduses välja toodud tunnustest ning lisasime omalt poolt eesti keelega seotud erijooned. Varasemates uuringutes esitatud markeri tunnused koonduvad kuude rühma:

- marker on muutumatu ja ainult markeri ainest sisaldav üksus;
- marker ei moodusta suhtluses või tekstis pealiini;
- markeris puudub üldjuhul sidend/partikkel (nt *that*) või on see hääldatud verbiga kokku;
- markerina võib üksus paikneda nii lause alguses kui ka tagapool;
- marker on suulises keeles rõhutu subjektiga;
- marker moodustab suulises keeles prosoodiliselt eraldi üksuse.

2.1. Muutumatu marker

Üldise arusaama järgi on diskursusemarker terviklik üksus, mis koosneb ainult markeri elementidest ja esineb ühel kindlal kujul (nt verbi sama aeg, isik, kõneviis, kõneliik). Oma uuringus oleme valinud analüüsimeks üksnes markeri verbivormiga *arvan*, mitte nt *arvad*, *arvame*, *arvaks*, *arvaku*. See aga ei tähenda, et vaid *arvan* on markerina kasutusel. Markeriks võivad kujuneda sama verbi eri vormid, kuid need ei pea olema ühe markeri variandid. Näiteks eesti keeles on markerid nii *ma ütlen* kui ka *ma ütleks*, kuid nende tähendus ja roll on erinevad. *Ma ütlen* tugevdab lause referaatosa sõnumi tõsikindlust, samal ajal kui *ütleks* on sõnumi pehmendaja (Hennoste 2004: 514–518). Et tingiv kõneviis on ka üldiselt teise grammatilise tähendusega kui kindel kõneviis, jäävad konditsionaalivormid siinse artikli huvisfäärist välja.

Keerukam on olukord teiste kindla kõneviisi vormidega. Nagu iga-sugused kinnisüksused võivad ka markerid mingil määral varieeruda. Nii on võimalik, et mitmuse esimese isiku vorm *arvame* ning teise isiku verbivormid *arvad* ja *arvate* on *arvan*-markeri variandid (vt Helasvuo 2014), kuid selle väljaselgitamiseks on vaja eraldi kvalitatiivset analüüsi. Selles artiklis oleme piiranud analüüsitava üksuse *arvan*-vormiga. Pealegi esineb muid nimetatud vorme tekstides väga harva.

Markeriga ei ole tegu, kui lauses on lisaks muid lauseliikmeid (sh kõrvallauseid) või mittelauseliikmelisi elemente (*tegelikult*, *aga*, *no*, *ei no*, *ka*, *küll*, *siiski*, *kui*, *kuigi* jms, näited 3 ja 4). Samuti ei ole markeriga tegu juhul, kui *arvan* on rinnastatud teise lause või verbiga (näide 5).⁷

- (3) kui siin on sellise nimega nagu ruthe polvas siis vajutagu 999999 voi privagu <- **mingil mystilisel põhjusel ma arvan**, et ei ole siin kedagi sellise nimega vot (JT)
- (4) **ma=arvan** `ka=et seda saab `kiiremini teha. (SUUL AR)
- (5) Me peame kindlasti ametlikult aru pärima ja **ma arvan**, et kohtumine Läti peaministriga ongi üks selline võimalus. (P)

Eesti keele seisukohast tekitasid markeri määratlemisel probleemi sõnajärg ja subjekti puudumine. *Ma arvan* esindab neutraalset sõnajärge, kuid teatud tingimustel toimub liitlause pealausese aluse ja öeldise inversioon (Erelt 2017: 553). Selline muutus näitab, et üksus ei ole sõltumatu, vaid allub üldistele süntaksi reeglitele. Seega käitub inversiooniline *arvan ma* pigem pealausena, kuigi üksuses puudub alistusele viitav *et*.⁸ Samas on tegu piirinähtusega, mille puhul on võimalikud eri tõlgendused (vt Imo 2011; Posio 2014). Näiteks on Peter Auer ja Jan Lindström (2016: 77) rootsi ja saksa analoogiliste sõnajärjemuutustega üksusi uurides leidnud, et tegu ei ole n-ö puhta markeriga, nagu on inglise *I think*. Samas paigutavad nad pöördjärjega markerid siiski põhijärge esindavate üksustega kokku, tuues põhjenduseks nende sama semantika (samas).

Oma uurimuses oleme jätanud pöördjärjega üksused markerite hulgast välja (näide 6). Põhjuseks on V2-põhimõtte erinev rangus. Nimelt on rangema sõnajärjega saksa ja rootsi keeles V2-põhimõte palju tugevam kui eesti keeles. Aueri ja Lindströmi näidete seas on vaid üksikuid

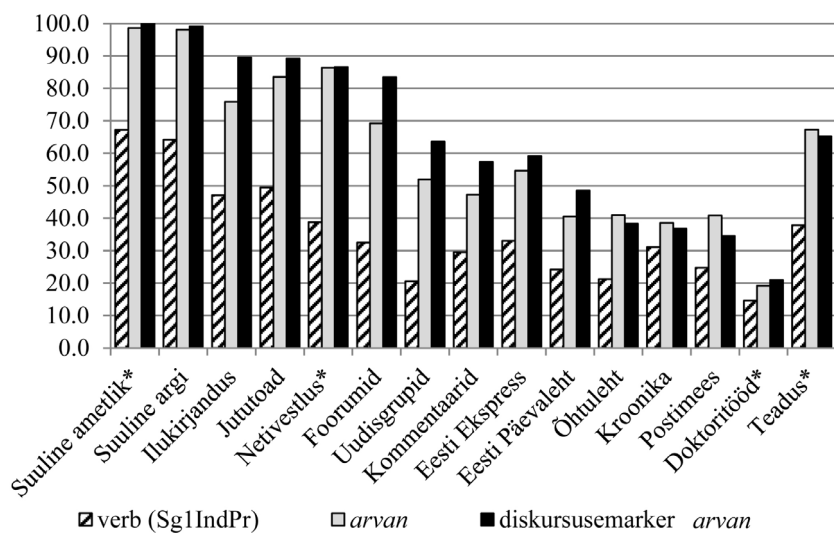
⁷ Suulise keele näidete transkriptsioonimärke vt artikli lõpust.

⁸ Liitlauseis võib sidend puududa, nt *Iga lollgi mõistab, [et] riigi majandus on oma-dega põhjas* (Erelt 2017: 687).

kõrvalekaldeid sellest põhimõttest (nt saksa verbide *denken* ja *glauben* puhul 3%). Eesti keeles on inversiooni kasutamine vabam ja sel juhul viitab pöördjärg tugevamalt kasutaja otsustusele. Üldist statistilist pilti see piirang ei muuda, sest pöördjärjega üksusi oli siinse materjali hulgas väga vähe.

(6) "Staar on kuidagi seotud kassaeduga, **arvan** **ma**." (P)

Eesti keeles on subjekt vähemalt osal juhtudel fakultatiivne lauseelement (Erelt jt 2017: 252–257) (näide 7). Meie hüpotees oli, et subjekti puudumine on pigem markeri tunnus. See eeldab, et markeriteks arvatute hulgas võiks olla palju subjektita üksusi ja lausete hulgas oleks neid minimaalselt. Katseks võrdlesime teiste tunnuste alusel markeriteks ja lauseteks määratud üksusi. Võrdlus näitas, et hüpotees ei kehti. *Ma* jäetakse *arvan*-vormi eest ära keskmiselt 39%-l ja markerina toimiva *arvan*-vormi eest keskmiselt 35%-l juhtudest. Seejuures kasutatakse subjekti kõigil *arvan*-juhtudel sagedamini kui verbivormidega keskmiselt (joonis 1).

Joonis 1. Subjekti esinemus (%) verbi 1. isiku vormi ees, *arvan*-vormi ees (kogu korpuse põhjal) ja markerina kasutatud *arvan*-vormi ees (200-lauseliste valimite põhjal). Tärniga on tähistatud korpused, milles *arvan* esines vähem kui 200 korral

Seda võib seletada mitme keele puhul täheldatud tendentsiga säilitada subjekti just kognitiivse tähendusega verbide korral ja nende grammatiseerunud konstruktsioonides (Posio 2014; Väänänen 2016: 190–191). Seetõttu jätsime subjekti esinemise või puudumise markeri tunnuste hulgast välja.

(7) **Arvan, et** peagi leitakse asjale lahendus. (SLÕ)

2.2. Suhtluse ja teksti kõrvalliin

Suhtlus või tekst liigub tüüpjuhul edasi mööda pealauseid, ent markerina toimiva formaalse pealause korral liigub see mööda grammatilist kõrvallauset. See tunnus ilmneb eriti selgelt suulises dialoogis. Näites (8) lõpetab V vooru *millal*-küsimus, mille vastuseks on H vóorus *siis kui=mul seal `korter `üle antakse* (read 02–05), mis on formaalselt kõrvallause. *Ma=arvan et* on marker, mille võib tekstiliini lõhkumata ära jätta, kuigi see muudab lause mõtet (8).

- (8) 01 V: siis me `kuuendal ok`toobril sinna `sisse läheme tead=`noh?
02 (0.8) aga noh seal=et `siis e (0.3) et ma=i `tea ütleme siis=et
03 siis et et `millal sa siis võtmed saad=ju.
04 (0.6)
05 H: **ma=arvan et siis kui=mul seal `korter `üle antakse ju.**
(SUULAR)

Sama kasutus on leitav ka kirjalikus dialoogis ja monoloogis. Näites (9) vastab B küsimusele *Kas näiteks RAM-i suurendamine annab mingit efekti?* formaalse kõrvallausega *lisamälust oleks abi küll*. Näites (10) jätkub tekst pärast *ma arvan, et* osa mööda kõrvallauset: *Kirikuid on rohkem kui koole ja haiglaid > see viga seal parandatakse*.

- (9) A: Kas näiteks RAM-i suurendamine annab mingit efekti? Või on veel mingeid võimalusi?
B: **Ma arvan et lisamälust oleks abi küll** ja Windowsil tuleks tõesti kõik üleliigne taustal jooksev soft selleks ajaks keelata. (UG)
- (10) Kirikuid on rohkem kui koole ja haiglaid. **ma arvan, et** see viga seal parandatakse üpris kiiresti Putini poolt. (KOM)

Näited, mille korral vestluse või teksti pealiin liigub mööda grammatilist pealauset, jättime markerite alt välja. Näites (11) kasutab E lauset *ma arvan=et*, partner reageerib sõnale *arvan* ja teeb asenduse *arvan > kindlasti* (read 03–04). Näites (12) esitatakse küsimus otseselt arvamise kohta ning vastus pakub sama verbi öeldisena (*arvate > arvan*). Nende kõrval on näiteid, milles (*ma*) *arvan* (*et*) ei seostu üheselt suhtluse pea- või kõrvalliiniga. Sellisel juhul pole seda tunnust võimalik üksuse määramisel kasutada.

(11) 01 I: `see `sort on `ilus.

02 (2.8)

03 E: no ma `arvan=**et** ta `teab selle sordi nime[tust]

04 T: [ei] `kindlasti teab.

(SUUL AR)

(12) Mida **arvate** tervetest inimestest kes liiguvad alla 10 tuhande sammu päevas?

Arvan, et neil pole aega iga päev 2 tundi kõndimise alla panna ja nad hoiavad end vormis näiteks tennis käimisega (ajakulu sellele on märksa väiksem). (FOO)

2.3. Partikkel *et* ja markeri asukoht

Mitmes mudelis on esmaseks grammatiseerumise märgiks peetud sidendi kadumist (näide 13). Sidendita üksused arvatakse markerite hulka, kuid samal ajal ei väideta, et ainult need on markerid. Näiteks osa inglise keele uurijaid leiab, et sidendi *that* olemasolu või puudumine ei anna alust määratleda üksus kas markeriks või lauseks (nt Aijmer 1997; Kärkkäinen 2003; vt ka Dehé, Wichmann 2010: 38–39).

(13) **Ma arvan**, kui ta seda kirjutas, ei teadnud ta veel, kui tõsi see on. (ILU)

Sidendita marker kaotab oma kindla lausealgulise positsiooni ja võib paikneda peale (osa)lause alguse ka keskel või lõpus, samuti eraldi üksusena (inkremendina) lause järel (Thompson 2002; Brinton 2017: 168; Heine 2018: 37) (näide 14). Sidendit *et* sisaldavad markerid esinevad peaaegu ainult lausete või osalausete alguses, tagapool leidub vaid mõni juhunäide (näide 15).

- (14) Alguses: **Arvan**, sa oled lihtsalt rumal inimene. (KOM)
 Keskel: Koeramaks, **arvan**, küsimust ei lahenda. (EE)
 Lõpus: Ühe söögikorra võid sa ju sanatooriumis vahele ka jätta, **ma arvan!** (ILU)
 Järel: vajuta teise nupuga peale ja disable. **ma arvan.** (FOO)
- (15) .hh mm pidulikule `üritusele **ma arvan et** ta peaks olema väemalt
 `kuue`kilone. (SUUL AM)
 Ja tegelikult seisis mul risti ees mingi, **ma arvan et** kristliku sisuga
 keeld .. (ILU)

Lause alguses olevad ja sidendit *et* sisaldavad üksused võivad olla nii markerid kui ka pealaused. Suulises keeles eristab neid hääldus. Grammatiseerunud verbivorme iseloomustab verbi ja partikli kokkuhääldus, nii *et* verb ja *et* moodustavad prosoodilise terviku (näide 16). Selline *et* ei ole enam kõrvallauset alustav sidend, vaid verbiga kokku kuuluv partikkel, millele järgnev lause on tõlgendatav iseseisvana (*äkki se ei `ole Pissi `ekspert*) (Hennoste 2004: 510; Seppänen, Laury 2007: 556).

- (16) **ma=arvan=et** see kaks tuat `kümme > tuleb meil mõlemal `selline nagu
 < `rahulik (.) selline `ülesehitamise aasta. (SUUL AR)
 e **ma `arvan=et** `äkki se ei `ole Pissi `ekspert. (SUUL AR)

Piirirühma jäävad juhtumid, milles *et* ei ole hääldatud verbiga kokku, kuid pole sellest ka prosoodilise piiriga eraldatud (näide 17). Sellised näited arvasime siinses analüüsis samuti markerite hulka.

- (17) mhmh .hh **ma arvan et** ma võibolla=sis `meilin et=sis=on `mõtlemisaega
 `ka. (SUUL AM)

Kokkuvõttes arvasime markerite hulka partiklita *et* üksused ja sellised suulise keele üksused, milles partikkel *et* ei ole verbist prosoodilise piiriga eraldatud. Samal ajal ei ole partikli *et* esinemine või eraldi hääldus põhjus, miks üksus markeri alt välja arvata. Sellisel juhul toetusime analüüsis teistele markeri tunnustele.

2.4. Marker ja selle osade rõhud

Inglise keeles on leitud, et konstruktsiooni *I think* funktsioonide eristamisel suulises suhtluses on olulised komponentide rõhud: kogu üksuse mitterõhulisus viitab diskursusemarkerile, rõhuline *I* aga osalausele (Dehé,

Wichmann 2010). Oma analüüsis järgisime sama määratlust. Sealjuures olid analüüsitud näidetes kõik lause algusest tagapool paiknevad üksused tervikuna rõhutatud (näide 18).

(18) no: sealt=tules tuleb `suur=raha tuleb sealt **ma arvan**. (SUUL AR)

Eesti suulises materjalis rõhulisi *ma*-vorme ei leidunud. Rõhulist varianti esindab asesõna pikk vorm *mina* (näide 19), mis esineb ka kirjalikus tekstis (näide 20). Sellised üksused jätsime markerite alt välja.

(19)01 H: .hhhhhh ted `**mina arvan**=et me [võiksim]=ned `parimad
02 M: [* jah *]
03 H: `joogid ära proovida präägu,
04 A: jah (SUUL AR)

(20) „**Mina arvan, et** odaviskele ei aita doping üldse kaasa,“ turtsatas Värnik.
(SLÕ)

Samuti on leitud, et rõhuline *think* osutab episteemilisele kommentaarosausele (*epistemic comment clause*; Dehé, Wichmann 2010). Selliselt nimetatud üksus on funktsioonilt võrreldav eesti markeriga tähenduses 'minu arvates', mis väljendab kasutaja ebakindlust öeldu/kirjutatu tõeväärtuse suhtes.

Rõhulise verbiga üksused esinesid meie näidetes üksnes lausete alguses. Nende seas eristub kaks varianti. Ühe rühma moodustavad üksused, milles *arvan* ja *et* on kokku hääldatud ning mis moodustavad sellest seisukohast ühtse markeri. Näites (21) on tegu tervikuks hääldatud üksusega `*arvan*=*et* (rida 04). Sellised üksused oleme arvanud markerite hulka. Teise rühma kuuluvad juhtumid, milles esineb rõhuline *arvan* ja *et* ei ole hääldatud verbiga kokku. Sellised üksused jäävad markerite piirile. Siin oleme lähtunud analüüsis sellest, kas teksti pealiin liigub mööda formaalset pea- või kõrvallauset. Näites (22) on H vastus V küsimusele *ma `räägin sis kui ma `tulen* (rida 03). Sellele eelnev *ma `arvan et* toob esile kasutaja ebakindluse järgneva vastuse tõeväärtuse suhtes, millele viitavad pikk paus enne vastamist (rida 02), pikalt venitatud üneem *mmmmm* ja sellele järgnev paus (rida 03).

(21)01 H: tõõ-q @ tead=se=oli nagu [nimodi] @ se=li ästi `lahja `ka:.=
02 M: [hmh]
03 M: =`oli=jah
04 H: ma `**arvan**=et `ästi lahja võibla `seitse kaheksa `kraadi. (SUUL AR)

- (22) 01 V: .hh kas=sa=tad `Retiga ka `rääkida.
 02 (1.7)
 03 H: mmmmm (1.6) **ma `arvan et** ma `räägin sis kui ma `tulen.
 04 (0.3)
 05 V: oki. (SUUL AR)

2.5. Marker ja lauseprosoodia

Eraldi probleemiks on prosoodia. Rahvusvahelises kirjanduses tuuakse esile, et markerid moodustavad üldjuhul eraldi prosoodilise üksuse (nt O'Grady 2017). Samal ajal ei ole see kindel markeri tunnus. Nii on inglise keele, aga ka saksa, rootsi ja eesti keele puhul osutatud, et marker on ülejäänud lausega valdavalt prosoodiliselt integreeritud (Keevallik 2010; Auer, Lindström 2016). Ka meie analüüsitud suulises materjalis on peaaegu kõik lauses markeriteks määratud üksused prosoodiliselt integreeritud ümbritseva lausega (näide 23a), leidub vaid üksikuid eraldatud juhtumeid (näide 23b). Prosoodiliselt eraldatud on aga markerid, mis paiknevad inkremendina lause järel (näide 24).

- (23a) **ma=arvan=et** tööhõive `ametis peaks ennast=ää `kirja panema. (SUUL AM)
 `hinnad on niuke **ma=arvan** siuke `keskmise siuke `hinnatase on `sama
 mis Eesti `mõni asi `kallim, `mõni asi `odavam. (SUUL AR)
 (23b) **ma `arvan, et** ma katsun mõlemad `ära mahutada. (SUUL AM)
 (24) 01 V: aa, ma võin aint `vägesi `juhatada.
 02 (1.1)
 03 H: no=aga `hää `toogi. (0.3) **ma arvan.** (SUUL AR)

Samal ajal on kirjalikes tekstides olukord vastupidine: peaaegu kõik markerid on eraldatud sõna *arvan* järel paikneva komaga (näide 25a). Selline kasutus vastab ühemõtteliselt kirjakeele komareeglitele. Leidub vaid üksikuid komata näiteid (näide 25b).

- (25a) **Ma arvan**, kui ta seda kirjutas, ei teadnud ta veel, kui tõsi see on. (ILU)
 (25b) No erilisi eeliseid **ma arvan** ei olegi pigem on mingi välimuse vahe
 vms ... või siis mingi käikude vahe, aga muid asju nagu ei tohiks olla.
 (FOO)

Eelneva põhjal leidsime, et kõiki keeleregistreid arvestades ei saa prosoodilist seotust/eraldatust käsitleda markeri tunnusena, kuid see on oluline suuliste ja kirjalike registrite eristaja.

Kokkuvõttes valisime analüüsimiseks ainult konstruktsiooni (*ma*) *arvan* (*et*), milles *ma* ja *et* võivad esineda või mitte. Verbi grammatilised variatsioonid (konditsionaal, mitmus, teine isik, pöörd sõnajärg) jätsime kõrvale. Markerite hulka arvasime kõik näited, milles teksti või dialoogi pealiin liikus mööda formaalset kõrvallauset. Juhul kui (*ma*) *arvan* (*et*) ei seostunud üheselt suhtluse pea- või kõrvalliiniga, kasutasime teisi tunnuseid. Markerite hulka arvasime a) üksused, milles puudus sidend *et*; b) suulise keele üksused, milles *et* ei olnud verbist prosoodilise piiriga eraldatud; c) üksused, mis esinesid (osa)lause algusest tagapool; d) üksused, milles subjekt on asesõna *ma*, mitte selle rõhuline variant *mina*.

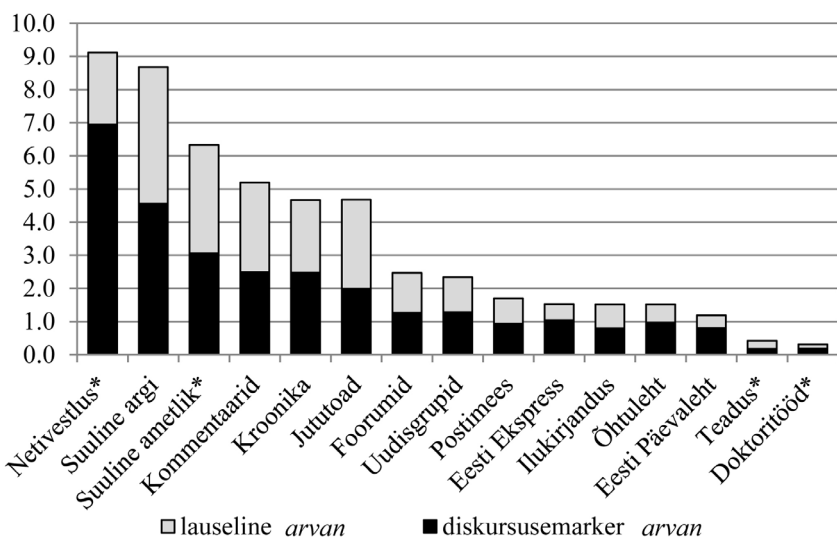
3. Diskursusemarkeri kasutus

Eelmises osas tõime välja diskursusemarkeri (*ma*) *arvan* (*et*) tunnused, mille alusel analüüsisime tekste. Selles osas esitame analüüsitulemused. Esmalt vaatame markerite üldist esinemissagedust. Seejärel uurime, kas markeri esinemissagedus erineb eri süntaktilistes positsioonides: (osa)lause alguses, keskel, lõpus või lause järel. Lõpuks vaatame markerivariantide esinemust eri tekstirühmades.

3.1. Markeri esinemissagedus

Esimene küsimus oli, kas markeri sagedus erineb tekstirühmiti ja/või registriti. Arvutasime markeri hinnangulise sageduse korpustes 10 000 tekstisõna kohta. Selleks võtsime igast korpusest juhuvalikuga 200 *arvan*-lauset ja leidsime nende põhjal markeri osakaalu korpustes. *Arvan*-vormi üldsageduse ja diskursusemarkerite osakaalu järgi arvutasime markeri hinnangulise sageduse korpustes (joonis 2).

Analüüs näitas, et markerite kasutussagedus eri registrites ja tekstirühmades on erinev. Skaala ühes otsas eristuvad argised reaalajas netivestlused ja suulised argivestlused, kus markeri sagedus on 10 000 sõne kohta suurem kui 4, ning teises otsas doktoritööd ja teadustekstid, kus markeri kasutussagedus on alla 0,2 korra.

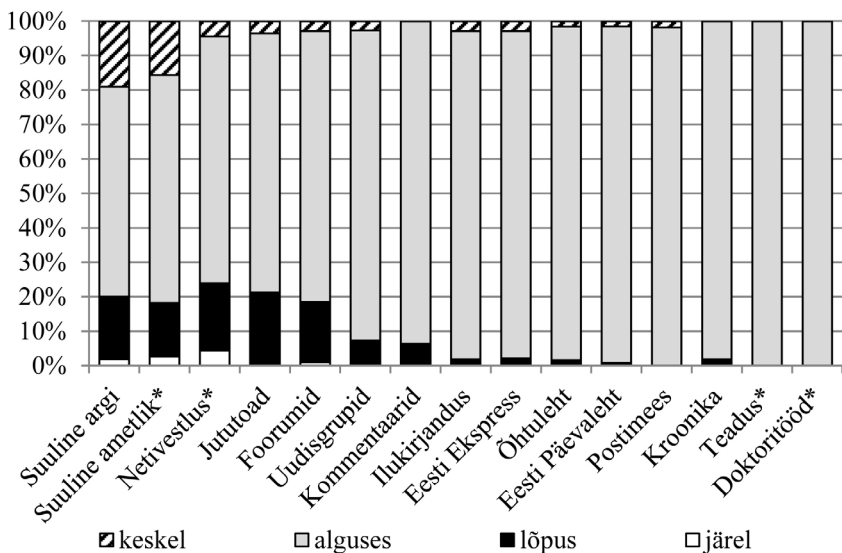

Joonis 2. Markeri hinnanguline sagedus 10 000 tekstisõna kohta

Kahe otsa vahele jäävad tekstirühmad jagunevad kaheks: sagedasema markerikasutusega rühma moodustavad ametlikud suulised vestlused, netikommentaariid, jututoad ja ajakiri Kroonika, harvema kasutusega rühma uudisgrupid ja foorumid ning ajalehed ja ilukirjandus. Eripärane paistab siin Kroonika positsioon, milles esineb vaatlusalust diskursusemarkerit oluliselt rohkem kui muudes ajakirjandusväljaannetes. Siin on usutavasti põhjuseks asjaolu, et Kroonika materjalis esines diskursusemarker (*ma*) *arvan* (*et*) üksnes intervjuudes, samuti paistab silma nende intervjuude vähene toimetamine.

3.2. Markeri positsioon

Teine küsimus oli, kas markeri esinemissagedus eri süntaktilistes positsioonides erineb tekstirühmades ja/või registrites. Analüüs näitas, et üldiselt valitseb eesti keeles aluspositsioon (sama on toodud esile ka nt saksa ja rootsi suulise keele kohta, vt Auer, Lindström 2016: 77). Siiski eristus markeri positsioonide alusel selgelt kaks tekstide rühma (joonis 3).

Joonis 3. Markeri positsioon (osa)lauses

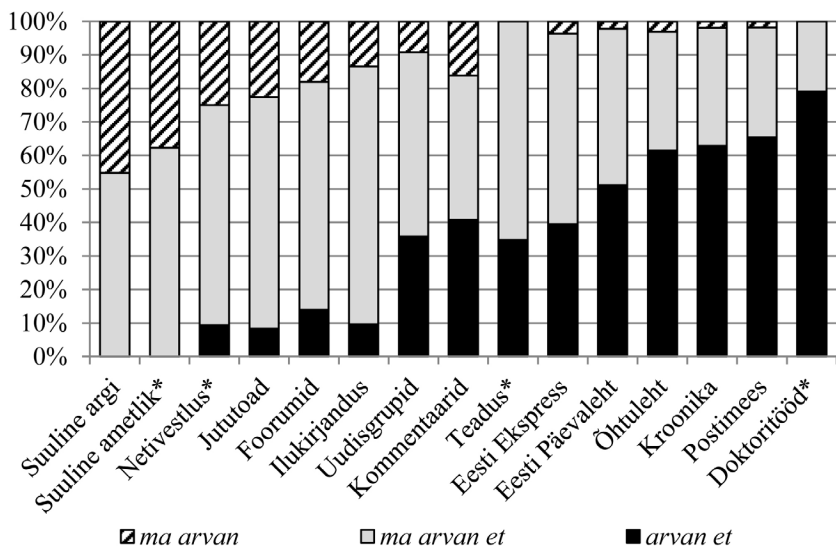
Ühe rühma moodustavad suulised tekstid, netivestlused, jututoad ja foorumid, milles lause keskel, lõpus ja järel paiknevaid markereid on kokku vähemalt 20% ja seega oluliselt rohkem kui mujal. Ülejäänud tekstirühmades jääb väljaspool lause algust paiknevate markerite sagedus alla 10%. Sinna kuuluvad kõik trükitekstid ja netitekstidest need, mille eesmärk on pigem info või arvamuse edastamine kui vestlus (uudisgrupid ja kommentaarid). Lisaks selgus, et lause keskel paiknevad markerid esinevad oluliselt enam suulises keeles: seal on neid üle 15%, muudes tekstirühmades alla 5%.

3.3. Markeri ehitus

Kolmandaks küsisime, kas markeri vormivariandid on tekstirühmade ja/või registritega seotud. Analüüsis ilmnas, et eesti keeles on kasutusel neli markerivarianti: *ma arvan et* esines 716, *arvan et* 494, *ma arvan* 183 ja *arvan* 18 korral. Üldpilt näitab *et*-markerite valitsemist kõigis tekstirühmades (joonis 4), neid on kokku 86% kõigist markeritest. Suulises keeles, netikeeles ja ilukirjanduses on ilma *et*-ita markerite osakaal

marginaalsest suurem (vähemalt 10%). Enim leidub neid suulises keeles, kus nende kasutus jääb 38–46% vahele.

Analüüs tõi esile olulise erinevuse eesti ja inglise keele vahel, kus sidendiga/partikliga markeri esinemine on minimaalne. Samas on eesti keelel sarnasusi saksa, rootsi ja taani keelega, kus samuti leidub palju sidendi/partikliga kasutusjuhte (Beijering 2012: 183–185; Auer, Lindström 2016: 79–80).

Joonis 4. Markeri ehitus (jooniselt puudub *arvan*)

Analüüsi tulemusel leidsime, et seesiselt moodustub markeri ehituse järgi kolm tekstide rühma. Esimese rühma moodustab suuline keel. Seda iseloomustab pronoomenit *ma* sisaldavate markerite domineerimine ja pronoomenita markerite puudumine. *Et* võib sealjuures markeri koosseisus olla või mitte. Ilma *et*-ita variandi *ma arvan* suurem sagedus suulistes tekstides on seotud markeri asukohaga lauses: lause lõpus ega inkrementina pole (*ma*) *arvan et* võimalik ja lause keskel esineb see vaid üksikutel juhtudel. Teine, sellele vastanduv rühm on ajakirjanduse ja (populaar)teaduse keel, kus valitsevad *et*-markerid ja sidendita *et* markerite kasutus on minimaalne (alla 6%). *Ma* võib sealjuures esineda või mitte. Heterogeense

vaherühma moodustavad netitekstid ja ilukirjandus, mille võib omakorda jagada kaheks ennekõike *ma* esinemise sageduse alusel.

4. Tulemused

Analüüsisime diskursusemarkeri (*ma*) *arvan* (*et*) kasutust eri registrites ja tekstirühmades. Analüüs näitas, et kasutusel on neli markeri varianti: *ma arvan*, *ma arvan et*, *arvan* ja *arvan et* ning nii markerite sagedus, positsioonid lauses kui ka vorm varieeruvad tekstirühmiti ja/või registriti. Tulemused on kokku võetud tabelis.

Tabel. Diskursusemarkerite kasutus tekstirühmades.
(Tähistus: + jah, (+) pigem jah, (–) pigem ei, – ei)

	Suulised tekstid		Netitekstid					Trükitekstid		
	AR	AM	NV	JT	FOO	KOM	UG	ILU	AJA	TEA
Lauses tagapool	+	+	(+)	(+)	(+)	(–)	(–)	(–)	–	–
Sagedane	+	(+)	+	(+)	(–)	(+)	(–)	(–)	(–)	–
<i>ma</i> peab olema	+	+	(+)	(+)	(+)	(–)	(–)	(+)	(–)	–
<i>et</i> võib puududa	+	+	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(+)	(–)	–

Markeri hinnanguline sagedus 10 000 tekstisõna kohta erineb tekstirühmiti ja registriti. Laiema üldistusena saab välja tuua skaala ühes otsas suulised tekstid, keskel netitekstid ja teises otsas trükitekstid. Trükitekstide seas eristuvad omakorda teadustekstid, milles markerite kasutus on eriti vähene.

Markeri positsioonide analüüs näitas olulisi erinevusi lause algusest tagapool esinevate markerite kasutuses. Siin eristusid suulised tekstid, netivestlused, jututoad ja foorumid, milles lause algusest tagapool paiknevaid markereid oli kokku vähemalt 20%. Ülejäänud tekstirühmades jäi kaugemal paiknevate markerite sagedus alla 10%.

Kõige üllatavam oli markeri ehituse ja tekstirühmade seos. Üldpilt näitas, et kõigis tekstirühmades valitsevad statistiliselt *et*-markerid. Samas selgus, et eri tekstirühmades ja registrites eelistatakse markeri eri vormivariante.

Sõna *et* esinemise/puudumise seisukohalt moodustavad skaala ühe otsa mitteilukirjanduslikud trükitekstid, milles ilma *et*-ita markereid kasutatakse minimaalselt või üldse mitte. Skaala teise otsa jäävad suulised tekstid, mida iseloomustab sage ilma *et*-ita markerite kasutus. Netitekstid ja ilukirjandus moodustavad vaheala.

Ma esinemise/puudumise seisukohalt on pilt osalt erinev. Siin moodustavad ühe poole tekstid, milles ilma *ma*-ta markerite kasutus on väga sage: mitteilukirjanduslikud trükitekstid ning ka uudisgrupid ja kommentaarid. Teisele poole jäävad suulised tekstid, milles ilma *ma*-ta markerite kasutus analüüsitud materjalis puudus, ning netivestlused, jututoad, foorumid ja ka ilukirjandus, kus see oli vähene.

Et-i ja *ma* kasutust kokku võttes saame markerite kasutuse põhjal eristada kolme tekstide rühma:

- 1) mitteilukirjanduslikud trükitekstid, mida iseloomustavad *et*-markerite valitsemine ja palju ilma *ma*-ta markereid;
- 2) suulised tekstid, milles esineb palju ilma *et*-ita markereid ja ilma *ma*-ta markerid puuduvad;
- 3) ülejäänud tekstid, milles esineb suhteliselt palju ilma *et*-ita markereid ja mis jagunevad kaheks:
 - 3a) netivestlused, jututoad, foorumid ja ilukirjandus, milles on vähe ilma *ma*-ta markereid;
 - 3b) uudisgrupid ja kommentaarid, milles esineb palju ilma *ma*-ta markereid.

Võttes kokku sageduse, positsiooni ja vormi, saame diskursusemarkeri (*ma*) *arvan* (*et*) kasutuses neli rühma: suulised dialoogid, mitteilukirjanduslikud trükitekstid, ilukirjandus ja netitekstid.

Kujutletava skaala ühe otsarühma moodustab suuline register oma kahe variandiga. Siin esinevad markerid muudest rühmadest oluliselt sagedamini. Ainuvalitsev on *ma*-kasutusega marker, lisaks esineb muudest rühmadest rohkem markereid, milles *et* puudub. Tavaline on verbi ja *et*-i kokkuhääldus, mis teeb markerist prosoodilise terviku. Markerid paiknevad sageli lause algusest tagapool ja on peaaegu alati prosoodiliselt lausega integreeritud. Registri sees on aga erinevused ametliku ja argisuhtluse vahel: argisuhtluse korral on markerite esinemissagedus, tagapool esinevate markerite sagedus ja ilma *et*-ita markerite kasutus suuremad kui ametlikus suhtluses.

Skaala teise otsarühma moodustavad mitteilukirjanduslikud trükitextid ehk ajakirjandus ja (populaar)teadus. Seda iseloomustavad markerite eesasend, suur subjektita markerite hulk ja *et*-markerid, millel on säilinud komaga märgitud ortograafiline piir sõna *et* ees. Markerisageduse järgi jaguneb see ajakirjanduse ja (populaar)teaduse rühmaks, milles on markereid eriti vähe. Omaette vaheühmaks jääb ilukirjandus. Samamoodi nagu teistes trükitekstides, on siin markeri kasutus harv ja markerid paiknevad valdavalt lause alguses. Muudest trükitekstidest eristab ilukirjandust markeri ehitus: siin leidub sarnaselt suulise keelega rohkem ilma *et*-ita ja *ma*-kasutusega markereid.

Netiteksid moodustavad heterogeense koosluse, mille seesmised piirid on hajusad. Siin saame eristada omaette rühmana spontaanseid reaalajas toimuvaid netivestlusi, milles marker esineb väga sageli nagu ka suulises keeles, kuid markeri kasutus on eripärane. Selle kõrvale paigutuvad jututoad. Üldistavalt on need rühmad lähedased suulisele keelele. Skaala teise otsa jäävad uudisgrupid, mis on kõige lähemal trükitekstidele. Foorumiteksid ja kommentaarid moodustavad heterogeense vaheala.

5. Arutlus ja kokkuvõte

Artiklis analüüsisime diskursusemarkeri (*ma*) *arvan* (*et*) kasutust eesti keele registrites ja tekstirühmades. Analüüs näitas, et eesti keeles on kasutusel neli markeri varianti: *ma arvan*, *ma arvan et*, *arvan* ja *arvan et*. Markeris määratlemise lähtekohaks olid teistes keeltes leitud analoogiliste markerite tunnused, mille puhul valitseb uurijate seas suhteliselt suur üksmeel. Eesti keele seisukohast analüüsisime lisaks nelja tunnust: sõnajärge, subjekti *ma* rõhulisust ja vormi (*ma* ~ *mina*), subjekti esinemist või puudumist ja markeri prosoodilist integreeritust.

Lausegrammatika inversioonireegleid järgiva variandi *arvan ma* liigitasime lauseks, mitte markeriks (vrd teistsugust käsitlust Auer, Lindström 2016). Rõhulist *ma*-vormi uuritud materjalis ei esinenud (vrd inglise keele / kohta Dehé, Wichmann 2010). Samas on nii kõnes kui ka kirjas kasutusel konstruktsioon *mina arvan*, milles *mina* on rõhuline. Need üksused jätsime markerite hulgast välja. Eesti keeles on võimalikud nii subjektiga kui ka subjektita konstruktsioonid (*ma arvan* / *arvan*). Analüüs näitas, et mõlemad variandid võivad esineda samavõrra markeritena ning subjekti puudumine või esinemine ei ole käsitletav diskursusemarkeri tunnusena.

Eri seisukohti on esitatud selle kohta, kas marker on prosoodiliselt lausega integreeritud või mitte. Meie analüüs kinnitas väidet, et suulises eesti keeles on marker peaaegu alati prosoodiliselt lausega integreeritud (vt ka Keevallik 2010). Samas, kirjalikes tekstides on marker peaaegu alati eraldatud piiri markeeriva komaga. Sellisena ei saa ka seda joont kasutada markeri tunnusena.

Leitud tunnustele toetudes analüüsisime statistiliselt markerite kasutust. Varasemas teaduskirjanduses on meie teada uuritud üksnes markerite sagedust suulises institutsionaalses ja argisuhtluses ning tulemused on vasturääkivad (vrd Aijmer 1997 ja Simon-Vandenberg 2000). Meie võrdlesime markeri kasutust 15 tekstirühmas, mis koonduvad kolme registrisse: trükitekstid, netitekstid ja suulised tekstid. Otsisime vastuseid kolmele uurimisküsimusele.

- Kas markeri sagedus erineb tekstirühmades ja/või registrites?
- Kas markeri esinemissagedus eri süntaktilistes positsioonides erineb tekstirühmades ja/või registrites?
- Kas markeri vormivariandid on seotud eri tekstirühmade ja/või registritega?

Analüüs näitas, et nii markerite kasutussagedus, positsioonid lauses kui ka vorm varieeruvad tekstirühmiti ja registriti. Sellest tuleneb küsimus, kuidas neid erinevusi seletada.

Markeri sageduse poolest moodustavad kujuteldava skaala ühe otsa teadustekstid, kus markereid kasutatakse väga vähe. Siin on ilmselt piiravaks teguriks markeri semantika. *Ma arvan* väljendab tähendusi 'arvatavasti' ja 'minu arvates'. 'Arvatavasti' ei sobi teaduse tõekeskusega ja 'ma arvan' teaduse kaldega impersonaalsusele. Skaala teise otsa moodustavad tekstirühmad, kus markerit kasutatakse väga sageli: suulised ja netis peetavad spontaansed argivestlused. See kasutus on kooskõlas nende allkeelte tüüpiliste joontega. Spontaanses dialoogis kasutatakse palju erinevaid pehmendajaid, mis väljendavad ebakindlust öeldu tõeväärtuse suhtes (nt Biber, Conrad 2009: 236–241). Selle taustaks on vajadus kiiresti reageerida partneri jutule, mis ei võimalda alati leida täpset väljendust. Spontaansuse vähenemine mõjutab markerite hulka. See paistab silma juba suulises ametlikus suhtluses, mis on argivestlusest vähem spontaanne.

Markeri vormi seisukohast tuleb käsitleda eraldi sõnu *ma* ja *et*. Subjekti *ma* sagedus on eri tekstirühmades erinev. Skaala ühte otsa kuuluvad

siin suulised tekstid, netivestlused, foorumid, jututoad ja ilukirjandus, kus *ma* kasutus on valitsev. Soome keele näitel on ühe seletusena pakutud, et suuline keel kasutabki palju rohkem esimese isiku subjekti kui kirjakeel. Helasvuo (2014: 64) väidab, et soome kõnekeeles on esimeses isikus pronoomeni kasutus norm, samal ajal kui normikeel eelistab subjektita kasutust. Eesti keele kohta pole selliseid arvutusi tehtud. Meie analüüsitud materjal näitab ka veidi teistsugust pilti. Nimelt on jututoad, foorumid ja vestlused lähemal suulisele keelele, kasutades subjektita markereid alla 10%. Samasse rühma paigutub ka ilukirjandus. Samal ajal kuuluvad kommentaarid ja uudisgrupid kokku trükitekstide keelega. Teiseks seletuseks võib ka pakkuda, et suulises suhtluses väljendab kõneleja kergemini oma personaalsust, enesekeskset subjektiivset positsiooni, mida *ma* kasutus esile tõstab. Seda toetavad andmed ilukirjandustekstidest, kus on rohkem *ma*-kesksust. See võib olla seotud tegelaste dialoogiga, mis markeerib suulist dialoogi. Samas ei ole ametlik suuline keel alati enesekeskne ega subjektiivne. Samuti toetab seda *ma* harv esinemine impersonaalsust eelistavates doktoritöödes, kuid vastu räägib selle oluliselt suurem sagedus muudes analüüsitud teadustekstides.

Sõna *et* kasutus on seotud markeri positsiooniga, kuna *et*-i puudumine võimaldab markeril liikuda lause algusest tahapoole (vastupidiseid näiteid on vaid üksikuid). Samas ei ole *et*-i esinemine lause alguses paikneva markeri korral kohustuslik. Positsiooni ja sõna *et* seisukohast jaguneb markerite kasutus kolmeks.

Ühe rühma moodustavad mitteilukirjanduslikud trükitekstid, milles valitseb lause alguses paiknev *et*-marker. Selle oluline mõjur on suure tõenäosusega kirjakeelsuse ja grammatika primaat. Kuigi tegu on markeriga, on selle struktuuriomadustes grammatika oma aluspositsiooni eelistusega olulisem kui pragmaatika. Trükitekstide puhul on ka aega ja võimalusi teksti redigeerida ning ei saa eirata võimalust, et toimetajad on autoreid korreerinud.

Teise rühma moodustavad suuline keel, netikeel ja ilukirjandus, milles ilma *et*-ita markerid on sagedasemad. Markeri positsiooni seisukohast eristub siin kõigepealt ilukirjandus, kus markerid paiknevad sarnaselt teiste trükitekstidega peaaegu alati lause alguses. Teiseks eristuvad suulised tekstid, milles tagapool paiknevaid markereid on kirjanduse ja netikeelega võrreldes oluliselt rohkem. Sealjuures on selle erinevuse põhipõhjustajaks lause keskel paiknevate markerite oluliselt suurem kasutus.

See tulemus tõstatab küsimuse, miks esinevad suulises dialoogis markerid teistest registritest sagedamini tagapool. Üks võimalik seletus toetub suulise suhtluse kiirele tempole ja protsessuaalsusele. Kuna kõnelejad peavad dialoogis kiiresti reageerima, on võimalik hilisemaid markereid tõlgendada kui aluspositsioonis olevate markerite viivitusega variante. Protessuaalsuse tõttu pole suulises keeles võimalik ka markeri asukoha hilisem korrigeerimine, kuna see nõuaks kogu lause uuesti ütlemist. Samas ei kehti need tegurid samavõrra kirjalikus netikeeles, kuna seal on alati võimalik enne sõnumi ärasaatmist marker lause algusesse tõsta. Teisalt on lauseperifeeriade uuringute põhjal täheldatud, et lause alguses (vasakus perifeerias) kujunenud markerid on järk-järgult nihkunud ka lause lõppu (paremasse perifeeriasse), kus nad võivad omandada uusi funktsioone, nagu intersubjektiivsus ja seose loomine järgneva tekstiga (vt nt Traugott 2012; Metslang jt 2014; suulise dialoogi kohta Haselow 2012; Helasvuo 2014; Auer, Lindström 2016).

Selle kõrval tõuseb ka küsimus, miks esineb lause keskel paiknevaid markereid enam just suulises dialoogis. Ka neid võib tõlgendada kui aluspositsioonis olevate markerite viivitusega variante (vt ka Auer, Lindström 2016: 88). See tõlgendus vajab siiski suulise dialoogi ja netidialoogi võrdlevat kvalitatiivset analüüsi. On võimalik, et need markerid täidavad teistest positsioonidest erinevat rolli, mis on oluline just suulises dialoogis.

Kolmanda rühma moodustavad *et* ja markeri positsiooni seisukohast netikeele tekstid, mis jagunevad tagapool paiknevate markerite sagedustelt kaheks. Vestlused, jututoad ja foorumid sisaldavad oluliselt enam tagapoolseid markereid kui uudisgrupid ja kommentaarid. Reaalajas netivestlused ja jututoad hõlmavad kiiretempolist spontaanset suhtlust, samas uudisgrupid ja kommentaarid on aeglasemad ja võimaldavad enam redigeerimist. Eripäraseks jäävad foorumid, kus kasutatakse suhteliselt palju tagapoolseid markereid, kuid kus ei vajata kiiret tempot. Seega on spontaansus oluline mõjur, kuid mitte piisav seletus. Tähtis on seegi, et netisuhtluse keelt iseloomustab suur eklektilisus: osa kasutajaid järgib kirjakeele norminguid, teine osa aga ei järgi neid üldse; osa redigeerib oma tekste, teine osa mitte. See toob kaasa keelekasutuse varieerumise, mis peegeldub statistikas.

Markerivariantide kasutuse analüüs näitab, et suulises keeles esineb palju enam markereid, mida iseloomustavad maksimaalsed markeritunnused: sidendi *et* puudumine ja paiknemine (osa)lause algusest tagapool. Tulemus on kooskõlas arusaamaga, et grammatiseerumist juhib tavaliselt

suuline keel (Metslang 2006: 187; Kortmann, Schneider 2011: 263). Suulise keele sees omakorda on argisuhtluse markerikasutus rohkem grammatiseerunud kui ametliku-avaliku suhtluse oma. Kirjalikus, ennekõike trükikeeles on markerite vorm peaaegu eranditult sarnane samavormilise lausega. See näitab, et pragmaatiline markeristumine on toimunud enne markeri grammatiliste tunnuste muutumist. Teisalt on mitmes uurimuses väidetud, et esimene grammatiseerumisega seostuv struktuuritunnus on sidendi ('et') kadumine, mis võimaldab ühtlasi hakata markeril liikuma lauses alguspositsioonist tahapoole. Meie analüüs näitas, et eesti keeles sisaldas 86% markeriteks analüüsitud üksustest sõna *et*. Sellisena erineb eesti (*ma*) *arvan* (*et*) oluliselt nt inglise markerist *I think*, sarnanedes samal ajal saksa, rootsi ja taani keele markeritega (Beijering 2012; Auer, Lindström 2016).

Kokkuvõttes seostuvad diskursusemarkeri (*ma*) *arvan* (*et*) kasutuse erinevused eri tekstirühmades mitme teguriga, mille hulgas on olulised suulisus/kirjalikkus, protsessuaalsus, dialoogilisus, spontaansus/redigeeritus, teksti personaalsus/impersonaalsus ja kirjakeele reeglite mõju.

Kvantitatiivses analüüsis ilmnevad ühelt poolt selged markerikasutuse tendentsid, teiselt poolt aga jääb vastuseta hulk küsimusi, mis vajavad lahendamiseks põhjalikku kvalitatiivset analüüsi.

Suuliste näidete transkriptsioonimärgid

.	langev intonatsioon
?	tõusev intonatsioon
,	poollangev intonatsioon
(.)	mikropaus: 0.2 sekundit või lühem
(0.8)	mõõdetud paus sekundites
`	rõhutatud sõna või silp
:	hääliku venitamine
.hhh	häälekas sissehingamine
@...@	hääletooni või hääle kvaliteedi muutumine
=	otsarääkimine (kahe üksuse vahel ei ole vaikust)
[	pealerääkimise algus
]	pealerääkimise lõpp
>...<	kiirendatud tempoga lõik
...	vaiksem jutt
\$.\$.	naerva häälega öeldud sõna või lõik
hehe, mhemhe	naer

Lühendid

AJA – ajakirjandustekstid; DOK – doktoritööd; EE – Eesti Ekspress; ILU – ilukirjandustekstid; JT – jututoad; FOO – foorumitekstid; KOM – kommentaarid; NV – netivestlused; P – Postimees; SLÕ – SL Õhtuleht; (SUUL) AM – suuline ametlik suhtlus; (SUUL) AR – suuline argisuhtlus; TEA – teadus; UG – uudisgrupid

Kirjandus

- Aijmer, Karin 1997.** *I think* – an English modal particle. – Modality in Germanic languages: Historical and comparative perspectives. Ed. by Toril Swan, Olaf Jansen-Westvik. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1–47. <https://doi.org/10.1515/9783110889932.1>
- Auer, Peter, Jan Lindström 2016.** Left/right asymmetries and the grammar of pre- vs. post-positioning in German and Swedish talk-in-interaction. – Language Sciences 56, 68–92. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2016.03.001>
- Beijering, Karin 2012.** Expressions of Epistemic Modality in Mainland Scandinavian: A Study into the Lexicalization-Grammaticalization-Pragmaticalization Interface. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Biber, Douglas, Susan Conrad 2009.** Register, Genre, and Style. Cambridge: Cambridge UP. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511814358>
- Breitkopf-Siepmann, Anna 2012.** Hedging in German and Russian conference presentations: A cross-cultural view. – Subjectivity in Language and Discourse. Ed. by Nicole Baumgarten, Inke Du Bois, Juliane House. Bingley: Emerald, 295–318. https://doi.org/10.1163/9789004261921_014
- Brinton, Laurel 2017.** The Development of Pragmatic Markers in English: Pathways of Change. Cambridge: Cambridge University Press.
- Degand, Liesbeth, Jacqueline Evers-Vermeul 2015.** Grammaticalization or pragmaticalization of discourse markers? More than a terminological issue. – Journal of Historical Pragmatics 16 (1), 59–85. <https://doi.org/10.1075/jhp.16.1.03deg>
- Degand, Liesbeth, Anne-Marie Simon-Vandenberg 2011.** Introduction: Grammaticalization and (inter)subjectification of discourse markers. – Linguistics 49 (2), 287–294. <https://doi.org/10.1515/ling.2011.008>
- Dehé Nicole, Anne Wichmann 2010.** Sentence-initial *I think (that)* and *I believe (that)*: Prosodic evidence for uses as main clause, comment clause and discourse marker. – Studies in Language 34 (1), 36–74. <https://doi.org/10.1075/sl.34.1.02deh>
- Erelt, Mati 2017.** Liitlause. – Eesti keele süntaks. (= Eesti keele varamu III.) Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 647–755.

- Erelt, Mati, Helle Metslang, Helen Plado 2017.** Alus. – Eesti keele süntaks. (= Eesti keele varamu III.) Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 240–257.
- Fischer, Olga 2007.** The development of English parentheticals: A case of grammaticalization? – Tracing English through Time: Explorations in Language Variation. A Festschrift for Herbert Schendl on the Occasion of his 65th Birthday. Ed. by Ute Smit *et al.* Vienna: Braumüller, 103–118.
- Fraser, Bruce 2009.** Topic orientation markers. – Journal of Pragmatics 41 (5), 892–898. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.08.006>
- Haselow, Alexander 2012.** Subjectivity, intersubjectivity and the negotiation of common ground in spoken discourse: Final particles in English. – Language & Communication 32 (3), 182–204. <https://doi.org/10.1016/j.langcom.2012.04.008>
- Heine, Bernd 2013.** On discourse markers: Grammaticalization, pragmaticalization, or something else? – Linguistics 51 (6), 1205–1247. <https://doi.org/10.1515/ling-2013-0048>
- Heine, Bernd 2018.** Are there two different ways of approaching grammaticalization? – New Trends in Grammaticalization and Language Change. Ed. by Sylvie Hancil, Tine Breban, José Vicente Lozano. (= Studies in Language Companion Series 202.) Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 23–54. <https://doi.org/10.1075/slcs.202.02hei>
- Heine, Bernd, Gunther Kaltenböck, Tania Kuteva 2019.** On the rise of discourse markers. https://www.researchgate.net/publication/333783353_On_the_rise_of_discourse_marker (09.04.2020).
- Helasvuo, Marja-Liisa 2014.** Agreement or crystallization: Patterns of 1st and 2nd person subjects and verbs of cognition in Finnish conversational interaction. – Journal of Pragmatics 63, 63–78. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2013.11.011>
- Hennoste, Tiit 2004.** *Et*-komplementlause peaverbide funktsioonid eestikeelses vestluses. – Keel ja Kirjandus 7–8, 504–523; 590–609.
- Hennoste, Tiit 2006.** *Et*-komplementlause peaverbide funktsioonid eestikeelses vestluses 2: *mõtlemine*. – Lähivertailuja 17. (= Jyväskylä Studies in Humanities 53.) Toim. Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 119–134.
- Imo, Wolfgang 2011.** Clines of subordination – Constructions with the German complement-taking predicate *glauben*. – Subordination in Conversation. Ed. by Ritva Laury, Ryoto Suzuki. Amsterdam: John Benjamins, 165–190. <https://doi.org/10.1075/slsi.24.08imo>
- Kaltenböck, Gunther 2007.** Spoken parenthetical clauses in English. – Parentheticals. (= Linguistics Today 106.) Ed. by Nicole Dehé, Yordanka

- Kavalova. Amsterdam: John Benjamins, 25–52. <https://doi.org/10.1075/la.106.05kal>
- Keevallik, Leelo 2003.** From Interaction to Grammar: Estonian Finite Verb Forms in Conversations. (= Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 34.) Uppsala.
- Keevallik, Leelo 2010.** Clauses emerging as epistemic adverbs in Estonian conversation. – *Linguistica Uralica* 46 (2), 81–101. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2010.2.01>
- Kortmann, Bernd, Agnes Schneider 2011.** Grammaticalization in non-standard varieties of English. – *The Oxford Handbook of Grammaticalization*. Ed. by Heiko Narrog, Bernd Heine. Oxford: Oxford University Press, 263–278. 10.1093/oxfordhb/9780199586783.013.0021
- Kärkkäinen, Elise 2003.** Epistemic Stance in English Conversation: A Description of its Interactional Functions, with a Focus on ‘I think’. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/pbns.115>
- Metslang, Helle 2006.** Grammatiseerumise teooria tänapäevane pilguga. – *Teoreetiline keeleteadus Eestis II*. (= Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7.) Toim. Ilona Tragel, Haldur Õim. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 176–195.
- Metslang, Helle, Karl Pajusalu, Külli Habicht 2014.** Koordinaatiivsed partiklid lause perifeerias. – *Emakeele Seltsi aastaraamat* 59 (2013). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Emakeele Selts, 139–161. <http://dx.doi.org/10.3176/esa59.07>
- Mullan, Kerry, Susanna Karlsson 2012.** Subjectivity in contrast: A cross-linguistic comparison of ‘I think’ in Australian English, French and Swedish. – *Subjectivity in Language and Discourse*. (= *Studies in Pragmatics* 10.) Ed. by Nicole Baumgarten, Inke Du Bois, Juliane House. Bingley: Emerald, 271–294. https://doi.org/10.1163/9789004261921_013
- O’Grady, Gerard 2017.** “I think” in political speech. – *International Review of Pragmatics* 9 (2), 269–303. <https://doi.org/10.1163/18773109-00901006>
- Posio, Pekka 2014.** Subject expression in grammaticalizing constructions: The case of *creo* and *acho* ‘I think’ in Spanish and Portuguese. – *Journal of Pragmatics* 63, 5–18. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2013.07.001>
- Schneider, Stefan 2007.** Reduced parenthetical clauses in Roman languages. – *Parentheticals*. (= *Linguistics Today* 106.) Ed. by Nicole Dehé, Yordanka Kavalova. Amsterdam: John Benjamins, 237–258. <https://doi.org/10.1075/la.106.13sch>
- Seppänen, Eeva-Leena, Ritva Laury 2007.** Complement clauses as turn continuations: The Finnish *et(tä)*-clause. – *Pragmatics* 17 (4), 553–572. <https://doi.org/10.1075/prag.17.4.06sep>

- Simon-Vanderbergen, Anne-Marie 2000.** The functions of *I think* in political discourse. – International Journal of Applied Linguistics 10 (1), 41–63. <https://doi.org/10.1111/j.1473-4192.2000.tb00139.x>
- Thompson, Sandra 2002.** “Object complements” and conversation: towards a realistic account. – Studies in Language 26 (1), 125–164. <https://doi.org/10.1075/sl.26.1.05tho>
- Thompson, Sandra, A. Anthony Mulac 1991.** A quantitative perspective on the grammaticization of epistemic parentheticals in English. – Approaches to Grammaticalization. Ed. by Elizabeth Closs Traugott, Bernd Heine. Amsterdam: John Benjamins, 313–329.
- Traugott, Elizabeth Closs 2012.** Intersubjectification and clause periphery. – English Text Construction 5 (1), 7–28. <https://doi.org/10.1075/etc.5.1.02trau>
- Van Bogaert, Julie 2010.** A constructional taxonomy of *I think* and related expressions: Accounting for the variability of complement-taking mental predicates. – English Language and Linguistics 14 (3), 399–427. doi:10.1017/S1360674310000134
- Väänänen, Milja 2016.** Subjektin ilmaiseminen yksikön ensimmäisessä persoonassa: tutkimus suomen vanhoista murteista. (= Turun yliopiston julkaisuja, sarja C, osa 430.) Turku.

THE DISCOURSE MARKER (*MA*) *ARVAN* (*ET*) 'I THINK'

TIIT HENNOSTE, KÜLLI HABICHT,
HELLE METSLANG, KÜLLI PRILLOP,
KIRSI LAANESOO, DAVID OGREN,
LIINA PÄRISMAA, ELEN PÄRT,
ANDRA RUMM, ANDRIELA RÄÄBIS,
CARL ERIC SIMMUL

The article analyzes the usage of variants of the discourse marker (*ma*) *arvan* (*et*) in different registers of Estonian. The use of this marker is compared in 15 text groups, which can be grouped into three registers: printed texts, online texts and spoken texts. The research material comes from the corpora available on Keeleveeb as well as corpora of spoken language and online conversations and contains a total of 2572 usage instances. We seek answers to three research questions:

- does the frequency of the marker differ by text group and/or register?
- how does the frequency of variants of the marker differ according to syntactic position in different text groups and/or registers?
- are different variants of the marker associated with different text groups and/or registers?

Our analysis shows that there are four variants of the marker in use: *ma arvan*, *ma arvan et*, *arvan*, and *arvan et*, and registers and text groups differ in terms of the frequency of the marker, its typical position in the sentence, and its typical form. Based on the usage of the marker (*ma*) *arvan* (*et*), texts can be divided into four groups.

On one end of the scale lies the spoken language register. The frequency of the marker is substantially higher in spoken language than in other groups, and almost exclusively variants including the pronoun *ma* are used. Moreover, variants without the conjunction *et* are more common in spoken language than elsewhere. It is common for the verb and *et* to be pronounced together, such that the marker is in itself a prosodic whole. The marker often appears non-sentence-initially and is almost always prosodically integrated with the rest of the sentence.

The other end of the scale is formed by non-fiction printed texts, i.e. journalism and (popular) science. These groups are characterized by the sentence-initial

position of the marker, the high frequency of pro-drop variants (i.e. without the subject pronoun *ma* 'I'), and variants in which the orthographic boundary before the word *et* (marked by a comma) has been preserved. Fiction texts represent a middle ground, and are distinguished from other printed texts by the structure of the marker; similarly to spoken language, fiction texts feature more use of *ma* and less use of *et*.

Online texts form a heterogeneous group with vague internal boundaries. One identifiable subgroup is spontaneous real-time online conversations, in which the marker appears very frequently (as in spoken language), but its usage is peculiar. Next to this group on the scale are chat rooms. Generally, these groups behave similarly to spoken language. On the other end of the scale are news groups, which are most similar to printed texts. Forum texts and comments form a heterogeneous intermediate range.

In summary, the differences in marker usage in different text groups are related to numerous factors, among which are spoken/written, processuality, dialogicity, spontaneity/editedness, the personal/impersonal nature of the interaction, and the influence of the rules of the standard language.

Keywords: Estonian language, pragmatics, subjectivity, language variation, grammatization, pragmatization

Tiit Hennoste, tiit.hennoste@ut.ee
Küllli Habicht, kulli.habicht@ut.ee
Helle Metslang, helle.metslang@ut.ee
Küllli Prillop, kulli.prillop@ut.ee
Kirsi Laanesoo, kirsi.laanesoo@gmail.com
David Ogren, dpogren@yahoo.com
Liina Pärismaa, liina.parismaa@gmail.com
Elen Pärt, elen.p2rt@gmail.com
Andra Rumm, andra.rumm@ut.ee
Andriela Rääbis, andriela.raabis@ut.ee
Carl Eric Simmul, simmulman@gmail.com

Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu

SÕNADE *TIIDE*, *TIIDAKIL* JA *TORU* PÄRITOLUST

IRIS METSMÄGI

Annotatsioon. Murdesõna *tiide* 'viltu, põiki' (*tiideviltu*, *tiidevinti*) on tõenäoliselt kujunenud laensõnast *piidevint(i)* selle häälikulise varieerumise, rahvaetümoloogilise ümbermõtestamise ja lühenemise teel. Sõna *tiidakil* 'viltu vajunud; viltu' võib olla muu päritoluga, kuid *tiide* on mõjutanud selle kirjakeelset tähendust. Sõna *toru* võib olla vähemalt osaliselt läänemeresoome tüve **torvi* 'sarv' deminutiivtuletis **torvo(i)*, milles *v* on labiaalvokaali ees kadunud.

Võtmesõnad: leksikoloogia, etümoloogia, eesti murded, eesti keel

tiide ja *tiidakil*

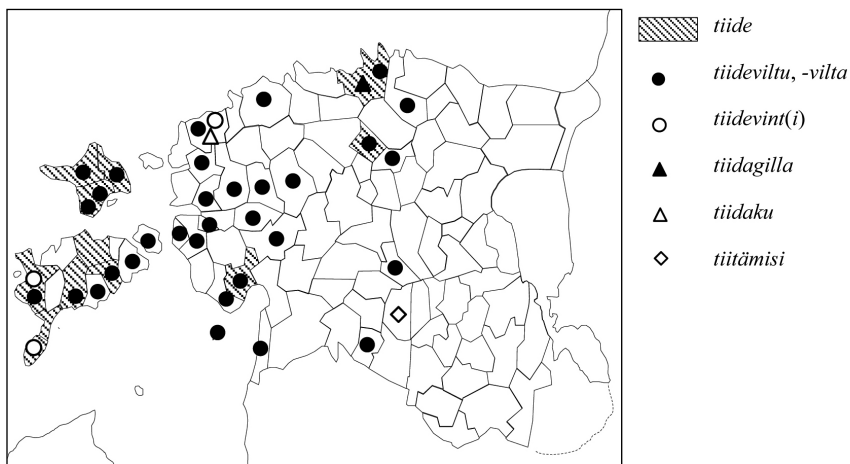
Eesti keele sõnaraamatud tunnevad murdelist adverbi *tiide* 'viltu, põiki', mis esineb ka samatähenduslikus liitsõnas *tiideviltu*. Nende kõrval esinevad kirjakeeles samatüvelistena näivad adverbid *tiidakil* 'viltu vajunud, ümber kukkumas; vildakil, viltu' ja *tiidakile* 'viltusesse asendisse, vildakile, viltu'. (EKSS 5: 771–772; ÕS 2018: 960; EKS)

Eesti 17.–18. sajandi sõnaraamatutes kõnealuseid sõnu tänapäevasele hääldusele vastaval kujul registreeritud ei ole, kuid August Wilhelm Hupeli sõnaraamatust leiame esimeses silbis *ü*-häälikuga *tīde wīlto* 'in die Quere' ['põiki'] (Hupel 1780: 289; 1818: 254). Esimene leksikograafiline allikas, kus sõnakuju *tiide* esineb, on minu andmetel Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatu esimene trükk: *tīde* 'schräg, nach der Diagonale, nicht senkrecht oder rechtwinkelig' ['viltu, diagonaalis, mitte püstloodis või täisnurga all']. Samuti on selles ära toodud liitsõna *tīde-wīlto* 'in der Quere' ['põiki'] ning sõnaühendid *tīdel wīlto id.* ja *tīde wīnkel* 'stumpfer Winkel' ['nürinurk']. Levikupiirkonna kohta ei ole andmeid esitatud. Ilmselt samatüveline on Hiiumaa sõna *tīder* : *tīdre*, mille tähendus on identne sõnaga *tīde*. (Wiedemann 1869: 1285) Ka sõna *tīde* oletatav

foneetiline variant *tīde* on registreeritud (1371): sõnaraamatu teises trükis ongi see paigutatud artiklisse *tīde* (Wiedemann 1973 [1893]: 1163). Sõnad *tīdakil* ja *tīdakile* lisanduvad sõnaraamatu teises trükis, kuid nende tähendus 'dreieckig zusammen gelegt' ['kolmnurkselt kokku murtud'] erineb mõnevõrra tänapäevasest; levikupiirkonnaks on märgitud Lõuna-Viljandimaa (*ibid.*).

Andrus Saareste „Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust“ leiame samuti *tiide* (koos Wiedemanni sõnaraamatust pärineva variandiga *tiüide*) 'viltu, diagonaalselt, mitte loodis, mitte rõhtsalt, mitte sirgnurga all' (levikupiirkond Hiiu- ja Saaremaa, Muhu, Kihnu, Läänemaa edelaosa, Tõstamaa, Audru, Häädemeeste lõunaosa, Rapla ja Keila lääneosa) ja *tiideviltu*, lisaks veel *tiidemisi* (Jämaja) ehk *tiitamisi* (Tarvastu) 'tiide, viltu' ning *tiidaku* 'tiidakil' (Risti) (EKMS IV: 552). Registreeritud on ka adjektiiv *tiider* (koos Wiedemanni sõnaraamatust pärinevaks märgitud variandiga *tiüider*, Hiiumaa) 'tiide olev, viltune, diagonaalne' (EKMS IV: 559) ja adverb *tiidakil* '(nelinurkne paber, rätik vm) kolmnurgaks kokku pandult' (Mulgimaa) (EKMS II: 57), 'pisut tiide' (EKMS IV: 552).

„Väikese murdesõnastiku“ ja Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivi (EMSUKA) levikuandmed adverbide *tiide* ja *tiideviltu* (ka *tiidevilta*) kohta ühtivad laias laastus Saareste esitatud andmetega: sõnad on valdavalt levinud saarte murdes ja läänemurde Läänemaa osas, vähem on andmeid läänemurde Pärnumaa osast ning keskmurdest (peamiselt Harju- ja Järva-maalt). Sõna *tiideviltu* on registreeritud ka Mulgi murde alalt Karksist. Osis *tiide*-, mis näib identne eespool nimetatud sõnades leiduvaga, esineb ka üksikutes murrakutes kirja pandud liitsõnas *tiidevinti* 'poolviltu (tuul)'. Teated sõnade *tiidakil* ja *tiidakile* kohta on napid: vaid Kuusalust on registreeritud *tiidagilla* 'tiidakil, poolviltu', Risti kihelkonnast samatähenduslik *tiidaku*. Tarvastust on kirja pandud *tiitāmisi* 'poolviltu'. (EMSUKA; VMS II: 505, 507; vt kaart 1) Vanemates allikates esineva, esimeses silbis vokaali *ü* sisaldava variandi *tiüide* kohta andmed puuduvad. Ei ole teada, kas Wiedemannil oli selle kohta muid andmeid peale Hupeli sõnaraamatu. Kuna *tiü* ~ *ii* vaheldust on eesti keele pinnalt raske seletada, ei saa välistada ümberkirjutusviga Hupeli sõnaraamatus vms.

Kaart 1. *tiide, tiideviltu, tiidevint(i), tiidagilla, tiidaku, tiitämisi* eesti murretes

Johannes Aaviku „Uute sõnade sõnastikus“ on sõnad *tiidakil* ja *tiideviltu* esitatud sünonüümsena, tähendusega 'viltu, diagonaalis (mitte õiges vinklis või ristloodis)' (Aavik 1919: 45). *tiide* lisandub sõnastiku teises väljaandes, sõnakolmiku tähendus on 'viltu, diagonaalses, kergesti kukkuvas asendis'. Lisatud on märgend *m*, mis tähistab kirjakeeles seni vähe kasutatud murdesõnu, mida soovitatakse kasutusele võtta. (Aavik 1921: 116) Õigekeelsussõnaraamatutes esinevad *tiidakil*, *tiidakile*, *tiide* ja *tiideviltu* esimesest väljaandest alates (ÕS 1918: 121).

Etümololoogid ei ole sõnadele *tiide* ja *tiidakil* tähelepanu pööranud. Alo Raun märgib oma „Eesti keele etümololoogilises teatmikus“ sõna *tiidakil* päritolu ebaselgeks (Raun 1982: 175). Mulle teadaolevalt ainsa seletuskatse on teinud Julius Mägiste oma eesti etümololoogiasõnaraamatus, kus ta pakub välja, et *tiidakil* (millega etümololoogiliselt seotuks peab ta ka sõna *tiide*) võiks olla deskriptiivne „deformatsioon“ sõnaga *tiib* seostuvast sõnast *tiibakil*¹ (EEW: 3153). Kahjuks jääb EEWs täpsustamata, kuidas mainitud *tiibakil* võiks häälikuliselt ja morfoloogiliselt kujunenud olla ning kust selline sõna üldse pärineb. Vahest lähtub see Wiedemanni sõnaraamatus esinevast Lõuna-Viljandimaa sõnast *tībak* : *tībaku* 'winkeliges Landstück' ['kõver, sopiline maatükk'] (Wiedemann 1973 [1893]: 1163;

¹ Originaalis trükiveega *tiibakib*. *tiibakil* on seega minu tõlgendus.

vt ka EKMS II: 780), mis on EEWs paigutatud sõna *tiib* tuletiste hulka (EEW: 3152) ja mida tõenäoliselt esindab ka hiljem Tarvastu murrakus kirja pandud *tiibäk* : *tiibäku* 'kolmenurkne', *tiibäk tükk* (EMSUKA; VMS II: 505). Võrreldagu ka „Väikeses murdesõnastikus“ adverbi *tiivakile* (VII, JMd 'külili') foneetilise variandina esitatud, samuti Tarvastu murrakus registreeritud sõna *tiibäkile* 'viltu' (EMSUKA; VMS II: 507). Kuna Wiedemanni sõnaraamatus esinev *tiidakil* pärineb samast piirkonnast ehk Lõuna-Viljandimaalt ning ka (tänapäeva kirjakeelsest erinev!) tähendus 'kolmnurkselt kokku murtud' (vrd ka EKMS II: 57) peaaegu ühtib Tarvastu sõna *tiibäk* tähendusega 'kolmenurkne', siis võib Mägiste seletus kuigivõrd arvesse tulla. Variandi teket võib aga seletada pigem assimilatsiooniga, st sõnaalguline klusiil on mõjutanud sõnasisese klusiili kvaliteeti, või lihtsalt sporaadilise häälikuvaheldusega (sellest rohkem järgnevas). Siiski võib kahelda, kas sõnast *tiidakil*, mis on juhusliku varieerumise teel kujunenud suhteliselt kitsas piirkonnas levinud sõnast *tiibak* ~ *tiibäk*, oleks saadud sekundaarne, abstraheeritud tüve esindav *tiide*, mis levis murretes juba märksa laiemale alale. Ka hilisemal ajal hoopis teises piirkonnas kirja pandud Kuusalu *tiidagilla* ja Risti *tiidaku* ei pruugi Wiedemanni sõnaga *tiidakil* otseselt seotud olla.

Järgnevalt esitan sõnale *tiide* omapoolse etümologiseerimiskatse. Nagu juba eespool mainitud, esineb osis *tiide* ka liitsõnades *tiideviltu* ja *tiidevinti*. Viimati nimetatu on ilmselgelt foneetiline variant sõnast *piidevint(i)* (ka *pidivinti*), mis on kirja pandud peamiselt saarte ja kirderannikumurretes ligikaudse tähendusega 'vastutuult' (EMSUKA; VMS II: 200; vt kaart 2), ning on kasutusel ka kirjakeeles merendusterminina² *piidevint* 'tihttuul, poolpõiki vastu puhuv tuul' (ÕS 2018: 687; EKS), nt *Purjekas sõidab piidevinti* 'vastutuult' (EKSS 4: 222). Etümoloogilist kokkukuuluvust kinnitavad EMSUKAs registreeritud näited ja selgitused: *tiidevinti sõitama* 'purjepaadiga $\frac{3}{4}$ vastutuult sõitma', *tuul oo tiidevinti* 'poolviltu tagant, vastu' (Kihelkonna), *tiidevinti: knapist vastu tuult, nii knapist kui aga purjud võtvd* (Risti).

Sõna *piidevint(i)* on noorem laen, mis on selles mõttes erandlik, et laenuluseks ei ole mitte üksiksõna, vaid prepositsioonist, määravast artiklist ja nimisõnast koosnev fraas alamsaksa *bi de wind resp. hollandi bij de(n) wind* 'tihttuult', sõna-sõnalt 'tuule juures'. Hollandi või alamsaksa

² 2006. a ilmunud EKSS märgib sõna *piidevint* veel kõnekeelsena (EKSS 4: 222).

111), *piipkann* – Trv Hel *tiipkann* (EMSUKA), *piparmünt* – Krk *tippermünt* (EMSUKA). Osaliselt aga ei ole põhjus selge, pandagu tähele nt selliseid paare nagu *till* (maitsetaim) – *pillirohi* (Wiedemann 1973 [1893]: 968), *kihu* 'midagi pisipeent; ivake, natuke' – *pihu* 'põrm, kübemeke', *piiluma* – *kiiluma* tähenduses 'piiluma, pilke heitma, kiikama' (VMS I: 218; EMS III: 85–86), *pill* 'kalapois' (VMS II: 208) – *till id.* (VMS II: 510). Arvatavasti moodustavad sporaadilised klusiilivaheldused ühe osa eesti murretele, aga ka teistele läänemeresoome keeltele iseloomulikest mitmesugustest sporaadilistest *resp.* fakultatiivsetest häälikuvaheldustest, mida on kirjeldanud nt J. Väinaste (1925), Osmo Nikkilä (1999), Lembit Vaba (2016: 253–256).

Sõna *tiideviltu* omakorda näib olevat *piidevinti* variandi *tiidevinti* rahvaetümoloogiline edasiarendus. Murdelevik sellisele kujunemiskäigule vastu ei räägi. Kõnelejad on keelendit *tiidevinti* ilmselt tõlgendanud liitsõnana ning asendanud semantiliselt ähmase osise *vinti* sisuliselt mõistetavama, häälikuliselt lähedase sõnaga *viltu*. Väärib märkimist, et Wiedemanni sõnaraamatus on registreeritud veel üks tõenäoliselt sõna *piidevinti* sõnaalgulisel sporaadilisel klusiilivaheldusel ja järelosise rahvaetümoloogilisel asendusel põhinev variant, *kīde wiltu* 'schief' ['viltu'] (Wiedemann 1869: 336; 1973 [1893]: 303). Järgmise sammuna on liitsõna *tiideviltu* järelosis ära jäetud ning selle tähendus on kandunud esiosisele *tiide*. Kaudselt toetab sellise lühenemise oletust asjaolu, et murretes on pikem *tiideviltu* kirja pandud hoopis sagedamini kui lühem *tiide*. Nõnda ongi tekkinud uus tüvisõna, esialgu instruktiivivormilisi adverbe meenutav *tiide*. Võimalik, et Põhja-Eesti üksikutes murrakutes registreeritud *tiidagilla*, *tiidaku* 'tiidakil, poolviltu' on moodustatud sellest tüvest, sõltumata Wiedemanni sõnaraamatus Lõuna-Viljandimaalt kirja pandud sõnast *tiidakil* 'kolmnurkselt kokku murtud'. Kirjakeele kohta näib aga usutavam, et *tiide* 'viltu, diagonaalis' on mõjutanud Wiedemanni sõnaraamatust pärineva, alguses ehk erineva päritoluga sõna *tiidakil* tähendust.

*toru*⁴

Sõnal *toru* 'pikk silindriline õõneskeha', kasutatav ka telefoni käes hoi-tava osa, korstna, püksisäärte, tulirelva või selle raua ja puhkpilli kohta (EKSS 5: 857–858; EKS), on läänemeresoome keeltes suhteliselt vähe

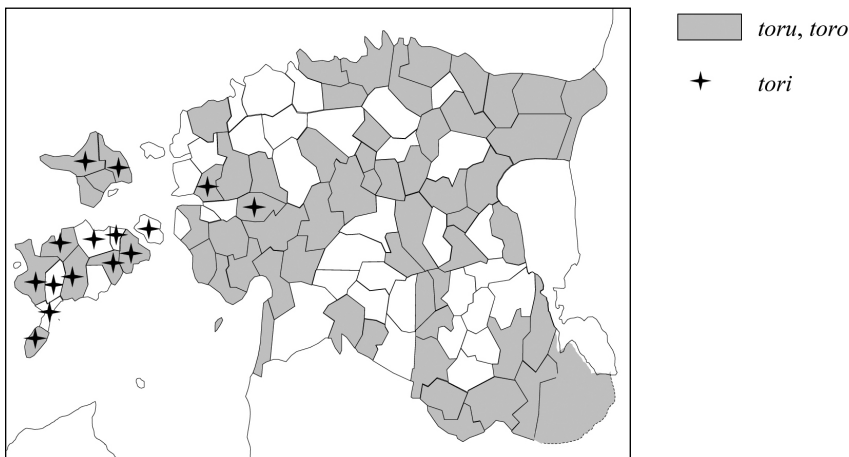
⁴ See artikli osa põhineb etümoloogilise võrgusõnaraamatu avaseminaril Helsingis 18.08.2018 peetud ettekandel „Eesti *toru*, soome *toro* päritolust“.

vasteid. Etümoloogiasõnaraamatute andmeil kuuluvad nende hulka soome *toro* 'veski kolu; renn, toru; kannu tila', *tori id.*; 'korsten' ja eesti keelest laenatud liivi *torī*, *to'r* 'toru, kannu tila', *torū* 'tanu tipp' (SKES: 1351; SSA 3: 312; EES: 542). Ilmne vaste on ka (Tsvetkovi materjalides registreeritud) vadja *toro* 'toru' (VKS: 1301), mis on arvatavasti samuti eesti keelest laenatud.

Sõnaraamatutes esineb eesti *toru* esimest korda 17. sajandil Heinrich Gösekenil (1660), kuid mitte tänapäevases põhitähenduses, vaid ainult seoses puhkpillidega: *Torro* on sõnade *Kram horn/ (Schalmey) lituus* ['sarv, signaalpasun'] vaste ning esineb ka liitsõnas *torro-Sarw*, mis on antud saksa sõna *Deuthorn* ['karjasarv'] vastena (Kingisepp jt 2010: 667). Tänapäevane tähendus tuleb esile alates 18. sajandist. Nii on Anton Thor Helle sõnaraamatus *torro* 'die dicke Röhre im Dudelsack' ['torupilli jäme toru'] (Helle 1732: 190) ja August Wilhelm Hupeli sõnaraamatus 'kleine Seitenröhre an Pumpen und an Gießgefäßen; dicke Röhre am Dudelsacke' ['pumpade ja kastmisnõude väike külgtoru; torupilli jäme toru'] (Hupel 1818: 251)⁵. Wiedemanni sõnaraamatus on *toru*: *toru (toro)* põhitähenduse 'Röhre' kõrval esitatud nüansid 'Tülle, Bock- oder Basspfeife am Dudelsack, Heber, Mülhentrichter, Cylinder' ['(kannu)tila, torupilli bassivile, sifoon, veskikolu, torukübar'] (Wiedemann 1973 [1893]: 1175). Eraldi märksõnana on ära toodud variant *tori*: *tori* 1) 'Röhre, Rinne, Dachrinne, Ausgussröhre' ['toru, renn, katuserenn, tila']; 2) (piltl) 'Strom, Menge' ['vool, suur hulk'] (*ibid.*: 1173). Eesti murretes on *toru* ~ *toro* põhitähendusega 'pikk silindriline õõneskeha' seostuvate esemete või nende osade, ka kehaosade nimetusena üldlevinud, variant *tori* esineb saarte murdes ja paaris Läänemaa murrakus (EMSUKA; VMS II: 528, 530; vt kaart 3).

Eesti *toru*, soome *toro* päritolu kohta on etümoloogilises kirjanduses esitatud kaks seletust. Esimese järgi on tegu deskriptiivtüvega, mida esindavad ka soome *toro*, *torro*, *torri* 'miski õieli olev (puu, oks, torbik jms); rumal, loll', *torottaa*, *torrottaa* 'püsti, õieli olla' (SKES: 1351; EEW: 3249–3251; SSA 3: 312; EES: 542). Tüvel on samuti eesvokaalne variant, mis on läänemeresoome keeltes laiemalt levinud. Seda esindavad nt eesti (Kodavere) *töroli* 'püsti (saba)', *törokille* 'mossis', (Vaivara, Juuru) *törus*,

⁵ Vanemates sõnaraamatutes ei ole homonüüme eraldi märksõnadena esitatud. Nii on Thor Hellel samas märksõnaartiklis ka tähendus 'der Zank' ['tüli'] (Helle 1732: 190) ja Hupelil 'Baß; Zank' ['bass; tüli'] (Hupel 1818: 251), mis seostuvad etümoloogiliselt teiste tüvedega, vrd sm *tora* 'sõnelus, tüli', ee *tõrelema* ja ee *torisema*.

Kaart 3. *toru, tori* eesti murretes

törös 'mossis; õieli', (Lüganuse) *törökalli* '(huuled) torus', (Vaivara) *törölle* 'püsti (saba)' (VMS II: 585–586; vt ka SSA 3: 364), soome *törö* 'püstine, sageli sarvekujuline ese, anum vms; torbik', *törrö* 'torbik, rull', *töröttää* 'püsti, õieli olla; paigal istuda', *törröttää* 'välja ulatuda, püsti, õieli, harali olla' (SKES: 1507–1508; SSA 3: 364), karjala *törö* (Suistamo) 'alemaale püstitatud koonusekujuline varjualune', *törö, töröne* (Tver) 'anuma tila; kapuuts, peakott', *töröli* (Tver) 'väike mõrd', *törötteä, törrötteä* 'paigal istuda', *törötiä* (Tver) 'välja ulatuda, püsti olla; looderdada, tegevuseta olla' (KKS: 389–390; Punžina 1994: 315; SKES: 1507–1508; SSA 3: 364). Siia võib kuuluda ka isuri *törö(i)* 'torn' (Nirvi 1971: 618), millele on tähelepanu juhtinud artikli retsensent. Seletus eeldab tähendusarengut 'miski esileulatuv, õieli olev' > 'pikk silindriline õõneskeha'. Kahtlemata leidub eespool esitatud läänemeresoome näidete hulgas niisuguseid, mille puhul selline tähendusnihe on tajutav (nt 'torbik, rull', 'anuma tila'), kuid toru esmane tunnus näib olevat siiski pigem õõnsus, läbitavus, kui esileulatuvus.

Teise seletuse järgi on eesti *toru*, soome *toro* etümoloogiliselt seotud läänemeresoome tüvega **torvi*, mille vasted on eesti *tõri, tõrv* : *törve* '(sarve-, pasunakujuline) toru, sarv', soome, isuri, karjala *torvi* '(karja-)pasun; toru', karjalas ka 'kangarull', ja vepsa *torv* 'karjapasun' ning mis on balti laen, vrd leedu *taurė* 'karikas, peeker; kupusarv', läti *taure* '(karja-, jahi)pasun, sarv' (vt nt SKES: 1357–1358; SSA 3: 313; EES: 562). Seda arvamust on väljendanud Lauri Kettunen (1938: 427), kelle järgi eesti *tori*,

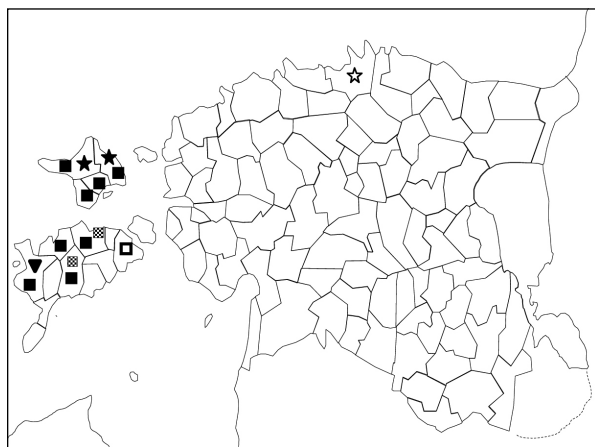
toru < **torvi*, ning Osmo Nikkilä (2002: 131–132), kelle arvates soome *toro* lähtub sõna *torvi* deminutiivtuletisest *torvo*, milles *v* on labiaalvokaali eest kadunud (eesti vastet Nikkilä ei kommenteeri). Arvatavasti on Nikkilä nimetatud võimalust peetud silmas ka „Eesti keele sõnaraamatus“, kus tuletuskäiku täpsustamata (seda ei võimalda sõnaraamatu kokkuseaduse vorm) peetakse eesti *toru*, soome *toro* tuletiseks tüvest **torvi* (EKS). Et kõigis allikates on eesti *toru* ja/või soome *toro* seost tüvega **torvi* käsitletud väga napilt, analüüsin järgnevalt seda etümoloogiat üksikasjalikumalt.

Eesti *toru* on deminutiivi **torv-o(i)* ootuspärane vaste, sest teatavasti on eesti keeles *v* kadu labiaalvokaali kõrval tavaline (vt nt Kask 1980: 15–16; Kettunen 1962: 116–117). Võrreldagu näiteks labiaalvokaalset sufiksit sisaldavaid tuletisi *aru* (< **arv-o*) ja *kasu* (< **kasv-o*). Esmapilgul võib näida, et *toru* kohta on ka teine seletusvõimalus. Kuna eesti murretes esineb ka *v* vokaalistumist, st muutust *v* > *u*, kui *v* on pärast lõpukadu sattunud sõna absoluutsesse lõppu (Kettunen 1962: 116–117), tundub samuti mõeldav kujunemiskäik **torvi* > **torv* > *toru* (vrd eespool viidatud Kettunen 1938: 427). Tegelikult ei tohiks see võimalus arvesse tulla, sest murretes, kus esineb niisugust *v* vokaalistumist, on ülejäänud paradigma-vormides *v* säilinud, nt *karv* > *karu* : *karva* (EMS II: 786), *kuiv* > *kuju* : *kuiva* (EMS III: 968), *latv* > *ladu* : *ladva* (EMS IV: 1003). Seevastu *toru* muutevormides *v*-häälikut ei esine.

Ka eesti murdevariandi *tori* kujunemist saab seletada *v* kao põhjal: eesti murretes esineb *v* kadu ka *i* ees (Kask 1980: 15–16; Kettunen 1962: 116–117). Selliseid kaojuhte on rööpvvariantidena kirjakeeldeggi jõudnud, nt *põlv* ~ *põli*, *talv* ~ *tali*. Konsonandile järgnenud *v* kadu *i* eest on muu hulgas iseloomulik saarte murdele (Lonn, Niit 2002: 21), st alale, kus *tori* esineb. Seal on kirja pandud niisugused ainsuse nominatiivi vormid nagu *järi* 'järv', *sari* 'sarv', *pili* 'pilv' (*ibid.*), sealsamas on registreeritud ka **torvi* vaste *tõri* ~ *tõri* (EMSUKA; VMS II: 585; vt kaart 4). Nendegi sõnade obliikvakäänetes on *v* siiski säilinud (genitiivivormid *järve*, *sarve*, *pilve*, *tõrve* ~ *tõrve*, EMS II: 333; EMSUKA), sest nendes vormides paikneb *v* tüvevokaali *e* ees.⁶ Kuna saarte murde sõna *tori* 'toru' genitiivivorm on *tori*, siis ei saa tegu olla *e*-tüvelise sõna **torvi* : **torven* vastega. *tori* võib aga lähtuda deminutiivtuletisest **torve-i*. Selline deminutiiv olekski **torvi* kui *e*-tüvelise sõna puhul algsem, sest **oi*-sufiks on hakanud levima

⁶ Kohati esineb siiski *v*-kaolise tüvega obliikvakäänete vorme, nt *pilide* 'pilvede', *saride* 'sarvede', *saridega* 'sarvedega', *tõri* : *tõri* (EMSUKA).

a-tüvelistest sõnadest, kus deminutiivse *-*i* liitumisel tekkis diftong *-*oi* (Laanest 1975: 140). Et järgsilpide *ei*-diftong on läänemeresoome keeltes muutunud *i*-ks (vt nt Laanest 1975: 73, 140), pidi deminutiiv **torvei* selle muutuse tulemusel nominatiivis kokku langema tuletusalusega **torvi*, kuid oli erinevalt sellest *i*-tüveline sõna (st **torvi* : **torvin*). See võis olla üks põhjus, miks hakati enamikus eesti murretes eelistama (eeldatavasti uuemat) **o*-deminutiivi **torvo* : **torvon*. Arhailine *i*-tüveline **torvi* : **torvin* säilis ainult perifeerias saarte murdes. Kuna selles sõnas on *v* kogu muuteparadigmas *i* ees, on ka *v* hilisem kõiki sõnavorme hõlmav kadu ootuspärane.

- *tōri* : *tōrve*
- *tōri* : *tōrve*
- ⊠ *tōri* : *tōri*
- ★ *tōrv(e)* : *tōrve*
- ☆ *torv* : *torve*
- ▼ *tōru*

Kaart 4. *tōri*, *tōrv* eesti murretes

Seda, et eesti sõnad *toru* ja *tori* on tuletusseose kaudu seotud läänemeresoome tüvega **torvi*, ei tohiks kahtluse alla seada ka asjaolu, et **torvi* eesti vastes on toimunud häälikuline areng **o* > *õ*⁷, kuid sõnades *toru* ja *tori* on algne *o* säilinud. Leidub teisigi näiteid, kus sama juurtüve sisaldavates

⁷ *õ*-lised vasted *tōrv* ja *tōri* 'Sprachrohr, hölzernes Hüterhorn' ['kõnetoru, puust karjasepasun'] on registreeritud 19. sajandi murdekeeles (Wiedemann 1973 [1893]: 1188–1189). 20. sajandil kogutud murdekeeles on **torvi* vaste registreeritud peamiselt saarte murdes, kus on kirja pandud variandid *tōri*, *tōrv(e)* ja *tōru*, sest enamikus selle murde murrakutes vastab *õ*-le *õ*. Ainult Põide murrakus on registreeritud *õ*-line *tōri*. Algupärase *o*-ga vaste *torv* on registreeritud Põhja-Eesti rannikul Kuusalu murrakus, kus *õ*-häälikut ei esine. (EMSUKA; VMS II: 585; vt kaart 4) Varianti *torv* on peetud soome keelest laenatuks (SKES: 1358; SSA 3: 313).

sõnades on kord toimunud muutus $o > \tilde{o}$, kord aga algne o säilinud, vrd nt *sõba* ja *sobima* (< lms **sopa*), *tõrelema* ja *tore* (< lms **tora*). Algne o on säilinud ka tüve **torvi* tuletises *torbik*, murdes ka *torvik* (EEW: 3240; VMS II: 530; Wiedemann 1973 [1893]: 1175).

Semantika poolestki ei ole takistusi sõnade *toru* ja *torvi* ühendamiseks. Tähendusnihe 'sarv' > 'toru' on loomulik, ühendav tunnus on siin just õõnsus, läbitavus. Mitmes läänemeresoome keeles (soome, isuri, karjala) ongi sõnal *torvi* lisatähendus 'toru'. Samuti meenutatagu, et *toru* on eesti keeles esimest korda ehk Gösekeni sõnaraamatus kirja pandud just sarve, pasuna tähenduses.

Soome murretes esineb v kadu labiaalvokaalide ees, millele osutab Nikkilä, hoopis harvem. Kadu on häälikuseaduslik edelamurretes ja Ala-Satakunta Loimaa murdes, u ees ka Peräpohjala murretes, sõnuti mujalgi (Rapola 1966: 294–295). Sõna *toro* on levinud edelamurretes, kohati Hämes, Karjala kannasel ja Ingerimaal (SSA 3: 312). Levikuala kattub seega v kao piirkonnaga vaid osaliselt. Vahest on mõeldav v -kaolise sõnakuju levimine üle murdepiiride või selle (vähemalt osaline) laenamine eesti keelest. On ju eesti *toru* laenatud liivi keeldegi, mis võiks osutada selle sõna ekspansiivsusele. Soome *toro* levikupiirkond eesti laenu võimalusele vastu ei räägi. Võrdluseks märgitagu, et Soome murretes on registreeritud ka sõnast *torvi* moodustatud deminutiiv *torvo* 'torbik, sarvetaoline rull (kangast, tohtu vms)', milles v on säilinud (SKES: 1357).

Tähelepanuta ei saa siiski jätta mõningaid häälikulisi vastuargumente. Kui *toru* lähtub tüvest **torvi*, võiks eeldada mõningaid v jälgi eesti murretes, sest sõnuti leidub näiteid v säilimisest labiaalvokaali ees, vrd nt Võru murdes ja Kodaveres *arv* : *arvu* ~ *arvo*, Tartu murdes kohati *aru* : *arvu*, kirderannikumurretes *arv(u)* ~ *arv(o)* : *arvu* ~ *arvo* 'aru, mõistus jne' (EMS I: 446). Selliseid jälgi ei paista.⁸ Tuleb ka mõõnda, et soome variandi *tori* ei ole võimalik v kaoga seletada.

Nii võib eesti *toru* vähemalt osaliselt olla **o(i)*-liiteline deminutiiv-tuletis tüvest **torvi* 'sarv'. Üheselt selgeks ei saa sõna päritolu pidada, sest see võib seostuda ka läänemeresoome tüvega **torV-* ~ *törV-* 'esile ulatuma, õieli olema; esile ulatuv, õieli'.

⁸ Artikli retsensendi hinnangul räägib oletatavale v kaole sõnas *toru* vastu Lutsi murrakus registreeritud *toro* 'pakktaru sülemite püüdmiseks' (EMSUKA): Lutsis oleks ootuspärane v säilimine. Lutsi sõna, mille semantiline erinevus on märgatav ja mille kohta on napilt andmeid, ei tarvitse aga tingimata olla *toru* vaste.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1919. Uute sõnade sõnastik. Tartu: Istandik.

Aavik, Johannes 1921. Uute ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Tallinn: A. Keiser-mann.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogia-sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.

EEW = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKMS = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu de traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr 3.) Stockholm: Vaba Eesti.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat, 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletus-sõnaraamatu“ 2., täiend. ja parand. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat I–VI, 1994–2019. Eesti Teaduste Akadeemia. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ems/>.

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung Zur Öhstnischen sprache/ Bestehend nicht alleine in etlichen præcep-tis und observationibus,/ Sondern auch/ In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval. Faksiimile: <http://www2.kirmus.ee/graf0/index.php?ID=243>.

Helle, Anton Thor 1732. Kurzgefaßte Anweisung zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica. II. Ein vocabularium. III. Proverbia. IV. Ænigmata. V. Colloquia. Halle: Stephan Orban.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte/ den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörter-buch. Riga, Leipzig: Hartknoch.

Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnisches Wörterbuch für die beiden Haupt- und die darunter begriffenen Neben-Dialekte. Erster Theil, welcher das ehstnisch-deutsche Wörterbuch enthält. – Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Mitau: Steffenhagen. Faksiimile: <http://dspace.ut.ee/handle/10062/46591>.

Kask, Arnold 1980. Eesti keele ajalooline grammatika. Häälikulugu 2. 2. tr. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Kettunen, Lauri 1962.** Eestin kielen äännehistoria. Kolmas painos. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- KKS** = Karjalan kielen sanakirja 6. T–Ö, 2005. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, 6.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kobolt, E[rich] 1931.** Saksa laensõnu eesti käsitöölis-keeles. Eesti *viplati* etümoloogia. – Eesti Keel 10, 149–157.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Lonn, Varje, Ellen Niit 2002.** Saarte murde tekstid. (= Eesti murded VII.) Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Nikkilä, Osmo 1999.** Sporadischer Konsonantenwechsel im Ostseefinnischen. – Finnisch-ugrische Mitteilungen 21/22, 129–160.
- Nikkilä, Osmo 2002.** Suomen sanojen alkuperät päätökseen. – Virittäjä 106, 124–136.
- Nirvi, R. E. 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ojansuu, Heikki 1916.** Suomen kielen tutkimuksen työmaalta. Sarja esitelmä 1. Jyväskylä.
- Punžina 1994** = A. B. Пунжина 1994. Словарь карельского языка (тверские говоры). Карельский научный центр российской академии наук. Институт языка, литературы и истории. Петрозаводск: Карелия.
- Rapola, Martti 1966.** Suomen kielen äännehistorian luennot. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 283.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma, Toronto: Maarjamaa.
- SKES** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VII. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1–7. Tutkimuslaitos „Suomen Suvun“ julkaisuja III. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 2.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Vaba, Lembit 2016.** Alternatiivseid etümoloogiaid II. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 253–262. doi:10.3176/esa61.12

- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. Vaddaa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка, 2013. 2., täiend. ja parand. tr. Peatoim. Valmen Hallap. 2. trüki toim. Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://portaal.eki.ee/dict/vadja/>.
- VMS** = Väike murdesõnastik I–II, 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.
- Väinaste, J. 1925.** Häälikvaheldus-nähtustest eesti keeles. – Eesti Keel 5–6, 89–111.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.
- ÕS 1918** = Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat, 1918. Eesti Kirjanduse Seltsi väljaanne. Tallinn: K.-Ü. „Rahvaülikooli“ kirjastus. Faksiimile: <https://www.etera.ee/zoom/9460/view?page=1&p=separate&tool=info>.
- ÕS 2018** = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs/>.

Sõnavarakogud ja võrgumaterjalid

EKS = Eesti keele sõnaraamat 2019. <https://sonaveeb.ee/>.

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis.

On the origin of the words *tiide*, *tiidakil* and *toru*

IRIS METSMÄGI

The adverb *tiide* ‘awry, aslant’ and the related *tiideviltu id.*, identified as dialect words in modern Estonian dictionaries, appear primarily in the Islands and Western dialects. The standard language also includes the adverb *tiidakil* ‘sunk askew, falling over; crooked, aslant’, apparently sharing the same stem, which has also been observed in dialects, recorded primarily in the 19th century, in the meaning of ‘folded into a triangle’. Julius Mägiste conjectured that the adverb *tiidakil* (? also *tiide*, *tiideviltu*) is etymologically related to the stem *tiib* ‘wing’. This article suggests a development path wherein *tiide* is a shortening of the compound word *tiideviltu*, which in turn developed via sporadic plosive alternation and folk-etymological interpretation from the loan word *piidevint*, *piidevinti* ‘headwind, against the wind’ (< Low German *bi de wind* or Dutch *bij de(n) wind*), compare to the dialectal variant *tiidevinti*. The word *tiide* may have influenced the meaning of the word *tiidakil* in the standard language, despite its perhaps different origin.

The Estonian word *toru* ‘pipe, tube’ and its Finnish equivalent *toro* ‘(mill) hopper; gutter, pipe; jug spout’ have been etymologically connected to the Finnic stem *torV-* ~ *törV-* ‘to extend forward, be stretched out’. Osmo Nikkilä regards Finnish *toro* as a diminutive derivative of the Finnic stem **torvi* ‘horn’ (a Baltic loan), in which the *v* has been elided before a labial vowel (**torv-o* > *toro*). The article analyzes this same possible explanation for Estonian *toru*. In Estonian the elision of the phoneme *v* before a labial vowel is common. In dialects, *v* can be elided also between a consonant and *i*. The diminutive source form explains the absence of *v* in both the word *toru* (< **torvo(i)*) and its dialectal variant *tori* (< **torvei*) in all case forms. The semantic shift ‘horn’ > ‘pipe, tube’ is natural as well.

Keywords: Estonian, Estonian dialects, lexicology, etymology

Iris Metsmägi

eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond

Eesti Keele Instituut

Roosikrantsi 6

10119 Tallinn

iris.metsmagi@eki.ee

ÜLDISE MUUTUMISTÄHENDUSEGA VERBID JA NEID SISALDAVAD LAUSETÜÜBID LÄÄNEMERESOOME KEELTES¹

MIINA NORVIK

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse üldise muutumistähendusega verbe läänemeresoome keeltes. Keeltest/keelevariantidest on tähelepanu keskmes lutsi, vadja, isuri, lüüdi, vepsa ja Valdai karjala. Kuna eesti, soome ja liivi keeles leiduvaid muutusverbe on juba varemgi uuritud, siis nende keelte kohta saadud uurimistulemusi kasutatakse võrdlusmaterjalina. Lähema vaatluse all on verbid JÄÄDA, LEEDA, MINNA, SAADA, SÜNDIDA, TEHA ja TULLA, millega väljendatakse vähemalt mingis läänemeresoome keeles muutust. Artiklis uuritakse nende tarvitust intransitiivsetes konstruktsioonides. Eesmärk on välja selgitada, kuidas nimetatud verbide tarvitus keeliti erineb/sarnaneb ja lausetüübiti varieerub ning mida see keeltes leiduva erisuguse kasutussageduse kohta näitab. Analüüsitud keelematerjal pärineb läänemeresoome keelte tekstikogumikest, välitööde käigus tehtud lindistustelt ja mõningal määral ka sõnaraamatutest.

Võtmesõnad: morfosüntaks, intransitiivsed konstruktsioonid, poolkoopula, läänemeresoome keeled

1. Sissejuhatus

Muutuse väljendamine on enamasti seotud mingi uue seisundi algusega, mida võiks käsitleda kui muutust $A \rightarrow B$, kusjuures üldiselt on rõhuasetus uuel seisundil (Radden, Dirven 2007: 274; Clancy 2010: 9). Nii võib näite (1a) põhjal järeldada, et taustal on varasem seisund, mida võiks väljendada lausega (1b). Muutust võib siiski käsitleda ka laiemalt. Nii on muutus seostatav ka millegi tekkimise, eksisteerima hakkamise (2), omatava siirdumisega ühelt omajalt teisele (nt Radden, Dirven 2007: 281). Samuti

¹ Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuur (PUTJD926).

võib muutust, kuigi fiktiivset, näha isegi olukorra edasikestmises (vt nt soome *jääda* 'jääda' kasutuse kohta Huumo 2007) või tajuda seda vähemalt tagaplaanil olevana isegi tulevikulises lauses (vt täpsemini altpoolt).

(1a) Laps **jäi** haigeks

(1b) Laps **oli** terve

(2) **Tuli** kevad

Siinses artiklis ongi muutust käsitletud laiemas tähenduses. Samas on teema piiritlemise eesmärgil vaatluse all vaid intransitiivsetes konstruktsioonides leiduvad verbid, millega väljendatakse vähemalt ühes läänemeresoome keeles muutust: JÄÄDA², LEEDA, MINNA, SAADA, SÜNDIDA, TEHA ja TULLA. Kui mingis keeles on üks nimetatud verbidest osutunud laialt levinuks enamikus muutusega seostatavates konstruktsioonides, on seda järgnevalt nimetatud ka üldiseks muutusverbiks. (Läänemeresoome keeleala kõige tüüpilisemate verbide väljaselgitamise kohta vt Norvik (2020), millel siinne artikkel osalt põhineb.)

Artiklis analüüsitavad verbid seostuvad ennekõike nominaalse või adverbiaalse lauseelemendiga, moodustades selliselt semantilise predikaadi, kusjuures verb kannab verbikategooriaid, kuid lisab ka mõningast semantilist sisu (vt 1a, 2, 3). Eesti keele süntaksikirjelduses on selliseid verbe nimetatud poolkopulatiivseteks, eristades neid kopulatiivsest *olla*-verbist (nt 1b) (vt Erelt 2017a: 279). Termin *poolkopulatiivne* (ingl *semi-copula*, vahel ka *quasi-copula*) viitabki sellele, et verbil on enam semantilist sisu kui täieõiguslikul koopulal, samas on koopula ja poolkoopula sarnased selle poolest, et kumbki ei moodusta üksi predikaati (Pustet 2003: 5–6). Terminit *koopula* võib siiski kohata ka katusterminina, kui täpsem eristus pole vajalik.

(3) Mees **läks** marru

Artikli eesmärk on uurida ülal nimetatud verbide käitumist intransitiivsetes konstruktsioonides ning tuua lausetüüpide kaupa välja keeltevahelised sarnasused ja erinevused muutuse väljendamisel. Selliselt soovitakse välja

² Kuna läänemeresoome keeltes on tavapärane kasutada algvormina *da*-infinitiivi-vormi, on ühtluse huvides ka eesti keele verbide puhul eelistatud *da*-infinitiivi. Järgnevalt kasutatakse läbivat suurtähte, kui tahetakse tuua ühe katusmõiste alla kokku sama tüve ja tähendusega seotud vormid eri läänemeresoome keeltes, nt koondab TULLA enda alla eesti *tulla*, liivi *tūlda*, vadja *tulla*, vepsa *tulda* jne (vt suurtähtede kasutamise kohta Dahl 2000b).

selgitada, mis tähendusi võivad need verbid eri lausetüüpides kanda ning mis seoseid võib eri lausetüüpide vahel täheldada. Kuna kõigis keeltes on muutus seostatav enam kui ühe vaatlusaluse verbiga, kuigi erineval määral, võiks sinne vaatenurk anda muu hulgas selgust, mis erineva kasutussageduse tingib ning milliseid arenguteid/seoseid tüüpide vahel ilmneb. Eraldi tähelepanu all on arengutee poolkopulatiivne → kopulatiivne verb (siinkohal on *koopula* all mõeldud siiski üksnes tulevikukoopulat). Arenguahela MUUTUS → TULEVIK on võimalike grammatisatsiooniteede seas esitanud ka Bernd Heine ja Tania Kuteva (2002), kes ilmestavad seda saksa keele näitega (4a). Kuna tulevikuline olukord eeldab üldiselt nii selle kehtima hakkamist kui ka jätkumist, ei puudu muutuse tähendus tulevikulisest lausest siiski täielikult, tihtipeale on pigemini tegu muutuse ja olema saamise tähenduse põimumise kui puhta tulevikuga (nt Dahl 2000a). Seda kinnitavad ka lause (4a) eestikeelsed tõlked. Seevastu minevikulises lauses tuleb selgelt esile verbi *werden* muutuse tähendus (vrd 4b) (vt ka Heine 1993: 62), mis lähtub tüvest **wert-* 'keerama' (Kluge 1995). Vaheastme MUUTUS olulisust tulevikuvahendite kujunemisel soome-ugri keeltes on näidanud ka Helle Metslang (1994, 1996).

(4a) Er **wird** Arzt
 tema saa.3SG arst
 'Temast saab arst / Tema saab olema arst' (Heine, Kuteva 2002: 318)

(4b) Er **wurde** Artzt
 tema saa.PST.3SG arst
 'Temast sai arst'

Uuritav materjal pärineb kuuest läänemeresoome keele(variandi)st, milleks on isuri, lutsi (Eesti kunagine keelesaar Lätis), lüüdi, vadja, Valdai karjala ja vepsa. Iga keel on valimis esindatud 100 näitega. Eesti, soome ja liivi keel on aga esindatud varasemate uurimistulemuste põhjal, kuna neis leiduvaid muutuskonstruksioone on varemgi käsitletud nii tähendusest kui ka konstruktsioonist lähtudes (eesti keele kohta vt nt Pajusalu, Tragel 2007, soome keele kohta Tommola 2010, liivi keele kohta Norvik 2014a). Ühtlasi lähtutakse siinses artiklis uurimusest, mille eesmärk oli selgitada välja eri läänemeresoome keeltele iseloomulikud muutusverbid (Norvik 2020).

Artikkel on üles ehitatud järgmiselt: osas 2 antakse ülevaade sellest, mis lausetüüpidega võib eesti, soome ja liivi keeles muutuse väljendamist

seostada ning mis väljendusvahendeid leidub; osas 3 tutvustatakse materjali ja analüüsimeetodit; osas 4 esitatakse uurimistulemused lausetüüpide kaupa, võrreldes keeli omavahel; osas 5 tuuakse esile seosed lausetüüpide vahel ja nendega seostuvad võimalikud arenguteed; osas 6 esitatakse kokkuvõte.

2. (Pool)kopulatiivsed verbid eesti, soome ja liivi keeles

Eesti, soome ja liivi keeles käitub kopulatiivse verbina OLLA-verb, millele semantilise sisu lisab öeldistäide (vt 5a). Nii jääb näide (5b) ilma kontekstita pigem poolikuks: see võiks küll väljendada eksisteerimist, kuid sellisel juhul oleks ootuspärane, et sõnale *on* järgneks verbivorm *olemas*. Liivi keeles eristub ka tulevikukoopula *līdō* 'leeda', sest sugugi mitte harvad pole juhud, kus sellega väljendatakse olemist tulevikus (6). Erinevalt OLLA-verbist ei saa LEEDA-verbist siiski käsitada pelga köitmena, sest tulevikuga võib seostada teatavat muutust, kohati ka modaalselt varjundit ning mõnes läänemeresoome keeles märgitakse LEEDA-verbiga koguni muutust minevikulises lauses (7) (vt Norvik 2015; vrd ka saksa *werden* kasutust osas 1). Seetõttu ongi siinses töös võetud vaatluse alla LEEDA, samas kui OLLA on välja jäetud.

(5a) Ta on tantsija

(5b) ?Ta on

(6) ne umārd **lībād** nei' knaššōd

need õun.PL lee.3PL nii ilus.PL

'Need õunad saavad olema nii ilusad' (liivi, Setälä 1953: 105)³

(7) mie **lieñin** kohtuñe

mina lee.PST.1SG rase

'Ma jäin rasedaks' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 84)

Eesti keele süntaksikirjelduses on poolkopulatiivsete verbidena mainitud üldise seisundimuutuse tähendusega verbe *tulla*, *saada* ja *jääda* (Erelt 2017a: 279–281). Renate Pajusalu ja Ilona Tragel (2007) on nende verbide kõrval analüüsinud muutuse väljendamise seisukohalt ka *minna*-verbi, pöörates sealjuures tähelepanu eri tüüpi konstruktsioonidele. Eristus põhineb sellel, kas muutusele alluv osaline on nominatiivis (*NOM-change-construction*) või elatiivis (*ELA-change construction*), vt vastavalt näiteid

³ Siin ja edaspidi on keelenäited esitatud nii, nagu algallikas.

(8) ja (9). Mati Erelt (2005) lähtub oma liigituses aga sellest, kas markeeritud on siht (*goal-marking*) või lähe (*source-marking*). Need käsitlusviisid siiski ei vastandu teineteisele. Nimelt kui muutusele alluv osaline on markeerimata, siis tulemusseisund on üldiselt markeeritud, olles enamasti väljendatud translatiivi, allatiivi või seisundimäärusega (vt *lõhki* näites 8). Näiteid tulemusseisundi markeerimata jäämise kohta leidub eesti keelest üksikuid (10), seevastu karjala keeles on selline olukord tavaline (vrd 7). Lähte markeerimine aga tähendabki elatiivset markeerimist, mille korral on tulemusseisund markeerimata (vt *tublid mehed* näites 9).

(8) Püksid **läksid** lõhki

(9) Poistest **tulid/said** tublid mehed (Erelt 2017a: 279)

(10) Sõlm **sai** tugev (Erelt 2017b: 290)

Lausetüübi järgi on näited (8) ja (10) normaallaused, näide (9) aga tulemuslause. Normaallausete hulka tavatsetakse lisaks lugeda sellised juhud, kus alus on välja jäetud ning öeldistäitega iseloomustatakse olukorda mingis ajas või kohas (11). Veel on poolkopulatiivsena käsitletud kogejalauses esinevat *hakata*-verbi, mida laiendab öeldistäide (Erelt 2017a: 280–281), vt näidet (12). Nendel juhtudel paikneb lause teema osas tegevussubjekt (muutuse kogeja), kes/mis teeb mingil viisil läbi muutuse seisund 1 → seisund 2.

(11) Väljas **läks** külmaks

(12) Tal **hakkas** paha

Intransitiivsetest konstruktsioonidest võib muutusega mõnevõrra kaudsemini seostada olemasolu- ja omajalause. Nendel puhkudel ei ole osalist, mis muutuks, vaid pigem väljendatakse mingi olukorra kehtima hakkamist (13), omandisuhete muutust, sh millegi enda valdusesse saamist või millestki ilmajäämist (14). Kõnealuseid lausetüüpe on muutuse seisukohalt käsitletud liivi keele muutusverbide uurimisel (vt Norvik 2014a), aga ka näiteks soome JÄÄDA-verbi analüüsimisel (vt Huumo 2007). Soome keele grammatikas käsitletakse muutuse väljendamist ühelt poolt konstruktsioonist lähtudes, eristades seisundimuutusmalli (*tilanmuutosmuotti*) ning selle alaliikidena intransitiivset muutumis- ja eesmärgimalli (*muuttumis- ja tarkoitusmuotti*), mida saab seostada kindlate verbidega, nt *muuttua* 'muutuda', *jääda* 'jääda', *mennä* 'minna' (VISK § 481). Teisalt on muutuse väljendamist puudutatud lausetüüpide all (vt VISK § 891–904), kuigi tüüpide eristusel toodud näited sisaldavad enamjaolt kopulatiivset

OLLA-verbi. Samuti on eesti keele käsitlustes poolkopulatiivsete verbide kasutus eeskätt olemasolu-, kogeja- ja omajalauses vähe tähelepanu leidnud. Siinses artiklis lähtutakse just lausetüübist, et poolkopulatiivsetest verbidest neis tüüpides võimalikult laia pilti anda ning neid staatilise sisuga OLLA-verbi sisaldavate lausete kõrval paremini esile tuua.

(13) **Tuli** sõda

(14) Mulle **jäi** vaid üks kassipoeg

Lähtudes eesti keele lausetüüpide liigitusest, on ülal toodud näited esitatud tabelis 1. Sealjuures on lisatud näiteid verbide kohta, mis võivad vaadeldavas konstruktsioonis esineda, ilma et nominaalset/adverbiaalset lauselementi peaks muutma. Erandi moodustab lause *Ta oli tantsija*, millest pole võimalik teha muutust märkivat lauset öeldistäite käänat muutmata (**Ta läks/sai/tuli/jäi/... tantsija* → *Temast sai tantsija / Ta sai tantsijaks* vms), kuid kuna selle tüübi kohta leidub näiteid teistest läänemeresoome keeltest, on see rida siiski tabelis (tähistatud kriipsudega). Kuna muutuse väljendamine on ühemõttelisem minevikulises kui tulevikulises lauses, on näited esitatud minevikuvormis.

Tabel 1. Muutuse väljendamine eesti keeles lausetüüpide kaupa

LAUSE PÕHI- TÜÜP	TEEMA		REEMA					
	Alus	Määrus	Pool- koopula	Fraas	Alus	Öeldis- täide	Öeldis- täite- määrus	Sei- sundi- määrus
Normaal- lause	—		—	NP _{Nom}		—		
	<i>Ta</i>		<i>sai</i>	NP _{Tra}			<i>tantsijaks</i>	
	<i>Sõlm</i>		<i>sai/tuli/ jäi</i>	AdjP _{Nom}		<i>tugev</i>		
	<i>Laps</i>		<i>jäi</i>	AdjP _{Tra}			<i>haigeks</i>	
		<i>Väljas</i>	<i>läks</i>	AdjP _{Tra}			<i>külmaks</i>	
	<i>Püksid</i>		<i>läksid</i>	AdvP				<i>lõhki</i>
Tulemus- lause		<i>Poistest</i>	<i>tulid/ said</i>	NP _{Nom}	<i>tublid mehed</i>			
Kogeja- lause		<i>Tal</i>	<i>hakkas</i>	AdjP _{Nom}		<i>paha</i>		
Olemasolu- lause			<i>Tuli/ hakkas</i>	NP _{Nom}	<i>sõda</i>			
Omaja- lause		<i>Mulle</i>	<i>jäi/sai</i>	NP _{Nom}	<i>kassi- poeg</i>			

Tabelist 1 nähtub, et kuigi nii *jääda*, *hakata*, *minna*, *saada* kui ka *tulla* on seostatavad muutusega, ei leidu ühtegi näidet, kus kõik viis verbi oleksid võimalikud. Siiski pole tabeli 1 puhul tegu lõpliku tabeliga selle kohta, mis konstruktsioonides mingi verb võiks esineda. Näiteks konstruktsioonis NP_{Nom} V_{poolkoopula} AdjP_{Tra} on peale verbi *jääda* (*Laps jäi haigeks*) võimalik ka *saada*, kui öeldistäitemäärus välja vahetada (vrd *Laps sai terveks*). Selliste näidete tõttu ongi oluline pöörata tähelepanu ka leksikaalsetele erisustele.

Pajusalu ja Tragel (2007: 306) on näidanud, et eesti verbide *minna*, *tulla*, *jääda* ja *saada* valikut võib käsitleda positiivsuse-negatiivsuse skaalal, mis seostuvad kolme põhilise domeeniga: 1) kvantiteet (tõus vs. langus), 2) eesmärgipärasus, tegevus (aktiivsus vs. passiivsus), 3) muutusele alluva osalise hinnang seisundile (paranemine vs. halvenemine). Näide (15) ilmestab tõusu vs. langust, näide (16) aga seisundi paranemist vs. halvenemist. Seega on konstruktsiooni valikul vähemalt osaliselt leksikaalsed põhjused (Pajusalu, Tragel 2007: 300). Näiteks on soome keeles positiivsuse-negatiivsuse skaalal käsitletud verbe *mennä* 'minna' ja *tulla* 'tulla', seostades neist esimest pigem negatiivse muutusega, teist aga positiivse muutusega (17) (Onikki-Rantajääskö 2001; Huumo, Sivonen 2010; sarnase vastanduse kohta inglise keeles vt Radden, Dirven 2007: 274–275). Sealhulgas on näidatud, et pelga positiivsuse vs. negatiivsuse kõrval on oluline arvesse võtta muidki nüansse, nagu agentiivsus, teadlikkus (Huumo, Sivonen 2010). Üldiselt on nii eesti kui ka soome keele puhul tõdetud, et süsteem ei tööta eranditeta, kuid põhijoontes ikkagi toimib. Huvitavat võrdlusainest pakub aga liivi keel, kus erinevalt eesti keelest ei näi JÄÄDA- ja SAADA-verbi korral positiivsuse-negatiivsuse skaala toimivat. Pigem tõuseb *īedō* 'jääda' esile vägagi üldise muutusverbina (vrd eestikeelsetes tõlgetes kasutatud verbide hulka): *īedō rujāks* 'jääda haigeks', *īedō tierrōks* 'saada terveks', *īedō kivīks/ki'vkōks* 'muutuda kiviks', *īedō punīzōks* 'minna punaseks'. Sellises JÄÄDA-verbi üldistumises võib näha läti mõju (vt Norvik 2014a), kus eriti just suulises keeles võib täheldada verbi *palikt* 'jääda' kasutuse laienemist verbi *kļūt* 'saada' arvelt (Ivulāne 2015: 40).

(15) Vihm läks tugevamaks	vs.	jāi nõrgemaks	
(16) Mees sai terveks	vs.	jāi haigeks	
(17) Kone meni rikki	vs.	tuli	kuntoon
masin mine.PST.3SG katki		tule.PST.3SG	kord.ILL
'Masin läks katki vs. sai korda'			

Juba mõne näite varal ilmnevad lähedaste sugulaskeelte vahelised erinevused (vrd soomekeelset näidet (17) ja selle eestikeelset tõlget). Samuti ei õnnestuks näiteid (15) ja (16) tõlkida soome keelde eesti keele malli järgides (vt ka Tommola 2010). Kui aga eesti ja soome keelt on muutuse väljendamisega seisukohalt omavahel võrreldud (nt Pajusalu 1994; Tommola 2010) ning omaette tähelepanu on saanud ka eesti keelele lähedane sugulaskeel liivi keel (Norvik 2014a), siis kõrvutavaid uurimusi, mis võtaks arvesse ka teisi läänemeresoome keeli, on vähe (vt siiski Norvik 2020). Seda tühimikku üritabki siinne artikkel täita.

3. Materjal ja meetod

Artiklis analüüsitav materjal (kokku 600 näidet) pärineb peamiselt tekstikogumikest, välitöödel kogutud materjalist, osaliselt ka tekstikorpustest. Kui sõnaraamatustest kogutud lauseid on artiklis kasutatud pigem võrdlusmaterjalina (st mitte põhivalimi hulgas, vt täpsemini altpoolt), siis isuri keele puhul tuli põhivalimi hulka võtta ka sõnaraamatust kogutud näited, sest tekstikogumikest ei õnnestunud vajalikku arvu (100 näidet keele kohta) kokku saada. Näitematerjali allikad on koondatud tabelisse 2. Keelte juures on nimetatud ka murded, mille kohta leidis lõplikus andmestikus näiteid.

Tabel 2. Analüüsitava materjali allikad

Keel	Tekstikogumikud	Keelematerjali kogumise aeg	Välitöömaterjal	Sõnaraamatud
lutsi	EM IX	1910.–1930. ja 1950.–1970. aastad		
isuri (Hevaha, Soikkola, Alam-Luuga, Oredeži)	Laanest 1966; Porkka 1885	1959–1963; 1884		Laanest 1997 Nirvi 1971
vadja (läänepoolne idavadja)	Adler 1968; Ariste 1962, 1977, 1982	1960ndad; 1940.–1970. aastad		VKS
vepsa (põhja-, kesk- ja lõunavepsa)	Kettunen 1920; NVM 1935; OVR 1969	1917–1918; 1934; 1948–1966	Norvik 2014b	Zaiceva, Mullonen 2007
lüüdi (põhja- ja kesklüüdi)	LK 1934	1909 ja 1920ndad	Norvik 2012	Kujola 1944
Valdai karjala	Palmeos 1962	1950ndad		

Analüüsi aluseks olnud keelematerjal on võrdlemisi heterogeenne nii allikate mõttes kui ka kogumisaega arvestades. Sellega on tulemuste esitlemisel ka arvestatud. Siiski on kogutud materjal sarnane selle poolest, et põhiosa näidetest pärineb peaaegu kõigi keelte puhul 1950.–1960. aastatest. Suuresti on need ka sama tüüpi tekstid: muinasjutud, muistendid ja meenutused endisajast. Enamik vepsa ja lüüdi näiteid on küll 20. sajandi esimesest poolest, kuid samas on olnud kasutada peaaegu sada aastat hiljem kogutud materjal. See on andnud võimaluse teha järeldusi ka võimalike muutuste kohta. Valdai karjalast ja lutsist poleks uuemat materjali olnud ka võimalik arvesse võtta, sest need keelesaared hääbusid juba 20. sajandi teisel poolel. Nagu artiklist selgub, joonistuvad kogutud andmete põhjal teatavad kasutustendentsid selgelt välja, mistõttu töö õigustab ennast.

Kasutatud allikatest koguti esmalt sellised näitelaused, mis sisaldasid muutust märkivat verbi intransitiivses konstruktsioonis (vt tabelis 1 esitatud lause põhitüüpe). Kui kuskilt keelest oli juba muutust märkiv verb üles kirjutatud, püüti seda teha ka teistest keeltest materjali kogudes. Selliselt sattusid lõplikku valimisse verbid JÄÄDA, LEEDA, MINNA, SAADA, SÜNDIDA, TEHA ja TULLA ning nende vasted teistes läänemeresoome keeltes (vt koondtabelit 10).

Kõigepealt määrati uuritavat verbi sisaldava lause põhitüüp: normaal-, tulemus-, kogeja-, olemasolu- ja omajalause. Normaallause all eristati sealjuures järgmisi tüüpe: 1) nominatiiviga väljendatud tulemusseisund, 2) translatiivi või essiiviga väljendatud tulemusseisund, 3) kohakäände või adverbiga väljendatud tulemusseisund (vrd tabelit 1). Seejärel märgendati nominaalsed ja adverbiaalsed lauseelemendid, pöörates tähelepanu ka tähendusele. Verbi puhul määrati aja- ja pöördvorm.

Lõplikus valimis on iga keel esindatud 100 näitega. Need valiti välja juhuslike arvude generaatoriga. Sellel valimil põhineb lause põhitüüpidest lähtuv tulemuste tutvustus osas 4. Igat alaosa alustab tabel, kust selgub, mitu korda 100 näite hulgas struktuuritüüpi esines. Kolm kokkuvõtvat tabelit on lisas.

Leksikaalsete erinevuste kohta järelduste tegemisel on võimaluse korral arvesse võetud ka neid näiteid, mis jäid 100 näidet sisaldava valimi hulgast välja, sest paari näite alusel on kohati keeruline terviklikku ja tõest pilti anda. Kirjaliku allikmaterjali vähesuse tõttu ei ole lisanäiteid siiski õnnestunud koguda isuri ja Valdai karjala keelevariantidest. Kui järeldus põhineb lisanäidetel, on seda eraldi mainitud.

Kõik keelenäited peale eesti näidete on glossitud ja varustatud tõlkega. Keelenäidete esitamisel on lähtutud algallikast ning toodud võimalikult täpne murdeinfo.

4. Muutuse ja sellega seotud tähenduste väljendamine lause põhitüüpide kaupa

Järgnevalt esitatakse analüüsi tulemused, vaadeldes verbide JÄÄDA, LEEDA, MINNA, SAADA, SÜNDIDA, TEHA ja TULLA käitumist muutuse väljendamisel viies lause põhitüübis: normaal-, tulemus-, kogeja-, olemasolu- ja omajalause (vt koondtabeleid lisas). Varasematele uurimustele tuginedes tuuakse paralleele eesti, soome ja liivi keelega.

4.1. Normaallause

4.1.1. Translatiivne ja essiivne tulemusseisund

Tabel 3. Muutusverbide esinemus normaallauses struktuuriga NP_{Nom} V AdjP_{Tra}/NP_{Tra/Ess}

Verb/Keel	isuri	lutsi	lүүdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
JÄÄDA	11	11		1	4	3	30
SAADA	8	5			2		15
LEEDA			1	1	3	1	6
SÜNDIDA			2				2
TULLA	14		1		9		24
MINNA	3				7	2	12
TEHA		1				3	4
Kokku	36	17	4	2	25	9	93

Siinse tüübi alla on paigutatud juhud, kus öeldistäitemäärus on ennekõike translatiivikäändeline NP või AdjP, mis väljendab tulemusseisundit (18 ja 19). Lisaks on siia alla arvatud ka essiiviga näited, mida valimisse sattus vaid paar: Valdai karjalast 1, vepsa keelest 1 (nt 20) ja vadja keelest 2. Seetõttu pole neid ka tabelis eraldi esitatud. Samuti võiksid sellesse tüüpi kuuluda aluseta laused, kus öeldistäitemäärus ilmestab olukorda ajas või kohas, nagu eesti näites (21). Vaadeldavasse tüüpi liigitatud näidete hulgas

polnud aga ühtegi aluseta translatiivi sisaldavat näidet (küll aga esines näiteid nominatiiviga, vt osa 4.1.2).

- (18) eľetta nuoređ. **tuletta** vanassi
ole.2PL noor.PL tule.2PL vana.TRA
'Olete noored. Jääte vanaks' (läänevadja, Ariste 1982: 12)
- (19) hää **rod'the** hüviń t'ühjākši
ta sündi.PST.REFL.3SG väga vaene.TRA
'Ta jäi väga vaeseks' (kesklüüdi, Kujola 1944: 362)
- (20) sińä **l'ínńed** vanhamban mĩl'
sina lee.2SG vanem.ESS meie.ADE
'Sina saad meil olema vanemaks' (keskvepsa, NVM 1935: 63)
- (21 = 11) Väljas **lāks** külmaks

Enamikul juhtudest väljendatakse kõnealuse konstruktsiooniga muutust, st seisund 1 → seisund 2 (nt rikas → vaene, noor → vana, soe → külm). Vaid JÄÄDA puhul leidus muutust väljendavate näidete kõrval ka selliseid, mis märgivad varasema seisundi edasikestmist. Nimelt kui näite (22) korral on tegu muutusega nägija → pime, siis lauses (23) soovitakse seisundi (terve olemine) edasikestmist. Samas võib ka seisundi edasikestmist (vt 23) käsitada kui muutust, kuigi fiktiivset, mille korral jääb mingi alternatiivne olukord realiseerumata; muutusele omaselt on tulemusseisund väljendatud translatiivi abil (vt JÄÄDA-verbiga väljendatava fiktiivse muutuse kohta täpsemini Huumo 2007; Pajusalu, Tragel 2007; Norvik, Prillop 2017).

- (22) **jāije'** timā segehhest
jää.PST.3SG tema pime.TRA
'Tema jäi pimedaks' (lutsi, EM IX: 125)
- (23) **jākā** tervehēks
jää.IMP.2SG terve.TRA
'jääge terveks' (isuri, Nirvi 1971: 117)

Tabelist 3 selgub, et muutuse väljendamisel on tulemusseisundi markeerimine translatiiviga ootuspärasem vadja, isuri ja lutsi keeles. Kui võtta arvesse ka liivi keele kohta saadud tulemused, mis näitavad, et liivi keele kõige tüüpilisem muutusverb *īedō* 'jääda' esineb ülekaalukalt translatiiviga konstruktsioonis, samuti kasutatakse selles sageli verbi *sōdō* 'saada' (Norvik 2014a: 135), siis võib muutuse markeerimist translatiiviga pidada

iseloomulikuks kogu läänemeresoome lõunarühma keeltele, aga ka soome ja isuri keelele. Seevastu vepsa, lüüdi ja Valdai karjala keeles saab muutuse väljendamist seostada ennekõike nominatiivse tulemusseisundiga (vt järgmisest osast).

4.1.2. Nominatiivne tulemusseisund

Tabel 4. Muutusverbide esinemus normaallauses
struktuuriga NP_{Nom} V AdjP/NP_{Nom}

Verb/Keel	isuri	lutsi	lüüdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
JÄÄDA		1	1				2
SAADA		32					32
LEEDA	3		12	35	9	3	62
SÜNDIDA			8	3			11
TULLA	10				7		17
TEHA						20	20
Kokku	13	33	21	38	16	23	144

Siinse tüübi alla on paigutatud juhud, kus tulemusseisund on markeerimata (vt 24). Samuti kuuluvad siia aluseta laused, kus nominatiivne öeldistäide iseloomustab olukorra muutust mingis kohas või ajas (25).

- (24) **d'äin** minä tühd' miež
jää.PST.1SG mina vaene mees
'Mina jäin vaeseks meheks' (põhjalüüdi, Kujola 1944: 31)

- (25) homendez aini viitu **teghe** väräš
hommikul väga külm tege.PST.REFL.3SG väljas
'Hommikul läks väljas nii külmaks' (lõunavepsa, Kettunen 1920: 38)

Markeerimata konstruktsioon ei seostu siiski üksnes muutusega. Nimelt on eriti olevikuvormis verbi korral ootuspärane muutuse põimumine tulevikus olema saamisega, mil tulevikuline tõlgendus on rohkem esiplaanil (vt näiteid 26–28). Näiteks lause (27) on öeldud kontekstis, kus tutvustati Pühajärvi nime saamislugu, millega seostub selle nime kandmine pärast saamist. Kui aga öeldistäide on komparatiivivormis (29), kerkib esile ikkagi muutuse tõlgendus, täpsemini järkjärguline muutus.

- (26) timä **sâ** oĥe kuniŋgaš
 tema saa õlg.GEN kuningas
 'Tema saab olema õlekuningas' (lutsi, EM IX: 195)
- (27) tämä **rod'i** Pühajärvi
 see sündi.3SG Pühajärvi
 'See saab olema Pühajärvi' (kesklüüdi, Norvik 2012)
- (28) siĥoi **liññep** hüvä
 siis lee.3SG hea
 'Siis saab olema hea' (keskvepsa, NVM 1935: 78)
- (29) jo **tuēp** pimmjāpi i pimmjāpi
 juba tule.3SG pime.COMP ja pime.COMP
 'Juba läheb pimedamaks ja pimedamaks' (läänevadja, Ariste 1982: 72)

Muutuse tõlgendus osutus ühemõtteliseks ennekõike minevikuvormi sisaldavate näidete korral, kuigi ka laiem kontekst toetas üldjuhul muutuse tõlgendust. Näiteks vepsa TEHA oli 21 juhul 23st tarvitusel minevikuvormis ja seostatav muutuse väljendamisega (nt 25), samas kui kõik vepsa LEEDA näited olid vaid olevikuvormis, väljendades uue olukorra kehtimist tulevikus, kuid vähemalt taustal ka muutust (28). Seega saab verbe TEHA ja LEEDA seostada kindla ajasuhtega.

Erinevalt vepsa keelest on Valdai karjala LEEDA tarvitusel nii mineviku- kui ka olevikuvormis, väljendades nii muutust minevikus (30) kui ka olema saamist tulevikulises lauses (31). Samuti leidub lutsi SAADA, kesklüüdi SÜNDIDA ja põhjalüüdi LEEDA puhul mõlemat kasutust. Nimetatud verbid eristuvadki oma üldise tähenduse poolest, mistõttu võib neid tõlgendada nii poolkopulatiivsete kui ka tulevikukoopuladena (vt ka Norvik 2020).

- (30 = 7) mie **lieññ** kohtuñe
 mina lee.PST.1SG rase
 'Ma jäin rasedaks' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 84)
- (31) šie **lienet** ožakaš
 sina lee.2SG õnnelik
 'Sina saad olema õnnelik' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 161)

Nagu ilmneb, tuleb vaatlusaluse konstruktsiooni kohta enim näiteid Valdai karjala, lutsi, vepsa ja lüüdi keelest. Valdai karjala, vepsa ja lüüdi osutused ka keelteks, kus sihi markeerimine translatiiviga on harv (vt tabelit 3).

On võimalik, et vähemalt osaliselt on see tingitud kontaktkeelte mõjust. Näiteks vene *stat* 'saada' korral oleneb sihi markeerimine nimisõnast: substantiiv on alati markeeritud (32), adjektiivide korral esineb varieerumist (Timberlake 2004: 286). Samas läti tüüpilise muutusverbi *kļūt* 'saada' puhul on tulemusseisund alati markeerimata, kui seda verbi kasutatakse koos adjektiiviga (LVG 2013: 638). Nii nagu leiab idapoolsetest läänemeresoome keeltest juhte, kus muutuse tähenduses on substantiiv markeerimata (33, vrd 32), leiab ka lutsi keelest näiteid, kus tulemusseisundit väljendav adjektiiv on kord markeeritud (22), kord markeerimata (34). See, millised seaduspärasused välja joonistuvad, vajab siiski edasist uurimist.

(32) On **stal** izvestnym teatral'nym kritikom
 tema.M saa.PST.M kuulus.INS.M teatri.INS.M kriitik.INS.M
 'Temast sai kuulus teatrikriitik' (vene, Timberlake 2004: 286)

(33) Hän **rodiheze** vratsa
 tema sündi.REFL.3SG arst
 'Temast sai arst' (kesklüüdi, Norvik 2012)

(34) maḱkaṭi eṇdzabaʔ **saṭ**
 maga.2PL õnnis.COMP.PL saa.2PL
 'magate, saate õndsamaks' (lutsi, EM IX: 152)

Tulemusseisundi laialdasemat kasutust võib aga seostada ka arenguteega poolkoopula → tulevikukoopula, sest just markeerimata vorm näikse kaasa aitavat tulevikuseisundile, kus muutuse väljendamine jääb tagaplaanile (vt 26 ja 31). Sellele, et sihi markeerimine võiks pigem tõsta esile just muutuse, leiab kinnitust vene keelest. Nimelt on väidetud, et vene *byt* 'olla' saab muutuse tähenduse ehk väljendab ennekõike seisundi lõppemist, kehtima hakkamist nendel juhtudel, mil komplement on markeeritud (nt 35) (Timberlake 2004: 286; Clancy 2010: 98).

(35) V ljuboj kompanii **budet** želannym gostem ...
 PREP iga.LOC kompanii.LOC olema_saa.3SG soovitud.INS külaline.INS
 '(Ta) saab iga kompaniis olema soovitud külaline ...' (Clancy 2010: 98)

Materjali hulka sattus ka paar sellist näidet, mida saab ennekõike seostada millegi tekkimisega (vt ka osad 4.2 ja 4.3). Näiteks lause (36) puhul ei saa postuleerida seisundit 1, kuna referenti enne selle tekkimist polnudki (st kui leivad valmis said, olidki need kohe pahad). Seda on näidanud ka

Erelt (2005: 23) lause *Raamat tuli hea* näitel. Eesti ja liivi keelest leidub kõnealuses konstruktsioonis üksikuid näiteid ka JÄÄDA-verbiga (vt Norvik, Prillop 2017). Teistest läänemeresoome keeltest kogutud valimi hulka selliseid JÄÄDA-verbis sisaldavaid näiteid ei sattunud.

- (36) leivät **tulivat** pahad
 leib.PL tule.PST.3PL halb.PL
 'Leivad tulid pahad' (vadja, Ariste 1962: 65)

Seega kuulub siinsesse tüüpi näiteid, mis väljendavad esmajärjekorras muutust, kuid on ka neid, kus muutuse väljendamine põimub tulevikus olema saamisega. Lisaks võidakse väljendada hoopis millegi tekkimist.

4.1.3. Kohakäände või adverbiga tähistatud tulemusseisund

Tabel 5. Muutusverbide esinemus normaallauses
 struktuuriga NP_{Nom} V AdvP

Verb/Keel	isuri	lutsi	lүүdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
JÄÄDA	2	1		2	5	1	11
SAADA	2	2					4
LEEDA	2		2	9	3	3	19
SÜNDIDA			1				1
TULLA	2				2		4
MINNA	7	2					9
TEHA						1	1
Kokku	15	5	3	11	10	5	49

Siinsesse tüüpi on paigutatud näited, kus tulemusseisund on väljendatud adverbiga (37 ja 38). Esindatud on nii muutuse kui ka tulevikus olema saamise väljendamine, kusjuures LEEDA osutus selles konstruktsioonis kõige sagedasemaks verbiks (19 näidet 39st).

- (37) **jäid** ello veel
 jää.PST.3PL elu.ILL veel
 'jäid ellu veel' (läänevadja, Ariste 1982: 70)

- (38) drocona rušow, **liew** valmis
kartulipuder pruunistu.3SG lee.3SG valmis
'Kartulipuder pruunistub, saab valmis' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 94)

Nende seas on ka keeliti korduvaid näiteid, nagu 'ellu/hinge jääda' (nt 37), 'valmis saada' (nt 38). Kui aga minevikulises lauses on kasutusel JÄÄDA ja SAADA, siis tulevikulistest näidetest esineb üldiselt LEEDA, kui keeles on vastav verb kasutusel (v.a lutsi keeles).

4.1.4. Verbivalik normaallause struktuuritüüpides

Kui võrrelda verbide esinemist normaallause tüüpide kaupa ühe keele piires, tundub olevat võimalik väita, et varieeruvust on vähem idapoolsetes läänemeresoome keeltes (Valdai karjala, vepsa ja lüüdi keeles), kus esinebki vaid mõni verb peale LEEDA ja üldise muutusverbi (juhul kui üldine muutusverb on muu kui LEEDA). Siiski võib märgata ka leksikaalsest tähendusest tulenevat verbivalikut. Näiteks saab JÄÄDA näiteid eri keeltest seostada ennekõike negatiivse tähendusega, vrd nt 'orvuks/vanaks/vaaseks/nartsuks jääda' (vt ka Pajusalu, Tragel 2007). Üksnes lutsi keelest tuli vastupidine näide: rikkaks saamist tähistati fraasiga 'rikkaks jääda'. See võib aga olla läti mõju, kuna ka läti keeles on *palikt* 'jääda' suulises keeles üldise tähendusega (vt osast 2). MINNA puhul aga kordus ühend 'hulluks minna', samuti esines 'punaseks minna' ja 'katki minna'. Kui 'hulluks minna' ja 'punaseks minna' seostuvad seisundi intensiivistumisega, siis 'katki minna' võiks paigutada negatiivse muutuse alla (vrd osa 2).

4.2. Tulemuslause

Tabel 6. Muutusverbide esinemus tulemuslauses
struktuuriga NP_{Ela} V NP_{Nom}

Verb/Keel	isuri	lutsi	lüüdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
SAADA		6					6
LEEDA			2	1	1	3	7
TULLA	3		2		2		7
MINNA			1				1
TEHA						2	2
Kokku	3	6	5	1	3	5	23

Siinsesse tüüpi paigutuvad konstruktsioonid, kus elatiivi käändega on markeritud lähe (vt 39–41). Nagu tabelist 6 ilmneb, osutus kõnealune tüüp kõigis keeltes marginaalseks. Tulemuskonstruktsiooni marginaalsuse kohta leiab tõendeid teistestki läänemeresoome keeltest. Näiteks liivi *īedō* 'jääda', *sōdō* 'saada' ja *līdō* 'leeda' võrdlusest selgus, et tulemuskonstruktsioonis esineb vaid *sōdō*, kusjuures 150 *sōdō*-näite hulgas on vaid 4 kasutusjuhtu (vt Norvik 2014a: 124). Kuigi Tiit-Rein Viitso (2008: 344) on liivi keele tulemuslauset seostanud ka verbiga *līdō* 'leeda', pole tekstidest õnnestunud selle kohta näiteid leida (Norvik 2014a: 124). Soome keeles võib tänapäeval elatiivset konstruktsiooni pidada küll kõige tüüpilisemaks muutuskonstruktsiooniks, kuid vana kirjakeele andmed on näidanud, et tegu on võrdlemisi uue nähtusega (vt Jokela, Nummila 2015). Samuti näitavad eesti vana kirjakeele andmed tulemuskonstruktsiooni hilist arengut (Tragel, Habicht 2012). Lähtekohta märkivate konstruktsioonide vähesust allikmaterjali hulgas on näidatud teistegi konstruktsioonide korral (*mast*-vormi esinemuse kohta eesti keeles vt Pajusalu, Orav 2008).

- (39) kõikka paganapassa tütössä **tuli**
 kõige kuri.COMP.ELA tüdruk.ELA tule.PST.3SG
 kõikka parepi tüttö
 kõige parem tüdruk
 'Kõige kurjemast tüdrukust tuli kõige parem tüdruk' (läänevadja, Ariste 1962: 80)

- (40) must sâ helle kañnel'
 mina.ELA saa hele kannel
 'Minust saab hele kannel' (lutsi, EM IX: 183)

- (41) řeb"ojn nahkäs **tu.ɹō** /.../ hyvä vorot'ník
 rebane.GEN nahk.ELA tule.3SG hea kaelus
 'Rebase nahast tuleb /.../ hea kaelus' (põhjalüüdi, LK 1934: 10)

Nende harvade näidete puhul, mis andmestikus esinesid, võib siiski väita, et enamasti sisaldus konstruktsioonis vastavale keelele omane muutusverb. Vepsa keeles oli selleks TEHA ja vadja keeles TULLA (39), seevastu lutsi keelest tuli näiteid üksnes SAADA kohta (40), mis on tavaline muutusverb ka eesti keeles. Samuti olid vadja ja lutsi keele lisanäidete hulgas tavalisimad needsamad muutusverbid, vastavalt TULLA ja SAADA. LEEDA esines vaadeldavas konstruktsioonis aga koguni neljas keeles: vadja, vepsa, lüüdi ja Valdai karjala keeles. Kõigil juhtudel oli tegu LEEDA

olevikuvormiga, mis andis tulevikutõlgenduse ning millest osaliselt võis lähtuda ka verbivalik. Samas tuli eriti just neil juhtudel hästi esile tihe seos muutumistähendusega, sest erinevalt näiteks olemasolulausest, kus muutuse tulemusel alles miskit tekkib (vt osast 4.4), on lähed märkivates lausetes eksplitsiitselt väljendatud osaline, kes teeb mingil viisil läbi muutuse (nt *kivi* → *liiv* lauses 42).

- (42) tästä kiveštä **liew** pesku
 see.ELA kivi.ELA lee.3SG liiv
 'Sellest kivist saab liiv' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 108)

Lüüdi keeles oli varieeruvust kõige enam: LEEDA kõrval esines ka TULLA, mis muidu osutus lüüdi keeles marginaalseks (terves andmestikus oli kokku kolm näidet, neist kaks tulemuslauses). Kahe näitega oli esindatud *lähteä* 'minna', millest teine näide pärineb lisanäidete hulgast, mistõttu ei kajastu see tabelis 6 (vt 43). Sage muutusverb SÜNDIDA ei esinenud lüüdi keeles kõnealuses konstruktsioonis kordagi. Seda võib põhjendada asjaoluga, et kõik tulemuskonstruktsiooni kohta leidunud näited olid põhjalüüdist, kus SÜNDIDA ei olegi ootuspärane (vt ka Kehayov jt 2013).

- (43) maimaz **lähtõu** rok hüvä
 ahvenapoeg.PL.ELA mine.3SG supp hea
 'ahvenapoegadest tuleb hea supp' (põhjalüüdi, Kujola 1944)

Nagu tabelist 6 ilmneb, ei esinenud vaadeldavas konstruktsioonis kordagi ka verb JÄÄDA. Küll aga leidis eesti ja liivi keele JÄÄDA kohta tehtud võrdlevas uurimuses mõni näide, kus elatiiv märkis millegi põhjust või mingit suuremat entiteeti, millest osa eemaldatakse (44) (Norvik, Prillop 2017: 253–254). Sellist kasutust on kirjeldatud ka soome keele puhul (vt Huumo 2007). Mitteesinemuse põhjus võib osalt peituda selles, et lähe pole alati eksplitsiitselt väljendatud, kuigi oleks kohati juurdemõeldav. Näiteks lausesse (45) võiks lisada isiku, kellest laps jäi järele. Praegusel juhul liigitati seda tüüpi näited olemasolukonstruktsiooni alla. Sellised juhud osutavad tulemus- ja olemasolukonstruktsiooni vahelisele seosele.

- (44) Majast **jäid** mustad seinad (enTenTen[www.naisteht.ee], viidatud Norvik, Prillop 2017: 254 järgi)

- (45) ühs lahs **jäi**
 üks laps jää.PST.3SG
 'Üks laps jäi (järele)' (läänevadja, Ariste 1982: 48)

Soome keele grammatikas (VISK § 904) on lähet markeeriva konstruktiooni kohta mainitud, et võimalik on ka olukord, kus muutust tegelikult ei toimu (46). Siinse artikli tarvis kogutud läänemeresoome materjalis oli selliseid näiteid ennekoike normaallausekujuliste juhtude hulgas (vt täpsemini osast 4.1); normaallausekujuline on ka siin esitatud eestikeelne tõlge.

- (46) Leivonnaisista **tuli** suussasulavia
 küpsetis.PL.ELA tule.PST.3SG suussulav.PL.PRT
 'Küpsetised tulid suussulavad' (soome, VISK § 904)

Seega, vähesed näited ja mitte alati kõige ühesem viis väljendada muutust lubavad tõdeda, et tulemuskonstruktsiooni abil väljendatakse vaadeldud keeltes muutust pigem harva.

4.3. Kogejalause

Tabel 7. Muutusverbide esinamus kogejalauses
 struktuuriga NP_{Ade} V AdjP/NP_{Nom}

Verb/Keel	isuri	lutsi	löödi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
SAADA		7					7
LEEDA			7	13		1	21
SÜNDIDA			7	1			8
TULLA	5				5		10
TEHA						9	9
Kokku	5	7	14	14	5	10	55

Kogejalauses on kogeja vormistatud kohakäändega (47) või liivi keeles ka daativiga (48). Poolkopulatiivse verbi esinemisel kogejalauses on tegu seisundimuutusega.

- (47) hä́lle **rod'i** d'üged
 tema.ALL sündi.PST.3SG raske
 'Tal hakkas raske' (põhjalöödi, Kujola 1944: 361)

- (48) tä'mmõn **um iend** irm
 ta.DAT ole.3SG jää.APP hirm
 'Tal hakkas hirm' (liivi, Mägiste 1964: 24)

Kogejalause tõuseb esile selle poolest, et igas keeles esineb selles konstruktsioonis vaid 1–2 verbi. Sealjuures on märkimisväärne asjaolu, et tegu on nendesamade verbidega, mis vaatlusalustes keeltes on kasutusel kõige üldisemate muutusverbidena või ka tulevikukoopulana (vt ka Norvik 2020). Lisakinnitust annab liivi keel, kus kogejalauses väljendatakse seisundimuutust üldise muutusverbi JÄÄDA abil (48). Tabelist 7 ilmneb, et vastavat kasutust ei leidu ühestki teisest uuritud keelest. Samuti ei ole selline seisundimuutuse väljendamine omane ei eesti ega soome keelele. Nagu lausete (47–50) tõlgetest näha, on eesti keeles seisundimuutuse märkimisel ootuspärane hoopis *hakkama*-verb. Kuivõrd aga inhoatiivne (algust märkiv) verb on võimalik teistes keeltes, vajab omaette tähelepanu.

- (49) mamale žāl' poigut t'eghe
ema.ALL kahju poeg.PRT tege.PST.REFL.3SG
'Emal hakkas pojast kahju' (keskvepsa, NVM 1935: 30)

- (50) m'èl sâ | melembil l'ännmi
meie.ADE saa mõlemad.ADE soe
'Meil mõlemal hakkas soe' (lutsi, EM IX: 179)

Vepsa ja Valdai karjala keeles, kus kogejalauses sisaldub enam kui üks verb, on siiski põhjust seisundimuutust seostada vastavalt TEHA- ja LEEDA-verbiga, sest tabelis esitatud üksikud näited on võrdlemisi piiri-pealsed ning ei viita ilmtingimata üldse seisundimuutusele. Mõlemas näites on subjektiks küsiv-siduv asesõna (vt 51).

- (51) midä šiuŋa rod'ih
mis.PRT sina.ADE/ALL sündi.PST.REFL.3SG
'Mis sul hakkas?' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 137)

Lüüdi 14 näitest 12 pärinevad põhjalüüdi ja 2 kesklüüdi aladelt. On huvitav märkida, et põhjalüüdi 12 näitest 6 sisaldavad verbi SÜNDIDA, kuigi põhjalüüdi ala võiks pidada hoopis LEEDA-alaks (vt Kehayov jt 2013). Kõik andmestikus leiduvad põhjalüüdi näited pärinevad aga Ojansuu jt koostatud kogumikust (LK 1934), mistõttu ei luba need midagi öelda võimalike kasutusmuutuste kohta. Kaks kesklüüdi näidet (üks SÜNDIDA, teine LEEDA kohta) on üles kirjutatud 2012. aastal, kusjuures verbi SÜNDIDA sisaldav näide pärineb kesklüüdi tuumalalt, verbi LEEDA sisaldav näide aga kesklüüdi põhjaosast, mida on samuti põhjust lugeda LEEDA-alaks (vt Kehayov jt 2013). Kuna LEEDA tundub vähemalt kesklüüdi

tuumalal olevat tänapäevaks tagaplaanile jäänud, on alust arvata, et selles piirkonnas varieerumist ei esine.

Lisanäited lutsi, vadja ja vepsa keelest kinnitavad ülal kirjeldatud. Põhjalüüdist kogutud lisanäidete hulgas leidub siiski kaks TULLA-verbi sisaldavat muutuskonstruktsiooni (nt *hüvä tuli* 'hakkas hea'). Seega paistab, et 20. sajandi keskpaiga põhjalüüdi keeles võib kogejalause korral märgata enim varieerumist.

4.4. Olemasolulause

Tabel 8. Muutusverbide esinemus olemasolulauses
struktuuriga (AdvP) V NP_{Nom/Prt}

Verb/Keel	isuri	lutsi	lüüdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
JÄÄDA		5		1	4		10
SAADA	1	21					22
LEEDA	8		20	23	14	10	75
SÜNDIDA	1		20	2			23
TULLA	12	1			15	9	37
TEHA						14	14
Kokku	22	27	40	26	33	33	181

Olemasolukonstruktsiooni moodustavad verb ja NP-kujuline subjekt (vt 52), võib esineda ka koha- või ajamäärus (53). Kui kopulatiivne OLLA väljendab olukorda mingis kohas või ka ajas, siis poolkopulatiivsete verbide korral on üldjuhul tegu mingi olukorra kättejõudmise või tekkimisega (52–55). Märkimisväärse hulga (umbes 1/4) moodustavad andmestikus juhud, millega väljendati muutust ilmastikuoludes, öö ja päeva vaheldumises jms (vt 52 ja 53). Näiteks esines sellises kasutuses 14st vepsa TEHA-verbist 9.

- (52) **tul'i** toine sügüz
tule.PST.3SG teine sügis
'Tuli teine sügis' (keskvepsa, OVR 1969: 23)

- (53) **peřt'iš** **t'egihē** vouget_päif jo
tare.INE tege.PST.REFL.3SG valge päev juba
'Tares läks juba valgeks' (keskvepsa, NVM 1935: 28)

- (54) **liettih** kolhozat
 lee.PST.3PL kolhoos.PL
 'Tekkisid kolhoosid' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 85)

- (55) **sīh rod'ī** kirikkö
 siia sündi.PST.REFL.3SG kirik
 'Siia tuleb kirik' (kesklüüdi, Norvik 2012)

Tabelist 8 torkab silma asjaolu, et olemasolulausete hulk on võrdlemisi suur – 181 ehk peaaegu 1/3 näidetest. Lisaks võib märgata, et võimalike verbide hulk selles konstruktsioonis on tavapärasest suurem: keskmiselt kolm analüüsitud verbidest esines olemasolukonstruktsioonis. Sealjuures leidub verbe, mida saabki seostada vaid kõnealuse konstruktsiooniga. Näiteks vepsa andmestikus oli kokku üheksa TULLA-verbi, mis kõik esinesid olemasolulauses, kusjuures kaheksa neist leidis ilmastikunähtuste / öö ja päeva vaheldumise kirjelduses. Samuti oli lutsi keele ainus TULLA-verbi sisaldav näide seotud just sellesama kasutusala (*tuĭ' hēdak* 'tuli õhtu').

JÄÄDA-konstruktsioonid on huvitavad selle poolest, et näited, mis valimi hulka sattusid, olid võrdlemisi sarnased, väljendades olukorda, kus midagi jääb alles/järele (56). Liivi keelest, kus kõnealune verb toimib üldise muutusverbina, leiab muu hulgas tekkimise tähenduse (57). Osaliselt avaldub seesuguses verbi JÄÄDA tarvituses läti mõju (vt rohkem Norvik, Prillop 2017), mis võiks seletada ka seda, miks ei õnnestunud muudest läänemeresoome keeltest leida samasuguse kasutuse kohta näiteid.

- (56) **da kopēk laske jāb**
 ja kopikas las.IMP.2PL jää.3SG
 'Ja las kopikas jääb' (lõunavepsa, Kettunen 1920: 24)

- (57) **sei t^ooiz umārz jerā**
 sōō.PST.3SG teine.GEN õun.GEN ära
ei t^ooi sōra pā'z
 jää.PST.3SG teine sarv pea.ILL
 'Sõi teise õuna ära, tekkis teine sarv pähe' (liivi, Setälä 1953: 124)

Kõige enam näiteid on LEEDA kohta – 75/181, kusjuures esindatud on kõik keeled, kus LEEDA on võimalik. Enamiku moodustavad juhud, mis ei väljenda mitte niivõrd muutust, kuivõrd tulevikus olema saamist (vt 58, kus tegevuse tulemusena alles midagi tekkitab). Eitusvormi korral väljendatakse LEEDA abil seda, et miski ei hakka eksisteerima (59) või lõpetab eksisteerimise (60). Siinkohal võib tõmmata paralleele vene

verbiga *stat* 'saama', mida kasutatakse samuti tähenduses 'surema' (vrd 61). Nagu selgub, on verbil *stat* eksistentsiaallauses ootuspärane just muutuse tõlgendus (Timberlake 2004: 304–305).

- (58) **liew** šūfi kobra
lee.3SG suur peotäis
'[Hakkan lõikama siia sõrmede vahele, nüüd siia,] saab olema suur peotäis' (Valdai karjala, Palmeos 1962: 101)

- (59) eihä tō da ǫ enne ollud /.../ **eigä lēne**
NEG too.PRT be.CNG enne ole.APP NEG lee.POT.CNG
'seda pole enne olnud /.../ ega saa ka olema' (isuri, Nirvi 1971: 263)

- (60) **ei liennenu** hebod
ei lee.POT.APP hobune.PRT
'ei jäänud hobust (= suri)' (põhjalüüdi, LK 1934: 73)

- (61) Vani **ne stalo**
Vanja.GEN NEG saa.PST.N
'Vanjat ei jäänud (= suri)' (vene, Timberlake 2004: 305)

Sellistes keeltes nagu vадja, isuri ja vepsa, kus LEEDA on võimalik vaid olevikuvormis, seostus LEEDA enamasti tulevikuga, kuid tulevikus olema saamise kõrval võis sealjuures esil olla ka kahtluse väljendamine. Nii esinesid kõik 14 näidet vepsa TEHA-verbi kohta eranditult minevikuvormis, väljendades minevikulist sündmust, kuid 10 LEEDA-näidet olid seotud tulevikulise sündmusega.

MINNA kohta ei sattunud andmestikku küll ühtegi näidet (vt tabelit 8), kuid vадja keelest kogutud lisanäidete hulgas leidis siiski kolm (vt 62). Kõik need pärinesid VKSist ning olid üles kirjutatud idavadjast.

- (62) sis **läheb** kangaz
siis mine.3SG kangas
'siis tuleb (sellest) kangas' (idavadjast, VKS)

4.5. Omajalause

Tabel 9. Muutusverbide esinemus omajalause
struktuuriga NP_{Ade/All} V NP_{Nom/Prt}

Verb/Keel	isuri	lutsi	lüüdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
JÄÄDA	1				5	5	11
SAADA		5					5
LEEDA	5		4	8	2	3	22
SÜNDIDA			9				9
TULLA					1		1
TEHA						7	7
Kokku	6	5	13	8	8	15	55

Omajakonstruktsiooni moodustab kohakäändega (liivi keeles daativiga) markeeritud omaja ja üldiselt lause reema osas paiknev nimetava- või osastavakäändeline omatav (vt 63–65). Kui kopulatiivne OLLA märgib staatilist omandisuhet, siis poolkopulatiivse verbi abil väljendatakse muutust omandisuhetes või omatavas (nt selle koguses), samas millestki võidakse ka ilma jääda või miski võidakse enda valdusesse saada, ilma et omatav liiguks ühelt omajalt teisele (63–65).

(63) nõrembat pujał **sai** łatse pał'ł'o
noor.COMP.ADE poeg.ADE saa.PST.3SG laps.PL.PRT palju
'Nooremal pojalt sai olema palju lapsi' (lutsi, EM IX: 185)

(64) t'éghez meil' leibad enamb
tege.PST.REFL.3SG meie.ADE leib.PL enam
'Meil sai olema rohkem leiba' (keskvepsa, NVM 1935: 34)

(65) tälle **eb** **jäännü** ühtä poikaa
tema.ALL NEG.3SG jää.APP ükski.PRT poeg.PRT
'Talle ei jäänud ühtki poega' (läänevadja, Ariste 1962: 62)

Nagu näidetest (63)–(65) ja tabelist 9 selgub, kasutatakse keeles levinud üldist muutusverbi, kuid näiteid leidub ka LEEDA ja JÄÄDA tarvituse kohta. LEEDA väljendab olenevalt keelest tulevikulist või ka minevikulist olukorda, kusjuures tuleviku puhul võib tegu olla ka olukorra jätkumisega. Näiteks lause (66) korral on kontekstist võimalik aru saada, et omanikul on lehm ja see jääb talle ka edaspidi. Seega, Valdai karjala keeles on LEEDA võimalik ka juhul, kus eesti keeles on ootuspärane JÄÄDA-verb

(vrd eestikeelset tõlget). Üldiselt on tulevikuline olukord siiski esitatud sellisena, et seda otseselt ei saa pidada olevikulise olukorra jätkuks (67).

- (66) miuļa **liew** lehmā, a maijot hānel'ī'ā
mina.ADE/ALL lee.3SG lehm, aga piim.PL tema.ADE
'Mulle jääb lehm, aga piim (jääb/läheb/saab) talle' (Valdai karjala,
Palmeos 1962: 106)

- (67) sul **sâ** hūā jelo
sina.ADE saa hea elu
'Sul saab hea elu olema' (lutsi, EM IX: 125)

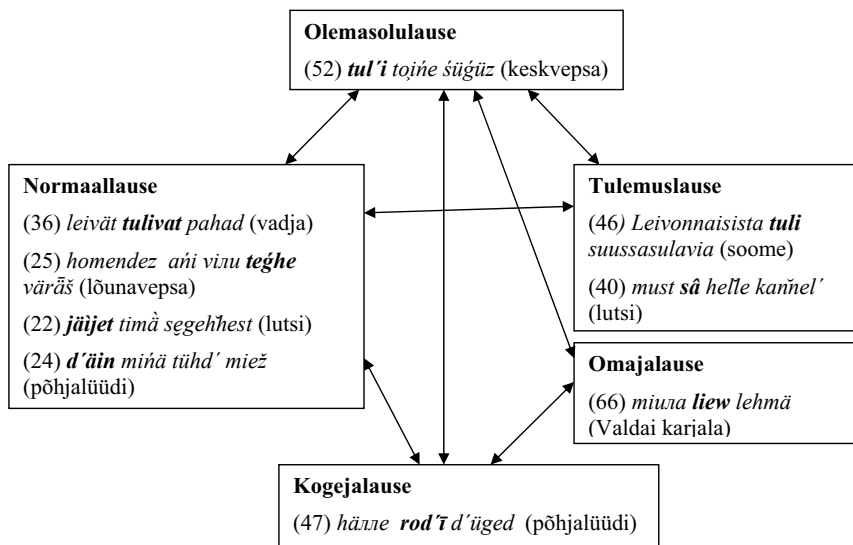
Omajakonstruksioon on lähedalt seotud olemasolukonstruksiooniga. Kui lausetest (63)–(67) omaja välja jätta, olekski tegu olemasolukonstruksiooniga, sh tähenduse poolest – need väljendaksid mingi olukorra kätte jõudmist, tekkimist (vt olemasolulause kohta ka osast 4.4). See asjaolu näitab tihedat seost nende kahe lausetüübi vahel. Omajalause on soome grammatikas esitatud ka kui olemasolulause alatüüpi (VISK § 895).

5. Seosed lausetüüpide vahel

Võttes arvesse osas 4 esitletud tulemusi muutuse väljendamise kohta läänemeresoome keeltes/keelevariantides, on võimalik alltoodud joonise abil kirjeldada eri lausetüüpide vahelisi seoseid. Joonisel esinevad näited pärinevad siinsest tööst (sulgudes olev number viitab töös esinenud näitenumbrile).

Kõige keskmesse võib paigutada **olemasolulause**, mis poolkopulaatiivse verbi korral esitleb millegi tekkimist või illumist aega või ruumi (52). Seda kasutust oli andmestikus märgata kõige enam (vt ka lisast tabelleid 11 ja 12). Lisaks osutus olemasolulause kohati ainsaks konstruksiooniks, kus mõni uuritud verb üldse esines. Näiteks nii vepsa kui ka lutsi keeles leidis verbi TULLA üksnes selles kasutuses, kuigi samas konstruksioonis on tarvitusel ka keelele omane üldise tähendusega muutusverb – vastavalt TEHA ja SAADA. Ainus isuri keelest leitud juht SÜNDIDA kohta esines samuti olemasolulauses. Kõik see osutab võimalusele, et just olemasolulausest saab alguse poolkopulaatiivse verbi levik teistesse konstruksioonidesse.

Teatavate üleminekujuhtumitena võib käsitleda **normaallause** kujulisi näiteid, millega väljendatakse ennekõike tekkimist, mitte referendi

Joonis. Seosed lausetüüpide vahel

muutust (vt 36, mis iseloomustab olukorda, kus leiba enne selle valmimist ei olnudki). Sealt on siiski lühike samm näideteni, millega väljendatakse juba muutust seisund 1 → seisund 2. Nende hulgas on nii juhte, kus alus puudub (25), kui ka neid, kus alus on eksplitsiitselt väljendatud ning tulemusseisund on märgitud nominatiivi (24), translatiivi (22) või seisundimäärusega. Siinkohal eristusid idapoolsed läänemeresoome keeled, aga ka lutsi keel, kus tulemusseisund on tüüpiliselt väljendatud nominatiiviga. Osalt võib tegu olla sellega, et kontaktkeeltes ei ole muutuse väljendamisel sihi markeerimine käändega alati vajalik (nt adjektiivide korral), teisalt aga võib selles näha arengut poolkoopula → tulevikukoopula, sest muutuse tähendus jääb kergemini tagaplaanile siis, kui siht on markeerimata.

Sarnaselt normaallausega leidub ka **tulemuslausete** seas näiteid, millega väljendatakse pigem millegi teket kui muutust (46). Seega ilmneb taas selge seos olemasolulausega. Lähet märkiva osalise väljajätmisega saakski lauset tõlgendada olemasolulausena. Kuigi kõnealune tüüp osutus marginaalseks kõigis läänemeresoome keeltes, oli andmestikus siiski mõningaid näiteid, millega väljendatakse muutust (vt 40). Need osutavad arengule TEKKIMINE → MUUTUS, mil muutusele alluja on olemas enne olukorra muutust, mitte ei teki muutuse tulemusel.

Samuti on olemasolulauseel seos **omajalause** ja **kogejalausega** (66 ja 47). Taas ilmneb, et kui määrus ära jätta, olekski tegu olemasolulausega (vrd 52). Soome keeles ongi omajalauseid nimetatud olemasolulause alatüübiks, eesti keele grammatikas on neid olnud tavaks ka ühe tüübina käsitleda. Kogejalause puhul võib näha seost ka aluseta normaallausega, kuna mõlemas sisaldub omadussõnaline öeldistäide (vrd 47 ja 25). Lisakinnitust olemasolulause, kogejalause ja aluseta normaallause seosele annab asjaolu, et Valdai karjala keeles üsnagi harva esineva SÜNDIDA-verbi kohta tuli näiteid vaid nendest lausetüüpidest. Nii eristub Valdai karjala SÜNDIDA lüüdi SÜNDIDA tarvitusest, sest viimast võib leida enamikust tüüpidest ning verb on üldiselt sage – lüüdis oli 47 esinemust, Valdai karjalas aga 6. Levimus struktuuritüüpides aitabki iga keele puhul välja sõeluda need muutusverbid, mis on kõige üldisema kasutusega.

Kuigi joonisel olevad näited pärinevad eri keeltest ja esindavad eri verbe, annavad lisas toodud tabelid aimu, et ühes keeles on esindatud 3–6 verbi 7st (vt tabel 10). Analüüsitud struktuuritüüpidest on aga igale keelele tuntud kõik tüübid (vt tabel 11), kuigi eri verbide kaudu. Translatiiviga väljendatud tulemusseisund olenes siiski pigem keelest: idapoolsetes läänemeresoome keeltes oli vaatlusalune struktuuritüüp harv. Kõigis keeltes osutus marginaalseks üksnes normaallausekujuline juht, kus öeldistäide on tähistatud essiiviga.

Mõnevõrra rohkem kõikumist leidis selles, mis verbiga mingit struktuuritüüpi võib seostada (vt tabel 12). Ainus verb, mille puhul olid esindatud kõik tüübid, on LEEDA, kusjuures kokku moodustasid verbi LEEDA sisaldavad näited veidi enam kui 1/3 kogu andmestikust (212 näidet). Järgnesid verbid TULLA (100 näidet) ja SAADA (91 näidet). Kõige vähem oli esindatud MINNA – vaid 22 näidet. Seda võib põhjendada asjaoluga, et erinevalt teistest verbidest pole MINNA üheski keeles kõige tüüpilisem muutumistähendusega verb, samuti pole see kasutusel tulevikukoopulana (vt tabel 1, läänemeresoome keeltele kõige iseloomulikimate verbide tuvastamise kohta vt ka Norvik 2020).

6. Kokkuvõte

Artiklis oli vaatluse all muutuse väljendamine kuues läänemeresoome keele(variandi)s: lutsi, vадja, isuri, lüüdi, vepsa ja Valdai karjala. Igast keelest analüüsiti 100 näidet, mis sisaldasid verbi JÄÄDA, LEEDA, MINNA, SAADA, SÜNDIDA, TEHA ja/või TULLA ning esinesid normaal-, olemasolu-, tulemus-, kogeja- ja/või omajalauses. Leksikaalsete erinevuste analüüsimisel kasutati ka lisanäiteid. Saadud tulemusi kõrvutati varasemate uurimistulemustega muutuse väljendamise kohta eesti, soome ja liivi keeles.

Uurimistulemused näitasid, et poolkoopula tarvitamist uuritud lausetüüpides võib seostada muutuse väljendamisega. Nende seas on nii selliseid juhte, kus muutusele alluja on eksplitsiitselt väljendatud ning teeb läbi muutuse (nt normaal-, tulemuslauses), kuid on ka juhte, millega väljendatakse uue osalise tekkimist (nt olemasolulauses). Poolkoopula kasutus omajalauses väljendab samuti muutust: muutuvad omandisuhted, miski saadakse enda valdusesse või millestki jäädakse ilma.

Lausetüüpide seoste analüüsist selgus, et kuigi iga lausetüübiga võiks seostada mingit prototüüpset kasutust, leidub ka marginaalseid kasutusjuhte, mis annavad aimu seostest/arenguteedest. Nii väljendab poolkoopula olemasolulauses üldiselt tekkimist, kuid sama tähendus võib poolkoopulal olla ka tulemus- ja normaallauses, kuigi enamasti on eriti normaallausetes esil muutuse tähendus, mil entiteet mitte ei teki, vaid teeb läbi muutuse. Tundub siiski, et just olemasolulauset ja sellega seostatavat tekkimise tähendust võib pidada poolkopulatiivse verbi levikul keskseks: need olid ühel või teisel viisil seostatavad kõigi teiste lausetüüpidega, olemasolulausete hulk lõplikus valimis oli kõige suurem (212/600), samas oli ka eri verbide kasutus kõige suurem (keele kohta sageli kolm verbi, vrd kogejalausega, kus esines keele kohta vaid üks-kaks verbi). Mõnes keeles sisaldus uuritav verb üksnes olemasolulauses, nt kõik vepsa TULLA-verbi kasutusjuhud esinesid vaid olemasolulauses.

Lausetüüpide analüüsist nähtus, et osalt sõltub mingi konstruktsiooni esinemine keelest, näiteks tulemusseisundi markeerimine translatiivikäändega osutus harvaks idapoolsetes läänemeresoome keeltes: Valdai karjala, vepsa ja lüüdi keeles on ootuspärane pigem nimetava käände kasutamine. Kuigi osalt võiks sellist eelistust pidada kontaktimõjuliseks, selgus uurimistulemustest, et need keeled ei järgi vene malli täielikult ning

täpsemate seaduspärasuste väljaselgitamiseks on vaja edasist uurimist. Samas tundus võimalik seostada nimetava käände kasutust edasiarenguga tulevikukoopula suunas. Nimelt lutsi ja Valdai karjala keeles, kus nii muutuse kui ka tuleviku väljendamiseks oli ülekaalukalt esindatud üks verb (Valdai karjalas oli 100 näite seas 90 LEEDA-verbi ja lutsi keeles oli 87 SAADA-verbi), tõusis tulevikuline tõlgendus selgemini esile just näidetes, kus tulemusseisund oli väljendatud nominatiiviga. Ka kontaktkeeltest (nt vene keel) leiab tõestust selle kohta, et muutuse väljendamine on koopula korral esil juhtudel, kui tulemusseisund on markeeritud. Seega, markeerimata tulemusseisund näikse toetavat tõlgendust, kus muutuse väljendamine on pigem tagaplaanil.

Artiklis leidis kinnitust tõsiasia, et iga keeles esinev poolkoopula ei sobi tingimata igasse lausetüüpi igasuguse komplemendiga. Isegi kui keeles oli laialt levinud vaid üks (pool)koopula, polnud uuritud keelte hulgas ühtki keelt, kus poleks esinenud ka mõnd teist vaadeldavatest verbidest. Näiteks Valdai karjala keeles oli 90 LEEDA kõrval kuus näidet SÜNDIDA ja neli näidet JÄÄDA kohta. Kuigi kõigis keeltes tuli esile juhte, kus sarnases kasutuses esines enam kui üks verb (nt vepsa keeles oli tähenduses 'tuli õhtu' kasutusel nii *eht teghe* kui ka *eht tuli*), esines näiteid, kus verbivalik näis tulenevat leksikaalsetest kaalutlustest (eriti just JÄÄDA ja MINNA korral). Verbivaliku võib aga tingida ka lausetüüp. Näiteks kogejalauses väljendas seisundimuutust vaid keelele kõige omasem muutusverb. Samuti võis verbivalik olla tingitud ajasuhtest. Nii oli vepsa keeles TEHA ülekaalukalt kasutusel minevikulises muutust märkivas lauses, samas kui LEEDA seostus ennekõike tulevikuga, milles põimuvad tulevikuline ja muutuse tähendus, sageli ka modaalne tähendus.

Lühendid

1, 2, 3 – isik; ADE – adessiiv; ALL – allatiiv; APP – aktiivi minevikupartitsiip; COMP – komparatiiv; DAT – daativ; GEN – genitiiv; ELA – elatiiv; ESS – essiiv; ILL – illatiiv; IMP – imperatiiv; INE – inessiiv; INS – instrumentaal; M – meessugu, N – kesksugu, NEG – eitatus; PL – mitmus; POT – potentsiaal; PRT – partitiiv; PST – minevik; REFL – refleksiiv; SG – ainsus; TRA – translatiiv

Kirjandus

- Adler, Elna 1968.** Vadjalaste endisajast I. Idavadja murdetekste. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Ariste, Paul 1962.** Vadja muinasjutte. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1977.** Vadja muistendeid. Tallinn: Valgus.
- Ariste, Paul 1982.** Vadja pajatusi. Tallinn: Valgus.
- Clancy, Steven J. 2010.** The Chain of Being and Having in Slavic. (= Studies in Language Companion Series 122.) Philadelphia, Amsterdam: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/slcs.122>
- Dahl, Östen 2000a.** Verbs of becoming as future copulas. – Tense and Aspect in the Languages of Europe. Ed. by Östen Dahl. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 351–361. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110197099.2.351>
- Dahl, Östen 2000b.** The tense-aspect systems of European languages in a typological perspective. – Tense and Aspect in the Languages of Europe. Ed. by Östen Dahl. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 3–25. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110197099.1.3>
- EM IX** = Mari Mets, Anu Haak, Triin Iva, Grethe Juhkason, Mervi Kalmus, Miina Norvik, Karl Pajusalu, Pire Teras, Tuuli Tuisk, Lembit Vaba 2014. Lõunaeeesti keelesaarte tekstid. (= Eesti murded IX.) Toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Tartu Ülikool.
- Erelt, Mati 2005.** Source-marking resultatives in Estonian. – *Linguistica Uralica* 41 (1), 20–29.
- Erelt, Mati 2017a.** Õeldistäide – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 278–288.
- Erelt, Mati 2017b.** Õeldistäitemäärus – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 289–299.
- Heine, Bernd 1993.** Auxiliaries: Cognitive Forces and Grammaticalization. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>
- Huumo, Tuomas 2007.** Force dynamics, fictive dynamicity and the Finnish verbs of ‘remaining’. – *Folia Linguistica* 41, 73–98. <http://dx.doi.org/10.1515/flin.41.1-2.73>
- Huumo, Tuomas, Jari Sivonen 2010.** Conceptualizing change as deictic abstract motion: Metaphorical and grammatical uses of ‘come’ and ‘go’ in Finnish. – *Meaning, Form, and Body*. Ed. by Mark Turner, Fey Parrill, Vera Tobin. Stanford: CSLI Publications, 111–128.

- Ivulāne, Baiba 2015.** Palīgnozīmē lietotu darbības vārdu sistēma latviešu valodā. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte, humanitāro zinātņu fakultāte. <https://dspace.lu.lv/dspace/handle/7/28210> (04.02.2020).
- Jokela, Hanna, Kirsi-Maria Nummila 2015.** Become-constructions in Finnish and Estonian: Diachronic and contrastive perspectives. – *Linguistica Uralica* 51 (2), 81–99. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2015.2.01>
- Kehayov jt 2013** = Petar Kehayov, Eva Saar, Miina Norvik, Andres Karjus 2013. Hääbuva kesklüüdi murde jälgedel suvel 2012. – *Emakeele Seltsi aasta-raamat* 58 (2012). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 58–101. <http://dx.doi.org/10.3176/ESA58.04>
- Kettunen, Lauri 1920.** Näytteitä etelävepsästä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kluge, Friedrich 1995.** Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 23. Aufl. Ed. by Elmar Seebold. Berlin: De Gruyter.
- Kujola, Juho 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 9.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Laanest, Arvo 1966.** Isuri murdetekste. Tallinn: Valgus.
- Laanest, Arvo 1997.** Isuri keele Hevaha murde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- LK** = Heikki Ojansuu, Juho Kujola, Jalo Kalima, Lauri Kettunen 1934. Lyydiläisiä kielennäytteitä. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- LVG** = Latviešu valodas gramatika 2013. Ed. by Juris Grigorjevs, Daina Nitiņa. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
- Metslang, Helle 1994.** Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish. (= Oulun yliopiston ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 39.) Oulu: Oulun Yliopisto.
- Metslang, Helle 1996.** The development of the futures in the Finno-Ugric languages. – Estonian: Typological Studies I. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4.) Ed. by Mati Ereht. Tartu, 123–144.
- Mägist, Julius 1964.** Liiviläisiä tekstejä. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 276.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Nirvi, Ruben E. 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Norvik, Miina 2012.** Kesklüüdi lindistused. Isiklik kogu.
- Norvik, Miina 2014a.** Change-of-state predicates and their use in expressing the future: The case of Livonian. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 5 (1), 117–148. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2014.5.1.07>
- Norvik, Miina 2014b.** Kes- ja lõunavepsa lindistused. Isiklik kogu.

- Norvik, Miina 2015.** Future Time Reference Devices in Livonian in a Finnic Context (= Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 25.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Norvik, Miina 2020.** The expression of CHANGE-OF-STATE in the Finnic languages. Open Linguistics.
- Norvik, Miina, Külli Prillop 2017.** The Estonian *jääda* and Livonian *īedō*: Expressions of REMAIN and CHANGE in various grammatical constructions. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 8 (2), 233–266. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2017.8.2.08>
- NVM** = Lauri Kettunen, Paavo Siro 1935. Näytteitä vepsän murteista. (= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LXX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Onikki-Rantajääskö, Tiina 2001.** Sarjoja. Nykysuomen paikallissijaiset olotilanilmaukset kielen analogisuuden ilmentäjinä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- OVR** = Мария Зайцева, Мария Муллонен 1969. Образцы вепсской речи. Академия Наук СССР, Карельский филиал. Ленинград: Наука.
- Pajusalu, Renate 1994.** Muutumisverbid eesti keeles ja nende vasted soome keeles. – Lähivertailuja 8, 83–97.
- Pajusalu, Renate, Ilona Tragel 2007.** Word and construction as units of categorization. The case of change predicates in Estonian. – Mental states, vol. 2: Language and Cognitive Structure. Ed. by Andrea C. Schalley, Drew Khlentzos. Amsterdam: John Benjamins, 289–310. <http://dx.doi.org/10.1075/slcs.93.15paj>
- Pajusalu, Renate, Heili Orav 2008.** Supiinid koha väljendajana: liikumissündmuse keelendamise asümmeetriast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53 (2007). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 104–121.
- Palmeos, Paula 1962.** Karjala Valdai murrak. (= Emakeele Seltsi toimetised 5.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Porkka, Volmari 1885.** Ueber den ingrischen Dialekt mit Berücksichtigung der übrigen finnisch-ingermanländischen Dialekte. Helsingfors: J. C. Frenckell & Sohn.
- Pustet, Regina 2003.** Copulas. Universals in the categorization of the lexicon. (= Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory.) Oxford: Oxford University Press.
- Radden, Günter, René Dirven 2007.** Cognitive English Grammar. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/clip.2>
- Setälä, Eemil N. 1953.** Näytteitä liivin kielestä. (= Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 106.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Zaiceva, Mullonen 2007** = Нина Зайцева, Мария Муллонен 2007. Новый русско-вепсский словарь. Петрозаводск: Периодика.
- Timberlake, Alan 2004.** A Reference Grammar of Russian. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tommola, Hannu 2010.** Suunta ja muutos. Havaintoja viron ja suomen liikeverbeistä. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1 (2), 311–340. <https://doi.org/10.12697/jeful.2010.1.2.18>
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2012.** Grammaticalization of the Estonian *saama* ‘get’. – Linguistics 50 (6), 1371–1412.
- Viitso, Tiit-Rein 2008.** Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud. Tartu, Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VISK** = Iso suomen kielioppi verkkoversio. <http://scripta.kotus.fi/visk/etusivu.php> (30.09.2018).
- VKS** = Elna Adler, Silja Grünberg, Merle Leppik 2013. Vadja keele sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Tabel 10. Verbide esinemus keelte kaupa

Verb/Keel	isuri	lutsi	lüüdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
JÄÄDA	14	18	1	4	18	9	64
SAADA	11	78			2		91
LEEDA	18		48	90	32	24	212
SÜNDIDA	1		47	6			54
TULLA	46	1	3		41	9	100
MINNA	10	2	1		7	2	22
TEHA		1				56	57
Kokku	100	100	100	100	100	100	600

Tabel 11. Lausetüüpide esinemus keelte kaupa

Verb/Keel	isuri	lutsi	lüüdi	V. karj	vadja	vepsa	Kokku
Nl_Tra	36	17	4	1	23	8	89
Nl_Ess				1	2	1	4
Nl_Nom	13	33	21	38	16	23	144
Nl_Adv	15	5	3	11	10	5	49
Tu	3	6	5	1	3	5	23
Ko	5	7	14	14	5	10	55
Ol	22	27	40	26	33	33	181
Om	6	5	13	8	8	15	55
Kokku	100	100	100	100	100	100	600

Tabel 12. Lausetüüpide esinemus verbide kaupa

Verb/Keel	JÄÄDA	SAADA	LEEDA	SÜNDIDA	TULLA	MINNA	TEHA	Kokku
Nl_Tra	30	15	2	2	24	12	4	89
Nl_Ess			4					4
Nl_Nom	2	32	62	11	17		20	144
Nl_Adv	11	4	19	1	4	9	1	49
Tu		6	7		7	1	2	23
Ko		7	21	8	10		9	55
Ol	10	22	75	23	37		14	181
Om	11	5	22	9	1		7	55
Kokku	64	91	212	54	100	22	57	600

General change-of-state predicates and associated clause types in the Finnic languages

MIINA NORVIK

Change-of-state can be associated with inchoative meanings, transition from one state to another, usually with the focus on the new state, but it can also be linked to the emergence of a situation or an entity, or change of possession. In every Finnic language, there tends to be one such predicate that is used to express change, but it is never the only one. This paper presents an analysis of the usage of seven predicates – BE BORN, BECOME, COME, DO, GO, REMAIN, WILL BE – that can be employed to convey change in the Finnic languages.

The article set out to compare similarities/differences in the use of the aforementioned predicates in five intransitive clause types: (i) unmarked clauses, (ii) elative-marked result clauses, (iii) experiential clauses, (iv) existential clauses, and (v) possessive clauses. The aim was to see what meaning nuances can be associated with these clause types, how the clause types are interrelated and what this reveals about the frequency of use of various predicates in a language. The main attention was devoted to six Finnic varieties: Ingrian, Ludian, Lutsi (a language island of Estonian), Valdai Karelian, Veps, and Votic. The data used in the study originated from various collections of text, language corpora, dictionaries, and my own fieldwork data. In the final data set, each language was represented with 100 examples. Finnish, Estonian, and Livonian were included in the study based on previous results.

The study showed that the greatest variety of predicates (typically 3 out of 7) was used in existential clauses, which express emergence of a situation or an entity. Existential clauses were all in all the commonest in the data set (212 occurrences among 600 examples). Furthermore, some predicates in a language could only be found in this type (e.g. all the uses of TULLA in Veps belonged to this type). As a result, it was regarded as the most central clause type, which is most probably responsible for the spread of change-of-state predicates. Existential clauses showed connections with all other clause types, both directly as well as indirectly. Whereas unmarked clauses and elative-marked result clauses most commonly expressed change from state 1 → state 2, they could also be found to express an emergence of something in a similar way to existential clauses. In possessive and experiential clauses, the connection was especially evident if

one would leave out the possessee or the change experiencer, respectively. As a result, they could be easily subsumed under existential clauses in such a case. To compare, while in existential clauses about three different predicates occurred, experiential clauses could typically be associated with the predicate that is most generally used in the respective language.

In general, the paper showed that the choice of change-of-state predicates depends on several factors. In addition to the differences in the occurrence of verbs in various clause types, the choice between various predicates also revealed lexical differences. For instance, especially GO and REMAIN appeared in fixed expressions or could be associated with specific meanings. Time reference turned out to play a role as well. For instance, in Veps, the expression of change in relation to the past was most typically expressed by means of DO (54/56 examples of DO occurred in the past tense), while in connection with the future WILL BE was used. In Valdai Karelian, in turn, the same predicate was used regardless of time reference. In the case of Valdai Karelian and Veps WILL BE, but also Ludian BE BORN and Lutsi BECOME, it was also possible to find usages where in connection with the future the expression of change was backgrounded and the following state foregrounded, which thus suggests the development CHANGE-OF-STATE → FUTURE.

Keywords: morphosyntax, intransitive constructions, semi-copula, Finnic languages

Miina Norvik
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
miina.norvik@ut.ee

VÄHEMUSKEELE UURIMINE KEELETEADUSLIKU KATSEGA. DEMONSTRATIIVPRONOOMENITE KASUTUS RUUMIS VIITAMISEL TÄNAPÄEVA VÕRU KEELES¹

HELEN PLADO, MARIA REILE

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse võru keele uuskõnelejate demonstratiivpronoomenite kasutust ja võrreldakse seda võru keelt emakeelena kõnelejate omaga. Empiiriline ainek on kogutud sunnitud valikuga produktsioonikatse abil. Tulemused osutavad, et emakeelsed võru keele rääkijad valivad demonstratiivpronoomeni peamiselt objekti kauguse põhjal (lähematele objektidele viidatakse enamasti pronoomeniga *seo* ja kaugematele pronoomeniga *tuu*), vähemal määral mõjutavad pronoomenivalikut ka interaktsioonilised tegurid. Uuskõnelejate demonstratiivpronoomenite kasutus erineb oluliselt nende omast, kes on võru keele omandanud ja seda rääkima hakanud kodus ning on seda kogu elu regulaarselt kasutanud. Kui emakeelsed kõnelejad kasutavad kõige vähem demonstratiivpronoomenit *taa*, millel ei ole eesti keele demonstratiivide seas otsest vastet, siis uuskõnelejate kasutuses on just demonstratiivpronoomen *taa* kõige sagedasem. Samuti ilmneb artiklist, et kui ohustatud vähemuskeelt uurida keeleteaduslike katsete abil, tuleb tähelepanu pöörata ka teguritele, mis enamuskeele puhul esile ei tõuse. Näiteks tuleks pärast katset teha küsitlus selle kohta, kuidas on keelejuht keeleoskuse omandanud ning millal, kellega ja kui palju ta vähemuskeelt kasutab ja on kasutanud. Samuti on oht, et katsesituatsiooni ametlikkus mõjutab vähemuskeele kasutust rohkem kui enamuskeele kasutust (näiteks võib keelejuht katse jooksul minna üle enamuskeelele).

Võttesõnad: katselised meetodid, võru keel, demonstratiivpronoomenid, ruumis viitamine, uuskõnelejad

¹ Artikkel on valminud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi toel (Eesti-uuringute Tippkeskus).

1. Sissejuhatus

Empiiriliseks keele uurimiseks on mitu võimalust. Kui korpusuuringud võimaldavad suure andmemahu pealt eri tegurite vahelisi seoseid leida, siis katseliste meetoditega kontrollitakse juba leitud seoste kehtivust. Samuti annavad katsed võimaluse käsitleda keelenähtusi, mille uurimine on korpuse põhjal raske või lausa võimatu (nt harva esinevad konstruktsioonid). Võib küll väita, et korpusuuringud ja vaatlusmeetodid on seotud loomulikuma keelekasutusega kui katsed, kuid sellised meetodid ei pruugi sobida iga keeleüksuse uurimiseks. Vaatlusmeetodite, näiteks eri olukordade salvestuste korral produtseeritakse keeleüksus küll loomulikus keskkonnas, kuid võib juhtuda, et uurijat huvitavat üksust ei ilmnegi või tuleb seda ette harva (Yuan 2001). Samuti pole selle meetodiga võimalik täpselt eristada, mis konkreetse keeleüksuse kasutamist mõjutab, kuid katsed võimaldavad kindlaks määrata põhjusliku seose keeleüksuse ja tema kasutust mõjutavate tegurite vahel. Katsete käigus on võimalik hoida kaasnevad tegurid kontrolli all (Gibbs 2007).

Keeleteaduslikke katseid on võimalik liigitada mitut moodi. Artikli fookust arvestades on oluline eristada taju- ja produktsioonikatseid. Kui tajukatsetes peavad katsealused mõnd keeleüksust tõlgendama, siis produktsioonikatses palutakse katsealustel ise keeleüksusi produtseerida (Vorweg 2012). Produktsioonikatseid saab omakorda jagada vaba moodustuse ja sunnitud valikuga katseteks (Carlson, Hill 2007). Vaba moodustuse katses on osalejatel vaba valik, milliseid keeleüksusi nad kasutavad, kuid sunnitud valikuga katses on neile ette antud piiratud valik keeleüksusi. Kuigi sunnitud valikuga katse võib mõjuda kunstlikult, tagab see selle, et uuritavat keeleüksust ka tõepoolest kasutatakse, erinevalt vaba moodustuse katsest, kus vaatlusalune keeleüksus ei pruugi alati ilmned (näiteks demonstratiivpronoomeni *too* harv kasutus, vt Reile jt 2019). Siinses artiklis teemegi järeldused sunnitud valikuga produktsioonikatsel abil kogutud empiiriliste andmete põhjal.

Oleme uurinud sunnitud valikuga produktsioonikatsel abil võru ja eesti demonstratiivpronoomenite kasutust ruumis viitamisel, kuid siinses artiklis käsitleme ainult võru keele katsete tulemusi. Kui eesti ühiskeeles on valdav demonstratiivpronoomen *see* ning harvem ja küllaltki markeeritult kasutatakse pronoomenit *too* (vt nt Pajusalu 2006, Reile 2019), siis võru keeles on kasutusel kolm demonstratiivpronoomenit: *seo*, *taa* ja *tuu*.

Nende kasutust on seletatud kahel moel. Ühelt poolt on demonstratiivpronoomenite kasutust seletatud kõnelejakeskse lähenemisviisiga, mille järgi kasutatakse eri pronoomeneid sõltuvalt sellest, kui kaugel on kõnealune objekt kõnelejust: lähemalt kaugemale objektile viidates kasutatakse pronoomenit *seo* – *taa* – *tuu* (Keem, Käsi 2002: 44). Keem (1997: 40) seletab olenditele viitamise põhjal demonstratiivpronoomenite valikut järgmiselt: *seo* viitab kõnesündmuse juures viibivale olendile ning *taa* kellelegi, kes jääb kuuldekaugusest välja ja keda räägitakse taga. Pronoomeni *tuu* kasutus jääb Keemal täpsustamata. Teiselt poolt seob Pajusalu (1998) võru demonstratiivpronoomenite kasutuse objekti kaugusega nii kõnelejust kui ka kuulajast: *seo* viitab objektile kõneleja lähedal või käes, *taa* objektile kuulaja lähedal või käes ning *tuu* viitab objektile, mis jääb kaug(e)ma)le nii kõnelejust kui ka kuulajast. Ka näiteks võru lähisugulaskeele soome keele demonstratiivpronoomenite kasutust mõjutab see, kuidas on objekt seotud kõnesituatsioonis osalejatega: pronoomen *tämä* viitab kõneleja lähedal ja pronoomen *se* kuulaja lähedal olevale objektile, pronoomen *tuo* osutab aga objektile, mis asub kaugel nii kõnelejust kui ka kuulajast (Larjavaara 1990, vt ka Laury 1997).

Tänapäeva võru pronoomenite kasutust on Pajusalu (2015) uurinud uuema videomaterjali põhjal, keskendudes pronoomenitele sarjas „Tagamõtsa“.² Ta leidis, et sarjas kasutatakse kõige sagedamini pronoomenit *taa*, kuigi ka *tuu* on väga sage. Oluline on märkida, et just pronoomeniga *taa* viidatakse kõige sagedamini konkreetsele objektile (nii elusale kui ka elutule). Seejuures on need objektid enamasti nähtavad ja mõnikord ka kõneleja käes. Viimane asjaolu annab Pajusalule selge aluse väita, et võru demonstratiivpronoomenite kasutus on tänapäeval muutumas, sest varasema materjali pealt tehtud uurimustes on ilmnenu, et kõneleja käes olevale asjale viidatakse pronoomeniga *seo*. Ühe põhjuse, miks võru demonstratiivpronoomenite süsteem on muutumas, näeb Pajusalu eesti keele vähem kompleksse demonstratiivpronoomenite süsteemi mõju. Demonstratiivpronoomenite kasutuse laialdast varieerumist tänapäeva võru keeles kinnitab ka Tammekännu uurimus (2015), kus uurimismaterjaliks olnud jutustustes kasutasid vaid vanema põlvkonna informandid kõiki kolme demonstratiivpronoomenit. Siiski tuleb silmas

² Kuigi sarja tekst oli ette kirjutatud, muutsid võru keelt emakeelena kõnelevad näitlejad demonstratiivpronoomenite kasutust vastavalt olukorrale.

pidada, et Tammekänd (2015) käsitleb pronoomenite kasutust tekstisisisel, mitte ruumis viitamisel.

Et teada saada, millest tänapäeva võru (ja eesti) keeles demonstratiivpronoomenite valik ruumis viitamisel sõltub, tegime keeleteadusliku katse, kuhu olid osalema oodatud võru (ja eesti) keelt emakeelena kõnelevad inimesed. Siiski sattus meie võru keele katsesse ka nn uuskõnelejaid ja inimesi, kes ei olnud pikema aja vältel võru keelt kasutanud. Otsustasime selliste inimeste vastused kvantitatiivsest analüüsist välja jätta, sest need võivad liigselt kallutada katse tulemusi.

Enamasti on keeleteaduslikke katseid kasutatud enamuskeele uurimiseks. Ohustatud vähemuskeeli, milleks on ka võru keel, on katseliste meetoditega tunduvalt vähem uuritud (vt siiski nt Rice jt 2002, soome-ugri keelte kohta Arkhangelskiy, Usacheva 2018; rohkem on eksperimentaalsete meetoditega uuritud vähemuskeelte hääldamist, nt Warner jt 2011). Samuti on vähe tähelepanu pälvinud katseliste meetoditega (ohustatud) vähemuskeelte uurimise eripära. Üks väheseid selleteemalisi uurimusi pärineb Meyerilt ja tema kolleegidelt, kes on käsitlenud katses osalejatest tulenevaid erisusi. Nad mainivad, et ohustatud keelte uurimisel on palju raskem tagada, et osalejad oleksid sotsiaalsete näitajate (sh hariduse, vanuse, dialekti) poolest tasakaalus. Samuti osutavad nad, et vähemuskeele puhul varieerub suuresti inimeste keeleoskuse tase ja keele kasutussagedus, mis võib oluliselt mõjutada katse tulemusi. (Meyer jt 2018: 306–309)

Eelnevast lähtudes on siinse artikli eesmärk näidata, 1) kuidas see, et uuritavaks on ohustatud vähemuskeel, võib mõjutada katsete tulemusi, 2) kuidas erineb uuskõnelejate ja võru keelt pikalt mitte kasutanud inimeste demonstratiivpronoomenite kasutus nende inimeste omast, kes räägivad võru keelt esimese keelena ja on kogu oma elu seda regulaarselt ja aktiivselt kasutanud, ning 3) mida selle põhjal võib arvata keele muutumise kohta. Kõigepealt aga määratleme, keda peame võru keele kontekstis uuskõnelejaks.

Uuskõneleja mõistet on defineeritud mitmeti. Ühelt poolt nimetatakse uuskõnelejateks inimesi, kes ei ole lapsepõlvest peale mitte ainult vaatlusalust keelt kõnelema hakanud, vaid ei ole olnud ka keelekeskkonnas piisavalt, et seda keelt omandada (vt nt O'Rourke jt 2015). Teiselt poolt peetakse uuskõnelejateks inimesi, kes ei ole keelt omandanud põlvkondadevahelise suhtluse kaudu, st keeleoskust ei ole vanematelt lastele edasi antud (vt nt Ortega jt 2015). Nad on omandanud keele kas

keelekümbelse või kakskeelse hariduse kaudu või keele taasestustamise protsessi jooksul. Siinses artiklis peame võru keele kontekstis uskõnelejateks ka inimesi, kes on küll kasvades võru keelt kuulnud (nii kodus kui ka laiemas suhtlusringkonnas), kuid kelle poole ei ole igapäevasuhtluses regulaarselt võru keeles pöördunud ja kes ei ole seega lapsepõlvest peale ise võru keelt suhtluses aktiivselt kasutanud. Sellised inimesed on enamasti hakanud võru keelt aktiivselt kasutama alles täiskasvanuna peamiselt kas tööülesannete või perekondliku surve tõttu, mille käigus passiivse keeleoskuse baasil on arenenud aktiivne keelekasutus. Sageli on sellised inimesed tegusad piirkondlikus elus ja/või võru liikumises ning nad annavad omandatud keele edasi kas oma lastele või mõjutavad oma keelekasutusega koguni laiemat ringkonda inimesi³. Emakeelseteks võru keele rääkijateks liigitame aga need katses osalejad, kes on lapsepõlvest peale ka ise võru keelt regulaarselt rääkinud (ei ole tähtis, mitme inimesega). Seega peame siinses artiklis olulisimaks uskõnelejat ja emakeelset kõnelejat eristavaks teguriks keele aktiivset kasutamist lapsepõlves.⁴ Seejuures ei tohi unustada, et nii emakeelsed võru keele kõnelejad kui ka uskõnelejad on vähemalt eesti-võru kakskeelsed. Kõik katses osalejad on koolihariduse omandanud eesti keeles.

Võru keel on ohustatud keel⁵ ning nooremad inimesed ei ole sageli seda enam kodus pere keskel rääkima hakanud. Samas võib võru keelt endiselt igapäevaselt kuulda ja seda õpetatakse mingil määral ka ajaloolise Võrumaa koolides (2019.–2020. õppeaastal on võru keele ja kultuuri tunde 13s ajaloolise Võrumaa koolis⁶) ja lasteaedades (keelepesa toimib 18s ajaloolise Võrumaa lasteaias ja -hoius⁷). Nii võiks arvata, et uskõnelejate osakaal keele kasutajate hulgas kasvab ja tõenäoliselt mõjutab uskõnelejate keelekasutus võru keele arengut ka laiemalt. Seda arvamust toetab ka Costa (2015) uurimus, kust selgub, et vähemuskeelte järjest suurenev õppimine muudab keelelist olukorda kogu maailmas.

³ Sama tendentsi võib täheldada ka saami keelte puhul, kus uskõnelejad soovivad aktiivselt panustada keele elustamisesse (vt nt Sarivaara jt 2013).

⁴ Katses ei osalenud ühtegi inimest, kes oleks võru keelt õppinud võõrkeelena, mistõttu me ei peatu ei võru keelt võõrkeelena rääkivate inimeste demonstratiiv-pronoomenite kasutusel ega sellel, kas ja kuidas võõrkeelena rääkijad vähemuskeelt võivad mõjutada.

⁵ Vt nt <https://www.ethnologue.com/language/vro>.

⁶ <https://wi.ee/tegemise/koolioppus/>.

⁷ <https://wi.ee/tegemise/keelepesa/>.

Järgnevalt tutvustame lühidalt tehtud katse protseduuri ja peamisi tulemusi võru keelt emakeelena kõnelevate inimeste puhul ning seejärel analüüsime kvalitatiivselt, kuidas uuskõnelejate ja võru keelt pikka aega mitte kasutanud inimeste demonstriivpronoomenite kasutus neist erineb.

2. Katse ülesehitus ja peamised tulemused

Tegime katse, mida tutvustasime katses osalenutele kui mäluakatset, millega uuritakse keele mõju mälu. See tähendab, et katses osalejad ei teadnud, et katse tulemuste põhjal uuritakse keelt. Katset ja selle tulemusi on pikemalt tutvustatud ja analüüsitud Reile jt (2020) artiklis, kuid siin teeme neist lühema kokkuvõtte.

Katses olid oodatud osalema võru keelt emakeelena rääkivad inimesed, st inimesed, kes on keele omandanud kodus ja kes on võru keelt ka ilma pikemate pausideta regulaarselt kasutanud. Siiski tuleb silmas pidada, et ka selliste kõnelejate keel on eesti keelest tugevalt mõjutatud, sest ka võrukesed omandavad hariduse eesti keeles ja suurem osa neid ümbritsevast meediast on eestikeelne (vt nt Koreinik 2015)⁸. Org jt (1994: 205–207) väidavad Vastseliina kihelkonnas Sute külas tehtud välitööde põhjal koguni, et juba 1935.–1960. aastal sündinud võrukesed on selgelt kakskeelsed ja nad kalduvad kasutama uuema võru keele jooni (näitena esitavad nad *se/sõ*-lihtmineviku *i*-mineviku asemel⁹), samal ajal kui kõigil pärast 1960. aastat sündinutel on eesti ühiskeel tugevam keel ning võru keel on taandunud selgelt kodukeeleks. Noored räägivad peamiselt uuemat võru keelt ja ka nende võru keele kasutuses esineb selgeid eesti keele jooni. Et kõik meie katses osalenud on sündinud hiljem kui 1935. aastal, võib arvata, et eesti keel on mõjutanud nende kõigi keelt. Siiski peame inimesi, kes on võru keele omandanud kodus ja seda järjepanu regulaarselt kasutanud, emakeelseteks võru keele kõnelejateks.

⁸ Koreinik (2015: 23–24) väidab, et kui eestikeelseid tele- ja raadiosaateid jälgib iga päev enamik võrukesi ja eestikeelseid ajalehti loeb iga päev enam kui pool neist, siis võrukeelseid saateid ei kuula umbes kolmandik võrukestest kunagi ja võrukeelset ajalehte *Uma Leht*, mis ilmub korra kahe nädala jooksul, ei olnud lugenud mitte kunagi 17% küsitletutest.

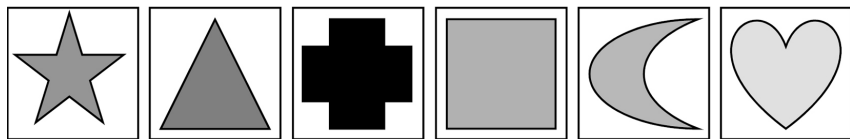
⁹ Selles, kas *se/sõ*-lihtminevikku peaks pidama uueks keelejooneks, on hiljem kaheldud. Seda on uueks keelejooneks pidanud näiteks Iva (2007: 89–90), kuid nagu eelretsensent viitab, on seda vormi kasutanud juba 19. sajandi lõpus sündinud keelejuhid.

Peale pidevalt ja regulaarselt võru keelt kasutavate inimeste ja uuskõnelejate osales katses ka üks kõneleja, kes oli küll võru keele omandanud lapsepõlves, kuid kes oli suure osa oma elust võru keele alalt eemal elanud ja polnud seega võru keelt järjepidevalt kasutanud. Et ka tema keelekasutus on tõenäoliselt veel tugevamini eesti keelest mõjutatud kui alaliselt Võrumaal elanud ja iga päev võru keelt kasutanud inimestel, siis käsitleme tema demonstratiivpronoomenite kasutust koos uuskõnelejate omaga.

2.1. Katse ülesehitus

Katse on veidi muudetud variant Coventry jt (2008) väljatöötatud katsest. Katse jooksul istusid nii katse läbiviija kui ka katses osaleja pika musta kangaga kaetud laua ääres (vt foto). Laua keskel olevale mustale latile oli iga 25 cm tagant asetatud värvilise kettaga märgitud punktid. Katse jooksul kasutati kuut punkti, mis olid jaotatud kolmeks piirkonnaks: katses osalejast ja pooltel juhtudel ka katse läbiviijast 25 ja 50 cm (lähedased punktid), 150 ja 175 cm (keskmised punktid) ning 275 ja 300 cm kaugusel (kauged punktid) olevateks aladeks. Katse jooksul istus katse läbiviija kas laua taga katses osaleja kõrval või tema vastas (vt foto). Poole katse peal vahetas katse läbiviija oma asukohta, liikudes kas katses osaleja kõrvale või tema vastu.

Enne katse algust olid lauale valmis pandud nii katses osaleja kui ka katse läbiviija jaoks ühesugused kujundikaardid: roheline täht, punane kolmnurk, must rist, sinine ruut, oranž poolkuu ja kollane süda (vt joonis).

Joonis. Katse käigus laual olnud kujundikaardid (Reile jt 2020 järgi)

Katse jooksul paigutati instruksioonikaartide juhiste järgi kujundikaarte laual olevatele ketastele. Instruksioonikaartidel oli kirjas, kas kujundi asetab kohale katses osaleja või katse läbiviija. Lisaks oli kaardile märgitud, mis kujund kuhu viia tuleb, nt „Maq panõ verevã kolmnuka rohilidsõ tsõõri pääle“ (‘Ma panen punase kolmurga roheline ringi peale’) või „Saq panõt rohilidsõ tähe roosa tsõõri pääle“ (‘Sa paned roheline tähe roosa ringi

Foto. Katse ülesehitus (Reile jt 2020 järgi). Ülemisel pildil istuvad katses osaleja ja katse läbiviija teineteise vastas ja alumisel pildil teineteise kõrval

peale’). Kui kujund oli viidud ette loetud asukohta ja katses osaleja või katse läbiviija oli oma kohale tagasi istunud, pidi katses osaleja kujundile osutama (kuid mitte seda puutuma) ja ütleva fraasi, mis koosnes kolmest sõnast: demonstratiivpronoomenist, kujundi värvist ja kujundi nimetusest, nt „seo verrev kolmnukk“ ’see punane kolmnurk’. Seejärel tõi katse läbiviija kujundikaardi oma kohale tagasi ja luges instruksioonikaardilt ette järgmise juhise. Katse käiku tutvustades nimetati justkui möödaminnes osalejale ka kõik keele demonstratiivpronoomenid, kuid neil pikemalt ei peatunud. Enne katse algust oli kuus proovikorda, et katse käik katses osalejale kinnistuks. Katset oli osalejatele tutvustatud kui mäluksatset, ja et seda kattelugu toetada, paluti osalejatel katse jooksul kuuel korral nimetada neli viimast kujundit ja nende asukoht.

Katse käigus testiti kontrollitud situatsioonis kolme selgitava teguri mõju demonstratiivpronoomeni valikule.

1. Objekti lauale asetaja (katses osaleja või katse läbiviija). Selle katsestiimuliga oli võimalik välja selgitada, kas otsene kontakt viidatava objektiga, kui objekt on olnud osaleja isiklikus ruumis, mõjutab demonstratiivi valikut (nt on sellel mõju inglise keele demonstratiivpronoomeni *this* kasutusele, vt Coventry jt 2008).
2. Objekti kaugus osalejast. Mida kaugemal on viidatav objekt, seda suurema tõenäosusega eelistatakse kaugele viitavat demonstratiivi lähedale viitava asemel. Seda on näidanud nii tüpoloogilised (Diesel 1999, 2013; Dixon 2003) kui ka katselisi meetodeid kasutanud empiirilised uurimused (nt inglise ja hispaania keeles Coventry jt 2008, aga ka eesti, soome ja vene keeles Reile jt 2019).
3. Katse läbiviija asukoht. Eesmärk oli välja selgitada, kas katse läbiviija asukoht osaleja kõrval loob nende jaoks ühise lähedal oleva ruumi ning mõjutab osaleja demonstratiivpronoomeni valikut võrreldes sellega, kui katse läbiviija istub katses osaleja vastas. Vestluspartneri paiknemist kõneleja suhtes on oluliseks peetud näiteks hispaania keeles, kus see mõjutab demonstratiivpronoomeni valikut (vt nt Jungbluth 2003; Coventry jt 2008).

Katses oli ühtekokku 72 vooru: kolm korda korraldati kuut asukohta laual, kaks kujundikaardi paigutajat (kas osaleja või läbiviija) ja kaks istumiskohta (kas kõrvuti või vastastikku).

Nii katse ise kui ka sellele eelnev selgitus ja katsele järgnev vestlus toimusid katses osaleja ruumi sisenemisest alates võru keeles. Pärast katset küsiti katseisikult taustaandmeid, sh kui vana ta on, kus ta elu jooksul elanud on, kas tema vanemad on temaga võru keeles rääkinud ning kellega on ta ise seda varem kasutanud ja kasutab praegu. Lisaks sooviti teada, mis juhtudel tema meelest võru keele eri demonstratiivpronoomeneid kasutatakse, et saada olulist infot inimese keeleteadlikkuse kohta ja jälgida, kas inimese arvamus ja tegelik keelekasutus langevad kokku. Samuti küsiti, mis oli katses osaleja meelest katse eesmärk. Kui katses osaleja arvas ära katse eesmärgi, jätsime selle katses osaleja andmed analüüsist välja (vt täpsemalt Reile jt 2020), sest sellised katsealused võisid liialt oma demonstratiivpronoomenite kasutuse üle mõelda ja seega loomulikult demonstratiivpronoomenite kasutusest hõlbida.

2.2. Emakeelsete võrukeste demonstratiivpronoomenite kasutus

Katse jooksul kasutati kõiki kolme demonstratiivpronoomenit, kuid selgelt tuli välja demonstratiivpronoomeni *taa* ebakindel seisund tänapäeva võru keeles. 27 katseisikust kaheksa ei kasutanud kogu katse jooksul pronoomenit *taa* kordagi ning lisaks kasutas neli katses osalejat seda pronoomenit kogu katse jooksul kas neli või vähem korda. See näitab, et eesti keelest tugevalt mõjutatud tänapäeva võru keeles on pronoomen *taa*, millel eesti ühiskeele demonstratiivpronoomenite hulgas otsest vastet ei ole, kas muutuva funktsiooniga või lausa kadumas. Samas tuleb mees pidada, et katse kirjeldab siiski ainult demonstratiivpronoomenite kasutust ruumis ja seetõttu ei saa selle põhjal teha järeldusi pronoomenite kasutuse kohta tekstisisesel viitamisel.

Selgus, et peamine tegur, mille järgi demonstratiivpronoomenit valitakse, on viidatava objekti kaugus kõnelejast. Pronoomenit *seo* kasutati enamasti siis, kui objekt paiknes katses osalejale lähedal asuvatel punktidel, kuid vähemal määral viidati sellega keskmisel kaugusel olevatele objektidele ning harva ka kaugetele objektidele. Pronoomeni *seo* puhul on huvitav, et mõningal määral mõjutas selle kasutust ka see, kas objekti oli kohale viinud katses osaleja või katse läbiviija. Kui objekti oli kohale pannud katses osaleja (ning seeläbi muutus objekt katses osalejale tõenäoliselt lähedasemaks, vt täpsemalt Reile jt 2020 arutelu), kasutati demonstratiivpronoomenit *seo* sagedamini kui siis, kui objekti paigutas katse läbiviija.

Demonstratiivpronoomenile *seo* vastandub selgelt pronoomen *tuu*, millega viidatakse peamiselt kaugematele objektidele. Vaid paaril harval korral kasutati pronoomenit *tuu* ka lähematele punktidele viitamiseks. Pronoomeni *tuu* kasutus kasvas hüppeliselt keskmisel kaugusel olevale objektile viitamisel ning kaugel olevale objektile viidati peaaegu ainult selle pronoomeniga.

Kui pronoomenit *taa* kasutati, viidati sellega peamiselt keskmisele kaugusele. Pronoomeni *taa* kasutust mõjutas peale kauguse vähesel määral ka katse läbiviija asukoht: kui läbiviija istus katses osaleja kõrval, kasutas katses osaleja lähematel positsioonidel enam pronoomenit *taa*, võrreldes sellega, kui katse läbiviija istus laua teises otsas. Ka keskmistele positsioonidele viidati pronoomeniga *taa* enam siis, kui katse läbiviija istus teisel pool lauda.

3. Katseolukorra mõju emakeelsetele vähemuskeele kõnelejatele

Ühtekokku jätsime statistilisest analüüsist, mis keskendus emakeelsete osalejate pronoomenikasutusele, välja üheksa (nelja emakeelse ja viie uuskõneleja või tagasipöörduja) katseisiku vastused. Ühe emakeelse katseisiku vastused jäid välja seetõttu, et ta ei suutnud katse läbiviija juhiseid järgida, teise osaleja vastused seetõttu, et ta sai aru katse eesmärgist ja keskendus seepärast liialt oma demonstratiivpronoomenite kasutusele. Ülejäänud kahe emakeelse võrukese vastused jäid analüüsist välja, sest nad olid katsesituatsioonist nii häiritud, et ei suutnud keelt loomulikult kasutada. Siinkohal keskendumegi just nende kahe keelekasutusele.

Esimene neist oli 1944. aastal Võrumaal sündinud ja ainult seal elanud meesterahvas. Ta kasutas kogu katse jooksul valdavalt pronoomenit *tuu*, millele lisandus seitsmel korral pronoomen *taa* (neist kuuel korral viitas ta lähemal ja korra keskmisel kaugusel olevale objektile). Kuna tegu oli üsna formaalse katsesituatsiooniga, kus tuli objekte ja nende asukohti mees pidada, läks katses osaleja silmanähtavalt ärevile ning kasutas tõenäoliselt olukorra lihtsustamiseks põhiliselt üht demonstratiivpronoomenit. Seega, kuigi katse on hea meetod hüpoteeside kontrollimiseks, võib katsesituatsioon andmekogumisel probleemiks osutuda.

Teine emakeelne võru keele kõneleja, kelle vastused analüüsist kõrvale jätsime, oli 1955. aastal Võrumaal sündinud ja ainult seal elanud naisterahvas, kes kasutas katse jooksul küll kõiki kolme pronoomenit (siiski, pronoomenit *taa* ainult ühe korra, viidates lähedal asuvale objektile), kuid ei vahetanud neid loomulikult. Selle asemel kasutas ta järjest ühtsama pronoomenit, kuni tal paluti nimetada nelja viimase vooru objektid ja nende asukohad, seejärel vahetas ta pronoomenit ja kasutas seda kuni järgmise objektide ja asukoha nimetamiseni. Katse teises pooles kasutas ta ainult pronoomenit *seo* ja selle eestikeelset ekvivalenti *see*. Koodivahetuse põhjustas tõenäoliselt katsesituatsioon. Võru keele tõusvast prestiižist hoolimata on võru keel siiski paljude inimeste jaoks keel, mida räägitakse kas kodus või (heade) tuttavatega. Ka ELDIA uuringust (Koreinik 2015: 49–51) selgus, et kõige vähem kasutatakse võru keelt koolis, raamatukogus ja ametnikega¹⁰. Ka katsesituatsioon võis osalejatele meenutada ühelt poolt koolisituatsiooni (seda enam, et katse jooksul kuus korda „kontrolliti

¹⁰ ELDIA uuringu järgi kasutatakse võru keelt äärmiselt vähe ka kirikus, kuid siin on tõenäoliselt põhjuseks hoopis vähene kirikuskäimine.

osaleja mälu“), kuid teisalt ka suhtlust ametnikega (Tartu Ülikooli keeleuurijad). See näitab, et katsesituatsioon võib tugevalt mõjutada katses osalevate ohustatud vähemuskeele kõnelejate keelekasutust. Võrukesed on kakskeelsed inimesed, kes suures osas valivad keele kasutusvaldkonna järgi (Koreinik 2015: 50), ja katsesituatsioon on suurema osa inimeste jaoks tõenäoliselt valdkond, kus nad ise eelistaksid eesti keelt. Võru keele peal püsimiseks peab olema seega teadlik keelekasutaja. Oluline on seejuures ka see, et võru keele prestiiž on tõusnud alles viimastel aastakümnetel ning seetõttu on inimesed, kes on suurema osa ajast elanud ajal, mil võru keele prestiiž ei olnud kuigi kõrge, tõenäoliselt altimad ametlikes situatsioonides eesti keele peale üle minema.

Lisaks eelnimetatud neljale jäi statistilisest analüüsist välja veel viie katses osalenu vastused, sest nende puhul selgus intervjuu käigus, et kuigi nad katse toimumise ajal kasutasid võru keelt sageli või lausa iga päev, ei ole nad seda järjepidevalt lapsest peale kasutanud, vaid on kas usukõnelejad või tagasipöördujad. Järgmises peatükis vaatamegi, kuidas nemad võru keele demonstratiivpronoomeneid kasutasid.

4. Demonstratiivpronoomenid uuskõnelejate ja tagasipöördujate kasutuses

Ükski viiest katses osalenud usukõnelejust või tagasipöördujast ei kasutanud katse jooksul kõiki kolme demonstratiivpronoomenit. Selgelt joonistus välja erinevus emakeelsete ning usukõnelejate ja tagasipöördujate demonstratiivpronoomenite kasutuses. Ka emakeelsete kõnelejate seas oli osalejaid, kes ei kasutanud kolme pronoomenit, kuid nende puhul ei leidnud kasutust demonstratiivpronoomen *taa* (selle kasutus oli kõigi katsete arvestuses harv). Seevastu usukõnelejad ja tagasipöördujad kasutasid just demonstratiivpronoomenit *taa* ning jätsid kasutamata kas *seo* või *tuu* või ka mõlemad. Viiest katses osalenud usukõnelejust või tagasipöördujast kaks kasutasid pronoomeneid *seo* ja *taa*, üks osaleja pronoomeneid *taa* ja *tuu* ning kaks ainult pronoomenit *taa* (st ainult üht demonstratiivpronoomenit kolme võimaliku seast). Kirjeldame nüüd lähemalt usukõnelejate ja tagasipöördujate tausta ja seda, kuidas nad katse jooksul pronoomeneid kasutasid.

4.1. Pronoomenid *seo* ja *taa*

Ainult pronoomeneid *seo* ja *taa* kasutas kaks inimest. Esimene neist on sündinud 1981. aastal. Võru keele passiivse oskuse on ta saanud kodust, kuid ise ei ole ta seda keelt aktiivselt lapsest peale kasutanud. Tema poole pöördus võru keeles üksnes isa ja ka seda ainult aeg-ajalt, ema võru keelt ei räägi. Ajal, mil katse tegime, kasutas ta võru keelt peaaegu iga päev. Katsejärgses intervjuus ütles ta, et pronoomeniga *seo* viidatakse millelegi, mis on väga lähedal, pronoomeniga *taa* millelegi, mida kõneleja käes hoiab, ja pronoomeniga *tuu* millelegi, mis on kaugel. Siiski ei kasutanud ta ise kordagi pronoomenit *tuu* ning pronoomenite *seo* ja *taa* kasutuses ei avaldu selget mustrit, pronoomenivalik näib olevat juhuslik (vt pronoomenite jaotust tabelist 1).

Tabel 1. 1981. aastal sündinud uuskõneleja pronoomenikasutus katse jooksul

Kaugus cm	Katses osaleja ja katse lähiviija istuvad kõrvuti		Katse lähiviija istub katses osalejast teisel pool lauda	
	<i>seo</i>	<i>taa</i>	<i>seo</i>	<i>taa</i>
25	2	4	3	3
50	4	2	5	1
150	4	2	1	5
175	2	4	3	3
275	2	4	2	4
300	3	3	1	5

Teine katses osalenud uuskõneleja, kes kasutas katse jooksul ainult pronoomeneid *seo* ja *taa*, oli 1972. aastal sündinud naine. Ta oli samuti passiivse keeleoskuse omandanud kodust ja kogu elu ka Võrumaal elanud, aga ütles, et rääkis võru keelt päris väikese lapsena ja siis hakkas uuesti rääkima alles täiskasvanuna. Seega oli tema võru keele kasutuses pikem paus. See keelejuht kasutas katse jooksul valdavalt pronoomenit *taa*, pronoomenit *seo* kasutas ainult kahel korral, seejuures mõlemal juhul siis, kui katse lähiviija istus tema kõrval. Ühel korral viitas ta pronoomeniga *seo* 50 cm ja teisel korral 175 cm kaugusel asuvale objektile. Intervjuu jooksul ei osanud ta seletada, millal eri pronoomeneid kasutatakse.

4.2. Pronoomenid *taa* ja *tuu*

Ainult pronoomeneid *taa* ja *tuu* kasutas katse jooksul vaid üks inimene, kes oli 1963. aastal Tartus sündinud ja kasvanud naine. Intervjuus selgus, et tema kodus kasutati nii eesti, tartu kui ka võru keelt¹¹, nii et võru keele algteadmised oli ta omandanud kodust. Samas ei ole ta järjepidevalt võru keelt kasutanud. Lisaks oli ta hiljem võru keelt lühikesel kursusel õppinud. Huvitav on see, et keelejuht ei tarvitanud pronoomenit *seo*, mille kasutamiseks võiks tuge saada ka eesti ühiskeelest.

Intervjuus ütles keelejuht, et selget funktsionaalset vahet pronoomenitel *seo* ja *taa* ei ole, mõlemad viitavad lähedastele objektidele, kuid *taa* viitab veel lähemale kui *seo*. Küll aga arvas ta, et pronoomenite *seo* ja *taa* kasutuses on piirkondlikke erinevusi: nimelt pidas ta pronoomenit *seo* pigem seto keelde kuuluvaks. Pronoomenit *tuu* kasutatakse keelejuhi sõnul kaugemale viitamiseks. Nii ilmnes ka meie uuringus, et võru keele kõnelejad peavad oma idiolekti või kodupiirkonna keelde mittekuuluvaid keeleüksusi ja ka vanemaid keeleüksusi seto keelde kuuluvaks. Seda tendentsi on märganud varemgi (vt nt Faster 2004, Koreinik 2015: 5).

Tabel 2. 1963. aastal sündinud usukõneleja pronoomenikasutus katse jooksul

Kaugus cm	Katses osaleja ja katse läbiviija istuvad kõrvuti		Katse läbiviija istub katses osalejast teisel pool lauda	
	<i>taa</i>	<i>tuu</i>	<i>taa</i>	<i>tuu</i>
25	6	0	6	0
50	6	0	6	0
150	1	5	4	2
175	1	5	3	3
275	1	5	0	6
300	0	6	0	6

¹¹ Pajusalu jt (2002: 99) järgi on kogu lõunaeesti keelealale omane pronoomenite 'see' ja 'too' vastandus, kuid pronoomen *taa* kuulub Võro ja Seto murdesse. Siiski on pronoomenit *taa* üles kirjutatud ka suuremalt jaolt Tartu murde alalt (VMS, <http://www.eki.ee/cgi-bin/murdekaart.cgi?num=55586&sona=taa>, vaadatud 02.03.2020).

Nagu tabelist 2 näha, kasutab see katses osaleja pronoomeneid väga regulaarselt: kahele lähemale positsioonile viitab ta alati pronoomeniga *taa* ja kahele kaugemale positsioonile enamasti pronoomeniga *tuu*. Keskmistele positsioonidele viitamisel on varieeruvus suurem: kui katse läbiviija istub katses osaleja kõrval, siis viitab katses osaleja keskmistele positsioonidele enamasti pronoomeniga *tuu*; kui aga katse läbiviija istub osaleja vastas, sageneb pronoomeni *taa* kasutus ka keskmistel positsioonidel. See on kooskõlas emakeelsete võrukeste katsetulemustega, milles samuti suurenes keskmistel positsioonidel pronoomeni *taa* kasutus, kui katse läbiviija istus katses osaleja vastas. Huvitav on see, et sama tendents on ka juhul, kui pronoomenit *seo* üldse ei kasutata.

4.3. Ainult pronoomen *taa*

Kaks inimest kasutas kogu katse jooksul ainult pronoomenit *taa*. Esimene neist oli 1945. aastal sündinud naine, kes oli küll sündinud ja kasvanud Võrumaal ja omandanud võru keele kodus, kuid oli vahepeal 29 aastat oma elust Tallinnas elanud ning selle aja jooksul võru keelt väga harva kasutanud. Intervjuu käigus seostas ta pronoomenivalikut viidatava eseme omadustega, selle suuruse, kuju ja nähtavusega, kuid pronoomenite kasutust ruumis viitamisel nimetas ainult pronoomeni *taa* puhul. Sellega viidatakse tema sõnul nii suurele nähtavale esemele (nt suur ahi) kui ka sellisele tuttavale esemele, mida pole hetkel näha (nt kui on vaja võtmeid kotist välja võtta). Esemekaugusega ei kõnelejast ega kuulajast ta pronoomenivalikut ei seostanud. Pronoomeni *tuu* kohta tõi ta esile ainult selle kasutuse tekstisisesel viitamisel ja pronoomenit *seo* ei maininud üldse. Kui küsisime üle, miks ta ainult pronoomenit *taa* kasutas, ei osanud ta seda kuidagi seletada ja ütles, et kasutabki seda rohkem.

Teine katses osaleja, kes kasutas üksnes pronoomenit *taa*, oli 1982. aastal Võrumaal sündinud naine. Ta oli ka kogu elu Võrumaal elanud ja tema vanemad rääkisid küll kodus omavahel võru keelt, kuid mitte temaga. Kuigi passiivne keeleoskus oli tal kodust olemas, ütles ta, et õppis ja hakkas ise võru keelt rääkima alles täiskasvanuna, ning ajal, mil katse tegime, kasutas seda pidevalt nii kodus kui ka tööl. Kuigi ta kasutas katse jooksul ainult pronoomenit *taa*, seostas ta intervjuu jooksul pronoomenivalikut viitamiskaugusega. Tema sõnul viidatakse pronoomeniga *seo* millelegi, mis asub väga lähedal (katsesituatsioonis oleks see pidanud asuma veel

lähemal kui esimene, lauaservast 25 cm kaugusel olev objekt), ja pronoomeniga *tuu* kaugel asuvale objektile. Pronoomeni *taa* kasutusala ta selgelt seletada ei osanud, küll aga jäi tema kirjeldusest mulje, et see on tema jaoks distantse suhtes neutraalne pronoomen.

5. Arutelu ja kokkuvõte

Meie katse näitas selgelt, et kui katse kaudu uuritakse ohustatud vähemuskeelt, siis tuleb tähelepanu pöörata mitmele seigale, mis enamuskeele uurimise puhul tõenäoliselt relevantseks ei osutu. Tihtipeale ohustatud keel on või on pikalt olnud madala prestiižiga ning seda on räägitud peamiselt oma pereliikmete ja/või (lähedaste) tuttavatega, seevastu koolis või ametiasutustes on kasutatud enamuskeelt. Seega võib informandil olla raske katse jooksul vähemuskeele peal püsida, mis omakorda võib tuua kaasa selle, et katse tulemused saadakse teadlike keelekasutajate või teatud vanuserühma kuuluvate isikute andmete põhjal. Näiteks kui keele prestiiž on tõusnud viimaste aastakümnete jooksul (nagu võru keele puhul), siis nooremad keelejuhid suudavad tõenäoliselt paremini ka ebatavalistes situatsioonides vähemuskeelt kasutada.

Teine oluline tähelepanek on see, et kuna ohustatud vähemuskeele kasutamine varieerub suuresti, on äärmiselt tähtis teha peale katse ka intervjuu, kus küsitakse osaleja kohta taustinformatsiooni (nt kui sageli inimene keelt kasutab, kellega seda kasutab, kas on regulaarselt rääkinud lapsepõlvest peale). Kuigi meie katsele olid oodatud võru emakeelega inimesed ja seal osales neid, kelle kohta oleksime ilma taustaintervjuud tegemata arvanud, et nad on kogu aeg regulaarselt võru keelt kasutanud, selgus intervjuudest, et nii see ei olnud. Eriti oluline on taustinformatsiooni küsimine selliste vähemuskeelte puhul nagu võru keel, mille põlvkondadevaheline edasiandmine ei ole enam üldine ja mille prestiiž on alles suhteliselt hiljuti tõusma hakanud. Prestiiži tõus on omakorda kaasa toonud huvi hakata seda keelt regulaarselt kasutama ning ühtlasi suurendanud uuskõnelejate arvu. Ehkki uuskõnelejate võru keel kuulub olulise osana tänapäevasesse võru keelde, näitas meie katse, et uuskõnelejate ja võru keelt lapsepõlvest alates pidevalt kasutanud kõnelejate vastuste vahel oli selgeid erinevusi.

Emakeelsete kõnelejate peamine demonstriativpronoomeni valikut mõjutav tegur on viidatava objekti kaugus kõnelejust: lähedale viidatakse

pronoomeniga *seo* ja kaugemale pronoomeniga *tuu*. Kui emakeelsed kõnelejad kasutasid pronoomenit *taa*, viitasid nad sellega peamiselt keskmisel kaugusel asuvatele objektidele. Vähesel määral mõjutasid pronoomenivalikut ka interaktsioonilised tegurid. Näiteks siis, kui objekti aetas kohale katses osaleja, kasutas ta lähedale viitavat pronoomenit *seo* sagedamini kui siis, kui objekti paigutas katse läbiviija.

Kui võrrelda katses osalenud uuskõnelejate pronoomenikasutust selliste inimeste omaga, kes olid lapsest peale järjepidevalt võru keelt kõnelenud, siis kõige olulisem erinevus seisnes pronoomeni *taa* kasutuses. Et järjepidevalt võru keelt kasutavad inimesed tarvitasid katse jooksul kõige harvem pronoomenit *taa*, võib arvata, et selle pronoomeni vähestele levikule avaldab mõju eesti ühiskeel: Lõuna-Eestis kasutatakse demonstratiivpronoomeneid *see* ja *too*, millele võru keeles vastavad *seo* ja *tuu*. Seevastu uuskõnelejad kasutasid katse jooksul just pronoomenit *taa* kõige sagedamini ning paar osalejat lausa ainukese pronoomeninäina kogu katse jooksul. Seega on tänapäeva võru keeles pronoomeni *taa* kasutus ruumis viitamisel vastuoluline: emakeelsed võrukesed kasutavad seda vähe või üldse mitte, kuid uuskõnelejad näivad eelistavat just seda pronoomenit. Tänapäeva võru keele pronoomenisüsteemist tervikpildi saamiseks tuleks siiski uurida ka muude tegurite (nt kontrastiivse olukorra) mõju pronoomenivalikule ja pronoomenite kasutust tekstisisesel viitamisel.

Seda, et katses osalenud uuskõnelejad kasutasid sageli just pronoomenit *taa*, mõjutab tõenäoliselt asjaolu, et sellel pronoomenil ei ole eesti ühiskeeles otsest vastet ja seega ei tajuta, mis on pronoomeni *taa* roll ruumis viitamisel. Kui pronoomeni *see* lähedale ja pronoomeni *tuu* kaugele viitamisele leiab tuge ka eesti ühiskeelest, siis pronoomeni *taa* kasutusele sealt tuge ei saa ning arvatavasti seetõttu on mõned uuskõnelejad hakanud pronoomenit *taa* kasutama ruumis neutraalse pronoomeninäina. Lisaks võib pronoomeni *taa* tarvitamise rohkust uuskõnelejate keeles toetada ka see, et seda tajutakse kui midagi võru keelele eriomast ning kaldutakse seetõttu rohkem kasutama. On ju võru keele uuskõnelejad enamasti teadlikud keelekasutajad, kes tõenäoliselt pööravad just eesti keelest erinevatele keelenähtustele rohkem tähelepanu.

Lisaks esines võru keele uuskõnelejate hulgas sellist keelekasutust, kus pronoomeni valik ruumis viitamisel oli katse jooksul täiesti juhuslik. Kuigi kasutati kõiki kolme pronoomenit, ei olnud neil üksteisest eristuvat funktsiooni. Seega on näha, et isegi kui kasutatakse kõiki võru keeles

olevaid pronoomeneid, võib puududa arusaam sellest, millisel juhul mis pronoomenit kasutada.

Kuigi katses osalenud uuskõnelejate pronoomenikasutus erines selgelt emakeelsete kõnelejate omast, tuleb meele pidada, et katses osales uuskõnelejaid tunduvalt vähem kui emakeelseid võru keele kõnelejaid. Lõplike järelduste tegemine vajaks seega laiapõhjalisemat uuskõnelejate keelekasutuse käsitlemist.

Uuskõnelejate keelekasutuse uurimise tarvidust toetavad ka Euroopa vähemuskeeli käsitlevad uurimused, mis on näidanud, et ohustatud vähemuskeelte prestiiž tõuseb ning üha rohkem inimesi õpib vähemuskeeli ja hakkab neid kasutama (vt nt baski keele kohta Ortega jt 2015: 86). See omakorda tähendab, et uuskõnelejate (ja ka teise keelena kõnelejate) osakaal keelekogukondades suureneb. Uuskõnelejad on enamasti aktiivsed keele kasutajad ning aktiivsed ka ühiskonnaelus. Siit võib järeldada, et võru keele taoliste ohustatud vähemuskeeltele hakkab üha enam mõju avaldama just uuskõnelejate keelekasutus.

Kirjandus

- Arkhangelskiy, Timofey, Maria Usacheva 2018.** Case compounding in Beserman Udmurt. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 9 (1), 111–138. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2018.9.1.05>
- Carlson, Laura A., Patrick L. Hill 2007.** Experimental methods for studying language and space. – Methods in Cognitive Linguistics. Ed. by Monica Gonzalez-Marquez, Irene Mittelberg, Seana Coulson, Michael J. Spivey. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 250–276. <http://dx.doi.org/10.1075/hcp.18.18car>
- Costa, James 2015.** New speakers, new language: On being a legitimate speaker of a minority language in Provence. – International Journal of the Sociology of Language 231, 127–145. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0035>
- Coventry jt 2008** = Kenny R. Coventry, Berenice Valdés, Alejandro Castillo, Pedro Guijarro-Fuentes 2008. Language within your reach: Near–far perceptual space and spatial demonstratives. – Cognition 108 (3), 889–895.
- Diessel, Holger 1999.** Demonstratives. Form, Function and Grammaticalization. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Diessel, Holger 2013.** Distance contrasts in demonstratives. – The World Atlas of Language Structures Online. Ed. by Matthew Dryer, Martin Haspelmath. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.

- Dixon, Robert M. W. 2003.** Demonstratives: A cross-linguistic typology. – *Studies in language* 27 (1), 61–112. <http://dx.doi.org/10.1075/sl.27.1.04dix>
- Faster 2004 = Fastrõ Mariko 2004.** Kas kotun vai kotoh? Egän Võrumaa nulgan ja kolgan kõnõldas esimuudu võru kiilt. – *Uma Leht* 49, jürikuu 27. päiv.
- Gibbs, Raymond W. 2007.** Why cognitive linguists should care about empirical methods. – *Methods in Cognitive Linguistics*. Ed. by Monica Gonzalez-Marquez, Irene Mittelberg, Seana Coulson, Michael J. Spivey. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2–18. <http://dx.doi.org/10.1075/hcp.18.06gib>
- Iva, Sulev 2007.** Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. (= *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 20.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Jungbluth, Konstanze 2003.** Deictics in the conversational dyad. – *Deictic Conceptualisation of Space, Time and Person*. Ed. by Friedrich Lenz. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 13–40. <https://doi.org/10.1075/pbns.112.04jun>
- Keem, Hella 1997.** Võru keel. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Keem, Hella, Inge Käsi 2002.** Eesti murded VI. Võru murde tekstid. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Koreinik, Kadri 2015.** Võru keel: ELDIA uuringu lühikokkuvõte. Tartu: Tartu Ülikool.
- Larjavaara, Matti 1990.** Suomen deiksis. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laury, Ritva 1997.** Demonstratives in Interaction. The Emergence of a Definite Article in Finnish. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. <http://dx.doi.org/10.1075/sidag.7>
- Meyer jt 2018 = Joshua R. Meyer, Nicholas Kloehn, Andrew Carnie, Diana Archangeli, Ian Clayton, Muriel Fisher, Michael Hammond, Adam Ussishkin, Natasha Warner 2018.** The field is not the lab, and the lab is not the field: Experimental linguistics and endangered language communities. – *Insights from Practices in Community-Based Research: From Theory To Practice Around The Globe*. Ed. by Shannon T. Bischoff, Carmen Jany. Berlin, Boston: De Gruyter, 296–313. <https://doi.org/10.1515/9783110527018-017>
- Org jt 1994 = Ervin Org, Nele Reiman, Katrin Uind, Eva Velsker, Karl Pajusalu 1994.** Vastseliina Sute küla elanike murdepruugist ja keelehoiakutest. – *Keel ja Kirjandus* 4, 203–209.
- O'Rourke jt 2015 = Bernadette O'Rourke, Joan Pujolar, Fernando Ramallo 2015.** New speakers of minority languages: The challenging opportunity. Foreword. – *International Journal of Sociology of Language* 231, 1–20. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0029>

- Ortega jt 2015** = Ane Ortega, Jacqueline Urla, Estibaliz Amorrortu, Jone Goirigolzarri, Belen Uranga 2015. Linguistic identity among new speakers of Basque. – *International Journal of the Sociology of Language* 231, 85–105. <http://dx.doi.org/10.1515/ijsl-2014-0033>
- Pajusalu jt 2002** = Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2002. Eesti murded ja kohanimed. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Pajusalu, Renate 1998**. Eesti pronoomenid II. Võro *sjoov, taa, tuu* ja *timä*. – *Keel ja Kirjandus* 3, 159–172.
- Pajusalu, Renate 2006**. Death of a demonstrative: Person and time. The case of Estonian *too*. – *Linguistica Uralica* XLII (4), 241–253.
- Pajusalu, Renate 2015**. Võro demonstratives: changing or disappearing? – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics*, 6 (2), 167–190. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2015.6.2.07>
- Reile, Maria 2019**. Estonian demonstratives in exophoric use: An experimental approach. (= *Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis* 34.) Tartu: University of Tartu.
- Reile jt 2019** = Maria Reile, Piia Taremaa, Tiina Nahkola, Renate Pajusalu 2019. Reference in the borderline of space and discourse: A free production experiment in Estonian, Finnish and Russian. – *Linguistica Uralica* 55 (3), 185–208. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2019.3.02>
- Reile jt 2020** = Maria Reile, Helen Plado, Harmen B. Gudde, Kenny R. Coventry 2020. Demonstratives as spatial deictics or something more? Evidence from Common Estonian and Võro. – *Folia Linguistica* 54 (1), 167–195. <https://doi.org/10.1515/flin-2020-2030>
- Rice jt 2002** = Sally Rice, Gary Libben, Bruce Derwing 2002. Morphological representation in an endangered, polysynthetic language. – *Brain and Language* 81, 473–486. <http://dx.doi.org/10.1006/brln.2001.2540>
- Sarivaara jt 2013** = Erika Sarivaara, Satu Uusiautti, Kaarina Määttä 2013. How to revitalize an indigenous language? Adults' experiences of the revitalization of the Sámi language. – *Cross-Cultural Communication* 9 (1), 13–21. <http://dx.doi.org/10.3968/j.ccc.1923670020130901.2121>
- Tammekänd, Liina 2015**. Demonstratives in Võro and Estonian narratives. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / *Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 6 (2), 191–216. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2015.6.2.08>
- VMS** = Väike murdesõnastik. Toim. Valdek Pall. <http://www.eki.ee/dict/vms/> (vaadatud 02.03.2020).
- Vorweg, Constanze 2012**. Experimental methods in psycholinguistics. – *Methods in Contemporary Linguistics*. Ed. by Andrea Ender, Adrian Leemann, Bernhard Wälchli. Berlin, Boston: de Gruyter Mouton, 363–386.

- Warner jt 2011** = Natasha Warner, Andrew Carnie, Muriel Fisher, Jessamyn Schertz, Lionel Mathieu, Colin Gorrie, Michael Hammond, Diana Archangeli 2011. Timing of perceptual cues in Scots Gaelic. – *The Journal of the Acoustical Society of America* 130 (4), 2573. <http://dx.doi.org/10.1121/1.3655318>
- Yuan, Yi 2001.** An inquiry into empirical pragmatics data-gathering methods: Written DCTs, oral DCTs, field notes, and natural conversations. – *Journal of Pragmatics* 33 (2), 271–292. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(00\)00031-X](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00031-X)

Study of a minority language using a linguistic experiment: spatial demonstratives in modern Võro

HELEN PLADO, MARIA REILE

The article discusses demonstrative pronoun usage among new speakers of Võro and compares it to native speakers' usage. Conclusions are drawn on the basis of empirical data obtained from a forced-choice production test. It is found that new speakers' usage of demonstrative pronouns is substantially different from that of people who have acquired the Võro language at home and have regularly used it their whole life. While native speakers least frequently use the pronoun *taa*, which lacks a direct equivalent in Estonian, this pronoun is the demonstrative used most commonly by new speakers.

The article also shows that, when using linguistic experiments to study an endangered minority language, one must pay attention to factors that are not as relevant for the majority language. For instance, after the experiment it is necessary to carry out a survey regarding how the informant has acquired the minority language as well as when, with whom and how often he/she uses and has used it. At the same time, there is a danger that the formality of the experiment situation may affect the usage of a minority language more than that of a majority language (e.g. the informant may switch to the majority language at some point during the experiment).

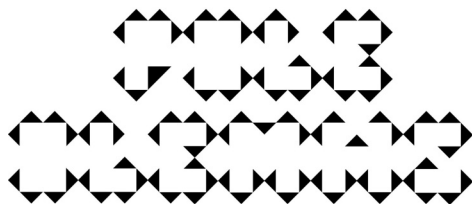
Keywords: experimental methods, Võro language, demonstrative pronouns, spatial reference, new speakers

Helen Plado
suomalais-ugrilainen ja pohjoismainen osasto
Helsingin yliopisto
PL 4
00014
helen.plado@helsinki.fi

Maria Reile
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51005 Tartu
maria.reile@ut.ee

LÜHIKE, PIKK JA ÜLIPIKK HÄÄLIK EESTI KIRJAKEELE AJALOOS

KÜLLI PRILLOP

Annotatsioon. Eesti keel on tuntud oma ternaarsete pikkuskontrastide poolest. Kuni 19. sajandini oli kirjas võimalik eristada ainult pikki ja lühikesi vokaale. Konsonandi pikkust ei näidatud, sest eesti ortograafia rajasid sakslased, kes ei uskunud, et konsonandi kestus võiks tähendusi eristada. Tänapäevases eesti ortograafias ei tehta vahet pikkadel ja ülipikkadel häälikutel (v.a klusiilid) ning universaalsetele fonoloogiateooriatele tuginedes on püütud väita, nagu oleks ternaarsed pikkuskontrastid keeltes võimatud. Samas on leitud ja kirjeldatud keeli, kus vähemalt vokaalid saavad olla nii lühikesed, pikad kui ka ülipikad. Artiklis antakse ülevaade raskustest, mis on tulnud ületada, et jõuda kõigepealt konsonantide pikkusvastanduse võimalikkuse tunnistamiseni ja seejärel üldisemalt ternaarsete pikkuskontrastide olemasolu tunnistamiseni.

Võtmesõnad: fonoloogia, foneetika, eesti keel, saksa keel, välted, ülipikkus

Sissejuhatus

Eesti keele üks põnev eripära on tema kolme välte süsteem. Välted on mitme faktori ühismõjul tekkiv tajuefekt: eesti keele kõneleja on oma kogemusest õppinud, et teatud häälikukestused ja põhitoonikontuur ei esine ühes või teises süntaktilises positsioonis juhuslikult, vaid mõjutavad sõna tähendust. Inimese tajusüsteem pole pelgalt ümbritseva peegeldaja, vaid on ka interpreteerija. Artikli motoks lisatud pildil on näha tähendusega

kiri, kuigi objektiivselt pole seal kujutatud muud kui hulk musti kolmnurki. Kirja ei taju inimene, kes ei tunne ladina tähti ega ole harjunud eri kirjastiilidega. Välteid ei taju inimene, kelle emakeeles pole midagi seesugust sõnatähenduste eristamiseks vaja ning kes seetõttu pole harjunud häälikukestusi ja põhitooni tähenduslikuna tajuma.

Artiklis kirjeldan, kuidas keeleteaduse areng on mõjutanud eesti keele ortograafiat ja vältekirjeldusi. Oma lühikeste, pikkade ja ülipikkade häälikute tõttu on eesti keel vähemalt kahel korral ajaloos osutunud keeleks, mida ühegi parasjagu käibiva fonoloogiamedeli järgi justkui ei tohikski olemas olla.

Väldete foneetika ja fonoloogia

Väldete foneetilise kirjelduse eesmärgiks on selgitada, missugused hääldusnüansid tekitavad vältetaju. Praeguseks teame, et välteid saab eristada kahe põhitunnuse alusel (vt täpsemat kirjeldust Asu jt 2016: 134–138):

- I vältes on sõnad (õigemini rõhulise ja rõhutu silbi järjendid), milles rõhulise ja rõhutu silbi kestuste suhe on silbi alguskonsonante arvestamata umbes 2 : 3 ning põhitoon langeb rõhutus silbis;
- II vältes on sõnad, milles rõhulise ja rõhutu silbi kestuste suhe on umbes 3 : 2 kuni 2 : 1 ning põhitoon langeb rõhutus silbis;
- III vältes on sõnad, milles rõhulise ja rõhutu silbi kestuste suhe on umbes 2 : 1 kuni 3 : 1 ning põhitoon hakkab langema rõhulise silbi keskel.

Ainuüksi põhitoon III völdet teistest eristada ei suuda, vaja on ka erinevaid häälikukestusi. On küll tehtud sundvalikuga katse, mille väidetav põhitulemus on, et tüüpilisest II-völdelisest sõnast saab ainult põhitooni-kontuuri muutes III-völdelise sõna (Lippus jt 2011), kuid selles ei kasutatud III völdte sõnadele omast loomulikku põhitooniliikumist. Katse eesmärk oli välja selgitada, missugune põhitoonikontuur on III völdtele tüüpiline. Tulemuseni jõudmiseks sünteesiti erinevaid toonikontuure II-völdelisele baassõnale *saada!*. Enim III völdte vastuseid andnud sünteesitud stiimuleis oli põhitooni langus ulatuslik (umbes 6 pooltooni: 140 Hz-lt 100 Hz-ni) ja järsk (13–33% vokaali kestusest) ning lõppes enne vokaali viimast kolmandikku, edasi oli põhitoon muutumatu (vt Lippus jt 2011).

Lippuse jt (2013) uurimistulemuste põhjal on põhitooni loomulik langus III-völdelistes sõnades laugem kui kirjeldatud katses: langus algab

küll ülipika vokaali teisest kolmandikust, aga esisilbi lõpuks on see umbes kaks pooltooni ja alles teise silbi vokaali lõpuks üle nelja pooltooni (Lippus jt 2013: 22, joonis 3). Tajukatsete tulemusi mõjutab ka see, et muutuva põhitooniga kõneüksusi tajutakse üldiselt pikemana kui sama kestusega, ent lameda põhitooniga kõneüksusi (vt nt Lehist 1976). Võib olla, et ebaharilik põhitoonikontuur moonutab tajutava III välte suunas, eriti kui on vaja langetada selge otsus emma-kumma välte kasuks.

Fonoloogilise kirjelduse eesmärk on tuua esile väldete eristamiseks piisavad ja tarvilikud tunnused, lähtudes ühest või teisest fonoloogiamodelist. Tänapäevasest prosoodilise hierarhia teooriast tuleneb näiteks järgmine kirjeldus.

- I vältes on kahesilbilised jalad¹, mille rõhuline silp on kerge (silbi-riimis on ainult lühike vokaal), nt (*vä.le*), (*vä.le*).*da*;
- II vältes on kahesilbilised jalad, mille rõhuline silp on raske (st mitte-kerge), nt (*väl.de*), (*väl.det*).*te*;
- III vältes on ühesilbilised jalad, nt (*vält*).*te* (täpsemalt vt Prillop 2018a).

Fonoloogiline kirjeldus peaks olema kooskõlas foneetilisega ja suutma põhjendada viimases ilmnevat seaduspärasusi. Näiteks saab põhitoonikontuuri erinevust I/II ja III vältes seletada jalastruktuuri abil. Jala lõpus peab põhitoon olema langenud. I- ja II-vältelistes jalgades on kaks silpi ja toon langeb teises silbis, III-vältelises jalas on ainult üks silp ja toon langebki selles ainsas silbis. Ka silpide kestussuhted on seletatavad jalastruktuuri abil. Esiteks, jalad näivad püüdlevat teatava samakestuslikkuse (isokroonia) poole, mis aitab vältida kõnevoos liialt lähestikku paiknevaid sõnarõhke. Selle saavutamiseks pikeneb jala lõpuosa: I-vältelise jala teine silp, aga III-vältelise jala ainus, st esimene silp. Nii muutuvad I- ja III-vältelised jalad kestuselt sarnasemaks II-välteliste jalgadega. Ilma lõpupikenduseta oleks jalgade kestuserinevused oluliselt suuremad. Teiseks, III välte jalaväline vokaal redutseerub oma jalavälisuse tõttu. Redutseerumine võib kaasa tuua ka kestuse lühenemise, kui seda ei takista näiteks sõna lõppu markeeriv pikenemine. Põhitoonikontuur ja järgsilbi riimi kestus aitavad esisilbi riimi kestust õigesti tajuda.

¹ Jala mõiste on üle võetud värsiteooriast, kuid kõnealuses fonoloogiamodelis saab jalg olla maksimaalselt kahesilbiline või koosneda minimaalselt ühest pikast silbist ning mõned silbid võivad jääda väljapoole jalgu. Fonoloogilises transkriptsioonis tähistatakse jalgu sulgudega, punkt märgib silbipiiri.

Jala lõpuosa pikendamine muudab lühikese hääliku tajutavalt pikaks ja pika ülipikaks. Pikk häälik on foneetiliste mõõtmiste järgi umbes kaks korda pikema kestusega kui lühike ja ülipikk häälik on umbes kolm korda pikema kestusega kui lühike. Häälikutevahelised erinevused on üpris suured ja ka eri uurijate mõõtmistulemused erinevad üksteisest. Näiteks on ühe katse järgi pika ja lühikese *m*-i kestuserinevus ainult 1,4-kordne, teise katse järgi aga 2,5-kordne; ülipikk *t* on ühes katses 2,9 korda, aga teises katses koguni 7,0 korda pikem kui lühike; ülipika ja lühikese *a* kestussuhted eri katsetes on 1,9 ja 2,9. (Vt tabeleid Eek, Meister 2003: 905; Eek 2008: 61; Asu jt 2016: 140.)

Häälikukestusi arvestama harjunud inimestaju oskab kompenseerida seda, et eri häälikute objektiivselt mõõdetav kestus lühikese, pika või ülipikana pole võrdne. Eriti palju varieeruvad kaashäälikute kestused. Näiteks Arvo Eegi (1974: 20) mõõtmiste järgi võib vokaalidevaheline pikk *r* olla isegi lühema kestusega kui lühike *m*. See aga ei takista tajumast häälikute õiget fonoloogilist pikkust: pika *r*-i kestusega *m*-i tõlgendab eestlane ikka lühikese, mitte pikana. Pikad häälikud pole mingi kindla konstandi jagu pikemad kui lühikesed, vaid mida lühem on hääliku omakestus, seda enam on tal ruumi pikeneda (Eek 1974: 20).

Fonoloogiamedeleid, mida vältekirjelduse aluseks võtta, on välja pakutud muidugi enam kui üks. Mudeli headust saab hinnata tema universaalsuse järgi. Fonoloogid püüavad luua mudelit, mille abil saaks ära kirjeldada kõik inimkeeltes võimalikud hääliku- ja prosoodiasüsteemid, samal ajal välistades kõik sellised süsteemid, mida pole olemas. Probleem on, et me ei tea, milliseid keeli ei saa olemas olla: põhjalikult on uuritud ainult suhteliselt väikest osa maailma keeltest. Varasemad fonoloogiamedelid on osutunud liiga piiratuiks ja vajanud ümbertegemist, kui mõnes uues läbiuuritud keeles on ilmsiks tulnud midagi niisugust, mida varem tuntud keeltes ei esinenud.

Saksapärase ortograafia

Saksa keeles, erinevalt eesti keelest, on sõnarõhu peamine korrelaat kestus. Ühtegi saksa sõna ei hääldata nagu eesti *oma* või *koma*. Peale häälikute teistsuguse kvaliteedi on teistsugused ka kestussuhted. Saksa *Oma* 'vanaema' on pika *o* ja lühikese *m*-iga, aga *Komma* 'koma' lühikese *o* ja pikkuselt ebamäärase *m*-iga, mis võib eestlase kõrva jaoks varieeruda

lühikesest pikani. Konsonandi pikkusel ei ole saksa keeles sõnatähendusi eristavat rolli ja sellele ei pöörata suuremat tähelepanu. Traditsioonilistes keelekirjeldustes öeldakse konsonant sellistes sõnades nagu *Komma* olevat lühike (IPA transkriptsioonis [ˈkɔma]).

Diskussioone on põhjustanud silbipiiri asukoht saksa *Komma* tüüpi sõnades: kas on see konsonandi ees või jaguneb konsonant kahe silbi vahel, muutes esisilbi kinniseks, st kas [ˈkɔ.ma] või [ˈkɔma] (vt ülevaadet Spiekermann 2000: 29–35)? Kinnise esisilbiga variant [ˈkɔma] on väga lähedane eesti keele II-vältelisele hääldusele [ˈkom.ma] (vrd I-välteline [ˈko.ma]) ja seletaks hästi, miks eestlased tajuvad neis saksa sõnades pigem pikka kui lühikest konsonanti. Seda tajuerinevust pole eraldi uuritud, kuid sellest annavad tunnistust nii alam- kui ka ülemsaksa laenud, kus lühikese vokaali järgne konsonant on üldjuhul pikk, nt *schillink* > *killing*, *grosse* > *kross*; *Brille* > *prillid*, *Spanner* > *pannal*, *bummeln* > *pummeldama*, *erstarren* > *tarretama*; vanasti ka *Komma* > *komma*, mitte *koma*²; vrd pika vokaali järel *Juli* > *juuli*. Saksa keeleteadlased on esitanud hüpoteesi, et silbipiire ületav konsonant aitab sellele konsonandile eelnevat vokaali lühikesena hoida (ja sellisena tajuda), hoolimata rõhu pikendavast mõjust (nt Becker 2002: 43). Eesti keeles seevastu ei ole kestus rõhu peamine korrelaat, nii et saame hääldada [ˈko.ma] ilma esisilpi pikendamata.

Lühikesed lahtised rõhulised vokaalid hakkasid ülemsaksa keeles pikenema 12. sajandil (nt keskülemsaksa *sigen* > uusülemsaksa *siegen* 'võitma', ie loetakse pika *i*-na). Kinnise silbi vokaalid seevastu lühenesid, nt *dâchte* > *dachte* 'mõtles'. (Wolf 2000: 1535; vrd Becker 2002) Samasugused pikenemised ja lühenemised toimusid alamsaksa keeles (vt Niebaum 2000). Jälgi neist muutustest on eesti keele laensõnadeski: näiteks *laduma* on eesti keelde tulnud enne vokaali pikenemist (vrd vanasaksi *hladan*), *laadima* aga pärast seda (vrd alamsaksa *laden*, mis hääldatakse pika *a*-ga). Lõpuks lühenesid ka geminaatkonsonandid. Pikkusmuutuste

² Märksõna *komma*, kuigi ebasoovitavana, leidub veel 1925. aasta „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“. 1963. aasta 26. juuni Eesti Päevalehes ja 13. juuli Vabas Eestlases on Johannes Aavik teinud ettepaneku „vana ja hea komma“ uuesti tarvitusele võtta, kuna see sõna on pärit kreeka sõnast *komma* ja on sellisena kasutusel ka saksa, rootsi ja inglise keeles. Aaviku nimetatud keeltes puudub konsonantide iseseisev pikkuskontrast, aga konsonandi kestus võib sõltuda sellele eelneva vokaali kestusest nii, et vokaali pikenedes konsonant lüheneb ja vastupidi.

tulemusena kehtivad saksa, sh baltisaksa keeles järgmised reeglid (sõnas-
tatud Becker 2002: 43 järgi):

- 1) lühike vokaal saab olla ainult kinnises (konsonandiga lõppevas) silbis;
- 2) lahtises silbis on vokaal igal juhul pikk;
- 3) kui lühikesele vokaalile järgneb üksikkonsonant ja sellele vokaal, siis jaguneb konsonant kahe silbi vahel;
- 4) kahe silbi vahel jagunev konsonant pole võimalik pika vokaali järel;
- 5) see kõik puudutab vaid rõhulisi silpe, rõhuta silpides pole kvantiteedierinevusi.

Niisiis, saksa keeles on olemas lühikesed ja pikad vokaalid, aga konsonandipikkusi pole põhjust eristada. Ometi kirjutatakse *Hütte* [hytə] 'hütt' ja *Hüte* [hy:tə] 'mütsid', mitte *Hüte* ja *Hüüte*. Niisugusel märkimisviisil on ajaloolised põhjused – see peegeldab rõhulise vokaali pikenemisele ja hilisemale geminaatide lühenemisele eelnenud hääldust (vt Becker 2002, pikkusmuutuste kohta ka Spiekermann 2000: 15–19).

Oma hääldusviisi olid sakslased üle kandnud ka ladina keelele. Ladina keeles ei tarvitsenud rõhuline silp olla pikk, nt *malus* 'kuri' oli lühikese rõhulise *a*-ga, aga *malus* 'õunapuu' pika rõhulise *a*-ga. Sakslased ütlesid mõlemat sõna oma emakeelest ja selle ortograafiast lähtudes pika *a*-ga (vt Scherr 2018:133). Saksapärase hääldus on kandunud eesti keele laensõnadessegi, nt *roosa* ja *gloobus*, mitte *rosa* ja *globus*. 19. sajandi II poolel, kui ladina keele kvantiteeti oli juba piisavalt uuritud ning teati, et rõhku ja kestust ei tohi omavahel segi ajada, arutati ikkagi, kas kooliõpetuses võiks näiteks sõna *bonus* 'hea' asemel kirjutada *bonnus* (vt Scherr 2018:115).

19. sajandi saksa õpetlastel, kes küll teadsid, et ladina keeles võib rõhuline vokaal olla lühike ja lahtine, oli ikkagi raske sellist silpi hääldada. Ilmselt oli see keeruline ka 17. sajandi baltisakslaste jaoks, kes püüdsid eesti keelt kasutada ja kirjeldada. Pealegi, eesti keele kohta ei olnud tollal teada, et rõhuline silp võib olla lühike ja lahtine – see seik tuli alles avastada. Arvestades konsonantide pikkuskontrasti puudumist saksa keeles ja konsonantide universaalselt väga varieeruvaid omakestusi, polnud see sugugi lihtne ülesanne.

On mõistetav, et eesti keelele rakendati lihtsalt saksa ortograafia põhimõtteid. Näiteks *willi* tuli lugeda kas *vili* või (*selle*) *villi* või (*sed*) *villi*, aga arvata võib, et enamik sakslasi hääldas kontekstist sõltumata ikka

ühtmoodi – saksapäraselt kinnise esisilbiga *villi*. Forseliuse aabitsaski (1694) on I-vältelised sõnad esitatud silbipiiriga keset konsonanti, st veeriti *wil-li*, mitte eestipäraselt *wi-li* (nt *lo mün-no sis-se jum-mal üh-he puh-ta süd-da-me*). Kirjapilti *wili* pidi lugema pika *i*-ga, st nagu tänapäeva ortograafias *viili*. Pika vokaali märkimiseks oli esialgu kasutusel muidki saksa ortograafiast tuttavaid võimalusi, nt *hohne* 'hoone', *liewa* 'liiva', *hee*le 'hääle', kuid pärast Forseliuse ja Hornungi kirjaviisiuudusi 17. sajandi lõpul loobuti neist.

18. sajandil hakati üldisemalt märkama, et näiteks *kana* ja (*sa*) *kanna* ei kõla eesti keeles ühtmoodi. Thor Helle tajus nelja helilise konsonandi (*l*, *m*, *n* ja *r*) häälduserinevusi. Sõnadele *kañna*, *kañnad*, *liñna* ja *miñna* (s.o II- ja III-vältelistele sõnadele) langeb Thor Helle järgi rõhk võimalikult pikalt, aga muidu samakõlalised *kanna* 'kana', *kannad* 'kanad', *linna* 'lina' ja *minna* 'mina' hääldatakse kiiremini ja tasasemalt (Thor Helle 1732: 4). Nii pikka kui ka ülipikka konsonanti soovitas ta vajaduse korral tähistada rõhumärgiga, nt *múrre*, *álla*, *kállli*, välja arvatud *n*-iga sõnad, kus sai kasutada märki *ñ* (*ibid.*: 5). Sellist kirjaviisi olevat Thor Helle kasutanud ka Piiblis, ent korrektor Christoph Erdmann Biecki süül (nagu väidab Faehlmann 1852: 62) läksid rõhumärgid kaduma ning tilde tähistas pigem nasaali topeldamist ja seega eelneva vokaali lühidust:

Agga siña kui sa Juñalat pallud, siis minne oña kambri, ja panne omma ukse kinni, ja pallu oña Jssa, kes sallajas on, ja sinno Jssa, kes sallajas näáb, maksab sulle awwalikult. (Mt 6:6)

Rohkem hakati eesti keele häälikupikkustele mõtlema 19. sajandi alguses, mil baltisaksa estofiilid üritasid eesti ortograafiat parandada ning arutlesid ka värsimöödu üle. Mõttevahetus käis põhiliselt Johann Heinrich Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache“ (Kask 1946: 6–7; Särg 2005). Juba esimeses vihikus ilmus kokkuvõtte õigekirjapõhimõtetest. Peamine oli kirjutada nii, nagu eestlane räägib. Oluliseks peeti ka seda, et lähtutaks üldteada reeglitest, välja arvatud juhul, kui mõni reegel on tõepoolest vigane ja tuleneb senistest vähestest keeleteadmistest. Näiteks ei olevat põhjust jälgendada kirjapilti, nagu *sennna*, *minnna*, *linnna*, *kannna*, tavapärase ja parema *señna*, *miñna*, *liñna* ja *kañna* asemel, sest kolm *n*-i näitavat õiget hääldust niisama vähe kui neli või enam *n*-i, samuti võib hoopiski juhtuda, et talupoeg loeb *sennna* asemel *sennena* ja *minnna* asemel *minnena*. (Rosenplänter 1813: 109)

Rosenplänteri kolmekordse tähega näiteid ei saa tõlgendada kui II ja III välte eristamist: *minnna* ~ *miñna* on küll ülipika *n*-iga, aga *kannna* ~ *kañna* pika *n*-iga. Tegu on ikka vaid I välte eristamisega. Saksapärase ortograafia valitsemisajal ei olnud võimalik teha ettepanekut kirjutada I-vätelistes sõnades ühekordne konsonant, sest selline kirjaipilt tähistas pikka vokaali. Niisiis pidi lühikese vokaali märkimiseks kirjutama topeltkonsonandi. Selle konsonandi enese pikemat kestust sai näidata kolmanda tähemärgi lisamisega: *mina* oli tänapäevase eesti ortograafia järgi *miina*, *minna* oli tänapäevane *mina* ning *minnna* ~ *miñna* oli *minna*, ilma et oleks eristatud II ja III vältet. Seevastu mitukümmend aastat hiljem on mõni kirjamees tõesti eristanud kolme- ja neljakordsete tähtede abil III vältet ja veel pikemana tajutud illatiive, nt *tup*, *tuppe*, *ostis tupppe*, *pista mõek tupppe*; *sit*, *sitta*, *se ei maksa sitttagi*, *wajjub sitttta* (vt Faehlmann 1852: 62).

19. sajandi alguskümnendite ortograafiaaruteludes kasutati küll mõisteid aktsent/rõhk (*Accent*) ja toon/rõhk (*Ton, Betonung*), aga seda mitte II ja III välte foneetiliste erinevuste kirjeldamiseks, vaid I välte lühema kestuse eristamiseks. Sakslaste keeletajus olid rõhk ja kestus tugevalt seotud ning konsonantide pikkuserinevustele polnud vaja tähelepanu pöörata.

Ton oli tollastes keelekirjeldustes üsna lai mõiste, mis kõlbas isegi palatalisatsiooni iseloomustamiseks. Näiteks kirjutas Hirschhausen „Beiträges“ eriti pehmelt hääldatud silpidest ja pehmest toonist, kommenteerides Otto Wilhelm Masingu ettepanekut märkida palatalisatsioon tsirkumfleksiga vokaali peal (*pâlk, sân, waât*). I välte erinevust II ja III vältest nimetas ta erinevaks aktsendiks. Hirschhausen väitis, et aktsendierinevus puudutab vaid konsonante *l*, *n*, *r* ja *s*, kusjuures *r*-i ja *s*-iga juhtumeid olevat vaid üksikuid. Ortograafias kasutas ta rõhumärki ja kriipsuga *n*-i nagu Thor Hellegi, nt *sülle*, *mürre*, *issand*, *kañna*, vrd *sulle* 'sule', *murre* 'mure', *issand* 'isand', *kanna* 'kana', aga tema esitatud sõnaloend on juba pikem kui üks lehekülg. (Hirschhausen 1821: 9–19)

Esimene, kes rääkis kestusest, mitte rõhust, näib olevat keegi anonüümne autor 1821. aastal. Tema kasutas I ja II/III välte erinevuse kirjeldamisel määratlusi *eilend* 'kiirustav' ja *verweilend* 'viivitav'. II/III välte hääldust iseloomustas ta lisaks veel kui *härter ausgesprochen* 'tugevamalt hääldatud'. Samas võrdles ta osastavavormi *linna* „viivitavat“ hääldust saksa nimega *Minna* (von einem Ungenannten 1821: 32, 35–36):

Kiirustav hääldus:	Viivitav hääldus:
<i>kanna</i> 'kana'	(<i>sa</i>) <i>kanna</i>
<i>kalla</i> 'kala'	(<i>sa</i>) <i>kalla</i>
<i>kalli</i> 'kali'	<i>kalli</i> (genitiiv sõnast <i>kallis</i>)
<i>linna</i> 'lina'	<i>linna</i> (genitiiv sõnast <i>linn</i>)
<i>minna</i> 'mina'	<i>minna</i>
<i>murre</i> 'mure'	<i>murre</i>
<i>walla</i> 'vala'	<i>walla</i> (genitiiv sõnast <i>vald</i>)
<i>warras</i> 'varas'	<i>warras</i>
<i>willu</i> 'vilu'	<i>willu</i> (mitmuse partitiiv sõnast <i>vill</i>)

Erinevate diakriitikutega katsetamist ja sõnade erinevast rõhust (*Ton*) rääkimist jätkas pooleldi eesti soost Otto Wilhelm Masing. 1820. aastal avaldas ta raamatukese „Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift“, kus ütleb, et sõnades *kalla* 'kala', *kanna* 'kana' jne pole esisilbil rõhku (Masing 1820: 10). Rõhu puudumine neis sõnades on arusaadav väide, kui arvestada tollast eeldust, et rõhuline silp ei saa olla lühike ja lahtine.

Ortograafias soovitas Masing kasutusele võtta kriipsuga tähed, olles selleks oma sõnul inspiratsiooni saanud läti kirjaviisist. Ta esitas ka julge ettepaneku loobuda I-vätelistes sõnades topeltkonsonandist. Ühekordne kriipsuga täht lühikese vokaali järel näitab selgelt, et rõhku pole ja sellele eelnevat vokaali ei tule pikendada, nt *kała* 'kala', *mure* 'mure', *kaña* 'kana'. Rõhumärgi soovitas Masing jätta juhtudeks, kus vaja eristada muidu ühtviisi kirjutatavaid käändevorme, nt genitiiv *metsa* ja illatiiv *métsa*. (Masing 1820: 11–15)

Oma järgmises brošüüris mainib Masing juba kolme pikkusega vokaalegi: lühikesed, nt *kel* 'kell', *õdde* 'õde', keskmised, nt *tule* 'tuule', *toli* 'tooli', *sani* 'saani', ja venitatud, nt *liim*, *aasta*, *kuulma*, *wiitmine* (Masing 1824: 6–7), aga kriipsuga tähti ta enam ei tarvita. Uueks ideeks on topeltkonsonandist loobumine järgsilpides, kuna need on ilma rõhuta, nt senise *innimenne* asemel *innimene* (*ibid.*: 20 jj). Kolme vokaalipikkuse ideed omaks ei võetud ja selle täpsustamisega edasi ei tegeldud, *metsa* ja *métsa* eristus jäi esialgu samuti tähelepanuta.

Ühesuguse häälikkoostisega pikkade silpide tajutavat häälduserinevust mainis paarkümmend aastat hiljem ka Friedrich Robert Faehlmann. Segimineku ohu korral soovitas ta kasutada aktsendimärki rõhutatud (*betonte*) silbil. Ent rõhutatud on Faehlmanni järgi teine, mitte esimene silp, nt *teggi kotti* ja *teggi kottí*, *pistis sõrme* ja *pistis sõrmé*, *see oinas* ja *selles oinás*. Ta

ei pea õigeks Masingu ettepanekut märkida aktsent esisilbile (*métsa*), kuna esisilp on alati rõhuline. Häälduserinevus tekib, kui rõhutada ka teist silpi. Sel juhul on esimene silp teisest rohkem eemaldunud (*gerückt*). Samamoodi juhtub ka saksa keeles, kui kaks rõhusilpi on järjest, nt *Arbeit*, *Anfang*, *Reichthum*. (Faehlmann 1852: 64) Keeleajalooliselt oli III-väteliste sõnade teine silp tõesti kunagi pika vokaaliga ja seetõttu rõhuline, nt **metsaā* > *metsaa* > *metsa*, kusjuures jalalõpupikenduse üks põhjus võibki olla vajadus rõhusilpe üksteisest rohkem eemaldada (Prillop 2018b: 438). Faehlmann esitab ka näiteid lausete kohta, mis on kahemõttelised, kui aktsendimärki ei tarvitata: *Temā wiis linna mehhe kotti*, *Temā läks taewa teggusid teggema*, *Temā jooksis metsa ellajate järrele* (Faehlmann 1852: 64).

Faehlmanni kirjaviisiettepanekud lähtuvad saksa ortograafiast. Temagi ei ürita muuta tollal sügavalt juurdunud põhimõtet, et topeltkonsonant markerib sellele eelneva rõhulise vokaali lühidust. III vältet tähistas ta aktsendimärgiga teisel silbil, aga I ja II välte eristamiseks soovitas kasutusele võtta seni tähestikust välja jäänud kirjamärke (Faehlmann 1852: 61), mida tänapäevaste fontidega enam täpselt edasi anda ei saagi:

I vältes **m̄, n̄, rr, ff**
 II vältes **mm, nn, rr, ff**

Otsustus, et *m̄* ja *n̄* sobivad pigem I vältesse, oli Faehlmanni jaoks põhjendatud sellega, et aeglases kõnes ja lauludes jätaavad eestlased (erinevalt sakslastest) konsonandi tervikuna teise silpi, nt *mi-no ke-na e-ma-ke-ne*. Lühikese ja pika *l*-i eristamisel soovis Faehlmann kasutada märki *l*, aga trükitehnilistel põhjustel jäi see ära. (Faehlmann 1852: 61)

Faehlmanni lisandustega saksapärase kirjaviisi jõudis mitmesse omaaegsesse trükisesse, sh Õpetatud Eesti Seltsi väljaanded, „Tallorahwa kulutaja“, „Eesti rahwa Kalender“; trükitehnilisi raskusi põhjustasid vaid kahesugused *l*-i ja *r*-i märgid (Kask 1946: 29), vt nt katkendit 1851. aasta kalendrist (lk 70):

Meie miinwa-aastasse kalendri fiske olli paljo ellajatte toibusfid
 üllestähhendettud. Seält mõib iggaüks isse neid järrele luggeda.

Sedda fassu, midda üks mõistlik ellajatte piddamiine ühhe majja
 perremehhele tua mõib, saab tullemal aastal üllepantama sama, faku
 ja numbritte järrele, nõnda, et iggaüks isse sedda asja kergelt ka omalt
 poolt järrele arvata mõib. Sel tänamassel aastal jäi se kalendri ruum
 selle tarbeks piisut wõbbelasseks.

Elias Lönnroti kirjadest tuleb välja, et Faehlmann ja teised pidasid oma kirjaviisi isegi soome keele jaoks sobivamaks kui soomlaste endi kirjaviisi. Lönnrot proovis seda kasutada ja nimetas tulemust „sea-saksa keeleks“. Tema arvates pole saksa ortograafia päris sobilik isegi mitte saksa keele jaoks. (Suits 1931: 164–166) Hiljem hakkas Faehlmann ka ise oma ortograafias kahtlema. Vahepeal väljapakutud soomepärase kirjaviisi oli ju lihtsam ja sai hakkama ilma erilise *r*-i ja *l*-ita. (Kask 1946: 37)

Soomepärane ortograafia

Eestlasi saksapärase kirjaviisi ei seganud. Soomlane Arwidsson on kirjeldanud, kuidas ta lasi ühel eestlasest madrusel endale teksti ette lugeda. Kus oli kirjas *piddasid*, lugenud madrus *pidasid*, kus *seddawisi* ja *palluma*, seal *setawiisi* ja *paluma* jne. Arwidsson rõhutas, et tegelik lugemisviis on sarnane soome keelega, aga mitte sellega, mis raamatutes kirjas. (Arwidsson 1822) Esitatud näidetes andis Arwidsson eesti madruse hääldust edasi soome ortograafias, mis võis sakslastele jääda arusaamatuks, kui nad lugesid oma ortograafiast lähtudes hoopis *seeta* ja *paaluma*.

Soome keeles märgiti pikki häälikuid kahe tähega. See tava oli kujunenud ja kinnistunud aja jooksul. Veenvaid näiteid kvantiteedi olulisuse kohta osati Soomes esitada juba 18. sajandil, nt *tuli* 'tuli', *tuuli* 'tuul', *tulli* 'toll' (vt Juslenius 1745: Præfatio, § 10).

Pärast aastakümnetepikkusi ortograafiaarutelusid Eestis oli tänapäevase soomepärase kirjaviisi rajaja Eduard Ahrens lõpuks see, kes ütles selgelt välja, et eesti ja soome keel on kõikidest teistest keeltest erinevad, kuna nendes võib rõhulise lahtise silbi vokaal olla lühike:

Teistes keeltes esineb rõhuline silp, kui see on lühike, ainult kinnisena. Soome keeltele on aga omane, et esimeses silbis (mis on alati rõhuline) on väga sageli lühike ja samal ajal lahtine vokaal. Siis ei kõla see vokaal siiski mitte nagu lahtine, vaid nagu kinnine. Nt. *abi* 'Hülfe', *api* 'zu Hülfe'; *ladu* 'Scheune', *latu* 'in die Scheune'; *mägi* 'Berg', *mäke* 'in den Berg'; *tühi* 'leer', *maja* 'Haus', *suvi* 'Sommer' [...]. Kõigis nendes sõnades kõlab esimene vokaal nii, nagu järgneks talle kahekordne konsonant (*abbi*, *appi*, *laddu* jne.), aga ometi ei hääldu konsonant ise mitte kahekordselt, vaid ühekordselt. Leidub palju sõnu, mis erinevad ainult selle poolest, et neis on konsonant kas ühe- või kahekordne. Nt. *kala* 'Fisch', *kalla* 'wende'; *wala* 'gieße', *walla* 'des Gebietes'; *lina* 'Flachs', *linna* 'in die Stadt', *mina* 'ich', *minna* 'gehen'; *sina* 'du', *sinna* 'dahin';

kana 'Huhn', *kanna* 'trage'; *waras* 'Dieb', *warras* 'Spieß'; *mure* 'Sorge', *murre* 'Mundart'; *paras* 'geeignet', *parras* 'Bord'; jne. (Ahrens 1853 [2003]: 92–93)

Esitatud tsitaadis toobki Ahrens esile, et varem kirjutati küll nt *abbi*, aga lugeda tuleks seda lühikese *b*-ga, seejuures *a*-d pikendamata. Niisugune hääldusviis oli sakslastele harjumatu, sest neile tuntud keeltes pidi rõhuline lahtine vokaal olema pikk.

Ahrensile olid eeskujuks Masingu ideed. Masingu ettepanekul oli juba varem kaotatud topeltkonsonant kausrõhulise vokaali järelt, kuna – kui väljenduda tollaste arusaamade kohaselt – eesti keeles sulgeb kausrõhk vokaali (tänapäevaselt öeldes, kausrõhuline vokaal on lühike) (vt Ahrens 1843: 21). Arnold Kase arvates võis Ahrens saada tuge ka 1844. aasta kevadsuvel Eestisse keeleuurimisreisile tulnud Lönnotilt (Kask 1946: 33).

Soomepärane kirjaviis lahendas I vältte eristamise probleemi, kuid II ja III välttel vahet teha oli endiselt võimatu. Ahrensi esitatud kahekordse konsonandiga näitesõnadest oli osa II välttes, osa III välttes, ilma et neil oleks vahet tehtud: (*sa*) *kalla*, (*selle*) *walla*, *minna*, *sinna*, (*sa*) *kanna* jne. Tõenäoliselt enamik sakslasi ei kuulnud vältteerinevust. Grammatikutest ainult Hornung oli märganud ka II ja III vältte kontrasti. Tema 1693. aasta grammatikas on *nael*- ja *sepp*-tüüpi sõnade kohta lause, et akusatiivis ja genitiivis on ühesugused tähed, aga erinev toon/rõhk (*tonus*) (Hornung 1693: 19, 30–31). Sellise hääldusnüansi esiletoomine oli tolle aja keelekirjeldustes erandlik. Isegi rootsi keele grammatikad ei pidanud rootsi keele kaht aktsenti mainimisväärseks. Hoopis poeet Anders Nicander oli see, kes 1737. aastal aktsentide erinevusele esimesena tähelepanu pööras, kirjutades, et osa sõnu riimub küll oma kirja pildi järgi, ent häälduse järgi mitte (Hovdhaugen jt 2000: 53).

Hoolimata lihtsusest oli soomepärane kirjaviis niivõrd uuenduslik, et sel oli väga raske mõjule pääseda. Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel kestis kuni 19. sajandi viimase veerandini ja sisaldas rahulike põhjalike selgituste kõrval (nt Malm 1858) palju poleemilisi ja provokatiivseid kirjutisi ning tülisidki. Soomepärasele ortograafiale oli eestlaste seas põhiliselt kahesuguseid etteheiteid. Ühed ütlesid, et vana kirjaviisi ei saa kõrvale jätta, kuna seda on kasutatud Piiblis. Pühakirja lugemise oskus on kohustuslik, aga kahe kirjaviisi õpetamine lastele koormav, nii et parem oleks jääda vana ja harjunu juurde. Teised tõdesid, et ilma lisamärkideta

pole ikkagi võimalik eristada genitiivi ja akusatiivi selliseis sõnus nagu *kooli, looma, villa*, st vahet teha II ja III vältel. Väideti, et kuna uus kirjaviis pole vanast piisavalt palju parem, ei ole kirjaviisi muutmisega kaasnev segadus õigustatud. (Vt Kask 1846: 59, 69–76)

Eestipärane ortograafia?

19. sajandi teisel poolel oli aina enam neid, kes juhtisid tähelepanu II ja III välte erinevusele ning arutlesid võimaluste üle, kas ja kuidas neil ortograafias vahet teha. Näiteks Jakob Hurt ei pidanud „terava rõhuga“ ja „kerge rõhuga“ sõnade eristamist kirjas heaks lahenduseks, sest seda saab teha vaid rõhumärkide abil, mis aga muudavad kirja kirjuks ja trüki kalliks. Ta arvas, et II ja III välte ortograafiline kokkulangemine ei tee kirja selgusele suuremat kahju. (Hurt 1864: 12)

Rõhumärke ei pidanud harilikus kirjas tarvilikuks ka Carl Robert Jakobson (1869). Siiski selgitas ta, et lisamärk, kui seda kasutada, tuleb asetada teise silbi vokaalile, sest häälduserinevus seisneb just selle vokaali pikkuses, mitte rõhus. Jakobson kirjutas, et germaani keeltes on „hääle rõhk“, eesti ja soome keeles aga „sõnajätku pikkus“ (‘silbi pikkus’). Eri-nevalt germaani keeltest langeb eesti ja soome keeles „hääle rõhk“ alati esimesele silbile ja on alati ühe tugevusega. Kui võrrelda keelendeid *onni uks* ja *onni panema*, siis ei ole kuulda, et üks oleks raskema rõhuga kui teine, aga sõnajätkude pikkus on väga isesugune: *onni uks* on lühikese *i*-ga, aga *onni panema* pikaga. Soomlased kirjutavadki viimast kahe *i*-ga. See pikk *i* sunnib esimese sõnajätku viimast tähte (*n*) pikendama niisama palju, kui teise sõnajätku *i* pikemaks on läinud. Kes tahab seda kirjas märkida, võiks Jakobsoni arvates toimida nõnda: *onni uks*, aga *onnî panema*; *rattas*, aga *rattâ wahele*. (Jakobson 1869)

Jakobsoni arutlus on sarnane eespool refereeritud Faehlmanni (1852) omaga, sest temagi soovitas kasutada rõhumärki III-välteliste sõnade teisel silbil. Jakobson kirjutas aga teise silbi pikendamisest, mitte kaasrõhulisusest nagu Faehlmann. Vanades eestikeelsetes tekstides ei ole mingit märki järgsilpide pikkadest vokaalidest. Kui pika vokaaliga illatiivid oluks veel keeles olemas, oleks ootuspärane nende sporaadiline esinemine mõnelgi 17.–19. sajandi autoril, nagu on soome vanas kirjakeeles. Pigem on tõenäoline, et Jakobson, püüdes lahendada eesti keele kolme vâlte probleemi, toetus liialt soome keelele.

Esimene eestlasest keeleteaduse doktor Mihkel Veske kinnitas kolme häälikupikkuse olemasolu ja soovitas neid ka kirja pildis eristada: rahva- raamatutes *saani* (*jalas*) ja (*istu*) *saāni*, *päeva ajal* ja *kaks päeeva*, teaduslikes väljaannetes *sāni* ja *sāni* jne (Weske 1879). Oma doktoritöös oli Veske pikendust märkinud ülaindeksiga ^s, nt *sā^sni*, *sil^sma* (vt Weske 1872).

Veske pidas völdete iseloomustamisel peamiseks kestuserinevusi, nimetades neid pikkuse ja kõvaduse järkudeks, aga mitte enam rõhku. Veske väide, et teise ja kolmanda pikkuse vahe on niisama suur kui esimese ja teise pikkuse vahe (Weske 1879: 4), võib tänapäeval tunduda ülepakutuna, aga näiteks Paul Ariste (1939) mõõtmistulemuste järgi on I, II ja III välte vokaali kestused vastavalt 100, 250 ja 350 millisekundit, s.o lähemal pigem Veske pakutule kui tänapäevastele mõõtmistulemustele.

Juba enne Veske eestikeelse häälikuõpetuse ilmumist oli tema omaga sarnast kirjaviisi oma aabitsas kasutanud Põide õpetaja Nikolai von Nolcken, põhjendades seda nõnda:

Küll enam wassturääkimist weel sellepoolest karrita: et seda uut õigekirjutust weel osalt uiendatud on, aga lugemisel ei sünni sellele kes tänini üksi wana õigekirjutust lugema wilund – selle uienduse läbi pihugi mitte suuremat segadust kud üleültse uie õigekirjutuse läbi. See uiendus seisab ses: et Eesti-keeel mitte ükspäinis wahet lühikese ja pitka hääle (näituseks: a ning aa), niisammuti kaa ühekorrdse ja kahekorrdse umbheli (näituseks: r ja rr: waras ja warras) wahel ei ole, – waid kaa pitka ja wenitatu hääle, rõhutu ja rõhumata kokkusulatu hääle, ja rõhutu ja rõhumata kahekorrdse umbheli wahel on. Nõnda on wahe kas üttled: “sada meest”, ehk: “saada mees siia”, ehk “maa’p wõi meest kätte saaada”. (Nolcken 1873: 7–8)

Ferdinand Johann Wiedemann (1875) seostas kvantiteeti endiselt esisilbi rõhuga, aga temagi tunnistas kestuserinevuste olemasolu. Wiedemanni väitel on lühike silp alati kerge rõhuga, pikk silp võib olla kas kerge või raske rõhuga (võru illatiivid ka eriti raske rõhuga), kusjuures raske rõhk väljendub nii mõnevõrra suuremas rõhutatuses kui ka mõnevõrra pikemas kestuses: kui silbis on pikk vokaal, siis pikeneb see, aga kui silbis on lühike vokaal, siis pikeneb silbilõpukonsonant (Wiedemann 1875: 135). Põhimõtteliselt samamoodi muudab rõhk hääldust saksa keeles. Eesti keeles aga pikendab rõhk jala, mitte silbi lõppu.

Rõhkude paiknemise täpsemaks illustreerimiseks kasutas Wiedemann noodimärke: ♩. – raske rõhk, ♩ – kerge rõhk, ♩ – rõhuta, | – taktipiir.

- (ʃ ʃ) – 2-silbiliste sõnade I ja II välde, nt *kaste, noorik*.
- (ʃ. ʃ) – 2-silbiliste sõnade III välde, nt *võõra, hirmsa*; olenevalt järgnevast sõnast võib esisilp jääda eraldi takti, nt *hai|ge* ja *hāda|line*.
- (ʃ ʃ | ʃ) – 3-silbiliste sõnade I ja II välde, nt *kevade, vaadata, tulema, põl-lule*; need sõnad võivad olla ka ühte takti kokku surutud.
- (ʃ. | ʃ ʃ) – 3-silbiliste sõnade III välde, nt *viskasid, kaebavad, jalgade*.
(Wiedemann 1875: 133–139)

Ortograafias ei pidanud Wiedemann II ja III välte eristust oluliseks ega teinud seda ka oma sõnaraamatu foneetilises transkriptsioonis. Ta arvas, et kui siiski tahetakse raske ja kerge rõhuga sõnu kirjpildis eristada, tuleks seda teha rõhumärgiga esimesel kaasrõhulisel silbil (Wiedemann 1875: 144). Ilmselt tajuski Wiedemann kaasrõhku selgemini kui erinevusi häälikukestustes. Ta tunnistas, et Põhja-Eestis on välted raskesti kuuldavad ja et ta ise sai vältetest teadlikuks alles lõunaeestlaste keskel viibides (*ibid.*: 143). Võru keeles oli Wiedemann märganud eelkõige III välte täishäälikute kõrgenemist, mitte pikenemist (vt Wiedemann 1864: 16). Arutledes vältete märkimise ebavajalikkuse üle, kirjutab ta muu hulgas, et hääldada *linndu, linnna* või *kaššti* asemel *lindu, linna* ja *kašti* on vähem häiriv kui hääldada sõnad *armastamata, õpetajate* jmt kaasrõhuga valel silbil (st kolmandal, mitte neljandal) (Wiedemann 1875: 142).

Karl August Hermann (1884: 5) võttis häälikupikkuste kirjeldamiseks kasutusele terminid *lühike, pikk ja ülipikk*. Lisaks pidas ta vajalikuks märkida, et kuigi kirjas seisab kaks tähte, siis häälduses ei ole kaht häälikut, vaid üksainus pikaks või ülipikaks venitatud häälik, mis millegi muu kui pikkuse poolest vastavast lühikesest häälikust ei erine (Hermann 1884: 7). Grammatika näitesõnades on tal ülipikk häälik märgitud paksus kirjas, aga tavaortograafia kohta ta soovitusi ei andnud, vaid nentis:

Meie uus kirjawiis on küll palju täielikum kui wana oli, aga weel ei ole ta nii täieline, et kõiki meie keeli sõnu wõiksimeloomu järele üles kirjutada. Lühikesi ja pikki hääli wõime küll kirjutada, aga ülipikki ükski mõnes kohas. (Hermann 1884: 6)

Kirjaviisi teemadel arutleti ka seoses uue testamendi kavandatava väljaandega, mis pidi tulema uues kirjaviisis. Muudatustes üksmeelele jõudmiseks kutsuti kokku viis head keeletundjat, nende seas ka Jakob Hurt, kes avaldas koosoleku protokoll 1886. aastal Postimehes. Otsustati, et „häälte kolmekordne ehk kolmesugune wälde“ märgitakse kirjas ainult

sulghäälikutel, sest seda on lihtne teha, nt *tuba, tupe, tuppe; rada, ratas, rattad; waga, waka, wakka*. Et ülejäänud lühikeste häälikute jaoks eraldi tähemärki tähestikus polnud, jäeti II ja III välte erinevus muudel juhtudel endiselt tähistamata. (Hurt 1886)

Eesti ortograafia täiustamise peale mõeldi veel 1920ndatelgi. Näiteks Elmar Muuk (1925) soovitas kasutusele võtta rõhumärgi III-värtelise silbi ees.

Binaarsete vastanduste fonoloogia

20. sajandi esimesel veerandil oli jõutud seisu, kus lühikeste ja pikkade konsonantide vastanduse olemasolu ei tundunud enam kellelegi võimatu ja isegi kolme välte olemasolu näis iseenesestmõistetav. Ent nüüd tekkis uus probleem. Praha koolkonna lingvistid eitasid võimalust, et loomulikus keeles võiks olla rohkem kui kaks fonoloogilist pikkusastet.

Koos üldise tehnika arenguga olid saanud võimalikuks foneetilised mõõtmised ja mitmes Euroopa keeles, sh rootsi keeles, avastati toonikatsendid. Eesti keele häälikukestuste ja toonikontuuride seoseid uuris Eduard Polivanov, tuginedes siiski kuulmismuljele, mitte foneetilistele mõõtmistele (Ross 2005). Oma eestlannast abikaasa häälduse põhjal jõudis ta järeldusele, et eesti keeles on neli kestusastet ja kolm toonikontuuri (Polivanov 1928: 197–202):

ᵀᵖᵢᵐₑ
ᵀᵖᵢᵐₐ
ᵀᵖᵢᵐₐ
ᵀᵖᵢᵐₐ

Polivanovi kirjeldusele tuginedes analüüsis eesti keelt toonikeelena Nikolaj Trubetzkoy (1939: 178), väites, et pikkade häälikute kvantiteedierinevused on tingitud toonierinevustest. Eestlastest keeleteadlased (eelkõige foneetikud) Polivanovi nelikvastandusega ega Trubetzkoy teoreetilise tõlgendusega ei nõustunud (vt Liiv 1961).

Maksimaalselt binaarsete vastanduste idee püsis fonoloogias edasi. See ongi põhjus, miks vāldete teoreetilised käsitlused ei saanud postuleerida kolme fonoloogiliselt erinevat pikkust, vaid kolmas pikkusaste tuli

asendada millegi muuga, nt tooni või erilise rõhuga. Mõneti meenutab see 19. sajandi ortograafiavaidlusi, mil eesti keele lühikesed rõhulised silbid ei sobinud saksa keele baasil tekkinud arusaamaga keeltes võimalikest kestusvastandustest.

Kooligrammatikas ja keeleõpetuses kasutati uutest teoreetilistest tõekspidamistest hoolimata Elmar Muugi (1924) kolmest häälikupikkusest lähtuvaid vātemāāramisjuhiseid, mis olid end praktikas igati õigustanud:

See, missugusel silbivāltel on teatav sõna (vōi sõnaosa), oleneb suurel määral tema sisemiste hāālikute vālteist ja ümberpōōrdult. (Sōna sise-misteks hāālikuteks nimetaksime esimese ja teise silbi vahelisi hāālikuid alates esimese silbi tāishāālikust kuni teise silbi tāishāālikuni, viimast mitte kaasa arvates (nāit. *pūha*, *turvas*, *saagil*, *kaertel*, *seltsis* jt.) [...]

Kui sõna (vōi sõnaosa) on esimesel silbivāltel, siis tema sisemised hāālikud on kõik I vāltes, kusjuures tal sisemiste hāālikute hulgas ei ole ühtki hāālikühendit (diftongit ega konsonantühendit) [...]

Kui sõna (vōi sõnaosa) on teisel silbivāltel, siis tema sisemisist hāālikuist on vähemalt üks II vāltes (neid vōib olla ka kaks II vāltes), vōi nad on kõik I vāltes, kusjuures aga sõnas selkorral tingimata esineb mingi hāālikühend (diftong vōi konsonantühend). Et see hāālikühend saab kokkuvōetuna olla ainult teises vāltes, mitte esimeses, siis vōime ka formuleerida, et sel puhul sõna sisemisist hāālikuist vōi hāālikühendeist on vähemalt üks II vāltes. [...]

Kui aga sõna (vōi sõnaosa) on kolmandal silbivāltel, siis vāhe-malt üks tema sisemisist hāālikuist on III vāltes. [...] Kui esimese silbi vokaalollus on lühike (= esimeses vāltes), siis on kolmandas vāltes üks järgnevaist konsonandest. Kui järgneb ainult üks konsonant, siis see ongi otsitavas vāltes [...]; kui neid on aga rohkem, siis harilikult kolmandas vāltes on esimene neist (*korda*, *rahva*, *kelmide* [...]). Ainult kui konsonantühendis on esimesel kohal *m*, *n*, *l*, *r* (nasaal vōi liikvida), millele järgneb *p*, *t*, *k* vōi pikk *s*, *h*, *f*, *š* (klusiil vōi spirant poolpikana üksikkonsonandina vōi geminaadina), siis ei saa muidugi III vāltes olla esimene komponent (*kamp*, *tontide* [...]). Sama selgesti on määratav vāltuste vahekord kolmanda-silbivāltelises sõnas (vōi sõnaosas), mille esimese silbi vokaalollus pikk. Sel puhul on otsitavas vāltes harilikult ikka vokaalollus, pikk vokaal vōi diftong (*maa*, *saar*, [...] *piirduma* jt.). Ainult kui pikale vokaalollusele järgneb *p*, *t*, *k* vōi pikk *s*, *h*, *f*, *š*, vōi ka konsonantühend, milles niisugune hāālik sisaldub, siis ei ole III vāltes, mitte vokaal, vaid üks järgnevaist konsonandest; vāltuste vahekord järgnevas konsonantühendis on sel korral samasugune kui lühikesegi vokaali jārel (*toop*, *lauta*, [...]). (Muuk 1924: 162–164)

Kuna üldine fonoloogiateooria eitas häälikute ternaarse pikkuskontrasti võimalikkust, siis välteteoreetikud ei tegelnud enam ülipika hääliku otsimisega III-vältelisest sõnast. Selle asemel üritati defineerida nn aktsendi harja asukoht. Näiteks Tiit-Rein Viitso (1963) on kirjutanud:

[..] nn. kolmanda vältusastme tingib tugev silbiaktsent, mis on rea prosoodiliste üksiknähtuste (kestus, toonid, intensiivsus, seondumine) kogum, millel on sellisena (s.t. kogumina) eristav funktsioon. Tugeva aktsendi märgiks fonoloogilises transkriptsioonis on graavis /'/. Tööhüpoteesina defineerime /' / asukoha – eeldades, et see langeb kokku aktsendi harjaga – nii, et eelnevale reeglile alluvad sõnad ei allu järgnevatele ja et reeglid kehtivad esitatavate näidete suhtes. Aktsenti /' / märgitakse: (i) geminaatkonsonandi esimesel osisel, näit /tulla/, /miinna/; (ii) konsonantühendi esimesel osisel, kui see esimene osis pole /b d g z m n l r v/ pika vokaalainese järel või /p t k f s š/ ees, näit. /külma/, /aasta/, aga /kuülma/, /karta/; (iii) pika vokaalainese teisel osisel, näit.: /saada/, /saäma/, /poëga/. (Viitso 1963: 276–277)

Peale III völdet kandva hääliku (nn aktsendi harja) kindlaksmääramise silbis oli fonoloogilistes arutlustes tähtis küsimus foneemide hulk eesti keeles: kas lühikesed ja pikad häälikud on kõik eraldi foneemid või on pikk häälik kahe lühikese järjend ning kas eesti keele III völdegi on iseseisev foneem või on völte vaid prosoodiline nähtus (vt nt Hallap 1963, Ariste 1965: 169–170)? Vastuse otsimist neile teoreetilistele küsimustele jätkas kõige intensiivsemalt Mati Hint. Tema veendumuse järgi on III völde eriline silbikvantiteet, st silbi omadus, mida ei saa tuletada silbis olevatest häälikutest ega häälikupikkustest (Hint 2001: 252). Siiski tegeles ka Hint nn silbikvantiteedi tipu asukoha kindlaksmääramisega. Näiteks esitas ta reegli, et „obstruentse konsonantühendi tekkimisel silbilõppu kandub III völdte kvantiteeditipp obstruentse järjendi esiliikmele“ (Hint 2001: 330–331): *m`aa*, *m`aal*, *m`aas*, aga *maa`k*, *maa`st*, *maa`ks*, *maal`t*; samuti *sõ`rg*, aga *hõr`k*. Seejuures tõlgendas Hint pikki häälikuid kahe identse hääliku järjendena, nii et *maa`k* on õigupoolest obstruentse konsonantühendiga *kk* ja *maal`t* ühendiga *tt* (*maa`kk*, *maal`tt*).

Juba 1960ndatel oli Robert T. Harms (1968: 36) oma fonoloogiaõpikus väljendanud kahtlust, kas identsete häälikute järjendeid saab üldse eristada pikkadest häälikutest, ja lootnud, et leitakse võimalus kirjeldada neid mõlemat struktuuri poolest ühesugustena. See võimalus leiti ja võeti kasutusele alates 1980ndatest, kui hakati tunnustama prosoodiliste sõnade

hierarhilist struktuuri: sõna koosneb jalgadest, jalg silpidest, silp mooradest (või mis tahes muudest üksustest, mis võimaldavad ajastamist). Sõna ei käsitleta enam lineaarse foneemijärjendina, vaid mitmetasandilise struktuurina, just nagu lause pole lineaarne sõnajada, vaid eri tasandi üksustest koosnev struktuur.

Kuigi pikkus on eesti keeles fonoloogiline ning on võimalik esitada minimaalpaare ja -kolmikuid, mille liikmed erinevad üksteisest vaid ühe või teise hääliku pikkuse poolest (nt *jama* – *jaama* – *jaama* või *lugu* – *luku* – *lukku*), ei peeta pikkust enam foneemi omaduseks. Foneemide pikkust ei määrata, st foneemiloendis on ainult *a*, mitte *a*, *ā* ja *â*. Ent niipea, kui lisada foneem sõnasse, st prosoodilisse struktuuri, annavad selle struktuuri elemendid (moora, silp, jalg jne) talle paratamatult mingisuguse pikkuse. Kas ja mis tingimustel on see kontrastiivne, sõltub keelest.

Uuenenud teooria on võimaldanud luua uusi vältemudeleid, mis ei eita tajutava ternaarse pikkuskontrasti olemasolu (nende mudelite kirjeldamine siin eeldaks omaette artikli mahus sissevaadet fonoloogiateooriatesse ja kasutatavasse terminoloogiasse; vt ülevaadet Prillop 2015). Nii nagu konsonantide pikkusvastanduse kinnitamiseks leiti aja jooksul aina enam tõendeid, on kinnitust saamas ka häälikupikkuste kolmikvastanduse võimalikkus keeltes.

Varasemad uuringud on näidanud, et häälikupikkuste tajutavaid kolmikvastandusi eri keeltes saab fonoloogiliselt analüüsida erinevate binaarsete vastanduste summana (vt ülevaadet eri keelte analüüsi-võimalustest Prillop 2013). Selline on ka artikli esimeses osas refereeritud eesti keele vältesüsteemi fonoloogiline kirjeldus, mille järgi I ja II välte eristus tuleneb silbistruktuurist, aga II ja III välte eristus jalastruktuurist. Mõlemal struktuuril on tajutavatele häälikukestustele oma mõju, nii et tekkivad lühikesed, pikad ja ülipikad häälikud.

Sageli on võimalik näidata, et ka foneetiliselt on tegu kahe vastanduse kombinatsiooniga. Näiteks mõnes keskfrangi murdes on põhitoonikontuuri erinevus pika ja ülipika kestuse vastandamisel primaarne (Gussenhoven, Peters 2004), osas alamsaksa murretes eristab lühikest ja pikka vokaali pigem häälikukvaliteet kui kestus (Kohler 2001), dinka keele (üks Lääne-Niiluse keeltest) vokaalipikkuste kolmikvastandust on seletatud binaarse rõhuline–rõhuta kontrasti abil (Gilley 2003). Probleemiks on olnud foneetiliste uuringute vähesus, eriti Aafrika keelte ja Ameerika põliskeelte puhul.

Hiljuti ilmunud Remijseni jt uurimus (2019) näitab akustilistele mõõtmistele tuginedes, et šilluki keeles (dinka lähedane sugulaskeel) eristatakse lühikesi, pikki ja ülipikki vokaale just nende kestuse, aga mitte kvaliteedi, tooni, järgneva konsonandi kestuse ega silpide kestussuhete abil (kontrast ilmneb ka ühesilbilistes sõnades³). Seega näib, et tajutav pikkuse kolmikvastandus on inimkeeles siiski võimalik, seda ei pea tõlgendama binaarsete vastanduste summana.

Tänapäeva eesti keeles toetab põhitoonikontuur II ja III välte eristust (Lippus jt 2013). Esimesed süstemaatilised eesti keele käsitlused, mille autoreiks olid eestlased ise, on tähtsaimaks pidanud kestuserinevusi (Weske 1879; Hermann 1884). Veel sada aastat tagasi võiski olla välde kestuserinevus selgem kui praegu (vt Lippus, Ross 2011).

Tänapäeva eesti keele kolm häälikukestust on üsna sarnased šilluki keeles mõõdetud kestustele. Šilluki lühike vokaal on (laborikõnes) keskmiselt 68 ms, pikk vokaal 111 ms ja ülipikk 150 ms, kusjuures 68% juhtudest puudub ülekattuvus (Remijsen jt 2019: 112). Võrreldavad andmed eesti keele kohta on esitanud Arvo Eek ja Einar Meister (2003). Kiire kõnetempo juures (laborikõnes) on lühike esisilbi *a* sõnas *sada* keskmiselt 73 ms, pikk *a* sõnas *saada!* 136 ms ja ülipikk *a* sõnas *saada* 181 ms, 68% juhtudest pole ülekattuvust (Eek, Meister 2003: 905). Nende andmete järgi on eesti keeles pikk *a* 1,86 korda pikem kui lühike ja ülipikk *a* 1,33 korda pikem kui pikk. Šilluki vastavad erinevused on küllalt lähedased eesti keelele, vastavalt 1,63 ja 1,35 korda.

Niisugused kestuserinevused peavad seega olema taju jaoks piisavad. Šilluki keel on toonikeel ja erinevalt eesti keelest ei tohiks põhitoonikontuur selles keeles häälikupikkuste taju mõjutada. Šilluki keeles võib isegi ülipikkadel vokaalidel olla erinev toon, mis muudab sõnatähendust, nt 'tulema' morfoloogilistes vormides: *á-túuul* (minevik, madal langev toon), *ó-túuul* (tulevik, kõrge toon), *túuul* (inversioon, kõrgest keskmiseks langev toon). Lühikesed, pikad ja ülipikad vokaalid ei pruugi tooni poolest eristuda, nt 'pulbriga katma' vormides *á-búk* (antipassiivi minevik), *á-búuk*

³ Lääne-Niiluse keelte (sh dinka ja šilluki) ternaarsed vastandused on tekkinud lõpukao tõttu (Remijsen, Gilley 2008: 321–323). Erinevalt eesti keelest kadus neis keeltes vokaal nii raske kui ka kerge silbi järelt, nii et struktuurist CVVCV sai CVVVC (vrd vanaeesti *kaalu* > uuseesti *kaal*) ja struktuurist CVCV sai CVVC (vrd vanaeesti *kala* > uuseesti *kala*). CVC-sõnad olid juba varem keeles olemas.

(subjunktiivi minevik), *á-bûuuk* (mineviku 2. pööre) on kõik madala langeta tooniga. (Remijnsen jt 2019)

Võib olla, et kui keeles on n-õ kasutamata ressursse, mis aitavad üht või teist kontrasti täpsemalt tajuda, siis neid ressursse mingil määral ka rakendatakse. Šilluki keeles ei saa põhitoonikontuuri häälikupikkuste eristamisel lisatunnusena kasutada, sest toonide abil on vaja eristada sõnatähtsusi. Eesti keeles toonidel sellist funktsionaalset koormust pole ja seega võidakse toonierinevuste kaudu toetada pikkuskontrasti. Saksa keeles pole konsonandipikkused sõnatähtsuste eristamisel olulised ja seega saab neid, erinevalt eesti keelest, kasutada vokaalipikkuste eristuse toetamisel.

Kui esitatud hüpotees vastab tõele, siis peaks II ja III välde ideaaljuhul eristuma ainult häälikukestuste abil. Mida ebaselgemad häälikukestused, seda enam peaks põhitoon taju mõjutama. Sarnasele järeldusele on eksperimentaalselt jõudnud näiteks Nele Salveste (2011). Lisaks näitasid Salveste imitatsioonikatse tulemused, et isegi kui ebaselgete häälikukestustega stiimulsõna välde tuvastati põhitoonikontuuri järgi, siis sõna järele hääldades markeeriti vältet häälikukestuste abil (Salveste 2011: 44–45).

Ka Lya Meistri tajukatsete andmestikust (Meister 2011: 81–113) tuleb välja, et kui lisada häälikukestuste poolest II-vältelisele sõnale III välte põhitoonikontuur⁴, tajutakse ikkagi vähemalt 80%-liselt II vältet (vt tabel). Kui häälikukestused on iseloomulikud III vältele, tajutakse III vältet 90%-liselt ka siis, kui põhitoonikontuur on hoopiski II vältele iseloomulik. Teisalt, kui põhitoonikontuur on iseloomulik III vältele, tajutakse II vältele iseloomulike häälikukestuste korral III vältet vähem kui 20%-liselt, ja kui põhitoonikontuur on iseloomulik II vältele, tajutakse III vältele iseloomulike häälikukestuste korral II vältet vaid 10%-liselt. Põhitooni mõju tajule ilmneb, kui häälikukestused on segadusse ajavad. Näiteks sünteesõna nr 3 (vt tabel) on esisilbi häälikukestuste põhjal otsustades pigem III vältes, aga järgsilbi häälikukestuste põhjal pigem II vältes. Lameda põhitooni korral on selle stiimuli kohta tehtav välteotsustus juhuslik. II vältele iseloomulik põhitoonikontuur kallutab otsustust II välte suunas ja III vältele iseloomulik põhitoonikontuur III välte suunas, saavutamata siiski samaväärset tulemust nende sünteesõnadega, mille häälikukestused on loomuliku keelega paremas vastavuses.

⁴ Selles katseseerias esisilbi vokaali esimese kolmandiku jooksul põhitoon tõusis, alates teisest kolmandikust kuni vokaali lõpuni langes umbes 3,5 pooltooni ulatuses ja langus jätkus teises silbis (vt Meister 2011: 82).

Tabel 1. Häälikukestuste ja põhitooni mõju vältetajule (sünteesõnad Meister 2011: 81–104, laborikõne Eek, Meister 2003: 905 järgi)⁵

	Häälikute kestused ms				III välte tajuskoor %		
	C1 <i>s</i>	V1 <i>aa</i>	C2 <i>d</i>	V2 <i>a</i>	I lame põhi- toon	II välte põhitooni- kontuur	III välte põhitooni- kontuur
II välde laborikõnes (keskmine tempo)	92	172	64	122			
sünteesõna 1	80	160	60	120	10	3	20
sünteesõna 2	80	160	60	140	7	3	13
sünteesõna 3	80	180	60	120	53	23	67
III välde laborikõnes (kiire tempo)	70	181	50	62			
sünteesõna 4	80	180	60	60	87	90	90

Kokkuvõte

Nagu kõigil muudel teadlastel, tuleb ka fonoloogidel oma teooriaid uute andmete saabumisel muuta ja täiendada. Keeleteooria peab olema küllalt piirav, et mitte lubada võimatut, aga kui võimatu osutub siiski võimalikuks, ei tasu seda eitada.

Eesti keel on teooriatega vastuollu sattunud vähemalt kahel korral. 19. sajandi algupoolel ei usutud, et konsonandi pikkus võib eristada tähendusi. 20. sajandil ei usutud, et ternaarsed pikkuskontrastid on võimalikud. Kui 19. sajandil konsonantide pikkuserinevusi enam eitada ei saanud, püüti neid esialgu tõlgendada väga keeruliselt, hoopis rõhu-, mitte kestuserinevusena. Samamoodi on 20. sajandil püütud ternaarseid pikkuskontraste seletada primaarselt hoopis rõhu- või toonierinevusena, seda isegi olukorras, kus teooria tegelikult lubab ülipikki häälikuid.

⁵ Mõlemas andmeallikas on aluseks sõna *saada*. Siinsesse tabelisse on valitud ainult need sünteesõnad, mille kõik häälikukestused on lähedased tegeliku kõne (laborikõne) häälikukestustele.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1963.** Keele alalt. – Eesti Päevaleht, 26. juuni; Vaba Eestlane, 13. juuli.
- Ahrens, Eduard 1843.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval: Heinrich Laakmann.
- Ahrens, Eduard 1853 [2003].** Eesti keele Tallinna murde grammatika. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–429.
- Ariste, Paul 1939.** Quantitative language. – Proceedings of the Third International Congress of Phonetic Sciences [1938]. Ghent: Laboratory of Phonetics of the University of Ghent, 276–280.
- Ariste, Paul 1965.** Eesti keele foneetika. Õpik Ajaloo-Keeleteaduskonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Arwidsson, A. I. 1822.** Ueber die ehstnische Orthographie. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XV, 124–130.
- Asu, Eva Liina, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras 2016.** Eesti keele hääldus. (= Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Becker, Thomas 2002.** Zur neuhochdeutschen Dehnung in offener Tonsilbe. – Sounds and Systems: Studies in Structure and Change. A Festschrift für Theo Vennemann. (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 141.) Ed. by David Restle, Dietmar Zaefferer. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 35–58. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110894653.35>
- Eek, Arvo 1974.** Observations on the duration of some word structures: I. – Estonian Papers in Phonetics, EPP 1974, 18–32.
- Eek, Arvo 2008.** Eesti keele foneetika I. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus.
- Eek, Arvo, Einar Meister 2003.** Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt (I). Häälikukestusi muutvad kontekstid ja välde. – Keel ja Kirjandus 11, 815–837; 12, 904–918.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1852.** Ueber estnische Orthographie. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat II (4), 52–71.
- Forselius, Bengt Gottfried 1694.** AEHIK ... [3. trükk]. Riga: Gedruckt bey Johann Georg Wilcken, Königl. Buchdrucker.
- Gilley, Leoma G. 2003.** The feature of stress in Nilotic. – Frankfurter afrikanische Blätter 15, 99–120.
- Gussenhoven, Carlos, Jörg Peters 2004.** A tonal analysis of Cologne Schär-fung. – Phonology 21 (2), 251–285. <http://dx.doi.org/10.1017/S0952675704000211>
- Hallap, Valmen 1963.** Fonoloogiline etüüd eesti keele völdete alalt. – Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. (= Eesti NSV

- Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 6.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 95–122.
- Harms, Robert T. 1968.** Introduction to phonological theory. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- Hermann, Karl August 1884.** Eesti keele grammatik. Tartu: W. Just.
- Hint, Mati 2001.** Prosoodiaväitlustes läbimurdeta. – Keel ja Kirjandus 3, 164–172; 4, 252–258; 5, 324–339.
- Hirschhausen, J. 1821.** Ueber einige Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Orthographie. – Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache XIII, 1–27.
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg Wilck.
- Hovdhaugen, Even, Fred Karlsson, Carol Henriksen, Bengt Sigurd 2000.** The History of Linguistics in the Nordic Countries. Helsinki: Suomen Tiedeseura.
- Hurt, Jakob 1864.** Lühikene õpetus õigest kirjutamisest parandatud wiisi. Tartu: Tartu Õpetatud Eesti Selts.
- Hurt, Jakob 1886.** Püha kiri pannakse uue kirjutuswiisi järele ümber. – Postimees 28 (5. juuli), 1–2.
- Jakobson, Carl Robert 1869.** Wastus õpp. Schwartzi kirja peale: „Uus ehk wanna kirjutamise wiis.“ – Eesti Postimees ehk Näddalaleht: ma- ja linnarahvale 41 (15. oktoober), 153–154.
- Juslenius, Daniel 1745.** Suomalaisen Sana-Lugun Coetus. Fennici lexici tentamen. Stockholm.
- Kask, Arnold 1946.** Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel. Tartu: RK „Teaduslik Kirjandus“.
- Kohler, Klaus J. 2001.** Überlänge im Niederdeutschen? – Festschrift für Hubertus Menke zum 60. Geburtstag. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 385–402.
- Lehiste, Ilse 1976.** Influence of fundamental frequency pattern on the perception of duration. – Journal of Phonetics 4 (2), 113–117. [http://dx.doi.org/10.1016/S0095-4470\(19\)31231-8](http://dx.doi.org/10.1016/S0095-4470(19)31231-8)
- Liiv, Georg 1961.** Eesti keele kolme vältusastme vokaalide kestus ja meloodia-tüübid. – Keel ja Kirjandus, 7, 412–424; 8, 480–490.
- Lippus, Pärtel, Karl Pajusalu, Jüri Allik 2011.** The role of pitch cue in the perception of the Estonian long quantity. – Prosodic Categories: Production, Perception and Comprehension. Ed. by Sónia Frota, Gorka Elordieta, Pilar Prieto. Dordrecht: Springer Netherlands, 231–242. http://dx.doi.org/10.1007/978-94-007-0137-3_10
- Lippus, Pärtel, Jaan Ross 2011.** Has Estonian quantity system changed in a century? Comparison of historical and contemporary data. – Proceed-

- ings of the 17th International Congress of Phonetic Sciences. Ed. by Wai Sum Lee, Eric Zee. Hong Kong: Department of Chinese, Translation and Linguistics, City University of Hong Kong, 1262–1265.
- Lippus, Pärtel, Eva Liina Asu, Pire Teras, Tuuli Tuisk 2013.** Quantity-related variation of duration, pitch and vowel quality in spontaneous Estonian. – *Journal of Phonetics* 41 (1), 17–28. <http://dx.doi.org/10.1016/j.wocn.2012.09.005>
- Malm, Carl Eduard 1858.** Tallinna mees kirjutab seddawisi. – *Tallorahwa Postimees* 46, 377–378; 47, 385–387.
- Masing, Otto Wilhelm 1820.** Vorschläge zur Verbesserung der Ehstnischen Schrift. Dorpat: Schönmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1824.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat: Schönmann.
- Meister, Ly 2011.** Eesti vokaali- ja kestuskategooriad vene emakeele keelejuhtide tajus ja häälduses. Eksperimentaalfoneetiline uurimus (= *Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis* 30). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Muuk, Elmar 1924.** Välteist ja silbivälteist meie praktilises keeleõpetuses. – *Eesti Keel* 5–6, 150–166.
- Muuk, Elmar 1925.** Kolmanda välte märkimisest kirjas. – *Eesti Keel* 5–6, 123–130.
- Niebaum, Hermann 2000.** *Phonetik und Phonologie, Graphetik und Graphemik des Mittelniederdeutschen*. – *Sprachgeschichte: Ein Handbuch Zur Geschichte der Deutschen Sprache und Ihrer Erforschung*. Hrsg. Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1422–1430.
- Nolcken, Nikolai von 1873.** Aabitsaraamatu sissejuhatus: Laste koolitajate õpetuseks ülespannud / N. Nolcken. Kuresaare: Ch. Assafrey.
- Polivanov 1928** = Евгений Дмитриевич Поливанов 1928. Введение в языкознание для востоковедных вузов. Ленинград: Восточный институт им. А. А. Энукиде.
- Prillop, Külli 2013.** Feet, syllables, moras and the Estonian quantity system. – *Linguistica Uralica* 49 (1), 1–29. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2013.1.01>
- Prillop, Külli 2015.** Hääliku-, silbi- ning jalavälde: ühe nähtuse mitu takku. – *Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics* 3, 169–195. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2015.6.3.07>
- Prillop, Külli 2018a.** Mida teeb moora eesti keeles? – *Keel ja Kirjandus* 5, 345–364.
- Prillop, Külli 2018b.** Varjatud muutused eesti keele prosoodilises struktuuris. – *Keel ja Kirjandus* 6, 433–452.

- Remijsen, Bert, Leoma G. Gilley 2008.** Why are three-level vowel length systems rare? Insights from Dinka (Luanyjang dialect). – *Journal of Phonetics* 36 (2), 318–344. <https://doi.org/10.1016/j.wocn.2007.09.002>
- Remijsen, Bert, Otto Gwado Ayoker, Signe Jørgensen 2019.** Ternary vowel length in Shilluk. – *Phonology* 36 (1), 91–125. <http://dx.doi.org/10.1017/S0952675719000058>
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813.** Versuch bestimmte Regeln für die ehstnische Orthographie festzusetzen. – *Beiträge I*, 107–123.
- Ross, Jaan 2005.** „Mida siis pidada eesti keelelise mõtlemise seisukohalt vältevahelduses esmaseks...“: Eesti keele uurimise jälgedest Jevgeni Polivanovi – *Akadeemia* 10, 2186–2194.
- Salveste, Nele 2011.** Variation of pitch cues in the perception of Estonian quantities. – *XXVI Fonetikaan päivät 2010*. Joensuu: University of Eastern Finland, 42–46.
- Scherr, Vera U. G. 2018.** Handbuch der lateinischen Aussprache. Klassisch, Italienisch, Deutsch, Französisch. Basel, London, New York, Praha: Bärenreiter Kassel.
- Spiekermann, Helmut 2000.** Silbenschnitt in deutschen Dialekten. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Suits, Aino 1931.** Lõnnrot'i ja Faehlmann'i kokkupuuteid ja ühiseid harrastusi. – *Eesti Kirjandus* 3, 157–169.
- Särg, Taive 2005.** The early history of Estonian speech prosody studies. – *Linguistica Uralica* XLI (2), 81–90.
- Thor Helle, Anton 1732.** Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.
- Trubetzkoy, Nikolaj 1939.** Grundzüge der Phonologie. Prague: Publié avec l'appui du Cercle Linguistique de Copenhague et du Ministère de l'Instruction Publique de la République Tchéco-Slovaque.
- Viitso, Tiit-Rein 1963.** Üks lingvistiline ahelprobleem. – *Nonaginta. Johannes Voldemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963.* (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 6.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 276–283.
- Von einem Ungenannten 1821.** Anmerkungen zu Hupels ehstnischer Sprachlehre, 2. Aufl. – *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache* XIII, 47–72.
- Weske, Michael 1872.** Untersuchungen zur vergleichenden Grammatik des finnischen Sprachstammes. Inauguraldissertation. Leipzig: Breitkopf und Härtel.
- Weske, Michael 1879.** Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis. Eesti kirjawa 1. Tartu: Schnakenburg.

- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864.** Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. St. Petersburg: Eggers et Comp.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des sciences.
- Wolf, Norbert Richard 2000.** Phonetik und Phonologie, Graphetik und Graphe-mik des Frühneuhochdeutschen. – Sprachgeschichte: Ein Handbuch Zur Geschichte der Deutschen Sprache und Ihrer Erforschung. Hrsg. Werner Besch, Anne Betten, Oskar Reichmann, Stefan Sonderegger. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1527–1542.

Kurzer, langer und überlanger Laut in der Geschichte der estnischen Schriftsprache

KÜLLI PRILLOP

Das Estnische ist bekannt für seine ternären Gegensätze. Bis zum 19. Jahrhundert konnten im Schriftbild nur lange und kurze Vokale unterschieden werden, da die estnische Rechtschreibung von Deutschen begründet wurde, die nicht glaubten, dass eine konsonantische Länge bedeutungsunterscheidend sein kann. In der modernen estnischen Rechtschreibung wird kein Unterschied zwischen langen und ultralangen Lauten gemacht (außer bei Klusilen), und auf Grundlage universeller phonologischer Theorien wurde versucht zu behaupten, dass ternäre Längenkontraste in Sprachen unmöglich sind. Dessen ungeachtet wurden neue Sprachen entdeckt, in denen zumindest die Vokale kurz, lang oder überlang sein können.

Keywords: phonology, phonetics, Estonian, German, quantity, overlength

Küllli Prillop
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kulli.prillop@ut.ee

PÕHIKOOLI I ASTME ÕPILASTE VALMISOLEK JA SUUTLIKKUS TEHA EMAKEELE E-TASEMETÖÖD¹

HELIN PUKSAND, ANNE UUSEN

Annotatsioon. Eesti elukestva õppe strateegia 2020 (HTM 2014) näeb ette Eesti haridussüsteemi ülemineku üldisele e-hindamisele kõikides kooliastmetes. Selles kontekstis antakse artiklis ülevaade 2019. aasta oktoobris korraldatud e-tasemetöö katsetusest põhikooli I astmes (N = 249), tehes esialgse tulemuste analüüsi põhjal oletusi selle kohta, milline on selles vanuses õpilaste suutlikkus üleminekuks emakeeleoskuse e-hindamisele. Artiklis esitatakse ka ülevaade ülesannete tüüpidest, mis katsetesti tulemuste põhjal osutusid kõige sobilikumaks ja jõukohasemaks, pidades muu hulgas silmas õpilaste oletatavat digipädevust. Analüüsi tulemused näitavad, et põhikooli I astme õpilased saavad e-testi tegemisega hakkama rahuldavalt. Mõnevõrra üllatuslikult selgus, et 3. ja 4. klassi õpilaste tulemused on üsna võrdsed. Kõige lihtsamaks osutusid valikvastustega häälikuõige kirja-ülesanne ja ilukirjandusteksti kuulamise ülesanne, kõige raskemaks aga õige sõnavormi lünkülesanne. Ülesannete keskmine lahendusprotsent (60,4%) lubab järeldada, et üleminek e-hindamisele põhikooli I astmes on teatud tingimustel võimalik, eriti kui katseülesannete analüüsist lähtudes koostada selleks sobilikud ja õpilaste digipädevuse taset arvestavad ülesanded.

Võtmesõnad: e-hindamine, e-tasemetöö, e-test, kujundav hindamine

1. Sissejuhatus

Kooliharidus peab andma aluse õpilaste toimetulekule igapäevaelus, et noored saaksid pärast lõpetamist osaleda edukalt tööturul ja ühiskondlikus elus ning neil oleks võimalus jätkata õppimist kogu elu. Seetõttu on põhikooli riiklikus õppekavas (PRÕK 2011) seatud eesmärgiks arendada peale valdkonnapädevuste ka üldpädevusi.

¹ Artikli valmimist on toetanud SA Innove projekti LHVEE18267 „Keele ja kirjanduse valdkonna oskustasemete e-hindamise süsteemi arendamine“ kaudu.

Tehnika areng on sellel sajandil olnud väga kiire ja ilma digivahenditeta ei kujuta inimesed enam oma elu ettegi. Seetõttu on Eesti elukestva õppe strateegia 2020 (HTM 2014) üks eesmärgi ka Eesti haridussüsteemi üleminek e-hindamisele. Et see oleks mõeldav ja võimalik, on põhikooli riiklikusse õppekavasse (PRÕK 2011) lisatud alates 2014. aastast ka digipädevuse nõue (VV 2014). Siit võiks järeldada, et nendel õpilastel, kes on kooli läinud viimase kuue aasta jooksul, on arendatud peale ainepädevuse ka digipädevust ning digivahendid on nende igapäevased kaaslased kooliski. See tähendab, et e-hindamine võiks olla igati mõistlik. Siiski ei leia põhikooli riiklikust õppekavast ühtki I kooliastme eesti keele õpitulemust, mis oleks seotud digivahendite kasutamisega (vt PRÕK 2011, lisa 1), kuna ainekava ei ole pärast 2014. aastat muudetud.

2014. aastal alustati eesti keele e-tasemetööde katsetamisega II kooliastmes. Katsetööde analüüs lubas jätkata nii e-tasemetööde kui ka e-eksamite arendamist. Alates 2016. aastast tehaksegi kõiki II kooliastme tasemetöid elektrooniliselt. Seevastu I kooliastmes on eesti keele emakeelena tasemetööd seniajani toimunud paberil. Kuni siinses artiklis kirjeldatud katsetuseni ei ole emakeele e-teste I kooliastmes teha proovitud. Arvatavasti on põhjuseks õigustatud arvamus, et I astme õpilastel ei ole e-tasemetöö sooritamiseks veel piisavat digipädevust.

Eelnevast lähtudes seati uurimuse eesmärgiks teada saada, kuidas I kooliastme õpilased sooritavad e-ülesandeid. Eesmärgi täitmiseks otsiti vastuseid järgmistele uurimisküsimustele.

1. Mis ülesandetüübid on e-testis kasutamiseks sobivaimad ja õpilastele jõukohaseimad, mõeldes õpilaste võimalikele digipädevustele?
2. Missugune on I kooliastme õpilaste digipädevus nende endi hinnangul?

2. E-hindamise põhimõtte, eelised ja probleemid

Üldhariduskoolis kasutatakse hindamist, et toetada õppimist, selgitada välja, kas õpitulemused on omandatud, ja hinnata õppekava (van der Vleuten jt 2015). Hindamise tähtsaim eesmärk on anda tagasisidet nii õpilasele kui ka õpetajale, et õppimine muutuks tõhusamaks, püsivamaks ja emotsionaalselt rahuldust pakkuvamaks (Jürimäe jt 2014: 56). E-hindamisega saab arvutit kasutada nii kokkuvõtlikuks, kujundavaks kui ka

diagnoosivaks hindamiseks (Jordan 2013). Seejuures võib e-hindamine olla eri vormis, nagu näiteks lihtsalt pabertestide digiteeritud versioonid või veebitestid, mis sisaldavad valikvastustega ja probleemilahendusoskuse hindamist võimaldavaid ülesandeid. Üldises mõttes tähendab e-hindamine hindamise toetamist arvuti abil, näiteks kasutades veebipõhiseid hindamisvahendeid (Alruwais jt 2018).

Enamik uurijaid (vt nt Reju, Adesina 2009: 4) on jõudnud arvamusele, et e-hindamine peaks otsast lõpuni toimuma elektrooniliselt, alustades ülesannete koostamisest ja nende esitamisest õpilastele ning lõpetades vastuste hindamise ja tulemuste analüüsiga. Tegelikult seab see aga e-hindamisele suuri piiranguid, kuna avatud vastustega küsimusi ja muid kirjutamisülesandeid ei ole vähemalt eesti keeles veel võimalik arvutiga hinnata.

Et digipöörde raames koostatavate e-testide ja/või e-tasemetööde kaudu hinnatavate aspektide hulk on suur, eriti keele ja kirjanduse valdkonnas, siis pole vähemalt esialgu võimalik e-teste koostada selliselt, et kõik aspektid ja ülesanded oleksid arvutihinnatavad. Näiteks ei saa õpilaste vabavastustega kirjutistes kirjutamisoskuse taseme määramiseks vajalikke aspekte arvutiga hinnata, vaid seda peavad tegema endiselt selleks koolitatud õpetajad, nagu ka põhjendamist nõudvate küsimuste korral.

Eri kirjandusallikates on esile toodud e-hindamise eeliseid õpilaste, õpetajate, institutsioonide ja hariduslike eesmärkide vaatenurgast. Õpilased peavad e-hindamise üheks oluliseks eeliseks kasutusmugavust ja huvitavat testikeskkonda, mida saab kergesti ja kiirelt kasutada (kui keskkond on tuttav). E-hindamine pakub või vähemalt peaks pakkuma ka kohest tagasisidet, mis motiveerib õppimist tõhustama. (Gilbert jt 2011: 9–10) Olenevalt e-hindamise eesmärgist, mis on riiklikul tasandil kokku lepitud, on eeliseks seegi, et põhimõtteliselt võiks õpilased e-teste teha määratud ajavahemiku jooksul kus ja millal iganes, mis teeb eksamite ja/või tasemetööde sooritamise paindlikumaks ja pingevabamaks. Erinevalt õpilastest on õpetajad nimetanud eelistena peamiselt aja kokkuhoidu, aga ka seda, et e-hindamine aitab muuta tagasisidet kvaliteetsemaks, sest see võimaldab jälgida õpilaste edenemist ajas ning teha õigel ajal kindlaks lüngad teadmistes (Alruwais jt 2018). Seevastu hariduslike eesmärkide seisukohast tõstetakse e-hindamise eelisena esile võimalust luua selliseid ülesandeid, mis paberil ei ole võimalikud või mis võimaldavad esitada informatsiooni lihtsalt ja kiiresti. See omakorda toetab teist laadi või uute

hariduslike eesmärkide püstitamise ja täitmise võimalust. (Jordan 2013; Kyllonen 2009)

Üldisel üleminekul e-hindamisele tuleb arvestada mitme olulise kitsaskohaga. Olulisimaks neist on õpilaste vähesed arvuti kasutamise kogemused ja oskused (Alruwais jt 2018). Näiteks on Backes ja Cowan (2019) võrrelnud õpilaste tulemusi paber- ja e-testide sooritamisel. Uuringust selgus, et inglise keele e-testide tulemused olid oluliselt halvemad kui pabertestide omad, eriti siis, kui teste tehti esimest korda. Järgmisel korral testitulemuste vahe vähenes. (Backes, Cowan 2019) Seega peaks enne e-hindamise üldist rakendamist kindlaks tegema õpilaste arvuti kasutamise oskuse taseme ehk digipädevuse. Samuti tuleks õpilastele võimaldada testimiskeskonnaga sarnases keskkonnas ülesannete/testide tegemist piisavalt harjutada ehk testimiskeskond peab olema neile tuttav.

Kuna õpilaste digipädevust ei ole Eestis varem kontrollitud, oligi (ja on) eesti keele e-testide katsetamise eel kõige suuremateks murekohtadeks just I astme õpilaste valmisolek ja suutlikkus teha e-tasemetööd, seda enam, et tekstilooma osa eeldas (ja eeldab edaspidigi) teksti kirjutamist arvutiga. Põhikooli I astme õpilaste puhul ei saa ka kindel olla, et neil on Hariduse Infotehnoloogia Sihtasutuse ja SA Innove hallatavas eksamite infosüsteemis EIS tegutsemiseks vajalikud kogemused olemas.

Teise olulise kitsaskohana on eri uurijad toonud esile, et vabu vastuseid (seletamine, kirjeldamine, põhjendamine jms) sisaldavate ülesannete ja/või küsimuste hindamine on problemaatiline. See nõuab katsetestides arvuti ja inimeste hinnangute korrelatsiooni võrdlemist ning kahe (inim)hindaja hinnete, punktide või arvamuste võrdlemist (Ridgway jt 2004: 5–6). Nende võrdluste põhjal saab koostada vabade vastuste hindamise alused ning püüda kodeerida vastused selliselt, et võimalikult palju saaks lasta arvutil hinnata. Artiklis kirjeldatud e-hindamise katses hindasid kõiki õpilaste kirjutatud tekste õpetajad e-keskkonnas (EIS) oleva hindamisjuhendi alusel.

Eeltoodule lisaks tuleb arvestada tehniliste probleemidega. Kui korraga teevad e-testi kõik ühe vanuseastme õpilased, siis võib server kokku joosta, internet võib muutuda aeglaseks või isegi kaduda (Kyllonen, 2009). E-testide puhul tuleb arvestada ka petmise võimalusega (Dawson, 2016).

Et kontrollida eespool nimetatud eeliste kehtivust ja probleemide olemasolu põhikooli I astme õpilaste seisukohast ning selgitada välja neile võimetekohaste ülesannete tüübid, katsetati e-testi põhikooli I astme õpilastega. Alljärgnevalt antakse ülevaade katsest ja selle tulemustest.

3. Materjal ja meetod

Esmalt koostati e-tasemetöö, mis koosnes kahest osast. Esimeses osas oli kaks tekstiloomesülesannet ning teises osas kolm lugemis-, kaks kuulamis- ja kaks õigekeelsusülesannet. Ülesanded koostasid I kooliastme õpetajad ja need sisestati eksamiinfosüsteemi EIS. Kõiki ülesandeid eeltestiti ning pärast eeltestimist korrigeeriti.

E-tasemetöö esimene osa koosnes kahest ülesandest: kirjaliku suhtluse ja jutustava teksti kirjutamise ülesandest, mida hindas hindamisjuhendi järgi kaks hindajat.

- Kirjaliku suhtluse ülesandes (1.1) pidi õpilane kirjutama sõbrale e-kirja, milles tal tuli kutsuda sõber AHHA-keskuse töötuppa.
- Jutustava teksti kirjutamise ülesandes (1.2) pidi õpilane kirjutama neljast pildist koosneva seeria järgi 70-sõnalise jutustava teksti.

Teine osa koosnes seitsmest arvutihinnatavast ülesandest.

- Esimeses lugemisülesandes (2.1) kasutati kahe valikvastusega (õige-vale) ülesannet, milles tuli e-kirja põhjal otsustada väidete õigsuse üle.
- Teises lugemisülesandes (2.2) kontrolliti kuulutuse mõistmist, kasutades kombineeritud ülesannet: kahe valikvastusega (õige-vale) ülesannet ja sobitusülesannet, milles tuli ühendada sõna ja tähendus.
- Kolmas lugemisülesanne (2.3) oli kaardi lugemise ülesanne, milles õpilane pidi kirjelduse järgi märkima kaardile teekonna.
- Neljas ja viies olid kuulamisülesanded (2.4 ja 2.5): aimeteksti kuulamise ülesandes kasutati kolme valikvastusega ülesannet, ilukirjandusteksti kuulamise ülesandes kahe valikvastusega (õige-vale) ülesannet.
- Kuues ja seitsmes ülesanne (2.6 ja 2.7) olid õigekeelsuse kohta: esimeses ülesandes kasutati valikvastustega lünkteksti, millega kontrolliti häälikuõigekirjaoskust, teises ülesandes aga avatud lüngaga ülesannet, millega kontrolliti sõnamoodustusoskust.

Pärast e-tasemetööd täitsid õpilased tagasisideküsimustiku, milles nad andsid hinnangu tasemetööle ja oma digivahendite kasutamise sagedusele.

Tasemetööd katsetati 7.–11. oktoobril 2019. aastal. Õpilastel oli kummagi tasemetöö osa tegemiseks aega 60 minutit. Kahe osa vahel oli vaheaeg, tasemetöö osi võis teha ka eri päevadel. Tasemetöö katsetusel

osales kuuest koolist 249 õpilast, kellest 50,6% olid poisid ja 49,4% tüdrukud. 66,3% oli 3. klassi õpilased ja 33,7% 4. klassi õpilased.

E-tasemetöö analüüsimisel võeti arvesse ülesande keskmist tulemust, Cronbachi alfat ja näitajat Rir. Cronbachi alfa mõõdab ülesannete reliaablust ja näitab üksikküsimuste korrelatsiooni ülesande sees. Kui Cronbachi alfa jääb alla 0,7, siis ei ole üksikküsimused/-ülesanded hästi sõnastatud, mistõttu võib olla vastustes palju juhuslikkust. Korrelatsioonikordaja Rir mõõdab ülesande punktide korrelatsiooni ülejäänud ülesannete kogutulemusega ja näitab küsimuse/ülesande eristusjõudu.

4. I kooliastme e-tasemetööd ja õpilaste digipädevus

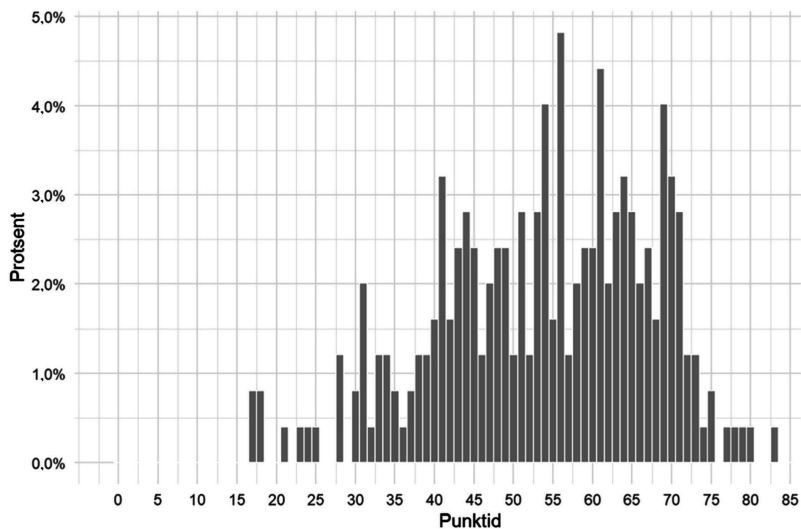
Põhikooli I astme õpilaste emakeele e-tasemetööde katsetuse tulemuste analüüs ja sellel põhinev e-testi arendus jätkuvad kuni mõistliku ning töötava variandi valmimiseni või e-hindamisele ülemineku tähtajani. Järgnevalt kirjeldatakse esmase analüüsi tulemusi.

4.1. I kooliastme e-ülesannete analüüs

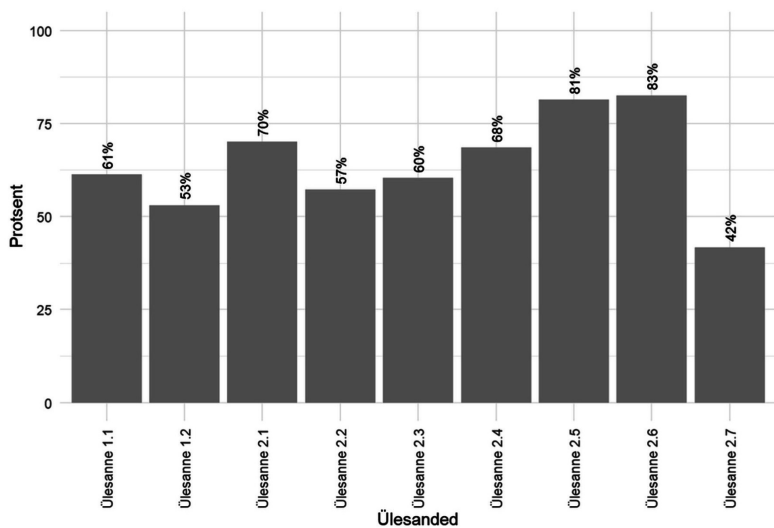
Tasemetöö eest võis saada kokku 89 punkti. Kõigi õpilaste keskmine tulemus oli 60,4% (53,8 punkti), standardhälve oli 13,6. Õpilaste soorituse jaotust illustreerib joonis 1. Kuna tasemetöö on kriteeriumtest, siis on selle eesmärk välja selgitada, kuidas õpilased on omandanud kooliastme õpitulemused. Seega võiks tasemetöö keskmine tulemus olla pigem kõrgem, kuid katsetatud tasemetöö keskmine tulemus näitab, et tasemetöö on pigem keskmise raskusastmega. Tüdrukud sooritasid testi oluliselt paremini kui poisid: tüdrukute keskmine tulemus oli 63,4%, poistel 57,5%. Klasside võrdluses testi tulemustes statistilist erinevust ei olnud: 3. klassi õpilaste keskmine tulemus oli 60,2%, 4. klassi õpilastel 60,8%.

Ülesannete keskmine tulemus jääb vahemikku 42–83% (vt joonis 2). Kõige lihtsamaks osutusid valikvastustega häälikuõige kirjaülesanne (ül 2.6 – 83%) ja ilukirjandusteksti kuulamise ülesanne (ül 2.5 – 81%), kõige raskemaks õige sõnavormi lünkülesanne (ül 2.7 – 42%). Suhteliselt madal oli ka pildiseeria ülesande tulemus (ül 1.2 – 53%), mis võis olla tingitud õpilaste kehvast arvuti kasutamise oskusest.

Ülesannete korrelatsioon kogutulemusega (Rit) on võrdlemisi tugev (vt tabel 1), vaid kahe ülesande korrelatsioon oli keskmine: e-kirja lugemise

Joonis 1. E-tasemetöö tulemused

Joonis 2. Ülesannete keskmised tulemused protsentides

ülesandel (ül 2.1) 0,4 ja ilukirjandusteksti kuulamise ülesandel (ül 2.5) 0,44. Mõlemal juhul kasutati kahe valikvastusega (õige-vale) ülesannet. Sellest võib järeldada, et see ülesandetüüp ei ole tasemetöö jaoks kõige sobilikum. Ülejäänud ülesannete korrelatsioonid jäävad vahemikku 0,59–0,66.

Tabel 1. Ülesannete statistilised andmed

Ülesanne	Min	Keskmine	Max	Standardhälve	Rit	Rir
1.1	0	61	15,5	2,7	0,59	0,44
1.2	0	53	12	2,0	0,62	0,51
2.1	1	70	8	1,1	0,40	0,32
2.2	0,5	57	6	1,1	0,61	0,55
2.3	0	60	12	3,0	0,66	0,49
2.4	1	68	7	1,6	0,65	0,57
2.5	0	81	8	1,3	0,44	0,35
2.6	3	83	10	1,5	0,61	0,53
2.7	0	42	10	3,2	0,63	0,44

Korrelatsioonikordaja Rir jäi vahemikku 0,32–0,57. Kõige väiksema eristusjõuga olid õige-vale vastusega ülesanded: e-kirja lugemise ülesanne (ül 2.1 – Rir = 0,32) ja ilukirjandusteksti kuulamise ülesanne (ül 2.5 – Rir = 0,35), mis olid keskmise või pigem kergema raskusastmega ülesanded (vastavalt 70% ja 81%). Kõige paremini eristasid õpilasi valikvastustega aimeteksti kuulamise ülesanne (ül 2.4 – Rir = 0,57); meediateksti lugemise ülesanne (ül 2.2 – Rir = 0,55), milles oli nii õige-vale vastusega ülesanne kui ka sõna ja tähenduse ühendamise ülesanne; valikvastustega häälikuõigekirjaülesanne (ül 2.6 – Rir = 0,53) ning pildiseeria järgi kirjutamise ülesanne (ül 1.2 – Rir = 0,51).

Ülesannete sisemine reliaablus oli suur (üle 0,7) kahel ülesandel: valikvastustega häälikuõigekirjaülesandel (ül 2.6 – 0,76) ja õige sõnavormi lünkülesandel (ül 2.7 – 0,87). Cronbahi alfa oli 0 kaardi lugemise ülesandel (ül 2.3), kuna arvuti on arvanud kaardile märkimise üheks vastuseks, kuigi õpilased pidid ülesande lahendamiseks tegema 12 otsust. Väga väike oli reliaablus ka e-kirja lugemise ülesandel (ül 2.1 – 0,16).

Õpilaste arvates olid ülesanded keskmise raskusastmega – nii arvas 57,1% õpilastest. 27,3% õpilaste arvates olid ülesanded jõukohased ja

11,4% arvates rasked. Ülesanded muudab õpilaste jaoks raskemaks see, kui nad ei ole seda tüüpi ülesandeid varem teinud: 44,5% õpilastest väitiski, et nad ei ole sarnaseid ülesandeid teinud, ja 43,7% õpilastest väitis, et nad on sarnaseid ülesandeid teinud mõnikord. Sageli on sarnaseid ülesandeid teinud oma sõnul 9,0% õpilastest. Kuna ülesanded meenutavad oma tüübilt paberõppevara ülesandeid, siis viitavad õpilaste vastused sellele, et nad ei ole selliseid ülesandeid teinud arvutiga.

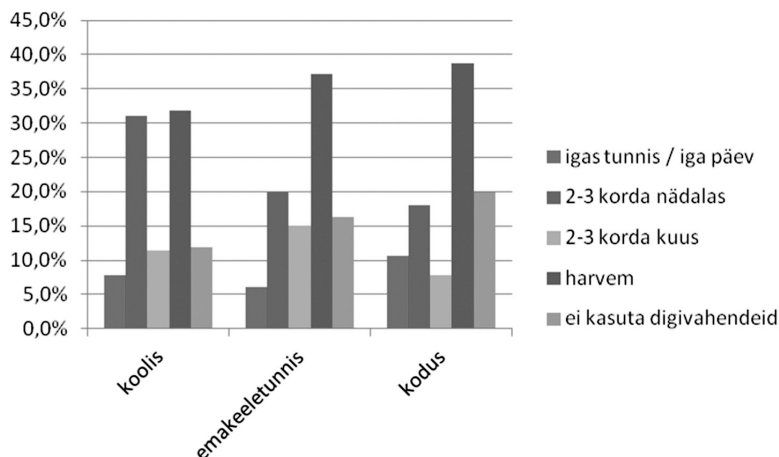
4.2. I kooliastme õpilaste digipädevus õpilaste endi hinnangul

Põhikooli I astme õpilaste digipädevuse kohta saab teha järeldusi vaid tagasisideküsimustiku põhjal, kuna eraldi seda ei uuritud.

Õpilased kasutavad endi sõnul erisuguseid digivahendeid. Kõige enam kasutatakse nutitelefonid (38,7% vastajatest), selle järgneb lauaarvuti (20,9%). Süle- ja tahvelarvutit kasutavad I astme õpilased peaaegu võrdselt (vastavalt 17,3% ja 17,0%). Lugerit kasutatakse aga vähem – seda teeb vaid 2,5% õpilastest. 3,6% õpilastest aga väitis, et nad ei kasuta ühtki digivahendit.

Digivahendite kasutamise aeg varieerub päris palju: 36,3% õpilastest väitis, et kasutab digivahendeid iga päev 1–2 tundi, ja 27,8%, et alla 1 tunni. Seevastu 2–3 tundi kasutab digivahendeid 13,5%, 3–4 tundi 6,1% ja üle 4 tunni 9,8% vastanud õpilastest. Siin tuleb muidugi mees pidada, et kasutamisaega ei ole mõõdetud, vaid vastused on antud õpilaste endi hinnangul.

Põhikooli riiklikus õppekavas (PRÕK 2011) on alates 2014. aastast kirjas ka digipädevus, mistõttu võiks eeldada, et digivahendeid kasutatakse õppimiseks juba alates I kooliastmest. Seetõttu tahtsime teada, kui sageli kasutavad õpilased digivahendeid õppimiseks koolis, emakeeletunnis ja kodus. Jooniselt 3 on näha, et digivahendeid kasutatakse õppimiseks suhteliselt harva: harvem kui 2–3 korda kuus kasutab koolis 31,8%, emakeeletunnis 37,1% ja kodus 38,8% õpilastest. Digivahendeid ei kasuta koolis 11,8%, emakeeletunnis 16,3% ja kodus 19,2% õpilastest. Sageli (igas tunnis või 2–3 korda nädalas) kasutab digivahendeid koolis 38,8%, emakeeletunnis 25,7% ja kodus 28,5% õpilastest. Siit järeldub, et umbes 44% õpilastest võib e-testide tegemisel hätta jääda, kuna nad ei kasuta arvutit sarnases olukorras.

Joonis 3. Digivahendite kasutamine õppimisel õpilaste hinnangul

Tahtsime ka teada, kuidas eelistavad õpilased kirjutada ja lugeda. 41,6% õpilastest eelistab kirjutada arvutis ja 30,6% õpilastel ei ole vahet, kas kirjutada käsitsi või arvutis. Ainult 19,6% I astme õpilastest eelistab kirjutada käsitsi. Tulemus on üpris ootuspärane, kuna käsitsi kirjutamine nõuab rohkem vaeva. Samas ei ole õpilaste digitaalse kirjutamise oskus I astme lõpus kuigi hea – e-kirja kirjutamise ülesandes said õpilased 56% ja pildiseeria järgi kirjutamise ülesandes 58% digitaalse kirjutamise oskuse maksimumpunktidest. See näitab, et õpilased saavad kirjutamisega küll hakkama, kuid teevad sageli vigu trükkimisel, unustavad panna tühikuid või ei oska teha suurt algustähte.

Pikkade tekstide lugemisel ei ole 45,7% õpilaste jaoks vahet, kas loetakse paberilt või digivahendist. Paberilt lugemist eelistab 29,4% õpilastest, digivahendist lugemist aga 20,8%. Kuna I kooliastmes veel väga pikki tekste ei loeta, siis seetõttu ilmselt ei tajutagi vahet. Samas kasutab lugerit väga vähe õpilasi, nii et tõenäoliselt ei mõelnud õpilased vastamisel raamatute lugemisele.

5. Kokkuvõte ja järeldused

Eesti elukestva õppe strateegias 2020 (HTM 2014) sätestatakse (järkjärgult) üleminek e-hindamisele alates 2021. aastast, seda ka põhikooli I astmes. Et e-tasemetöödega edukalt hakkama saada, peab õpilaste digipädevus olema vajalikul tasemel: nad peavad olema saanud piisavalt harjutada tegutsemist testikeskkonnas ning neil peab olema küllaltki hea arvutiga kirjutamise oskus.

Keele ja kirjanduse valdkonnas e-tasemetööde katsetamise tulemusena soovitigi muu hulgas saada esmased andmed selle kohta, kas ja mis ülesannete lahendamiseks EISI (või muus) e-keskkonnas on õpilased põhikooli I astme lõpus valmis ning võimelised. Seda infot omamata pole selles vanuses õpilastega võimalik üldisele e-hindamisele üle minna, sest riiklikus õppekavas ei ole sätestatud konkreetselt, mis tasemel peab 3. klassi lõpetanud õpilaste digipädevus olema. On vaid üldiselt kirjas, et „põhikooli I astme õpilane oskab kasutada lihtsamaid arvutiprogramme ning kodus ja koolis kasutatavaid tehnilisi seadmeid“ (PRÕK, 2011), mis ei ole e-testimist silmas pidades eriti nõudlik eesmärk.

I kooliastme eesti keele katsetesti ülesanded olid enamikule õpilastest jõukohased. Samuti olid ülesanded eristusjõulised, kuid edaspidi tuleb üle vaadata väikese eristusjõuga küsimused ja väikese reliaablusega ülesanded ning arvestada uute ülesannete tegemisel nende kitsaskohtadega. Samuti tuli e-testi analüüsist välja, et kahe valikvastusega (õige-vale) ülesanded ei ole eristusjõulised ja on väikese reliaablusega, mistõttu tuleks järgmiste tööde koostamisel selliseid ülesandeid vältida või kombineerida koos teist tüüpi ülesannetega.

E-tasemetöö analüüsi põhjal võime järeldada, et õpilaste arvutioskused on e-ülesannete tegemiseks piisavad, kuna enamik õpilasi kasutab digivahendeid päevas rohkem kui ühe tunni. Samas kasutatakse digivahenditest kõige rohkem nutitelefoni, mis ei anna neile digitaalse kirjutamise oskuse mõttes eelist. Mõtlemiskohaks ongi digipädevuse arendamine koolis. Kuigi juba kuus aastat on digipädevus põhikooli riiklikus õppekavas, siis 44% e-tasemetööd teinud õpilastest kasutab digivahendeid koolis õppimiseks harva või ei kasuta neid üldse. Kodus õppimisel kasutatakse digivahendeid veelgi vähem (57,8%).

Kokkuvõtteks võib öelda, et enne kui I kooliastme õpilased lähevad üle e-tasemetööle, tuleks pöörata suuremat tähelepanu digivahendite

kasutamisele. Samas võib muutus toimuda ka vastupidi: kui tulevad e-tasemetööd, hakkavad õpetajad oma tundides ka rohkem digivahendeid kasutama. Keskmise lahendusprotsent (60,4%) annab aluse arvata, et üleminek e-hindamisele põhikooli I astmes on mõeldav, seda eriti siis, kui koostada selleks sobilikud ja õpilaste digipädevuse taset arvestavad ülesanded.

Kirjandus

- Alruwais, Nuha, Gary Wills, Mike Wald 2018.** Advantages and challenges of using e-assessment. – *International Journal of Information and Education Technology* 8(1), 34–37. doi: 10.18178/ijiet.2018.8.1.1008
- Backes, Ben, James Cowan 2019.** Is the pen mightier than the keyboard? The effect of online testing on measured student achievement. – *Economics of Education Review* 68, 89–103. <https://doi.org/10.1016/j.econedu-rev.2018.12.007>
- Dawson, Phillip 2016.** Five ways to hack and cheat with bring-your-own-device electronic examinations. – *British Journal of Educational Technology* 47 (4), 592–600. <https://doi.org/10.1111/bjet.12246>
- Gilbert, Lester, Denise Whitelock, Veronica Gale 2011.** Synthesis report on assessment and feedback with technology enhancement. University of Southampton. <https://eprints.soton.ac.uk/273221/> (25.10.2019).
- HTM = Haridus- ja Teadusministeerium 2014.** Eesti elukestva õppe strateegia 2020. <https://www.hm.ee/sites/default/files/strateegia2020.pdf> (25.10.2019).
- Jordan, Sally 2013.** E-assessment: Past, present and future. – *New Directions* 9 (1), 87–106. <http://dx.doi.org/10.11120/ndir.2013.00009>
- Jürimäe, Maria, Anita Kärner, Leelo Tiisvelt 2014.** Kujundav hindamine kui õppimist toetav hindamine. Tartu: Eesti Ülikoolide Kirjastus.
- Kyllonen, Patrick C. 2009.** New constructs, methods, & directions for computer-based assessment. – *The Transition to Computer-Based Assessment: New Approaches to Skills Assessment and Implications for Large-Scale Testing*. Ed. by Friedrich Scheuermann, Julius Björnsson. Luxembourg: OPOCE/OOPEC, 151–156.
- PRÕK = Põhikooli riiklik õppekava, 2011.** – Riigi Teataja, RT I 14.01.2011, 1. <https://www.riigiteataja.ee/akt/114022018008> (10.11.2019).
- Ridgway, Jim, Sean McCusker, Daniel Pead 2004.** Literature Review of e-Assessment. Bristol: Futurelab.
- Reju, Sanday, Aedwale Adesina 2009.** Fundamentals of on-line examinations. – Presented at a Training Workshop for Academic Staff on On-line

Examination System in National Open University of Nigeria, at the Model Study Centre Computer Laboratory.

VV 2014 = Vabariigi Valitsuse 6. jaanuari 2011. a määruse nr 1 „Põhikooli riiklik õppekava“ ja Vabariigi Valitsuse 6. jaanuari 2011. a määruse nr 2 „Gümnaasiumi riiklik õppekava“ muutmine, 2014. – Riigi Teataja, RT I, 29.08.2014, 18. <https://www.riigiteataja.ee/akt/129082014018> (10.11.2019).

Vleuten, Cees P. van der, Lambert W. T. Schuwirth, Erik W. Driessen, Marjan J. B. Govaerts, Silvia Heeneman 2015. Twelve tips for programmatic assessment. – Medical Teacher 37 (7), 641–646. <https://doi.org/10.3109/0142159X.2014.973388>

Inclination and capacity of primary school students to take an e-assessment of native language skills

HELIN PUKSAND, ANNE UUSEN

This article gives an overview of a low-stake standardised test pilot study completed at primary school level (N = 249) in October 2019. The pilot study was undertaken as part of the Estonian Lifelong Learning Strategy 2020 (HTM 2014), which prescribes transitioning all general assessments on each education level in Estonia to a digital format. The article presents suggestions for the transition based on the preliminary analysis of the pilot study as well as an overview of the types of assignments that proved to be efficient considering the students' digital capabilities among other things.

The results show that the first stage students of basic school did a good job of taking the e-test. Somewhat surprisingly, the results of the 3rd and 4th grade students were quite similar. The easiest task was spelling with multiple-choice answers and listening to fiction, the most difficult task was to fill the gap with the correct word form.

The average score (60.4%) indicates that the transition to e-assessment at the elementary level of primary school is feasible under certain conditions, especially when the results of the pilot study and the students' digital literacy levels are taken into account.

Keywords: e-assessment, standard-determining test, e-test, formative assessment

Helin Puksand
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
helin.puksand@ut.ee

Anne Uusen
haridusteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
anne.uusen@tlu.ee

ANALÜÜTILISTE JA SÜNTEETILISTE KOHATARINDITE VAHEKORD 17.–18. SAJANDI PÕHJAEESTI KIRJAKEELES¹

LIINA PÄRISMAA

Annotatsioon. Artikli eesmärk on välja selgitada muutused kohatähenduse väljendamisel 17.–18. sajandi jooksul, lähtudes tarindite analüütilisusest-süntheetilisusest. Vaadeldakse kaassõnade ja käändevormide suhet kohatähenduse väljendamisel põhjaeesti kirjakeele kiriklikes tekstides, keskendudes substantiividega *mägi, tee, linn, haud, meri, Jeruusalemm, süda, taevas, raamat, kõrb* ja *maa* moodustatud kohatarinditele. Eritähelepanu on 17. sajandi keskpaiga uuendusmeelse kirjamehe Christoph Blume vormikasutusel. Materjal pärineb Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpustest ja Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolisest konkordantsist. Uurimistulemused näitavad 17. sajandi lõpukümnenditel alanud kirjakeele reformist alates süntheetiliste kohatarindite osakaalu suurenemist ja analüütiliste oma vähenemist. Sõnuti kalduvad süntheetilise kohatähenduse väljendamise poole üheteistkümnest substantiivist kaheksaga moodustatud konstruktsioonid. Christoph Blume eelistab oma teostes analüütilisi kohatarindeid, kuid süntheetiliste kohatarindite kasutuselevõtmisel ilmneb tema tekstides riimilise sobivuse taotlus.

Võtmesõnad: vana kirjakeel, morfosüntaks, kohakaassõnad, kohakäänded, eesti keel

Sissejuhatus

Siinne artikkel moodustab ühe osa ulatuslikumast uurimusest, mille eesmärk on täpsustada eri tüüpi morfosüntaktiliste nähtuste põhjal 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeele kujunemise dünaamikat ja kirjeldada saadud tulemuste alusel ajastu keele üldpilti. Käsitluses keskendutakse

¹ Artikli valmimist on toetanud Euroopa Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (projekt PRG341).

kaassõnade ja käändevormide suhtele kohatähenduse väljendamisel. Materjali allikas on 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeele tekstid.

17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeel oli mõjutatud saksa keelest ja selles leidis mitmeid saksapärasusi, nt *saama*-tulevik, *mitte*-eitus, saksapärase artiklikasutus (Metslang 1994: 542; Habicht 2001: 32; Pärismaa 2018). Ka kaassõnade eelistamist käändevormidele on peetud saksapäraseks nähtuseks (vt nt Aavik 1936: 92; Palmeos 1985: 15, 21; Ziegelmann, Winkler 2006: 57). 17. sajandi lõpukümnenditel hakati aga põhjaeesti kirjakeelt uuendama (Ross 2013: 212), mille tulemusena vähenesid saksaeeskuju-lised jooned (nt *saama*-tulevik) ja sagenesid eesti keelele omased jooned, nt taandus *mitte*-eitus ja esile tõusis *ei*-eitus, vähehaaval lisandus *võtma*-tulevik (vt nt Pärismaa 2018, 2019). Seega on tollane aeg eesti kirjakeele arengu seisukohalt huvitav ning pakub mitmekülgset uurimismaterjali, sh kohatähenduse väljendamise kohta, mille uurimine võib täpsustada 17. sajandi lõpu kirjakeele reformi kulgu.

Siinses uurimuses keskendutakse 17.–18. sajandi põhjaeesti kiriklikele tekstidele, et näha, kas samamoodi nagu siinkirjutaja varasemates morfosüntaktilisi nähtusi käsitlevates uurimustes (vt Pärismaa 2018, 2019) avaldub ka vaatlusalustes kohatarindites suundumus saksapärasuste vähenemisele. Eesmärk on välja selgitada, kas ja mil moel muutub kohatähenduse väljendamine põhjaeesti tekstides kahe sajandi jooksul. Eeldatakse, et põhjaeesti kirjakeele reformimise ajast alates suureneb vaimulikes teostes sünteetiliste vormide osakaal ja väheneb analüütiliste oma. Oletatakse ka, et varasemate tekstidega võrreldes ilmneb analüütilisi tarindeid vähem juba 17. sajandi keskpaiga autoril Christoph Blumel, kelle teostest on leitud uuenduslikke vorme (vt nt Pärismaa 2018).

Kaassõnade ja käändevormide kasutuse vahekorda eesti vanas kirja-keeles on seni käsitletud vähe. Külli Habicht ja Helle Metslang (2015) on eri etappide kirjakeele analüütilisuse ja sünteetilisuse suhte uurimisel pööranud tähelepanu ka kaassõna *peal* ja alalütleva käände vahekorrale. Nende ettekandest selgus, et eesti vanema kirjakeele ajajärgul valitsesid analüütilised tarindid, ent 19. sajandiks oli sünteetiliste tarindite osatähtsus mõnevõrra suurenenud (Habicht, Metslang 2015). Üliõpilastöodes on analüütilistele ja sünteetilistele tarinditele vähesel määral tähelepanu pööranud siinse artikli autor, kelle magistritööst ilmnnes, et erinevalt varasematest põhjaeesti autoritest kasutas Blume osa sõnadega (nt *värav*) ainult sünteetilisi asukohatarindeid (Pärismaa 2016: 41–42). Külli Habicht (vt nt 2000:

23, 51), kes on uurinud adpositsioonide grammatiseerumist, on viidanud saksa keele mõjule adpositsioonide sagedasel kasutamisel eesti vanemas kirjakeeles. Kristiina Ross (1997: 198–199) on kohakäänete kasutust Mülleri ja Stahli tekstides võrreldes leidnud kahel autoril sarnasusi, nt siht- ja asukoha väljendamine kaassõnatarindiga. Helle Metslangi jt (2017: 160) empiirilisest uurimusest komitatiivi funktsioonide kohta eri aegadel ja registrites on ilmnenu, et kui 17. sajandi I poole tekstides kasutatakse põhiliselt sõnaga *kaas* moodustatud komitatiivset adpositsioonifraasi, siis 18. sajandil juba ainult komitatiivi käändelõpuga varianti. Siinses artiklis vaadeldakse kohatähenduse (siht-, asu- või lähtekoha) paralleelset edasiandmist kaassõnade ja käändevormidega.

Artikli järgmises jaotises tutvustatakse kaassõnade ja käändevormide esitust 17.–18. sajandi põhjaeesti keelekäsitlustes. Teises osas kirjeldatakse töö uurimismeetodit ja materjali. Artikli kolmandas jaotises esitatakse uurimistulemused ja neljandas nende põhjal tehtud üldistused.

1. Kohakaassõnad ja -käänded 17. sajandi ja 18. sajandi I poole põhjaeesti keelekäsitlustes

Kohta väljendavaid kaassõnu ja käändeid käsitleti 17. sajandi ja 18. sajandi I poole põhjaeesti grammatikates erineval määral. Siinses uurimuses vaadeldavasse ajajärku jäid põhjaeesti grammatikatest neli: Heinrich Stahli „Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen“ (1637), Heinrich Gösekeni „Manuductio ad Linguam Oesthonicam“ (1660), Johann Hornungi „Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem“ (1693) ning Anton Thor Helle ja tema kaasautorite „Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ (1732).

Heinrich Stahl lähtub oma 1637. aasta keeleõpetuses „Anführung zu der Ehstnischen Sprach“ ladina keele grammatikate eeskujust (Rätsep 1987: 713–714) ja nimetab kõiki adpositsioone ladina eeskujul prepositsioonideks. Samas märgib ta, et neid võib nimetada ka postpositsioonideks, kuna enamasti need järgnevad substantiividele. Kohakaassõnadest on ta esile toonud sisekohta märkivad *sisse*, *sees* ja *seest*. (Stahl 1637: 32) Väliskohta märkivaid adpositsioone pole ta aga prepositsioonide nimekirjas esitanud. Samuti ei leidu neid adverbid käsitluse juures.

Käändeid on Stahlil grammatikas kuus (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv, ablatiiv). Eraldi osana esitab ta nimi- ja asesõnade käänamise ning omadussõnade käänamise koos nimisõnadega, millest igauhe juures on näiteid nii ainsuse- kui ka mitmusevormide kohta. Genitiiv on Stahlil vasteks tänapäeva elatiivile, nt *öhest Jummalast*, daativ on vasteks adessiivile, nt *öhel Jummalal*, ning sama käände mitmusevorm allatiivile, nt *öhelle Jummalalle*. Alaltütlev kääne märgib nii seest- kui ka alaltütlevat käänet, nt *öhest Jummalast* / *öhelt Jummalalt*. (Stahl 1637: 4–9) Illatiivi ega inessiivi Stahl käändeid käsitlevas osas pole nimetanud.

Heinrich Göseken käsitleb oma grammatikas „Manuductio ad Linguam Oesthonicam“ (1660) adpositsioone mõnevõrra põhjalikumalt kui Stahl, nt eristab ta tähelisi (st käändetunnuseid) ja sõnalisi prepositsioone, nt *ollen tallinas*, *ollen tallina sees*. Samamoodi nagu tänapäevastes käsitlustes (vt Veismann, Ereht 2017: 446) märgib ka tema, et täheline prepositsioon väljendab kohta üldisemalt ja sõnaline täpsemalt. (Göseken 1660: 71; Kingisepp jt 2010: 251) Kohakaassõnadest esinevad Gösekeni keelekäsitluses *sisse*, *sees*, *peale* ja *peal* (Göseken 1660: 42, 71–72). Adpositsioone *seest* ja *pealt* ei ole ta nimetanud, samuti pole Göseken neid esitanud adverbide loendis. Kaassõnu *seest* ja *pealt* leiduski tollastes tekstides harvem kui muid kaassõnu, nt *sisse* esineb kaassõnana vana kirjakeele korpuste (VAKK) 17. sajandi põhjaeesti tekstides 2021 korral, *seest* vaid 80 korral. Samas esitab Göseken täheliste prepositsioonide juures elatiivi tunnuse *-st*, nt *ma tulen linnast* (Göseken 1660: 72).

Käändeid on Gösekeni grammatikas nagu Stahlilgi kuus (nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv, ablatiiv) ning nende tunnused kattuvad Stahlil esitatutega. Samas käsitleb ta käändeid mõnevõrra põhjalikumalt kui Stahl, tehes märkusi selle kohta, millele lugeja peab käänamisel tähelepanu pöörama, ja loetledes mõnel juhul ka erandeid. Eraldi osana on Gösekeni grammatikas esitatud substantiivide ja pronoomenite käänamine, adjektiivide kohta on mõned näited substantiive käsitlevas osas. (Göseken 1660: 26–30, 33–36)

Erinevalt kahest varasemast keelekäsitlusest on Johann Hornungi „Grammatica Esthonica“ (1693) prepositsioonide osas esitatud kõik siinses uurimuses käsitletud sise- ja väliskohta väljendavad adpositsioonid: *sisse*, *sees*, *seest*, *peal*, *peale* ja *pealt*, nt *wanna Naene läks Ahjo päle soja* (Hornung 1693: 105–106). Samuti erineb Hornungi grammatika käänete esitus kahe varasema keelekäsitluse omast. Käändeid nimetab ta

viis: nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv ja ablatiiv, välja on ta jätnud vokatiivi. Genitiiv ei tähista enam elatiivi, vaid genitiivi, nt *Jummala*, ning daativ vastab allatiivile ja adessiivile. Ablatiiv võib märkida Hornungil nelja tänapäevast kohakäänet: elatiivi, ablatiivi, illatiivi ja inessiivi, nt *Taewast*, *Jummalasse*. (Hornung 1693: 13–14, 18)

Samamoodi nagu Hornungi grammatikas, on ka Anton Thor Helle jt keelekäsiraamatu „Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ (1732) prepositsioonide peatükis esitatud kõik kuus kohta tähistavat kaassõna: *sisse*, *sees*, *seest*, *peale*, *peal* ja *pealt*. Helle jt teoses rõhutatakse, et prepositsioonide kohta peaks ütlema *postpositioonid*, sest need paiknevad põhiliselt sõna järel. (Helle jt 1732: 59) Sama on täheldanud ka Stahl oma käsitluses (vt Stahl 1637: 32).

Erinevalt Hornungi grammatikast ning sarnaselt Stahli ja Göseni käsiraamatutega esineb Helle jt keelekäsitluses kuus käänet: nominatiiv, genitiiv, daativ, akusatiiv, vokatiiv ja ablatiiv. Lisaks toovad Helle jt välja 17 klassi jaotatud erandid. Samas, nii nagu Hornungil, vastab genitiiv ka Helle jt teoses genitiivile, daativ allatiivile ja adessiivile ning ablatiiv nii elatiivile kui ka tänapäeva ablatiivile, nt *linnarest*. (Helle jt 1732: 12–20)

2. Materjal ja meetod

Uurimuse materjal pärineb Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpustest (edaspidi: VAKK) ja Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolise konkordantsi sõnastikuosast (edaspidi: EPAK). 17. sajandi põhjaeesti aines koguti uuest VAKKist² ja Müncheni käsikirja puudutav osa EPAKist³. 18. sajandi põhjaeesti materjal on nii VAKKi uuemast kui ka varasemast versioonist⁴.

17. sajandi põhjaeesti vaimulikest teostest uuriti Georg Mülleri jutlusi (1600–1606), Heinrich Stahli teoseid „Hand- vnd Haußbuch“ I–IV (1632–1638) ja „Leyen Spiegel“ I–II (1641, 1649), Christoph Blume teoseid „Das Kleine Corpus Doctrinæ“ (1662), „Geistliche Wochen-Arbeit“ (1666) ja „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ (1667) ning Müncheni piiblitõlkekäsikirja (1694), mille autoriks peetakse Johann Hornungit

² vakk.ut.ee.

³ <http://portaal.eki.ee/piibel>.

⁴ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Kwic2/paring.htm>.

(Reila 2007: 556). 18. sajandi põhjaesti kiriklikest teostest vaadeldi 1715. aasta uut testamenti ja 1739. aasta piiblit. Viimasega neist tipnes tollane reformitud kirikukirjakeel (Ross 2009: 557).

17. sajandi I poole põhjaesti teoste puhul tehti otsing VAKKi uuema versiooni märgendatud osast, kus Georg Mülleri jutlustes on eestikeelseid sõnesid 99 160, Stahli tekstides kokku 322 195 ja Blume teostes kokku 34 954. Müncheni käsikirja maht vaadeldud 11 sõna korral on 51 297 sõnet. 1715. aasta uue testamendi ja 1739. aasta täispiibli kohta tehti uues VAKKis sõneotsing, mitte märksõnaotsing, kuna need tekstid on osaliselt märgendamata. Uue VAKKi 1715. aasta uues testamendis on eestikeelseid sõnesid 112 701 ja 1739. aasta täispiiblis 604 574. VAKKi varasemas versioonis on 1715. aasta uue testamendi sõnede arv 118 545 ja 1739. aasta täispiibli sõnede arv 159 256.⁵ Et kontrollida sünteetiliste ja analüütiliste kohatarindite kasutust edasistel ajajärkudel, tehti korpusotsing VAKKi 19. sajandi tekstidest ja korpusest etTenTen⁶, mis sisaldab tänapäevaseid eestikeelseid veebitekste, nt foorumitest või ajalehtedest.

Kokku uuriti kohatähenduse väljendamist 18 sõnal, millest lõppvalikusse jäi 11: *meri, Jeruusalemm, süda, taevas, raamat, linn, kõrb, haud, mäggi, tee ja maa*. Taustaks vaadeldi nende sõnade kõigi käändevormide ja kaassõnade suhet. Kohatähenduse väljendamist uuriti sõnade kaupa ega võetud korpustest kõigi käändevormide ja vastavate kaassõnade sagedusi, et säilitada materjali hulga piiramise kaudu selle võrreldavus. Materjali hulka oli vaja piirata, kuna 17. sajandi ja 18. sajandi I poole põhjaesti autorite tekstide maht on suur⁷ ning nende läbivaatamine oleks kujunenud väga ajamahukaks. Näiteks Stahli tekstides leidub elatiivivorme 9978 korral, 1739. aasta täispiiblis esineb *sees* 1110 korral (nii kaassõna kui ka adverbina) (VAKK). Kõigist korpustest otsingu vastuseks tulnud aines tuli läbi töötada käsitsi, et välistada teised tähendused peale kohatähenduse, nt PÕHJUS või ADRESSAAT. Üldine statistika korpuste kogumahu pealt sellist eristust teha ei võimaldaks.

Uurimusse sooviti valida sõnad, milles oleksid kohatähenduse vormid võimalikult mitmekülgsest esindatud ja mis moodustaksid kõigil või enamikul uuritavatel autoritel kohakäändevormi ja kaassõnafraasi paari, samuti võeti arvesse sagedust. Materjali kogudes ilmnes, et kõiki neid

⁵ Seisuga 25.03.2020.

⁶ keeleveeb.ee.

⁷ Vt praegusest peatükist nt Stahli tekstide või 1739. aasta täispiibli sõnede koguarvu.

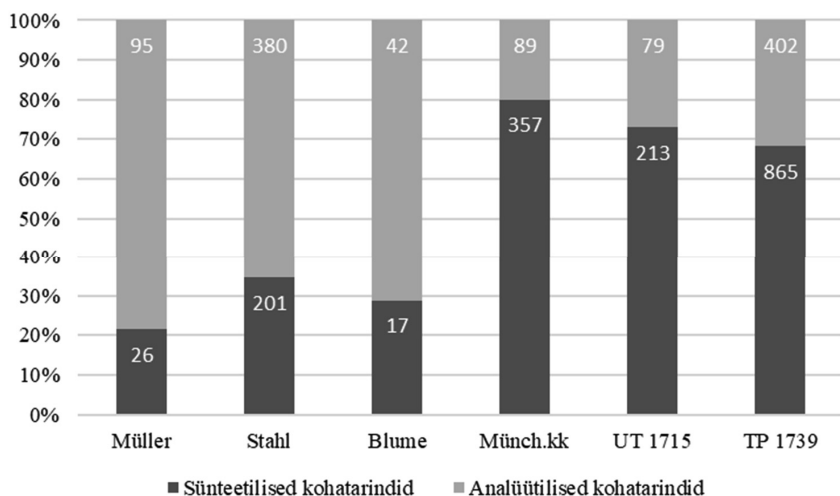
kriteeriume pole võimalik täielikult arvestada. Sõna võis küll tekstides sagedasti esineda, kuid kohatähendust väljendati sellega autori ebahütlaselt või ei kasutatud kaassõna ja käändevormi paralleelselt. Näiteks esineb siinses uurimuses vaadeldud 17.–18. sajandi põhjaesti tekstides sõna *kirik* 486 korral, kuid kolme autori peale on selle sõna elatiivivormiga antud lähtekohatähendust edasi vaid 12 korral ning mitte ühtegi korda pole selleks kasutatud adpositsiooni *seest* (VAKK). Vormivahendite võrreldamatuse tõttu ei annaks selline sõna teavet analüütiliste ja sünteetiliste tarindite vahekorra kohta. Samuti ei olnud võimalik jälgida kohatähenduse väljendamist kõigis ühe sõna käände-kaassõna paarides, kuna neid paare alati ei esinenud. Näiteks anti sõna *meri* puhul asukohatähendust edasi adpositsiooniga *peal*, kuid adessiivi selleks ei tarvitatud. Samuti ei leidunud sõnaga *meri* tarindites ühtegi ablatiivi ega adpositsiooniga *pealt* moodustatud lähtekohavormi.

Vaatlusalusest materjalist ilmnes samuti, et väliskohakäänete ja -kaassõnade abil väljendatakse kohta sisekohakäänetega võrreldes harvem. 17.–18. sajandi põhjaesti teostes neid küll tarvitatakse, kuid põhiliselt muu tähenduse kui koha väljendamiseks, nt OMAJA või KOGEJA. Nii on 17. sajandi põhjaesti tekstides viie kõige sagedamini adessiivis esinenud sõna seas pronoomen *see* ja kolm personaalpronoomenit (*mina*, *tema*, *sina*). Vormivaliku eripära võib tuleneda ka tekstiliigist: siinses uurimuses vaadeldud materjal esindab religioosseid tekste, kus kohta on väljendatud peamiselt religioossetele tekstidele omaste sõnadega, nagu *taevas* (928 esinemust), kuid vähesel määral või üldse mitte nt olmeliste sõnadega, nagu *tool* (5 esinemust) (VAKK).

Materjali käsitlemisel oli teoreetiliseks aluseks kasutuspõhine teooria. Kasutuspõhise teooria keskmes on keelekasutusjuhud, mille põhjal kujuneb kasutaja keelesüsteem ja mis seda ka edaspidi mõjutavad (Barlow, Kemmer 2000: viii; Bybee 2010: 14). Keskendumine keelekasutusele võimaldab uurimusesse haarata eri tüüpi materjali ning seega tähelepanu pöörata eri aegade keelemuutustele, avades neid paremini ka autorite tasandil (Bybee 2010: 10). Siinses uurimuses toetas kasutuspõhine teooria toimunud muutustest laiema pildi kujunemist, kuna ei keskendunud tollaste kirjameeste keeleoskusele, vaid tekstides kasutatud keelekujule.

3. Analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite vahekord

Analüütiliste ja sünteetiliste vormide suhe kohatähenduse väljendamisel uuritud 11 sõnas on näha joonisel 1. Üldise tendentsina ilmnes sünteetiliste kohatarindite kasutuse suurenemine aja jooksul. Kui 17. sajandi I poole põhjaeesti autorite Mülleri, Stahli ja Blume tekstides oli sünteetilisi kohakonstruktsioone 21–35%, siis sama sajandi lõpupoolel Müncheni käsikirjas (edaspidi joonistel: Münch.kk) juba 80%. 1715. aasta uues testamendis (edaspidi joonistel: UT 1715) ja 1739. aasta täispiiblis (edaspidi joonistel TP 1739) oli sünteetiliste kohatarindite osakaal vastavalt 73% ja 68%. Seevastu analüütiliste kohatarindite osakaal oli Mülleri jutlustes 79%, Stahli teostes 65% ja Blume töödes 71%. Müncheni käsikirjas jäi analüütiliste kohakonstruktsioonide osakaal 20% juurde, 1715. aasta uues testamendis oli see 27% ja 1739. aasta täispiiblis 32%. Kokku kasutati vaadeldud 11 sõnaga tarindites kõiki käändevorme kohatähenduse väljendamiseks 4264 korral ja kaassõnu 2941 korral. Kui võtta analüütilisuse-sünteetilisuse vahekord kokku ainult tekstis käsitletud käänete-kaassõnade põhjal, siis selgub, et sünteetilisi vorme on 1679 ja analüütilisi 1087.

Joonis 1. Analüütiliste ja sünteetiliste vormide suhe 17.–18. sajandil

Sõnuti ilmnes, et substantiivid koonduvad kahte gruppi vastavalt kohatähenduse väljendamise suundumusele: sünteetilisusele kaldus kaheksa sõna ja analüütilisusele kolm sõna. Seetõttu tutvustatakse järgmistes jaotistes uurimistulemusi nende kahe grupi alusel.

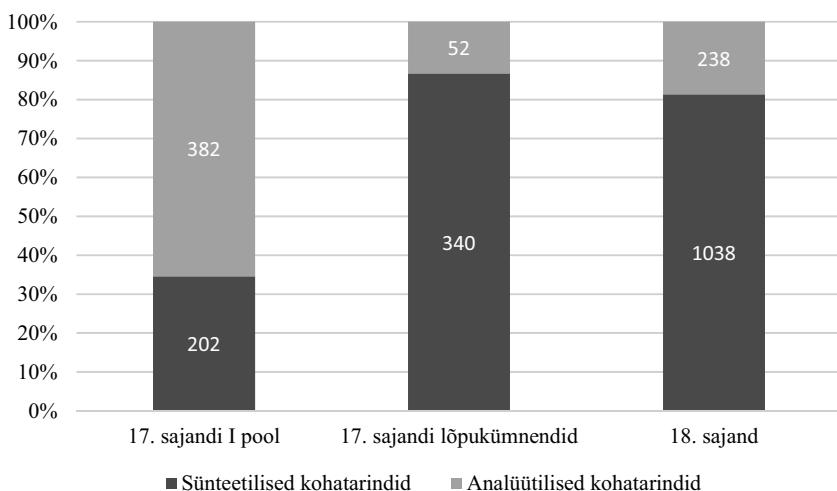
3.1. Sünteetilisusele kalduvad kohatarindid

Uurimuses vaadeldud 11 sõnast kaldus kohatähenduse väljendamisel sünteetilisusele kaheksa: *meri*, *Jeruusalemm*, *süda*, *maa*, *taevas*, *kõrb*, *raamat* ja *linn*. Sõnadega *meri*, *Jeruusalemm* ja *süda* tarindites uuriti sihtkohatähenduse samaaegset väljendamist adpositsiooniga *sisse* ja illatiiviga, sõnaga *maa* sihtkohatähenduse väljendamist adpositsiooniga *peale* ja allatiiviga ning sõnadega *taevas*, *kõrb*, *raamat* ja *linn* tarindites asukohatähenduse samaaegset väljendamist adpositsiooniga *sees* ja inessiiviga. Sise- ja väliskohakäänete ning kaassõnade vahekorra kohatähenduse väljendamisel annab ülevaate tabel 1.

Tabel 1. Sise- ja väliskohakäänete ning kaassõnade vahekord sünteetilisusele kalduvates sõnades

Sõna	Funktsioon	Kääne	Sagedus	Kaassõna	Sagedus	Kokku
meri	Sihtkoht	Illatiiv	40	sisse	19	59
		Allatiiv	1	peale	14	15
Jeruusalemm	Sihtkoht	Illatiiv	245	sisse	15	260
		Allatiiv	0	peale	4	4
süda	Sihtkoht	Illatiiv	71	sisse	108	179
		Allatiiv	0	peale	8	8
maa	Sihtkoht	Illatiiv	1	sisse	92	93
		Allatiiv	497	peale	231	728
taevas	Asukoht	Inessiiv	303	sees	162	465
		Adessiiv	0	peal	0	0
kõrb	Asukoht	Inessiiv	187	sees	23	210
		Adessiiv	0	peal	0	0
raamat	Asukoht	Inessiiv	44	sees	32	76
		Adessiiv	0	peal	0	0
linn	Asukoht	Inessiiv	193	sees	82	275
		Adessiiv	0	peal	1	1

Analüütiliste ja sünteetiliste vormide suhet sünteetilisusele kalduvates kohatarindites näitlikustab kokkuvõtvalt joonis 2. Alljärgnevalt vaadeldakse ainult neid kohatarindeid (sh joonistel), millel on piisavalt paralleelvorme, nt sõnaga *linn* tarindites väljendatakse asukohta vaid inessiivi ja adpositsiooniga *sees*. Eraldi ajana on nii siinses osas kui ka edaspidi esile toodud 17. sajandi lõpp, põhjaeesti kirjakeele reformi algusaeg, kuhu paigutub ka Müncheni käsikiri, sest varasemate uurimuste põhjal (vt nt Kilgi 2012) on sellest ajast alates ilmnenud vormikasutuses teravamad muutused.

Joonis 2. Analüütiliste ja sünteetiliste vormide suhe sünteetilisusele kalduvates kohatarindites

Tulemustest selgus, et uuritava ajavahemiku jooksul muutus tollastes põhjaeesti tekstides koha väljendamine nende kaheksa sõna puhul sünteetilisemaks (1) ning selgem kasutusmuutus toimus alates 17. sajandi lõpupoolest, põhjaeesti kirjakeele reformi algusest. 17. sajandi I poolel oli sünteetiliste kohatarindite osatähtsus põhjaeesti tekstides 35%, 17. sajandi lõpukümnenditel 87% ja 18. sajandi I poolel 81%. Kohta väljendavate analüütiliste konstruktsioonide (2) osakaal oli vastavalt 65%, 13% ja 19%.

- (1) *Minna ollen teile kirjotanud **Ramatus**, et teie ennast ei pea seggama Pordo-piddajadega.* (EPAK, Münch.kk 1694: 1Kr 5:9)

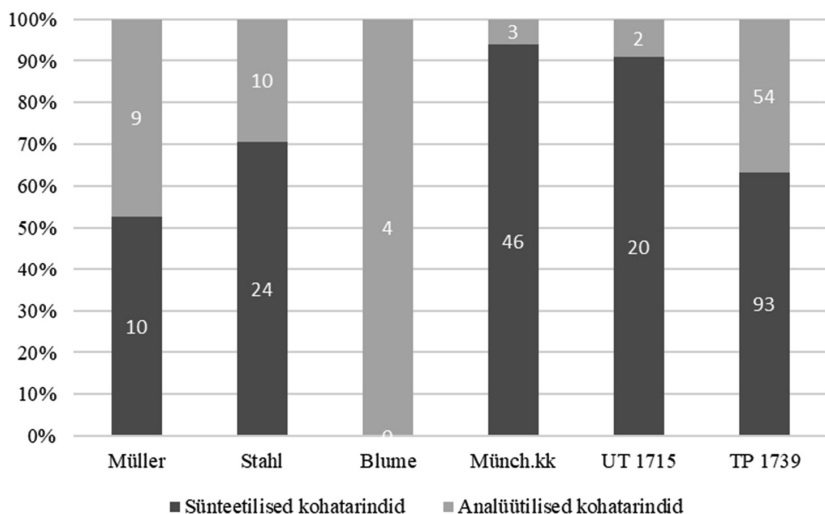
- (2) .. *Minna tahhan Jssandal laulda / sest Temma on öhe auwsa Tõh téenut / Hobboset nink Töldat on Temma Merre sisse lükkanut* 'Tahan laulda Issandale, sest ta on teinud ühe ausa töö, hobused ja tõllad merre lükanud' (VAKK, Blume 1667: 12)

Mõnevõrra kõikuvam oli sünteetilisusele kalduvate kohakonstruktsoonide seas sõnaga *linn* moodustatud asukohatarindite vahekord (vt joonist 3). 17. sajandi algupoole põhjaeesti autori Mülleri jutlustes esines sünteetilisi ja analüütilisi asukohatarindeid peaaegu võrdselt, vastavalt 53% ja 47%, seevastu sama sajandi keskpaiga autor Blume kasutas oma tekstides sõnaga *linn* tarindites ainult analüütilisi asukohta märkivaid tarindeid ning Stahli teostes moodustasid sõna *linn* puhul kaassõnaga väljendatud asukohatarindid 29% ja käändevormiga vormistatud tarindid 71% (3).

- (3) .. *Sest teṃa issi ütlep: Kus nemmat teid öhes Linnas perrenkiusawat / sihs põgkeneket se tõise sisse.* 'Tema ise ütleb: kui nad teid ühes linnas taga kiusavad, siis põgenege teise' (VAKK, Stahl 1641: 454)

Stahli tekstide keelekasutuses on mitmeid saksapärasusi (vt nt Habicht 2001: 32–33), seega võinuks eeldada, et tema töödes on ka sõna *linn* puhul ülekaalus kaassõnaga moodustatud tarindid. Võrreldes 17. sajandi alguse autori Mülleri jutlustega oli sünteetiliste asukohatarindite osakaal Stahli tekstides suurenenud sõnaga *linn* tarindites ligikaudu 20%, mille põhjus võib olla kohatähenduse väljendamise vaba varieerumine tegelikus keelekasutuses. Kuigi tollal oli kiriklikus kirjakeeles juba mõningast ühtlust, leidis seal siiski ka varieeruvust (Lill 1988: 14–15, 17), mida näitab muu hulgas asukohta väljendavate vormide vahelduv kasutus Stahli tekstides. Sõnaga *linn* sarnane tulemus ilmnes nt sõna *raamat* kohta, mille korral oli Stahli tekstides sünteetiliste asukohatarindite osakaal analüütiliste omast 6% suurem. Samas sõna *linn* sihtkohatähenduse edasiandmisel domineerisid tal analüütilised tarindid, nagu ka sõnaga *taevas* asukoha väljendamisel.

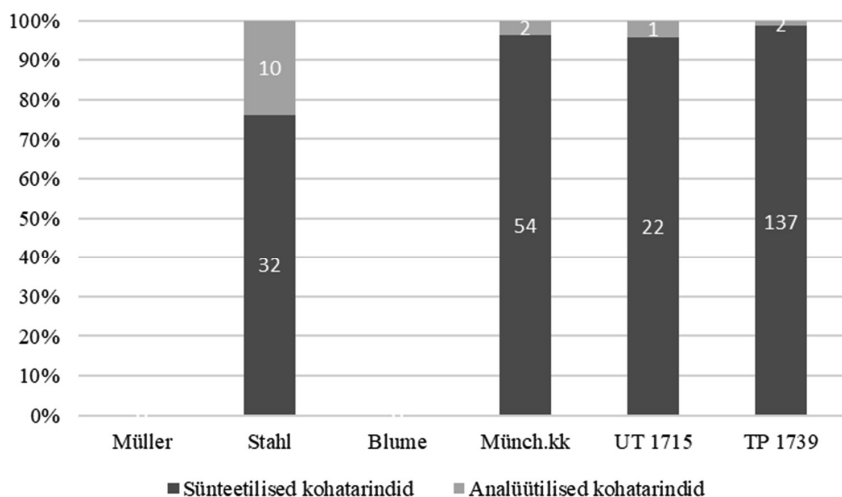
Sarnaselt teiste sünteetilisusele kalduvate kohatarinditega valitsesid 17. sajandi lõpupoolest ka sõna *linn* puhul sünteetilised tarindid. Kuigi sünteetiliste ja analüütiliste konstruktsoonide osakaal 18. sajandi põhjaeesti tekstides kõikus mõnel määral, jäid ka siis valitsema sünteetilised konstruktsoonid, mis näitab, et uuritud ajavahemikul on sõna *linn* asukohatähenduse väljendamine stabiliseerunud.

Joonis 3. Sõna *linn* asukohatähenduse väljendamise suhe

Peale sõna *linn* tõusid sünteetilisusele kalduvate kohatarindite seast esile ka sõnaga *Jeruusalemm* sihtkohta märkivad tarindid (vt joonist 4). Kõik autorid, kes väljendasid sõnaga *Jeruusalemm* sihtkohta, eelistasid sünteetilist sihtkohatarindit, mis osutab juurdunud kasutusviisile. 17. sajandi põhjameestest märkis sihtkohta sõnaga *Jeruusalemm* Stahl, kes kasutas selle sõnaga põhiliselt sünteetilisi konstruktsioone (76% juhtudest), nagu ta oli seda teinud sõnaga *linn* moodustatud asukohakonstruktsioonide korral. 17. sajandi algupoole autori Mülleri ega sama sajandi keskpaiga kirjamehe Blume tekstides ei ilmnenud sõnaga *Jeruusalemm* moodustatud sihtkohatarindit. Müller kasutas selle asemel analüütilist konstruktsiooni *Jeruusalemma linna sisse* (vt nt VAKK, Müller5 1601: 5) ning Blume materjalis selle sõnaga sihtkohakonstruktsioonid puudusid. Blume tekstides leidis sõna *Jeruusalemm* vaid 22 korral, kuid teistes käänetes, väljendades nt asukohta (vt nt VAKK, Blume 1667: 122). Asukohta märkivad sünteetilised tarindid sõna *Jeruusalemm* puhul olid olemas ka Mülleri jutlustes (vt nt VAKK, Müller1 1600: 1).

18. sajandi põhjameesti teostes leidis kohanimega *Jeruusalemm* sihtkohakonstruktsioone kõigis uuritud tekstides, kus sünteetiliste kohakonstruktsioonide osakaal jäi vahemikku 96–99% ning oli võrreldes Stahli kasutatud sihtkohavormidega suurenenud ligikaudu 20%.

Joonis 4. Sõna *Jerusaalemm* sihtkohatähenduse väljendamise suhe

Kõigi siinses osas käsitletud substantiivides toimus selgem muutus kohta väljendavate tarindite vahekorras alates põhjaeesti kirjakeele reformi algusajast, 17. sajandi lõpukümnenditest. Kasutusmuutuse põhjus võib seisneda kirjakeele reformimise ja uuendusmeelsete kirjakeele arendajate mõjus. Muutuse algus kattub ajaga, mil toimusid laiemad keelevaidlused ja hakati kujundama tollast keeleideaali (Ross 2009: 556). Uuendusi pooldavate kirjameeste hulka kuuluv Johann Hornung ja pietistlikest põhimõtetest (rahvakeelsus, ühtsus ja selgus) lähtudes piibli toimetamist juhtinud Anton Thor Helle (Ross 2009: 556–557) oma keelekäsitluses kaassõnaliste tarindite võõrapärasusele otsesõnu aga ei osutanud (vt Hornung 1693; Helle jt 1732). See on ka loomulik, kuna nad on saksa päritolu ega pidanud analüütilisi kohatarindeid võõraks. Saksaeeskujuliseks või võõrapäraseks jooneks hakati kaassõnalisi tarindeid pidama 20. sajandi algupoolel, puristlike hoiakute levimise ajal (vt nt Aavik 1936: 92), mil tegeleti aktiivselt eesti keele arendamisega (vt nt Raag 2008: al 135). Samas viitab siinses osas vaadeldud kaheksa kohakonstruktsiooni sünteetilisuse järsk kasv kohta väljendamisel, et selline kasutusmuutus ei olnud juhuslik ning kohta väljendavate sünteetiliste konstruktsioonide laiemale tarvitamisele võisid uuendusmeelseid autoreid suunata tähelepanekud rahvakeele kohta, samuti eespool mainitud ühtsuspõhimõttest lähtumine.

Et uurida, kas suund sünteetilisuse poole esineb siinses osas vaadeldud sõnades ka järgmistel sajanditel või oli tegu ühele ajastule omase muutusega, tehti korpusotsing kõigi siin käsitletud sõnade kohta VAKKi 19. sajandi tekstidest ja tänapäevaseid veebitekste sisaldavast korpusest etTenTen. Korpusotsing näitas, et sünteetiline väljendus domineerib siin vaadeldud kaheksa substantiiviga kohatarindites nii 19. sajandil kui ka tänapäeval, nt sõnaga *linn* leidis sünteetilisi asukohatarindeid 19. sajandi tekstides 97,6% juhtudest (247 kasutuskorda) ja etTenTenis 99,8% juhtudest (35 602 kasutuskorda), kuid analüütilisi tarindeid oli vastavalt vaid 2,4% (6 kasutuskorda) ning 0,2% juhtudest (94 kasutuskorda) (VAKK; etTenTen).

Sünteetiliste tarindite jätkuv eelistamine siinses osas vaadeldud sõnade puhul nii 19. sajandi kui ka tänapäevastes tekstides võib tuleneda aja jook-sul kinnistunud kasutusviisist. 20. sajandist alates on sünteetilise kasutuse püsimisele kirjakeele tekstides ilmselt kaasa aidanud ka analüütiliste konstruktsioonide kui võõrapäraste taunimine ja soovitus asendada need sünteetilisestega (vt nt Aavik 1936: 92; Palmeos 1985: 15, 21).

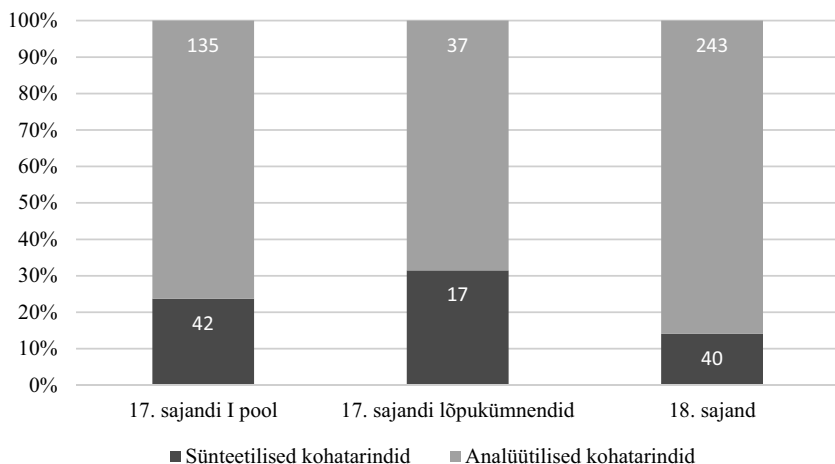
3.2. Analüütilisusele kalduvad kohatarindid

Uuritud 11 sõnast kaldus kohatähenduse väljendamisel analüütilisusele kolm: *mägi*, *tee* ja *haud*. Sõnaga *mägi* tarindites uuriti sihtkohatähenduse samaaegset väljendamist adpositsiooniga *peale* ja allatiiviga, sõnaga *tee* asukohatähenduse väljendamist adpositsiooniga *peal* ja adessiiviga ning sõnaga *haud* tarindites lähtekohatähenduse samaaegset väljendamist adpositsiooniga *seest* ja elatiiviga. Tabel 2 pakub ülevaadet nende substantiivide sise- ja väliskohakäänete ning kaassõnade vahekorra kohatähenduse väljendamisel.

Tabel 2. Sise- ja väliskohakäänete ning kaassõnade vahekord analüütilisusele kalduvates sõnades

Sõna	Funktsioon	Kääne	Sagedus	Kaassõna	Sagedus	Kokku
mägi	Sihtkoht	Illatiiv	7	sisse	27	34
		Allatiiv	47	peale	106	153
tee	Asukoht	Inessiiv	0	sees	1	1
		Adessiiv	10	peal	294	304
haud	Lähtekoht	Elatiiv	42	seest	15	57
		Ablatiiv	1	pealt	2	3

Joonisel 5 on esitatud vaadeldud analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite osakaal kolme sõna peale kokku. Siin ja edaspidi (sh joonistel) käsitletakse ainult nende paralleelsete käände-kaassõna paaridega moodustatud kohatarindeid, mille korral esines analüütiliste ja sünteetiliste vormide suhte vaatlemiseks piisavalt võrdlusmaterjali, nt sõna *tee* puhul vaid adessiivi ja adpositsiooniga *peal* moodustatud kohatarindid.

Joonis 5. Analüütiliste ja sünteetiliste vormide suhe analüütilisusele kalduvates kohatarindites

Uuritud ajajärgul olid nende sõnade puhul kokkuvõttes ülekaalus analüütilised tarindid (4). 17. sajandi I poole põhjaseesti tekstides moodustasid analüütilised konstruktsioonid 76%, 17. sajandi lõpukümnenditel 69% ja 18. sajandil 86% juhtudest. Kohta märkivate sünteetiliste tarindite osatähtsus oli vastavalt 24%, 31% ja 14% (5).

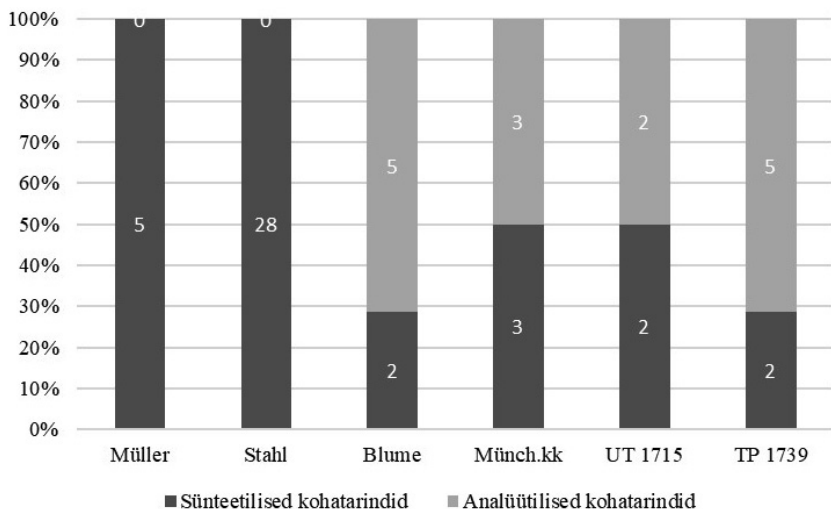
- (4) .. *nedsamat eb olle mitte se eike **Teh peel**, muito näemat keuwat se kuria **Te peel**, kumb näemat iohata{wat}b, se Pörgkuhauwa sisse ..* 'needsamad ei ole õige tee peal, vaid käivad kurjal teel, mis juhatab neid põrguhauda' (VAKK, Müller16 1604: 7)
- (5) *Agga kui temma sedda Rahwast näggi / läks temma ülles ühhe **Mäle** / ja istus mahha / ja temma Jünggrid tullid temma jure.* (VAKK, UT 1715: Mt [V] 1)

Sõnu eraldi vaadates eristus mõnevõrra kõikuvama analüütilise kasutusega sõna *haud* (vt joonist 6). 17. sajandi I poole autorid Müller ja Stahl kasutasid sõna *haud* puhul ainult sünteetilisi lähtekohatarindeid, kuid siht- ja asukohta eelistasid mõlemad väljendada analüütiliste tarinditega (6). Seejuures ei esinenud Mülleri jutlustes sõna *haud* puhul ühtegi sünteetilise tarindiga väljendatud siht- ega asukohatähendust. Siinse uurimuse tulemused kinnitavad ka Rossi väidet, et Mülleri jutlustes ei esine adpositsiooni *seest* (Ross 1997: 189): peale sõna *haud* ei ilmnenud Mülleri jutlustest ka ülejäänud uuritud kümne sõna puhul ühtegi adpositsiooniga *seest* väljendatud kohatarindit.

17. sajandi keskpaigast hakati põhjaeesti tekstides substantiiviga *haud* moodustama analüütilisi kohatarindeid, mille osakaal kõikus mõneti 18. sajandi I pooleni, mil ilmus 1739. aasta täispiibel (7), tollase kirjakeele reformi tähtteos (Ross 2009: 557). 1739. aasta täispiiblis ei ole 1715. aasta uue testamendiga kokkulangevates lausetes sünteetilisi vorme analüütilistega siiski asendatud.

- (6) *Christus on sesamma Jho / kumb **hauwa sisse** pantut olli / sest **hauwast** tohnut; Agkas temma on paljo kõrgkemb ninck parramb ehhitut olnut / kus temma sest **hauwast** ülleßtousnut .. 'Kristus on sellesama ihu, mis hauda oli pandud, hauast välja toonud, aga tema on olnud palju kõrgem ning paremini ehitud, kui ta hauast üles tõusis'* (VAKK, Stahl 1641: 441)
- (7) *Agga sind on ärrawissatud om~ast **hauast** kui hirmus wösso, kui nende ärratappetud rie, kes moögaga läbbipistetud ..* (VAKK, TP 1739: Js [XIV] 19)

Uurimusest ei ilmnenud, et analüütilisusele kalduvates kohatarindites oleks sõnadega *mägi*, *tee* ja *haud* toimunud alates kirjakeele reformi algusajast, 17. sajandi lõpukümnenditest ühtlast kasutusmuutust (8) (vt joonist 5, vrd 3.1). Sõnadega *mägi* ja *tee* tarindites domineeris ka 1694. aasta Müncheni käsikirjas jätkuvalt analüütiline kasutus, sõna *haud* puhul lisandusid analüütilised kohatarindid põhjaeesti tekstidesse 17. sajandi keskpaigast ning jäid valitsema 1739. aasta täispiiblis. Samas selgus, et sõna *mägi* puhul lisandusid sihtkohta väljendavad sünteetilised konstruktsioonid just alates keelereformi algusajast. Sama ilmnes substantiiviga *mägi* tarindites ka lähtekoha edasiandmisel. Samuti võis märgata sünteetiliste kohatarindite lisandumist või nende osakaalu suurenemist kirjakeele reformi algusajast alates sõnaga *tee* siht- ja lähtekohta ning sõnaga *haud* sihtkohta

Joonis 6. Sõna *haud* lähtekohatähenduse väljendamise suhe

märkivates tarindites. See võib osutada kirjakeele reformi mõjule, mida näitab ka nende substantiivide sünteetiliste konstruktsioonide puudumine reformieelsel ajal.

- (8) *Ning kue päwa pärrast wottis Jesus ennesega Petrust ning Jakobi; ning Johannesse temma wenna ja wis nemmad issipäine ühhe kõrge Mä päle.*
(EPAK, Münch.kk 1694: Mt 17:1)

Sõnaga *tee* tarindites ilmnes, et 17. sajandi keskpaiga põhjajaeesti autori Blume (9) tekstides oli sünteetiliste kohatarindite osakaal teiste uuritud 17.–18. sajandi põhjajaeesti kirjameeste teostega võrreldes ligikaudu kaks korda suurem. See võib tuleneda väiksemast andmete koguhulgast, nt sõnaga *tee* moodustatud sünteetilisi ja analüütilisi kohatarindeid leidis Blume tekstides kokku 13 näidet, kuid Stahlil 81 näidet. Samas oli absoluutarvudes näiteid sõnaga *tee* asukohatarindite kohta kokku vähe ka mahukamates tekstides, nt Mülleri jutlustes (20 näidet) ja 1715. aasta uues testamendis (13 näidet).⁸ Samuti esines substantiiviga *tee* moodustatud sünteetilisi asukohatarindeid analüütiliste tarinditega võrreldes vähe kõigil vaadeldud autoritel, nt Stahli teostes kokku kaks näidet ja 1739.

⁸ Mülleri jutluste ja 1715. aasta uue testamendi sõnade täpset arvu vt osast 2.

aasta täispiiblis üks näide. Seega ei saa öelda, et sõna *tee* analüütiliste ja sünteetiliste kohatarindite suhet ei saaks võrrelda.

- (9) # *ET Pehwlik lebbi Taiwa # on johxnut Talwe Têel / # on temma ilma Waiwa / # lehp hilluk üllewel /..* 'et päike läbi taeva on jooksnud talveteel, on tema ilma vaevata, läheb hilju üles' (VAKK, Blume 1667: 44)

Blume võis võtta sõna *tee* sünteetilised asukohakonstruktsioonid kasutusele parema riimilise sobivuse tõttu. Kõik kolm sünteetilist asukohatarindit esinesid Blume kahe hilisema teksti „Geistliche Wochen-Arbeit“ (1666) ja „Geistliche Hohe Fäst-Tahgs Freude“ (1667) lauludes (VAKK). Laulude roll Blume tekstides uute ja/või vähem kasutatud vormide tarvitusele võtmisel on ilmnenud ka nt eituse väljendamisel (vt Pärismaa 2018). See võib osutada, et parema riimi otsimine lauludes võis soodustada selliste vormide kasutamist.

Kohakaassõnaga väljendatud analüütiliste tarindite domineerimine sõnade *mägi*, *tee* ja *haud* puhul võib tuleneda saksa keele mõjust. Tollal oli tavaline, et saksa keele eessõnalised konstruktsioonid tõlgiti eesti keeles tagasõnalisteks, mitte käändevormideks (Habicht 2000: 23), nt .. *gieng hinauff auff einen Berg* 'lex ülles *mehje pehle*' (VAKK, Stahl 1641: 334). Keelekontakti mõjutustele on osutanud ka nt Andrei Danchev (1992: 36). Samuti viitab analüütilise kohatarindi prevaleerimine (vt joonist 5), et just see kasutusviis oli nende sõnade korral kinnistunud.

Kuna sõnade *mägi*, *tee* ja *haud* korral ei avaldu selge suundumus sünteetilisuse poole, osutab see asjaolule, et tollased autorid ei tajunud kaassõnalisi kohatarindeid võõrapärasena, mida oleks vaja muuta, erinevalt nt *saama*-tulevikust (vt nt Kilgi 2011: 98–99). Eristati kaassõnade ja käändevormide täpsusastet (vt Göseken 1660: 71), kuid tollastes põhjaeesti grammatikates ei ole kirjas (vt nt Hornung 1693; Helle jt 1732), et analüütilised kohakonstruktsioonid tuleks asendada mõne rahvapärasema konstruktsiooniga. Ühelt poolt võib see olla mõjutatud selle aja autorite saksa päritolust, kuid teisalt võib põhjus olla, et postpositsioonid olid olemas ka tollases rahvakeeles, millele viitab nende esinemine eesti murretes (Palmeos 1985: 15, 21) ja kõigis läänemeresoome keeltes (Grünthal 2005: 31). Samas näitab sünteetiliste kohatarindite mõnetine lisandumine kirjakeele reformi algusajast alates, et täielikult mõjutamata ei jäänud kirjakeele reformist ka sõnadega *mägi*, *tee* ja *haud* kohatarindid.

Otsing VAKKi 19. sajandi tekstide korpusest ja korpusest etTenTen näitas, et sõnadega *mägi* ja *haud* väljendatud kohatarindid pole aja jooksul analüütilisemaks muutunud. Nii 19. sajandi tekstides kui ka tänapäevastes veebitekstides domineeris nende kahe sõnaga kohakonstruktsioonides sünteetiline kasutus. Näiteks hõlmasid sõnaga *mägi* moodustatud sünteetilised sihtkohatarindid 19. sajandi tekstides 69,7% kasutusjuhtudest (23 esinemiskorda) ja korpuses etTenTen 95% kasutusjuhtudest (1472 esinemiskorda), samal ajal kui analüütilist kohakasutust esines selle substantiiviga tarindites vastavalt 30,3% (10 esinemiskorda) ja 5% kasutusjuhtudest (78 esinemiskorda). Sõna *tee* puhul prevaleerisid 19. sajandi tekstides analüütilised asukohakonstruktsioonid, kuid tänapäevastes tekstides sünteetilised konstruktsioonid.

19. sajandi tekstides ilmnenu kasutuspoore sõnadega *mägi* ja *haud* moodustatud kohatarindites võib olla mõjutatud kohatähenduse väljendamise üldisest suundumusest sünteetilise kasutuse ja ühtlustumise poole. Sellele osutab ka sünteetiliste kohatarindite prevaleerimine 19. sajandi tekstides, nagu ilmnes siinse artikli osas 3.1 uuritud substantiivide analüüsist. Oma mõju on ilmselt ka tekstiliigil. Artiklis uuritud VAKKi 17. sajandi ja 18. sajandi I poole põhjaeesti tekstid on vaimulikud, kuid 19. sajandi tekstid ilmalikud (nt jutukirjandus) ning sisaldavad kohtuprotokolle, kus keelekasutus on vabam ja rahvapärasem. Sõnaga *tee* moodustatud kohakonstruktsioonides võib eeldada varasema kasutustava jätkumist. Sünteetilise kasutuse domineerimine tänapäevastes tekstides on arvatavasti mõjutatud soovist tõrjuda analüütilisi kohatarindeid kui saksapäraseid ja soosida 20. sajandil sünteetilisi kui rahvapäraseid tarindeid (vt nt Aavik 1936: 92; Palmeos 1985: 15, 21). See on võinud mõju avaldada kohatähenduse väljendamisele ka 21. sajandi tekstides, nt korpuse etTenTen tekstides.

Kokkuvõte

Artiklis käsitleti kohatähenduse paralleelset analüütilist ja sünteetilist edasiandmist eesti vanemas kirjakeeles üheteistkümne sõna (*mägi*, *tee*, *linn*, *haud*, *meri*, *Jeruusalemm*, *süda*, *taevas*, *raamat*, *kõrb*, *maa*) näitel. Artikkel moodustab ühe osa morfosüntaktilisi nähtusi käsitlevast laiemast uurimusest, kus selgitatakse 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles toimunud reformi kulgu ja iseloomustatakse ajajärku tervikuna. Seetõttu vaadeldi siinses artiklis, kas ja kuidas muutub kohatähenduse väljendamine

17.–18. sajandi jooksul tollastes põhjaeesti kiriklikes tekstides. Eeldati, et alates põhjaeesti kirjakeele reformi algusajast, 17. sajandi lõpukümennetest suureneb tekstides sünteetiliste kohatarindite osakaal. Oletati, et vähem analüütilisi kohatarindeid on ka uuendusmeelse autori Blume tekstides (vt nt Pärismaa 2018).

Üldjoontes võis uuritud ajajärgul märgata sünteetiliste kohatarindite domineerimist analüütiliste ees. Sama suundumus jätkus ka 19. sajandi ja tänapäeva tekstides. Sõnutigi ilmnes enamjaolt sarnane tendents. Üheteistkümnest sõnast kaheksa (*meri, Jeruusalemm, süda, taevas, kõrb, raamat, linn, maa*) kaldusid sünteetilisuse poole, milles võib näha tollase põhjaeesti kirjakeele reformi mõju. Teravam muutus kaassõnade ja käändevormidega moodustatud kohakonstruktsioonide vahekorras algab siinse materjali põhjal otsustades tollase põhjaeesti kirjakeele uuendamise algusajast, 1690. aastatest.

Kohatähenduse analüütilisele väljendamisega kaldusid üheteistkümnest sõnast kolm: sõnad *mägi, tee* ja *haud*. Nende substantiivide puhul domineerisid läbi terve 17. sajandi ja 18. sajandi I poole analüütilised kohatarinid. See tuleneb ilmselt tolleks ajaks välja kujunenud kasutustavast ja on võib-olla mõjutatud ka saksa keelest kui tollasest peamisest kontaktkeelest. Samas ilmnes ka nende sõnadega kohatarindites mõningane kirjakeele reformi mõju – sellest ajast alates lisandus sünteetilisi vorme, nt sõnaga *mägi* kohatarindites sihtkoha väljendamisel.

Sünteetilisusele või analüütilisusele kaldumine ei olene sise- või väliskohakäänete ega kaassõnade kasutamisest. Siin uuritud sünteetilisusele kalduvad sõnad võisid kohatähendust märkida ka väliskohakäänetega või -kaassõnadega ning analüütilisusele kalduvad sõnad sisekohakäänete või -kaassõnadega. Kui aga autoriti kasutati käändeid või kaassõnu harva (nt ainult kaks autorit) või puudus emb-kumb paralleelse kohakasutuse paariline, siis ei saanud sellist kasutust arvestada. Näiteks märgiti sõna *meri* puhul adpositsiooniga *peal* asukohta, kuid adessiivne kasutus puudus. Sellised juhtumid jäeti kõrvale, kuna puudusid võrreldavad andmed, mis aitaksid selgitada kohatähenduse väljenduse muutumist aja jooksul.

Siinse uurimuse oletus analüütiliste kohatarindite vähenemise kohta Christoph Blume tekstides paika ei pidanud. Üheteistkümnest sõnast kaheksa (*mägi, tee, linn, haud, meri, süda, taevas, raamat*) puhul prevaleerisid Blume teostes analüütilised kohakonstruktsioonid, mis on tingitud ilmselt saksa keele eeskujust. Sõnaga *Jerusalemm* tarindites

ei ole ta kohatähendust väljendanud, sõna *kõrb* puhul oli analüütilisi ja sünteetilisi kohatarindeid võrdselt ning vaid sõnaga *maa* tarindites leidis tal üks sünteetiline vorm, kuid mitte ühtegi analüütilist. Samas oli Blume tekstides sõnaga *tee* moodustatud sünteetiliste asukohakonstruktsioonide osakaal mõnevõrra suurem teiste 17.–18. sajandi põhjaeesti autorite tekstide omast. Kõik need asukohatarindid esinesid tema teoste lauludes. Uuenduslike ja/või vähem levinud vormide tarvitamine lauludes võib viidata, et lauludele tuleks Blume keelekasutuse jälgimisel eraldi tähelepanu pöörata, sest sealne riimi taotlus võis soodustada uute ja/või vähem levinud vormide kasutuselevõttu.

Lühendid

Js – Jesaja raamat; 1Kr – Pauluse 1. kiri korintlastele; Mt – Matteuse evangeelium

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1936.** Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Barlow, Michael, Suzanne Kemmer (eds.) 2000.** Usage Based Models of Language. Stanford: CSLI Publications.
- Bybee, Joan 2010.** Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511750526>
- Danchev, Andrei 1992.** The evidence for analytic and synthetic developments in English. – History of Englishes: New Methods and Interpretations in Historical Linguistics. Ed. by Matti Rissanen, Ossi Ihalainen, Terttu Nevalainen, Irma Taavitsainen. Berlin: Mouton de Gruyter, 25–41. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110877007.25>
- Grünthal, Riho 2005.** Miksi itämerensuomessa on prepositioita? – Virittäjä 1, 28–51.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Reval: A. Simon. <http://www2.kirmus.ee/graf/index.php?ID=243> (12.03.2020)
- Habicht, Külli 2000.** Grammaticalization of adpositions in Old Literary Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Ed. By Mati Ereht. Tartu: Tartu University Press, 19–58.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- Habicht, Külli, Helle Metslang 2015.** Tea kus see kirjamees siiani elanud on, kuu peal või Marsil? Analüütilisusest ja sünteetilisusest eri aegade kirja-keeles. Ettekanne 11. muutuva keele päeval, 6. novembril 2015. http://kimovar.ut.ee/?page_id=322 (09.03.2020)
- Helle jt 1732** = Anton Thor Helle 1732. Kurtzgefaszte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache. Halle: Stephan Orban. <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100071> (12.03.2020).
- Hornung, Johann 1693.** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Literis Joh. Georg Wilck. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/9996> (12.03.2020).
- Kilgi, Annika 2011.** Anton Thor Helle toimetajakäekiri: kuidas Thor Helle vana testamendi verbimorfoloogiat redigeeris. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 91–108. doi:10.3176/esa56.04
- Kilgi, Annika 2012.** Eitusvormid 17.–18. sajandi eesti piibliversioonides. (= Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 106–137.
- Kingisepp jt 2010** = Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikool.
- Lill, Anne 1988.** Christoph Blume ja XVII sajandi eesti kirjakeel. – Keel ja Kirjandus 1, 7–17.
- Metslang, Helle 1994.** Eesti ja soome – futuurumita keeled? – Keel ja Kirjandus 9, 534–547.
- Metslang jt 2017** = Helle Metslang, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Anni Jürine, Kirsi Laanesoo, David Ogren 2017. Komitatiivi funktsioonidest eri aegade ja registrite eesti kirjakeeles. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 8 (1), 149–178. <http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2017.8.1.09>
- Palmeos, Pauline 1985.** Eesti keele grammatika. II osa. Neljas vihik. Kaassõna (kolmas trükk). Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Pärismaa, Liina 2016.** Christoph Blume keeleteaduse eripärast. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikool. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/51754> (09.03.2020).
- Pärismaa, Liina 2018.** Eituse väljendamise vormivalikutest XVII–XVIII sajandi põhjaeesti tekstides. – Keel ja Kirjandus 7, 560–578.
- Pärismaa, Liina 2019.** Analüütilised tulevikutaridid 17.–18. sajandi põhjaeesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 141–167. <http://dx.doi.org/10.3176/esa64.05>
- Raag, Raimo 2008.** Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.

- Reila, Heiki 2007.** Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega: keelelisi tähelepanekuid. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 556–563.
- Ross, Kristiina 1997.** Kohakäänded Georg Mülleri ja Heinrich Stahli eesti keeles. – Pühendusteos Huno Rätsepale. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 184–201.
- Ross, Kristiina 2009.** Eesti keel Henrikust Anton Thor Helleni. – Keel ja Kirjandus 8–9, 553–558.
- Ross, Kristiina 2013.** Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 210–223. <http://dx.doi.org/10.3176/esa58.10>
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 12, 709–715.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Esthnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath, und Bittliches Ersuchen. Reval: H. Stahl. <https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:101060> (12.03.2020).
- Ziegelmann, Katja, Eberhard Winkler 2006.** Zum Einfluß des Deutschen auf das Estnische. – Deutsch am Rande Europas. Tartu: Tartu University Press, 43–70.
- Veismann, Ann, Mati Ereht 2017.** Kaassõnafraas. – Eesti keele süntaks. (= Eesti keele varamu III.) Toim. Mati Ereht, Helle Metslang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 446–462.

Korpused

- EPAK** = Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants. <http://portaal.eki.ee/piibel> (14.03.2020).
- VAKK** = Vana kirjakeele korpus. <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/korpused.htm>; <http://vakk.ut.ee/> (16.03.2020).
- etTenTen** = Eesti veeb 2013. <http://keelevaab.ee> (16.03.2020).

**The relationship between analytic and synthetic
locative constructions in the 17th and 18th century
North Estonian literary language**

LIINA PÄRISMAA

This article is part of a broader morphosyntactic study dealing with analytic and synthetic constructions expressing spatial relations in the 17th and 18th century North Estonian literary language. The aim of this study is to observe if and how the relationship between analytic and synthetic constructions changes during the two centuries in ecclesiastical texts. It is hypothesized that from the beginning of the literary language reform at the end of the 17th century, the proportion of synthetic constructions increases and that less analytic constructions can be seen in the texts of Christoph Blume, which were written in the middle of the 17th century.

This study is usage-based and the material originates from the corpora of Old Written Estonian and the Concordance of Estonian Bible Translations. The study focuses on the relationship of analytic and synthetic constructions in eleven nouns: *mägi* 'mountain', *tee* 'road', *linn* 'city', *haud* 'grave', *meri* 'sea', *Jeruusalemm* 'Jerusalem', *süda* 'heart', *taevas* 'heaven', *raamat* 'book', *kõrb* 'desert', and *maa* 'land'. These words were chosen based on the versatility of the forms expressing spatial relations, the existence of both members of the parallel expression of spatial relations, and frequency.

The results of this study show that generally the proportion of synthetic locative constructions increased (in eight nouns out of eleven) and the proportion of analytic locative constructions decreased, which could be due to the influence of the literary language reform and the reformers. The more abrupt change in the relationship between analytic and synthetic constructions took place from the end of the 17th century since the beginning of the literary language reform. The results did not indicate that the direction towards analytic or synthetic use depends on the use of internal or external local case or adpositions.

In the words *mägi* 'mountain', *tee* 'road' and *haud* 'grave' the analytic locative constructions dominated, which could be caused by the developed traditional marking manner and due to the German influence that was common at that time. Nevertheless, some synthetic locative constructions formed with those words occurred from the beginning of the literary language reform, which indicates that the literary language reform influenced those constructions as well.

Blume did not use less analytic constructions to express spatial relations than any other author of that time. He used analytic constructions in eight words out of eleven: *mägi* ‘mountain’, *tee* ‘road’, *linn* ‘city’, *haud* ‘grave’, *meri* ‘sea’, *süda* ‘heart’, *taevas* ‘heaven’, *raamat* ‘book’, which could be due to the German influence. However, in the case of *tee* ‘road’ the proportion of synthetic forms in his texts, which all occurred in his songs, was somewhat higher than in other 17th and 18th century North Estonian authors’ texts (see 3.2). This indicates that it is important to pay special attention to the songs in his texts, because they could have contributed to the adoption of new and/or less widespread forms.

Keywords: Old Written Estonian, morphosyntax, locative cases, locative adpositions, Estonian language

Liina Pärismaa
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
liina.parismaa@ut.ee

VESTLUSKAASLASE REAKTSIOONID KURTMISELE KOOLITEEMALISTES ARGIVESTLUSTES¹

ANDRIELA RÄÄBIS, TIIT HENNOSTE,
KIRSI LAANESOO, ANDRA RUMM

Annotatsioon. Artiklis käsitleme kurtmisjärjendeid kooliteemalistes eesti argivestlustes. Kurtmisega väljendab suhtleja rahulolematust mingi olukorraga. Kurtja eesmärk on näidata, et kurtmine on põhjendatud, ja võita vestluskaaslane poolehoid. Uurime, kuidas argivestlustes kurtmisele reageeritakse ning kuidas mõjutavad eri tüüpi reaktsioonid kurtmise kulgu. Uurimismaterjal pärineb Tartu Ülikooli suulise eesti keele korpuselt ja uurimus põhineb vestlusanalüüsi meetodil. Analüüsist selgub, et kurtmisele järgnevad reaktsioonid moodustavad skaala *poolehoiu väljendamine – seisukoha mittevõtmine – vaidlustamine*. Lisaks võib vestluspartner küsida lisainfot, olukorda põhjendada või anda nõu probleemi lahendamiseks. Poolehoiu väljendamine on kurtja jaoks eelistatud reaktsioon, mille korral jätkab ta kurtmist. Kurtmist jätkata võimaldavad ka küsimused ja neutraalsed jätkajad. Nõuandeid, seletusi ja kurtmise vaidlustamist kurtja tõrjub ning kurdab enamasti samuti edasi.

Võtmesõnad: vestlusanalüüs, suuline keel, kurtmine, järjend, eesti keel

1. Sissejuhatus

Artiklis uurime kurtmisjärjendeid kooliteemalistes argivestlustes, keskendudes sellele, kuidas vestluskaaslane kurtmisvoorudele reageerib. Kurtmine (ingl *complaint*) on suhtlustegevus, millega väljendatakse rahulolematust olukorraga ja pannakse vastutus selle eest kellelegi teisele, nt isikule, organisatsioonile, oludele (Heinemann, Traverso 2009: 2381).

¹ Artikli esimene versioon on ette kantud konverentsil ICCA 2018 (Rääbis jt 2018). Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (PUT PRG341). Autorid on anonüümsele retsensendile heade nõuannete eest tänulikud.

Kurtmine sisaldab vähemalt kaht negatiivset komponenti: 1) kurdetakse millegi negatiivse üle ja 2) kõneleja väljendab negatiivset suhtumist (rahulolematus, kurbus, viha jms) kurdetavasse olukorda või selle eest vastutajasse (Drew 1998; Traverso 2009: 2385; Pakkanen 2011: 384).²

Kurtmised jagunevad kaheks vastavalt sellele, kes vastutab kurtmise põhjustanud olukorra eest. Ühel juhul on vastutaja (probleemi põhjustaja vms) mõni samas vestluses osaleja. Teisel juhul kurdetakse vestluses mitteosaleva inimese või institutsiooni üle, aga ka olukorra üle, kus vastutajat ei ole, nt kurtmine ilma üle (Pakkanen 2011). Kui probleemi põhjustaja on väljaspool suhtlussituatsiooni, võivad osalejate rollid jaguneda kahel viisil. Mõnikord on tegu kurtja ja reageerijaga, mõnikord kurdavad kõik osalejad ühise probleemi üle.

Näites 1 kurdab lapselaps K vanaemale L, kui raske oli saada töendit, et talle ei maksta stipendiumi. Probleemi on põhjustanud vestluses mitteosalev ametnik. Vanaema reageerib kurtmisele partiklitega *jah* ja *mhmh*.³

- (1) 01 K: `mina ei `tea. `tädi on ka nigu mingi `haige kuju, > mis ta arvab
02 et ma akkan nüüd (.) `jõulu `laupäeval `stippi saama kui ma s- terve
03 se`mestri `saand ei ole [vä.] <
04 L: [jah] jah
05 (0.4)
06 K: `stippi makstakse ikka st- se`mestri kaupa mitte noh
07 L: mhmh
08 (0.4)
09 K: mitte selle: (.) `kuu kaupa.
10 L: jah

Siinses artiklis uurime kurtmisjärjendeid, milles on probleemi põhjustanud vestluses mitteosaleja või konkreetset vastutajat ei ole ning vestlusosalised on kurtja ja reageerija.⁴ Sellise kurtmise puhul on oodatud ja eelistatud reaktsioon poolehoidu ja samameelsuse, ühtekuuluvuse väljendamine (ingl *sympathy*, *affiliation*), millega vestluskaaslane toetab kurtja hoiakut (nt Drew 1998; Drew, Walker 2009; Selting 2012).

² Kurtmine põimub suhtluses sageli muude suhtlustegevustega, nt süüdistamisega (Dersley, Wootton 2000; Laforest 2002, 2009) või abipalumisega (Wolfe, Powell 2006).

³ Dialoogid on transkribeeritud vestlusanalüüsi transkriptsioonis, transkriptsiooni-märgid on toodud artikli lõpus.

⁴ Ühiselt arendatud kurtmise kohta vt Rääbis jt 2019.

Kurtmis- ja reaktsioonivooru on vestlusanalüüsis käsitletud kui naabruspaari (Pomerantz 1984: 63; Schegloff 1988: 122). Naabruspaar on minimaalselt kahest kõnevoorst koosnev dialoogiüksus, mille esiliige nõuab kindlat tüüpi järelliiget, nt palve nõuab täitmist või tagasilükkamist. Järelliikmed võivad jaguneda eelistatud ja mitte-eelistatud variantideks, nt palve täitmine on eelistatud ja tagasilükkamine mitte-eelistatud järelliige.

Kurtmise korral on naabruspaari esiliikmeks kurtmisvoor. Kurtmisvooru ehitamisel kasutatakse mitmesuguseid süntaktilisi, leksikaalseid, prosoodilisi ja retoorilisi vahendeid, mis on eri keeltes suuresti sarnased (vt nt inglise keele kohta Drew, Holt 1988; Drew 1998; poola keele kohta Wyrwas 2002; Kurtyka 2019; saksa keele kohta Selting 2012). Sealjuures ei ole need vahendid kurtmisele ainuomased, kuid esinevad kurtmisjärjendites süstemaatiliselt koos, luues kurtmisvoore, mis väljendavad tugevaid negatiivseid emotsioone ja hoiakuid. Järgnevalt kirjeldame lühidalt eesti keeles kasutatavaid kurtmisvahendeid (vt pikemalt Rääbis jt 2019).

Kurtmine vormistatakse peamiselt negatiivselt markeeritud sõnade ja väljenditega (*jama, vastik, raske, paanika, räuskama* jm). Kuna kurtja jaoks on oluline näidata, et kurtmine on põhjendatud, kasutatakse lisaks mitmesuguseid tugevdamisvahendeid. Siia kuuluvad intensiivsuspargid ja tugevdavad adverbid (*nii jube, väga kurb, õudsalt vastik* jm), samuti viited probleemi pikaajalisusele, kestusele või korduvusele (*iga päev, päev otsa, terve aasta* jm). Probleemi esitamisel liialdatakse (*tuhat asja õppida*) kuni äärmusväljendite kasutamiseni (ingl *extreme case formulations*, Pomerantz 1986) (*absoluutselt, üldse, mitte keegi* jm). Sageli kasutatakse idioome (*karu kõrva peal*), hüüatusi (*oh sa taevakene*) ja vandesõnu (*kuradi kurat*). Peamine süntaktiline kurtmisvahend on eitus.

Näites 2 kurdab kõneleja V sugulasele telefonis, et pojal läheb muusikaõpetuses halvasti. Voor algab eitavas vormis lausega (*ta=ei=saa abso`luutselt sellest `noodiõpetusest `aru*). Kurtja kasutab negatiivse varjundiga sõnu *prob`leem* ja *aru`saamatus*. Oma väidet tugevdab ta äärmusväljendiga *abso`luutselt*, võrdleb edasijõudmist teiste ainetega, kus on *kõik neljad `viied*, ning näitab, et probleem on kestnud pikka aega, *terve `aasta*.

- (2) V: .hhhh ma=i=`tea, ta=ei=saa **abso`luutselt** sellest `noodiõpetusest `aru või milles **prob`leem** on või on neil `õpetajaga `vastastiku **aru`saamatus**=või. (.).hhhhh `muidu **kõik** neljad `viied ja `laulmine e terve `aasta `kolm.

Sõnavara ja eituse kõrval on oluline kurtmise väljendamisega vahend prosoodia (rõhk, hääletoon, valjus, kõnetempo), samuti naer. Näide 3 pärineb vestlusest, milles isa M kurdab, et lapsed peavad liiga palju koolitöid arvutis tegema ja arvuti kasutamine kahjustab silmi.⁵ Kurtmisvooru kõige olulisem sõna *pime* on tugevalt rõhutatud ja valjemalt öeldud. Liialdamist markerib naerev hääle (naerva hääle kasutamise kohta absurdses olukorras vt Annuka 2020).

- (3) M: noo=aga sa- `selleks ajaks kui sa kuskil `tööle lähed oled sa `PIME
\$ juba peast=ju, sa=i `näe enam=ju noh? \$

Kurtmise keskne retooriline võte on kordused ja parafraasid (näide 3: `PIME > sa=i `näe). Kõige sagedasem on varieeritud kordus, milles tihti lisatakse kordamisel tugevdavaid elemente (näide 6: `ma=i `maksa ma=i `akkagi `maksma üldse), täpne kordus on harvem (näide 14: nad on ni= `lollid ni= `lollid).

Tavaline retooriline võte on ka pööratud polaarsusega küsimused, mis ei oota infovastust (vt Koshik 2005; Laanesoo 2012). Näide 4 on pärit samast kurtmisjärgendist kui näide 3. Isa M kurdab, et laps peab koolitööde tegemiseks *arvutis* `istuma, millele külas olev ema sõbranna A reageerib nõustuva partikliga *jaa*. M jätkab retoorilise küsimusega *no*=`milleks `seda onju, väljendades seisukohta, et arvutit ei peaks nii palju kasutama.

- (4) 01 M: nüüd ta peab `veel arvutis `istuma.
02 A: jaa
03 M: **no**=`milleks `seda onju.

Kolmas retooriline võte on võrdlus. Olukorda, mille üle kurdetakse, võidakse võrrelda niihästi kellegi teise parema kui ka sama halva olukorraga (vt ka näide 10). Näites 5 kurdavad vanemad, et lapsel on palju kodutöid. Selles voorus võrdleb ema E lapse edasijõudmist töökaaslase lapse omaga, osutades, et too ei pea tegema nii palju harjutusi.

- (5) E: ja=see: mul `töökaaslase `laps käis eile `siin, ned=pole=vel `uut vihikut `saandki, Joosual juba `tehtud.

Teiste keelte (nt inglise, prantsuse, poola) kohta on leitud, et kurtja nimetab ka emotsiooni, mille olukord tekitas (nt ingl *And I was so angry*) (Drew

⁵ Ainsuse 2. pööre lauses ei viita vestluspartnerile, vaid on potentsiaalsele sündmusele osutav üldisikuline vorm (Erelt 2017: 199).

1998: 309–311; Traverso 2009; Wyrwas 2002: 36). Meie analüüsitud näidetes nimetati tundeid otsesõnu harva, ainult kolmel korral (vt näide 14: *m=täna jälle `vihastasin koolis=ja*).

Naabruspaari järelliige annab infot selle kohta, kuidas esiliige on vastu võetud, ning mõjutab ka seda, kuidas see järgend, käsil olev teema või kogu vestlus jätkub. Kurtmises, milles vastutaja on väljaspool suhtlussituatsiooni, on eelistatud reaktsioon poolehoiu väljendamine, millega vestluskaaslane toetab kurtja hoiakut ja emotsiooni. Polehoiu näitamiseks väljendab vestluspartner oma sarnaseid tundeid (nt annab olukorrale vms samuti negatiivse hinnangu, kasutab markeeritud prosoodiat), arendab kurtmist omalt poolt edasi, räägib enda samalaadsest kogemusest (Drew 1998; Drew, Walker 2009; Traverso 2009; Selting 2012). Mitte-eelistatud reaktsioon on kurtmisega mittenõustumine, mispuhul reageerija vähendab probleemi tõsidust või väljendab kurtjale vastupidist seisukohta (Heinemann, Traverso 2009; Traverso 2009). Polehoiu väljendamisele või mittenõustumisele lisaks on osutatud, et vestluskaaslane võib küsida lisainfot, anda nõu, pakuda olukorrale selgitusi (Boxer 1993; Pakkanen 2011). Mitmest naabruspaarist koosneva kurtmise jooksul võib vestluskaaslane reageerida eri viisil: näidata poolehoidu nõrgemalt või tugevamalt, oma hoiakut muuta, mõne seisukoha tagasi lükata, olukorda seletada (Traverso 2009).

Naabruspaari reaktsioonivoor mõjutab ka suhtlejate edasist tegevust. Siin on olulisim see, kas reaktsioonivooru järel naabruspaar, laiema teemajärgend või kogu kurtmine lõpetatakse või seda jätkatakse (Drew, Walker 2009; Traverso 2009). Meie teada ei ole uuritud, kuidas kurtja pärast eri tüüpi reaktsioone jätkab.

Artiklis otsime vastuseid kahele uurimisküsimusele.

1. Kuidas vestluskaaslane kurtmisele verbaalselt reageerib?
2. Kuidas erinevad reaktsioonid mõjutavad seda, kuidas kurtja jätkab?

2. Materjal ja meetod

Artiklis analüüsime kooli kohta käivaid kurtmisi. Kool on ühiskonnas väga tavaline kurtmise teema, kuna selle kohta on igaühel oma kogemused, arvamused, hoiakud ja tunded.

Analüüsimaterjal on pärit Tartu Ülikooli suulise eesti keele korpusest.⁶ Korpuse argivestluste hulgas leidsid 25 silmast silma ja 32 telefonivestlust,

⁶ <https://keeleressursid.ee/et/220-suulise-eesti-keele-korpus> (22.02.2020).

milles räägitakse koolist. Neis vestluses oli 40 kurtmisjärjendit. Vestlustes osalevad õpilased, üliõpilased, õpetajad ja nende perekonnaliikmed. Probleemid, mille üle kurdetakse, on raske koolikott, rumalad õpilased, ebaõiglane õpetaja, eesootav eksam, aga ka õppekava sulgemine, korruptsioon ülikoolis jm. Osa muredest puudutab kõnelejat ennast, aga kannataja rollis võib olla ka kurtja laps või sõber. Probleemi põhjustajad on kool ja ülikool kui institutsioonid ning nende esindajad: õpetajad ja ametnikud, aga ka õpilased ja nende vanemad ning kaasüliõpilased.

Uurimismeetod on vestlusanalüüs, mis on empiiriline suhtluse mikroanalüüsi meetod. Iga vooru analüüsitakse eelnevate ja järgnevate voorude ning suhtlustegevuste kaudu, lähtudes suhtlejate endi perspektiivist (Sidnell, Stivers 2013: 77–99).

3. Reaktsioonivoorud ja kurtmise edasiarendamine

Järgnevalt uurime kurtmisvoorudele järgnevaid reaktsioonivoore. Analüüsitud voorud jagunevad kuude rühma: poolehoiu väljendamine, seisukoha mittevõtmine, lisainfo küsimine, olukorra seletamine, nõuandmine ja kurtmisega mittenõustumine.

3.1. Pooledhoiu väljendamine

Eelistatud reaktsioon kurtmisele on eksplitsiitne poolehoiu väljendamine, mida tehakse meie näidetes neljal viisil:

- oma sarnaste emotsioonide ja hoiakute väljendamine,
- samalaadse kogemuse esiletoomine,
- omalt poolt kurtmise edasiarendamine,
- neutraalne nõustumise väljendamine.

Emotsionaalsed ja hoiakulised poolehoiuavaldused toetavad eksplitsiitselt kurtja seisukohta (Drew, Walker 2009; Traverso 2009; Kurtyka 2019). Reageerija väljendab kurtjaga sarnast emotsiooni, kritiseerib kurtmise objekti (*ta=on `nii `loll ikka `minu=meelest=et*). Samamoodi nagu kurtmisvoorus kasutatakse ka siin negatiivse konnotatsiooniga sõnu (*nõme, loll*), tugevdavaid adverbe (*jube pikk, nii loll*), äärmusväljendeid (*sis=tuleb `viimnepäev*) ja hüüatusi (*issand, appikene*).

Näide 6 on pärit samast vestlusest kui näited 3–5. Selles katkes räägivad ema E ja tema sõbranna A.

- (6) 01 E: kui Joosua juba `laulmise eest peab `kakskend=viis krooni käima
 02 välja no [sis {-}]
 03 A: [`iga `kuu]=vä.
 04 (0.3)
 05 E: ma=i=`tea vist jah.
 06 (0.3)
 07 E: a [`ma=i `maksa ma=i `akkagi `maks]ma üldse.
 08 A: < [`appi `kene.] >
 09 E: unusta[gu `ära.]
 10 A: [se=on=ju] `nõme ju=et [{--}]
 11 E: [{selge see} ma=i=pand] `last
 12 `selleks sinna `klassi=et=ee `minu käest akatakse `raha pumpam-

Katke alguses alustab ema E vestluses uut teemat, kurtess selle üle, et pojal tuleb kooris käimise eest maksta. Tema voor algab sõnaga *kui*, mis projitseerib *kui-siis*-konstruktsiooni. Sõna *sis* ajal esitab sõbranna A peale rääkides täpsustava küsimuse *iga kuu=vä* ja saab ebakindla vastuse *ma=i=`tea vist jah* (read 01–05). Selle järel jätkab E oma teksti kaudse ähvardusega (read 07, 09). E vooru alguses esitab A taas pealerääkimisega emotsionaalse hinnangu *`appi `kene* (rida 08), mis on öeldud aeglaselt ja tugevasti rõhutatult. Tema hüüatus on reaktsioon E vastusele real 05 ja laiemalt kurtmisele, et laulmise eest peab maksuma. E ei reageeri tema voorule ja A lisab uue, seekord eksplitsiitselt kurtjat toetava hinnangu *se=on=ju `nõme ju* (rida 10). E nõustub selle hinnanguga (rida 11). Tema öeldud *selge see* näitab ühtlasi, et A öeldu oli endastmõistetav. Pärast seda jätkab E samas voorus sama kurtmisteedega, tuues esile vastuolu oma esialgse ootuse ja tegelikkuse vahel (read 11–12). Ka teistes meie analüüsitud näidetes arendas kurtja pärast emotsionaalseid toetusavaldusi kurtmist edasi, mitte ei lõpetanud seda (vt ka Traverso 2009: 2393; Rääbis jt 2019: 30). See näitab, et kurtja tõlgendab poolehoiuavaldusi ühtlasi kui toetust kurtmise jätkamiseks, mitte kui märguannet kurtmise lõpetamiseks.

Vestluspartner võib oma poolehoidu avaldada ka omalt poolt kurtmist edasi arendades (vt näide 15) või oma samalaadsest kogemusest rääkides ja selle kaudu kurtjaga sarnast hoiakut väljendades (Drew, Walker 2009; Selting 2012). Näites 7 vestlevad kolm tüdrukut. B ja K käivad ühes koolis, J on B vanem õde, kes on sama kooli lõpetanud.

- (7) 01 B: mis mis olümpi`aadist sa rääkisid, mis `asi see `oli.
 02 (1.1)
 03 K: aa [{-}]
 04 B: [`Laudner mää]ris `pähe=sule mida[gi=vä.]
 05 K: [jah,] (0.4) `eesti keele
 06 olümpi`aad. jumala vārdjas [ `mutt. TAHAB]=et ma hakkaks mingit
 07 B: [oo.]
 08 K: `rahva`luulet koguma.
 09 (0.3)
 10 B: aa, ja=tead=mis \$ `mina pean [tegema=vä.] \$
 11 J: @ [kroo]oo[oo] @ ((kraaksub, kriiskab))
 12 B: [`mina pe]an minema
 13 `luule`konkursile järje`kordselt. (0.5) `Tartu linna `koolide
 14 luule`konkursile.
 15 (0.4)
 16 J: `esine[ma=vä.]
 17 B: [`meie] (.) tādab=noh (.) jah (.) meie `koolist võeti sis
 18 nagu kaks `tükki onju see kahe`teistkümnendast see üks `Aivar onju
 19 ja=sis=nagu `mina onju. (0.5) ma nagu `eelmine aasta võitsin selle
 20 `kümnendate klasside `arvestuses võitsin `ära selle (.) kooli selle
 21 sisese (0.4) luule`võistluse=sis (1.2) VĀGA `TORE, .hhhh
 22 @ noh=et=sis (0.3) ühe < `sügav`mõttelise `luuletuse siis nagu
 23 õpime `pähe > > ja=sis=sellise < .hhh humoorika `jutu et=nagu
 24 < `rahvas `näeks sinu `tõelist `olemust. > @ (0.4)
 25 ma vaatasin siukse `näoga Laudnerile `otsa ni=et (0.6)
 26 no=`TORE=onju=et sinna ma aint `igatsekski minna.

Katke algab B küsimusega, millega soovitakse enam infot K eelnevas jutus mainitud olümpiaadi kohta. K alustab vastamist, mille katkestab B negatiivset hoiakut sisaldav küsimus selle kohta, kas õpetaja määris talle midagi pähe (rida 04). K kinnitab seda ja alustab kurtmisega õpetaja käsu üle rahvaluulet koguda (rida 06). Selles kasutab ta õpetaja kohta väga teravat hinnangut *jumala vārdjas* ning umbmääraast asesõna *mingit*, mis kannab sunnitud tegevuse tõttu negatiivset hinnangut. K vooru järel reageerib B sellele partikliga *aa* ja alustab seejärel oma kurtmist (read 12–14, 17–26). Ka siin on probleemi tekitaja sama õpetaja ja tema vastu-meelsust tekitavad käsud.

Meie näidetes väljendas vestluspartner kurtmisega nõustumist ka neutraalselt. Selleks kasutatakse ennekõike partikleid *jaa* ja *jah*, harvemini pikemaid nõustuvaid reaktsioone (nt *se=on* `tema moodi; *siedasi=on=jah*).

Näites 8 reageerib vestluskaaslane kurtmisele *jaa* abil. Katke on samast kurtmisjärjendist kui näited 3 ja 4 (samast vestlusest on ka näited 5, 6, 11 ja 13), siin osalevad isa M ja ema sõbranna A.

- (8) 01 M:aga=no=vaata see=on `kõik siuke `asi=et=no `täna on juba `kõik,
02 .hh täps=samuti `väiksed `lapsed juba (.) peab `kõik asjad `arvutis
03 tegema.
04 (.)
05 A: **jaa**
06 M:no `kas on seda veel `vaja, tal=on `niigi prillid `ees juba.

Katke alguses alustab M kurtmist selle üle, et lapsed peavad tegema liiga palju koolitöid arvutis. Esimeses voorus kasutab ta kolm korda rõhulisena äärmusväljendit *kõik* ja tugevdab kurtmist rõhulise omadussõnaga *väiksed* (read 01–03). Tegelikult on kogu väide liialdatud, kuna probleemi on põhjustanud ainult üks poja töö, mis tuli arvutis teha (see ilmneb varasemast vestlusest). A reageerib kurtmisele nõustuva partikliga *jaa* (rida 05). Olgu siinkohal siiski öeldud, et üksi voozu moodustav partikkel *jah* või *jaa* ei ole alati üheselt tõlgendatav: ta võib märkida seda, et kasutaja aktsepteerib öeldu kui tõe (nt toetudes enda samasugusele teadmisele või kogemusele), aga võib osutada ka tugevamat nõustumist ('ma arvan samamoodi'). Me ei lõpeta nõustumise järel lokaalset järjendit, vaid jätkab seda, kasutades pööratud polaarsusega retoorilist küsimust *no `kas on seda veel `vaja*, mis kordab seisukohta, et nii palju kodutöid ei ole vaja arvutis teha (vt Laanesoo 2012). Samuti ei lõpeta ta kurtmist, vaid toob samas voorus sisse uue aspekti poja prillide kohta, viidates sellele, et arvuti kasutamine on silmadele kahjulik. Ka teistes analüüsitud näidetes jätkus kurtmine peale neutraalset nõustumist. See näitab, et sarnaselt emotsionaalsete toetusavaldustega tõlgendab kurtja ka nõustumist oma hinnangutega ühtlasi kui toetust kurtmise jätkamisele või vähemalt kui jätkamisele vastuseisu puudumist.

3.2. Seisukoha mittevõtmine

Järgnevalt vaatleme juhtumeid, kus reageerija kasutab jätkajaid (*mhmh*, *mm*, harva ka *nii*). Jätkajad on partiklid, mis osutavad, et info on vastu võetud ja kasutaja soovib püsida kuulaja rollis. Nad ei võta seisukohta saadud info kohta, ei anna hinnanguid ega osuta ka neutraalset sama-meelsust kõnelejaga. (Hennoste 2000: 1787–1789) Jätkajaid kasutatakse

nii kõneleja poolelioleva vooru ajal (näide 9 rida 03) kui ka lõpetatud vooru järel (rida 07). Meid huvitavad siin jätkajad, mis esinevad kõneleja lõpetatud vooru järel.

Näide 9 on samast kurtmisjärjendist kui näide 2. V kurdab telefonis sugulasele H, et pojal on muusikaõpetuses halvad hinded.

- (9) 01 V: sest et noh (0.3) nüüd ta `midagi vastas `järgi, tal oli juba lausa
02 `kahe`seis vahepeal a[ga sis] ta jälle veerandi `lõpp võ=`midagi nad
03 H: [mhmh]
04 V: säl `tegid, .hhhhh siis ta sai `kolmekese `kätte aga noh `see on niuke
05 `nõrk `kolm tal sääl.
06 (0.8)
07 H: **mhmh**
08 (.)
09 V: vat `mina olen niukene noh, kah `karu `kõrva=päl ja `maalt `pärit
10 ja `meil nigu suurt ei `õpitud seda `asja ja mina ei `oska seda
11 `õpetada kah.

Näitelõigu alguses kurdab V poja hinnete üle (read 01–05), kasutades negatiivsust rõhutavaid fraase (*kolmekese*, *lausa* `kahe`seis). V lõpetab oma kurtmise real 05. Järgneb paus, mis näitab soovi voor üle anda, kuid H ei võta vooru, vaid reageerib jätkajaga *mhmh* (rida 07). Selle järel jätkab V sama kurtmisteemat, tuues esile enda suutmatuse poega õpetada.

Mhmh annab ainult märku sellest, et kasutaja soovib olla edasi kuulaja rollis, väljendamata poolehoidu öeldule. Samas ei anna jätkaja märku selle kohta, kuidas senine kõneleja peaks jätkama. Kõikides analüüsitud näidetes arendas kurtja peale jätkajat kurtmist edasi, mitte ei vahetanud teemat ega saatnud kõnevooru uuesti vestluskaaslasele.

3.3. Lisainfo küsimine

Vestluspartner võib kurtmisvoorule reageerida ka küsimusega, et saada lisainfot või täpsustust (Traverso 2009; Pakkanen 2011). Näites 10 vestlevad vanaema V ja tema lapselapse Peebu elukaaslane T.

- (10) 01 V: kuda=teil läheb kuda=teil=läheb [{kodu poole.}]
02 T: [ooh] `hästi `tõiselt.
03 (0.3)
04 V: hästi=`tõiselt=läheb jah,

- 05 T: hästi teiselt.
 06 V: `õppimisega ka läheb `ästi võ.=
 07 T: =õ[õhh]
 08 V: [õõ][õõhhh]
 09 T: [ei lähe:]
 10 V: **ond=õõ `raskusi.**
 11 (0.5)
 12 T: kule=jah (.) `tööl on nii palju vaja käia et,
 13 V: vot sie `tööl käimine jah ja [sie,]
 14 T: [e] `Peebul on täpselt=sama`moodi
 15 ega ma `ükski ädas ei=ole `Peep on `ka ju Peep teeb `ka
 16 ju aint `tööd praegu kogu=aeg,

Katke algab V kuidas-läheb-küsimusega, mis ootab eesti keeles üldjuhul pikemat vastust (Räabis 2009: 113–128; Rumm 2019: 198). Kuna vastaja T piirdub lühivastusega, siis esitab V uue küsimuse õppimise kohta (rida 06), millele saab lühikese negatiivse kurtva vastuse *ei lähe*: (rida 09). Selle peale jätkab V täpsustava küsimusega *ond=õõ `raskusi*, millele järgneb T pikem kurtmisvoor, milles ta kurdab nii enda kui ka elukaaslase Peebu raskuste üle (read 12, 14–16). Kuna küsimused ootavad vastust, siis annavad nad kurtjale võimaluse kurtmist jätkata ja arendada.

3.4. Olukorra seletamine

Vestluspartner võib kurtmisele reageerida seletusega, milles püüab olukorda või kritiseeritava inimese käitumist põhjendada, tuua esile midagi positiivset ja seada sellega kurtmise vajalikkuse kahtluse alla.

Näites 11 jätkub näites 6 alustatud kurtmisjärjend. Siin osalevad ema E, sõbranna A ja isa M.

- (11) 01 E: `õpeta küsib `selle eest `raha kakskend=viis `krooni võ `viiskend
 02 krooni=et (.) anda `kooli=polt `lapsele oma `lips ja oma `see (0.4)
 03 ü-`ülikonna see::: [ `vest]
 04 A: [jakk] [`vest]
 05 E: [mm] `vest jah.
 06 A: aaa[aa]
 07 E: [noh]
 08 M: **noo=[s=oleks kõik ühe`sugused] oleks.**
 09 E: [meil on `kõik `asjad `olemas noh]
 10 (0.4)

11 E: mis `kõik ühesugused

12 A: no mida sa [oskad {--}]

13 E: [ja seda lipsu niikuinii ku- kaela pa- panna] ei saada

Näitelõigu alguses sõnastab ema E probleemi: koorivormi eest tuleb maksta. Vooru arendades ta takerdub ja kasutab kaks korda kohatäitjat *see*, leidmata kohe sõna *vest* (rida 03). Sõbranna A pakub omalt poolt otsitava kohale sõnu *jakk* ja *vest* ning real 05 kinnitab E, et otsitav sõna on *vest*. Seejärel reageerib A pika emotsionaalse hüüatusega *aaaaa* (rida 06). E voor on pooleli ning ta proovib seda jätkata hüüatusele peale rääkides (rida 07), kuid nüüd sekkub isa M. Ta toob välja vormi positiivse poole: lapsed oleksid siis ühesugused (rida 08). Sealjuures alustab isa partikliga *noo*, mis reaktsioonivooru alguses viitab muu hulgas eelnevas voorus esitatud seisukoha tõrjumisele (Keevallik 2016). E hakkab samal ajal põhjendama vormi ebavajalikkust (rida 09). Alles selle järel (rida 11) reageerib ta Mi seletusele ja vaidlustab selle retoorilise küsimusega *mis `kõik ühesugused*. Järgmises voorus jätkab E põhjendamist, miks vorm on tema arvates mõttetu (rida 13).

Ka teistes analüüsitud näidetes lükatakse seletus tagasi või nõustutakse sellega osaliselt ja jätkatakse kurtmist.

3.5. Nõuandmine

Kurtmine viitab probleemile ja võib kaasa tuua soovi anda nõu, mida kurtja ise saaks probleemi lahendamiseks teha. Meie materjalis eelneb nõuandele tavaliselt mitu vooru vältav kurtmine. Ühest küljest näitab *see*, et vestluskaaslane kuulatakse enne lahenduse pakkumist ära. Teisalt on aga oluline, et nõu antakse punktis, kus kurtja on sisse toonud aspekti, mille puhul oleks mingisugune lahendus võimalik. Kuna analüüsitud näidetes kurdetakse probleemide üle, mida kõnelejad ise lahendada ei saa, siis on soovitusel pigem naljatavad või kaudset abi pakkuvad.

Näites 12 kurdab õpetajana töötav tütar H isale V, et lapsevanemad on halbade hinnete pärast vihased.⁷

(12) 01 H: `vott `seda ma ka ei=tea mis `mulle öeldakse.

02 tõenäoliselt ku `vanemad näevad=et .hh et on `üks tunnistusel

03 siis nad järsku `ärkavad=ja .hh \$ `kõigepealt annavad `lapsle peksa

⁷ Kurtmisjärjendi algus on näites 14.

- 04 siis tulevad `minu kallale. .hh [et=noh] \$
 05 V: [noo:] (.) sa pead siss `sõlmima
 06 ee=ess=`essiga nigu mingisuguse .hh õmm (2.0) noh, (.)
 07 noh nigu nigu `lepingu=või. .hh
 08 H: mhemhe \$ ei tea jah .hh `koolilt nõudma elu`kindlustust. \$
 09 (0.5)
 10 V: n:o Eesti Moos näiteks kõik `oma töötajate elud on `ära kindlustand
 11 ma=i=tea kas `raamatupidajad ka=aga .hh aga need kellel
 12 `välitöödega pistmist on need on `kõik kindlustatud.
 13 (.)
 14 H: aa.

Katke alguses esitab kurtja H äärmusväite (*annab peksa, tulevad kallale*), vormistades selle samas naerva häälega, mis viitab öeldu absurdsele (read 03–04) (vt Annuka 2020). Isa V reageerib tütre vooru katkestades. Tema voor (rida 05) algab partikliga *noo*, mis viitab järgnevale mitte-eelistatud infole (Keevallik 2016), aga siin ka kahtlusele kurtja öeldu tõsikindluses. Sellele järgneb ettepanek sõlmida turvafirmaga leping. Kuna kurtja oli öelnud oma vooru lõpuosa naerva häälega, siis toetab isa absurdne ettepanek teda. Tütar läheb naljaga kaasa ja arendab seda naerva häälega edasi, väljendades sealjuures kahtlust idee mõttekuse üle (rida 08). Peale pausi jätkab isa kindlustuse teemal, viies jutu koolist kõrvale (read 10–12). Tütar reageerib sellele järjendi sulgemisele viitava partikliga *aa* (rida 14), mis lõpetab ka kurtmise.

Suhtluses võidakse anda ka soovitusi, mis leevendaksid muret kaudselt. Näites 13 kurdavad pereliikmed lapse raske koolikoti üle.

- (13) 01 E: tegelt=tal=on `pooled asjad {veel=sit} tule`matta.
 02 (.)
 03 A: `ei ma `tean=et need on `rasked, `ükskord ta vv-v `koolist tuli
 04 `minu{ni}, `ma ütsin `mina seda `seljas küll `kanda ei `jõua.
 05 E: seepärast tal ka seljas `kõverused `sees=ja asjad.
 06 A: `on=vä
 07 E: * mhm[h?] *
 08 A: [ta] peaks sin `võimlema ja ve- noh teil on `hea nüd=se
 09 `venitus siin.
 10 (0.5)
 11 A: et `rippuda lihtsalt.
 12 M: jah vahest ta `ripub, ta ütleb küll et=se=on kole `kõrge.
 13 (0.5)
 14 J: eih

- 15 A: ei=no=
 16 E: =ei `viit[si, noh ta=i `viitsi.]
 17 M: \$ [{-} `lõua tõmmab sis]=tab `pinkki `jalge alla.
 18 [mheh et se=on parem `tõmmata.] \$
 19 A: [\$ aa:..... \$ heh]

Ema E on andnud lapse raske koolikoti sõbrannale A tõsta ja täpsustab, et selles pole veel kõiki asju. A nõustub, et asjad on rasked, ja räägib oma kogemusest, kuidas laps raske kotiga tema juurde tuli. Siiani on räägitud ainult kottidest ja asjadest, mida tuleb kaasas kanda. Real 05 toob E sisse uue aspekti, öeldes, et lapsel on raske koti tõttu juba selg kõver. See on A jaoks uus ja üllatav info, millele ta reageerib küsimusega `on=vä. E kinnitab öeldu *mhmh* abil üle. Kinnituse järel teeb A ettepaneku võimelda (read 08–09). Soovitus on vormistatud kolmandas isikus, mis näitab, et see ei ole suunatud vestluses osalevale lapsele J, vaid vanematele. Tingiv kõneviis osutab kõneleja väikesele õigusele võõra lapse kasvatamise kohta nõu anda (vt Curl, Drew 2008). A ootab vastust (paus real 10), aga keegi ei reageeri. Nüüd lisab A inkremendi (sujuva jätku) *et `rippuda lihtsalt* (rida 11). Isa M vastus osutab, et mõte ei ole neile uus, aga samas võtab ta soovitusel reservatsiooniga vastu, näidates, et sellega on probleeme. Raske koti üle enam ei kurdeta ja jutt jätkub võimlemise teemal. Selles näites nägime kaudse lahenduse pakkumist: võimlemine oleks küll seljale kasulik, aga ei lahenda põhilist probleemi, et koolikott on raske.

Analüüsitud materjalis lükatakse nõuanded tagasi või nõustutakse reservatsiooniga, kuid kurtmine lõpetatakse. Sellest saab järeldada, et nõuanne ei suuna kurtjat edasi rääkima, vaid on pigem vihje lõpetamisele.

3.6. Kurtmisega mittenõustumine

Vestluskaaslane ei pruugi olla kurtja seisukohaga nõus ja võib väljendada teistsugust arvamust. Näites 14 vestlevad isa H ja õpetajana töötav tütar V.⁸

⁸ Kurtmisjärjendi lõpp on näites 12.

- (14) 01 V: .hhhhh no ja kuis `teil=läb.
 02 (0.8)
 03 H: noh, mis seal `ikka. m=täna jälle `vihastasin koolis=ja
 04 (0.5)
 05 V: miks.
 06 (0.6)
 07 H: ahh, nad on ni=`lollid ni=`lollid.
 08 (1.3)
 09 V: **sellepärast nad `peavadki koolis käima.**
 10 (0.5)
 11 V: **kui nad `targad oleks kellel neid sinna `tarvis oleks.**
 12 H: mt=.hh no: `oleks=et nad sis `pingutaks selle nimel et `targemaks
 13 saada aga `ei. .nhhhhh
 14 (1.2)
 15 H: mm `m:inu=melest neil=on teatavad `puudulikkused.
 16 (0.7)
 17 V: **kas=see:: tändab terve see `Narva `eesti kogu`kond on üks**
 18 **de`biilikute `kari. .hhhhhh**
 19 H: `ei, ma=ei=ütle [ `seda,]
 20 V: [{-}] ei=ole
 21 H: ma=i=ütle ültse `seda=aga (.) aga seal on teatavad `tüübid,
 22 .hhhhhhhhhh kes nagu (.) ma juba `lasengi neil täisti .hh tunnis
 23 `pleierit kuulata sest=me- `mina=ei=taha \$ `nendega tegemist
 24 teha `nemad ei=ta `minuga. \$.hh et nad `käivad ja `istuvad
 25 seal nimodi `tundides /---/

Real 01 esitab isa küsimuse *no ja kuis `teil=läb*. Tegu on avara neutraalse küsimusega, mis eeldab pikemat vastust ja samas võimaldab tütrele valida teema (vt Thompson jt 2015; Rumm 2018: 304–308). Tütar vastab pärast pausi kinnisfraasiga *noh, mis seal `ikka* ja hakkab kurtma kooli üle. Ta ei esita fakte, vaid teatab ainult oma emotsiooni (*vihastasin*), millele eelnev *jälle* näitab, et probleem on pikaajaline või korduv. Isa küsib vihastamise põhjuse kohta küsisõnaga *miks*. *Miks*-küsimused on polüfunktsionaalsed ja nendega saab teha korraga mitut suhtlustegevust. Küsilause vorm võimaldab vastajal tõlgendada seda infoküsimusena ja vastata neutraalselt, kuigi enamasti reageeritakse õigustusega. See osutab, et küsimust tõlgendati negatiivse seisukohavõtuna. (Laanesoo 2017) Selles näites tõlgendab tütar sõna *miks* kui küsimust põhjuse järele. Selline tõlgendus annab talle võimaluse vastata küsimusele ja sellega kurtmist edasi arendada. Ta annab õpilastele üldistava hinnangu *nad on ni=`lollid ni=`lollid*,

kasutades halvustavat sõna *lollid* ja intensiivsuspargit *nii* ning korrates fraasi sama rütmimalliga.

Pärast 1,3-sekundilist pausi (rida 08) vaidlustab isa tütre seisukoha (rida 09). Ta on sellega nõus, et õpilased on lollid, kuid esitab põhjenduse, millega lükkab kurtmise tegelikult tagasi. Tütar ei reageeri ja isa kordab sama mõtet teises sõnastuses (rida 11). Nüüd nõustub tütar reservatsioonis ja jätkab kurtmist, tuues esile probleemi teise aspekti ja ilmselt ka tuuma – õpilased ei pinguta (read 12–13). Isa ei reageeri sellele ja pärast pikka pausi real 14 tugevdab tütar oma hinnangut, kasutades väljendit *neil=on teatavad puudulikkused* (rida 15) See viitab õpilaste madalale intellektuaalsele tasemele. Nii mõistab seda isa, kes retoorilise küsimuse vormis sõnastab *puudulikkused* ümber *debiilikuteks* (read 17–18). Ühtlasi läheb ta teravamaks ja üldistavamaks, omistades tütre hinnangu kogu Narva eesti kogukonnale. Tütar taganeb väljaõeldust ja seletab, mis tunnis toimub. Näeme, et vastuvaidlemine toob kaasa selle, et kurtja aktsepteerib osaliselt vestluskaaslase arvamust, põhjendab ja täpsustab olukorda, aga ei lõpetata kurtmist.

Näites 15 lõpeb vastuvaidlemine sellega, et kurtmine lõpetatakse. Siin räägib ülikoolis õppiv tütar T emale E ja isale I oma koolipäevadest.

- (15) 01 E: kas=ee (.) `keskpäval mingid `vaheaegasid ka loengute `vahel on.
02 (1.0)
03 T: `iga `päev on praegu `nii=et on mingit `augut, aga se=on vä- õudselt
04 `vastik.
05 (0.6)
06 I: nojah, sa=i=saa kuhugi `ära ka `minna, [`oled na]tuke `vahe ja `jälle
07 T: [mhmh?]
08 I: uuesti * loeng. *
09 (0.3)
10 E: **no siis `saatki natuke `puhatta=ja [`lõõgas]ta.**
11 T: [mhmh]
12 (1.1)
13 I: e=kas seal:=ee `kooli=juures (.) > `süia ka ikka saad, <
14 sөөkla `ka=on=teil=võ.

Näitelõik algab sellega, et ema esitab neutraalse küsimuse loengute vaheaegade kohta (rida 01). Tütre voor koosneb kahest osast. Esimene osa on vastus küsimusele. Samas lisab tütar sellesse negatiivsele suhtumisele viitavat ainet, kasutades fraase *iga päev* ja *mingid augud* (vrd ema öeldud

positiivse konnotatsiooniga sõna *vaheajad*). Sõnastus toob esile, et tema jaoks on tegu probleemiga. Vastuse teine pool *se=on vä- õudsel* `vastik toob sisse eksplitsiitse negatiivse hinnangu (read 03–04). Poolelijäänud sõna *vä-* on tõenäoliselt sõna *väga* algus, mis asendatakse tugevama sõnaga *õudsel*. Kurtmine aukude üle osutab, et probleemi põhjustaja ei ole tütar ise, vaid tunniplaani koostajad.

Isa I väljendab poolehoidu, arendades tütre kurtmist edasi ja põhjendades, miks selline olukord on ebameeldiv (read 06, 08). Edasiarendamine on üks tavalisi poolehoiu väljendamise viise (vt samalaadse kogemuse kasutuse kohta näide 7). Sealjuures formuleerib ta põhjenduse tütre seisukohalt. Tütar reageerib sellele kinnitava partikliga *mhmh*.

Real 10 esitab ema E teistsuguse seisukoha, mis eitab probleemi või vähemalt vähendab selle tõsidust: vaheaegade ajal saab puhata, järelikult on need head. Tütar reageerib ka sellele *mhmh* abil (rida 11). Vestluses tekib pikk paus, mille järel tütar kurtmist edasi ei arenda. Ka tütre kurtmist edasi viinud isa ei jätka kurtmisega, vaid alustab uut teemat (read 13–14). Selle näite puhul võib öelda, et isa ja ema seisukohad on erinevad, kuid kumbagi ei saa tõlgendada väärana. Oluline on siin asjaolu, et kurtja seisukohta vaidlustava arusaama järel kurtmine lõpetatakse. Sealjuures tõlgendavad nii kurtja kui ka kurtmise edasiarendaja vaidlustust lõpetamise märguandena.

Näited tõid esile, et kurtmise vaidlustamise järel minnakse edasi kahel viisil. Näites 14 aktsepteerib kurtja osaliselt vestluskaaslase arvamust, kuid jätkab kurtmist. Näites 15 reageerib kurtja vastukäivale seisukohale nõrga nõustumisega ja lõpetab kurtmise. Analüüsitavas materjalis ei ole näiteid, kus kurtja otseselt nõustuks vestluskaaslase vastupidise seisukohaga.

4. Kokkuvõte

Artiklis käsitlesime kurtmisjärjendeid argivestlustes, mille teema on kool ja probleemi allikas on väljaspool suhtlussituatsiooni: kool kui institutsioon, õpetajad, ametnikud, õpilased ja nende vanemad, kaasüliõpilased. Kõik analüüsitud kurtmisjärjendid koosnesid mitmest naabruspaarist, mille esiliige sisaldas kurtmist ja järelliige sellele reageerimist. Otsisime vastuseid kahele küsimusele: kuidas vestluskaaslane kurtmisele verbaalselt reageerib ja kuidas erinevad reaktsioonid mõjutavad seda, kuidas kurtja jätkab.

Esiteks esitasime erinevad viisid, kuidas kurtmisele reageeritakse. Keskne ja eelistatud reaktsioon kurtmisele on poolehoiu väljendamine. Vestluskaaslane väljendab kurtjaga sarnast emotsiooni ja kritiseerib kurtmise objekti (näide 6), räägib enda samalaadsest kogemusest (näide 7), arendab kurtmist edasi (näide 15) või väljendab poolehoidu neutraalsete nõustuvate dialoogipartiklitega (näide 8). Mitte-eelistatud reaktsioon on kurtmisega mittenõustumine, mille korral vestluskaaslane vaidlustab kurtja seisukoha (näited 14 ja 15). Polehoiu väljendamise ja mittenõustumise vahele jäävad näited, milles kaaslane ei võta seisukohta, vaid kasutab neutraalset jätkajat (näide 9). Kokku moodustavad need reaktsioonid skaala *poolehoiu väljendamine – seisukoha mittevõtmine – vaidlustamine*. Lisaks küsisid vestluspartnerid kurtjalt lisainfot (näide 10), pakkusid talle seletusi ja põhjendusi (näide 11) või nõuandeid probleemi lahendamiseks (näited 12 ja 13).

Varasemates uurimustes ei ole meie teada neutraalse jätkaja kasutamist täheldatud. Muud eesti materjalis leidunud reageerimisviisid on samasugused, nagu on leitud teistes uuritud keeltes ja kultuurides. Seega võib järeldada, et nii nagu kurtmisvooru vormistamise keelelised vahendid, on ka reageerimisel kasutatavad suhtlustegevused ja keelelised vahendid küllalt universaalsed.

Teiseks tõime välja, kuidas erinevad reaktsioonid mõjutavad kurtja jätkamist. Analüüs kinnitas teistes keeltes saadud tulemusi, et kurtmine jätkub peale vestluskaaslase poolehoiuväljendusi (näited 6–8) ja peale lisainfot soovivaid küsimusi (näide 10). Selle kõrval esitasime ka variandid, mida varem meie teada ei ole uuritud. Kurtmine jätkus ka neutraalse jätkaja järel (näide 9) ja peale vestluspartneri pakutud seletusi (näide 11). Kurtmisega mittenõustumine tõi kaasa erinevaid jätkamisvariante: kurtmine kas lõpetati (näide 15) või seda jätkati (näide 14). Kurtmine lõpetati alati nõuannete järel (näited 12 ja 13).

Tulemustest ilmneb, et reageerimisviisid ei ole võrdsed. Küsimused ja poolehoiuavaldused suunavad kurtjat jätkama. Küsimused ootavad suhtlusnormi järgi vastust ning annavad sellega võimaluse kurtmist jätkata ja arendada. Vestluskaaslase poolehoiuavaldusi võib ühtlasi tõlgendada toetusena kurtmise kui suhtlustegevuse jätkamisele. Neutraalse jätkaja järel on kõnelejal võimalus valida, kas jätkata kurtmist, valida uus teema või saata kõnevoor uuesti vestluskaaslasemale tagasi. Kurtja valib ka sel juhul jätkamise.

Seletused, põhjendused ja mittenõustumine tõstavad esile, et kurtmine on vestluskaaslase arvates alusetu, ja suunavad teda kurtmise lõpetamise poole. Siinsetes näidetes lükkab kurtja seletused tagasi või nõustub nendega osaliselt. Samuti aktsepteerib ta osaliselt vestluskaaslase erinevat arusaama. See võimaldab kurtjal jätkata, kuna tema seisukohast on kurtmine vähemalt osaliselt õigustatud ja põhjendatud. Samas võib kurtja ka lõpetada.

Muudest reageerimisviisidest erineb kurtja käitumine nõuannete korral. Ka need lükatakse tagasi või nendega nõustutakse reservatsiooniga, kuid kurtmine lõpetatakse. Seega võib järeldada, et kurtja tõlgendab neid kui tugevaid kurtmise lõpetamise signaale. Nõuandmine on argivestluses problemaatiline suhtlustegevus, kuna toob esile osalejate asümmeetria. Nõuandja näitab, et tal on teadmised, mis teisel inimesel puuduvad, ja pakub välja tegevussuuna, mida ta ise sobivaks peab. Nõu antakse ootusega, et saaja arvates on see asjakohane, abistav ja aktsepteeritav. (Jefferson, Lee 1981; Vehviläinen 2001: 373) Samas kurdetakse meie analüüsitud näidetes probleemide üle, mida kõnelejad tegelikult lahendada ei saa, ja sellisena on nõuanded praktiliselt kasutud.

Praegusi tulemusi üldistades saame väita, et mitme võimaluse korral kaldub kurtja valima jätkamist. Samas viivad reageerimisviisid, mis suunavad kurtjat lõpetama, erinevatele tulemustele. See teema vajab aga suurema materjali detailsemat analüüsi.

Transkriptsioonimärgid

.	langev intonatsioon
,	poollangev intonatsioon
?	tõusev intonatsioon
(.)	mikropaus (0,2 sek või lühem)
(0.5)	pausi pikkus sekundites
`sõna	rõhutamine
[]	pealerääkimine
=	kahe iseseisva üksuse kokkuhääldamine
> <	kiirendatud lõik
< >	aeglustatud lõik
* *	vaiksem lõik
SÕNA	valjem lõik
e::i	hääliku venit

si-	poolelijäänud sõna
mhemhe	naer
s(h)õna	naerdes lausutud sõna
@ @	hääletooni muutumine
\$ \$	naerev hää
.hh	sissehingamine
.nhh	ninaga tõmbamine sissepoole
mt	matsutamine
{sõna}	ebaselgelt kuulnud sõna või lõik
{-}	ebaselgeks jäänud sõna
{--}	pikem ebaselgeks jäänud lõik
(())	transkribeerija kommentaar
/---/	näitest välja jäetud read

Kirjandus

- Annuka, Andra 2020.** Naerev hää
- ametlikus ja argivestluses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 16.
- Boxer, Diana 1993.** Social distance and speech behavior: The case of indirect complaints. – *Journal of Pragmatics* 19 (2), 103–125. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(93\)90084-3](https://doi.org/10.1016/0378-2166(93)90084-3)
- Curl, Traci, Paul Drew 2008.** Contingency and action: A comparison of two forms of requesting. – *Research on Language and Social Interaction* 41 (2), 129–153. <https://doi.org/10.1080/08351810802028613>
- Dersley, Ian, Anthony J. Wootton 2000.** Complaint sequences within antagonistic argument. – *Research on Language and Social Interaction* 33 (4), 375–406. http://dx.doi.org/10.1207/S15327973RLSI3304_02
- Drew, Paul 1998.** Complaints about transgressions and misconduct. – *Research on Language and Social Interaction* 31 (3–4), 295–325. <https://doi.org/10.1080/08351813.1998.9683595>
- Drew, Paul, Elisabeth Holt 1988.** Complainable matters: The use of idiomatic expressions in making complaints. – *Social Problems* 35 (4), 398–417. <https://doi.org/10.2307/800594>
- Drew, Paul, Traci Walker 2009.** Going too far: Complaining, escalating and disaffiliation. – *Journal of Pragmatics* 41 (12), 2400–2414. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.09.046>
- Erelt, Mati 2017.** Õeldis. – Eesti keele süntaks. Toim. M. Erelt, H. Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 93–239.
- Heinemann, Trine, Véronique Traverso 2009.** Complaining in interaction: Introduction. – *Journal of Pragmatics* 41 (12), 2381–2384. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.10.006>

- Hennoste, Tiit 2000.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde IV. Suulise kõne erisõnavara 3. Partiklid. – Akadeemia 8, 1773–1806.
- Jefferson, Gail, John R. E. Lee 1981.** The rejection of advice: Managing the problematic convergence of a ‘troubles-telling’ and a ‘service encounter’. – Journal of Pragmatics, 5 (5), 399–422. [https://doi.org/10.1016/0378-2166\(81\)90026-6](https://doi.org/10.1016/0378-2166(81)90026-6)
- Keevallik, Leelo 2016.** Estonian *no(o)(h)* in turns and sequences: Families of function. – NU / NÅ. A Family of Discourse Markers Across the Languages of Europe and Beyond. Ed. by P. Auer, Y. Maschler. Berlin, Boston: de Gruyter, 213–242.
- Koshik, Irene 2005.** Beyond Rhetorical Questions: Assertive Questions in Everyday Interaction. Amsterdam: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/sidag.16>
- Kurtyka, Andrzej 2019.** *I complain, therefore I am*: On indirect complaints in Polish. – Journal of Pragmatics 153, 34–45. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2019.04.009>
- Laanesoo, Kirsi 2012.** Pööratud polaarsusega retoorilised küsimused argi-vestluses. – Keel ja Kirjandus 7, 499–517.
- Laanesoo, Kirsi 2017.** *A miks sa torusse ei räägi?* Miks-küsilausetega tehtavad suhtlustegevused argitelefoni-vestlustes. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 13. Toim. Margit Langemets, Maria-Maren Linkgreim, Helle Metslang. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 89–105. doi:10.5128/ERYa13.06
- Laforest, Marty 2002.** Scenes of family life: Complaining in everyday conversation. – Journal of Pragmatics 34 (10–11), 1595–1620. [https://doi.org/10.1016/S0378-2166\(02\)00077-2](https://doi.org/10.1016/S0378-2166(02)00077-2)
- Laforest, Marty 2009.** Complaining in front of a witness: Aspects of blaming others for their behaviour in multi-party family interactions. – Journal of Pragmatics 41 (12), 2452–2464. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.09.043>
- Pakkanen, Marjatta 2011.** Student teachers’ indirect complaining in learning groups. – Teachers and Teaching: Theory and Practice 17 (3), 383–394. <https://doi.org/10.1080/13540602.2011.554715>
- Pomerantz, Anita 1984.** Agreeing and disagreeing with assessments: Some features of preferred/dispreferred turn shapes. – Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis. Ed. by J. Maxwell Atkinson, John Heritage. Cambridge: Cambridge University Press, 57–101.
- Pomerantz, Anita 1986.** Extreme case formulations: A way of legitimizing claims. – Human Studies 9 (2–3), 219–230.
- Rumm, Andra 2018.** Kas vastata lühidalt või pikalt? Avatud küsimuste vastused eesti suulises suhtluses. – Keel ja Kirjandus 4, 297–313.

- Rumm, Andra 2019.** Avatud küsimused ja nende vastused eesti suulises argivestluses. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 36.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rääbis, Andriela 2009.** Eesti telefonivestluste sissejuhatus: struktuur ja suhtlusfunktsioonid. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 13.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rääbis, Andriela, Tiit Hennoste, Andra Rumm 2018.** Co-constructing complaints about school in Estonian everyday conversations. – 5th International Conference on Conversation Analysis, 11.–15.07.2018, Loughborough. Loughborough University, 279–280.
- Rääbis, Andriela, Tiit Hennoste, Andra Rumm, Kirsi Laanesoo 2019.** *They are so stupid, so stupid.* Emotional affect in Estonian school-related complaints. – Journal of Pragmatics 153, 20–33. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2019.02.016>
- Schegloff, Emanuel A. 1988.** Goffman and the analysis of conversation. – Erving Goffman. Exploring the Interaction Order. Ed. by Paul Drew, Anthony J. Wootton. Cambridge: Polity Press, 89–135.
- Selting, Margret 2012.** Complaint stories and subsequent complaint stories with affect displays. – Journal of Pragmatics 44 (4), 387–415. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2012.01.005>
- Sidnell, Jack, Tanya Stivers (eds.) 2013.** The Handbook of Conversation Analysis. Chichester: Wiley-Blackwell. <http://dx.doi.org/10.1002/9781118325001>
- Thompson, Sandra A., Barbara A. Fox, Elizabeth Couper-Kuhlen 2015.** Grammar in Everyday Talk: Building Responsive Actions. (= Studies in Interactional Sociolinguistics 31.) Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139381154>
- Traverso, Véronique 2009.** The dilemmas of third-party complaints in conversation between friends. – Journal of Pragmatics 41 (12), 2385–2399. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.09.047>
- Vehviläinen, Sanna 2001.** Evaluative advice in educational counseling: The use of disagreement in the “stepwise entry” to advice. – Research on Language and Social Interaction 34 (3), 371–398. https://doi.org/10.1207/S15327973RLSI34-3_4
- Wolfe, Joanna, Elizabeth Powell 2006.** Gender and expressions of dissatisfaction: A study of complaining in mixed-gendered student work groups. – Women and Language 29, 13–20.
- Wyrwas, Katarzyna 2002.** Skarga jako gatunek mowy [Complaint as a Genre of Speech]. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Responses to school-related complaints in Estonian everyday conversations

ANDRIELA RÄÄBIS, TIIT HENNOSTE,
KIRSI LAANESOO, ANDRA RUMM

The article targets complaint sequences in Estonian everyday conversations with a focus on responses to complaints. A complaint is a social action by which speakers express dissatisfaction with a certain state of affairs. The aim of complaining is to show that the matter is worth complaining about and to get affiliation from the recipient. For this research 40 school-related complaint sequences were studied. The purpose of this research was to find out how recipients respond to complaints and how different responses affect the course of the complaining.

The preferred response to complaining is displaying affiliation with the complainant. This is accomplished either by recipients displaying the same emotion towards the complainable matter, talking about a similar experience, developing the complaint further or agreeing neutrally. This kind of responses are followed by continuation of complaining. Responses that do not convey any stance towards the complaint, such as the continuer *mhmh*, show that the recipient is listening and are also followed by continuation of complaining. Another type of response that gives the complainant an opportunity to continue the complaint is recipients asking follow-up questions. Additionally, there occurred three types of non-preferred responses in our data: accounting for the complainable matter, giving advice to complainants and dismissing the complaint. In the case of non-preferred responses, complainants reject the advice, do not accept the account for the complainable matter nor the dismissal of the complaint. Our analysis shows that complaining is continued after accounts and often after dismissals of the complaint. In our data, the complaint sequence gets closed after the recipient's advice-giving and sometimes after dismissals of the complaint.

Keywords: conversation analysis, complaint, sequence, Estonian

Andriela Rääbis
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
andriela.raabis@ut.ee

Tiit Hennoste
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
tiit.hennoste@ut.ee

Kirsi Laanesoo
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kirsi.laaanesoo@ut.ee

Andra Rumm
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
andra.rumm@ut.ee

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID VI *KARSIMA, LUGA, TERA(S), TIIB JA TÕRKUMA*

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse uus või täpsustatud etümoloogiline tõlgendus sõnadele *karsima* 'oksi laasima', *luga* (*Juncus*), *tera(s)* 'nahariba õmbluste tugevdamiseks', *tiib* 'loomade (lindude, putukate) lendamiselund' ja *tõrkuma* 'mitte kuuletuma, vastu hakkama'.

Võtmesõnad: etümoloogia, sõnalaenud, eesti keel, läänemeresoome keeled, balti keeled

karsima 'oksi laasima'

Ee *karsima* '(oksi) laasima' on murdeverb, mida tuntakse ranniku- ja saartemurdes: R (Lüg Jõh Iis Vai) *'karsima(ie)*, S (Khk) *'kaarsima*, (Mus) *'kaartsima*, (Khk Pha VII Pöi) *'kaasima*, (Kaa) *'kaaskima* id., Kuusalust on registreeritud häälbiva vokalismiga tüvevariant *'kirsima* (EEW 3: 718; EMS). Wiedemanni sõnaraamat (1973: 214) noteerib kõne all oleva verbi üksnes Saaremaalt: *kar̄tsima : kar̄tsida* (O) 'abhauen (Aeste von den Bäumen)'

Verbil on vasteid kõigis läänemeresoome keeltes peale liivi:

- vdj *karsia : karzin* 'laasida; (villa) kraasida; (lina) sugeda / обрубать ветви (с бревна)' (VKS 2: 99);
- sm *karsia : karsin* 'hakata puista oksia; vähentää, supistaa, poistaa / abästen; aussortieren, kürzen': *karsia puu(ta)*, *karsia oksia* (SKES 1: 165; SSA 1: 317); mrd 'raapia; kivistää' (Koivulehto 1971: 383);
- is *karsia : karzin* 'karsia; raaputtaa; jälttää naurista' (Nirvi 1971: 138), H *karsi(ag)* 'kärpida, välja noppida' (Laanest 1997: 63);
- krj *kar̄šie* 'oksia, karsia', T *kar̄zie* id., A *karzie*, *karzia* id. (KKS; Punžina 1994: 89);

- lü *karžida*, *kóaržida*, *kuaržida* 'karsia, hakata (puuta, havuja)' (Kujola 1944: 110);
- vps *karštā*, *kařšta* '(oksi) laasida / обрубать (сучья)' (Zajceva, Mullonen 1972: 182).

Vepsa või aunusekarjala keelest on laenatud vene murdekeelne *kárpzamb*, *kórpzamb* 'karsia, kuoria (puita), kaataa (puita), hakata havuja' (SKES 1: 165 sub *karsia*; EEW 3: 718 sub *kartsima*).

Oletan, et ee *karsima* jt on eventuaalsed balti laenud, millele olen tähelepanu juhtinud juba varem (Vaba 1990: 129; Vaba 2015: 26, 49), kuid detailse etümoloogilise käsitluse esitan selles artiklis.

Vlms **karti-* > hlms *karsi-* oletatav balti laenualus on **skardī-*: vrd ld *skardýti* (*skarđo*, *skarďe*), *skárdyti* (*skárdo*, *skárdě*) '(loomi) tapma, veristama; lõikama, raiuma; hammastega puruks, lõhki kiskuma, rebima, hambaid sisse lööma; jalgadega maha tallama, k(r)aapima; (käsikivil sõre-daks, kruubiks) jahvatama; peenestama, tükeldama (nt lehti, õlgi loomadele); jagama (põlde tükkideks); murdma (nt äike puid)' (LKŽ), lt *skàrdīt* 'väikesteks tükkideks tegema, puruks, peeneks tampima, peenestama / zerteilen, zerstampfen' (ME 3: 880). Balti verbi etümoloogiliste vastete eri ablautastmeid esindavad ld *skeřsti* (*skeřďzia*, *skeřďe*) (< **skerd-ti*) '(loomi) tapma, veristama', lt *škërst* (*škërž*, *škëřda*) 'lõhki ajama, lõhkuma, lahti lõikama, lahkama; raiskama', mpr *skurdis* 'kõblas' (ME 3: 880; 4: 37; LEW 2: 797, 803), vvn *о-скър-ѣ* 'kirves', *скоп-ѣ* 'liik mõõku', vn mrd *скоро-ѣ* 'äke', *скорѣдѣ* 'äestama (tav enne külvi); tärgranud kartulit, lina vms rohima; istutusridu põllul ette märkima' (Otkupščikov 1967: 136); ieur arhetüüp **sker-d-* (Pokorny 2: 940–941).

Jorma Koivulehto (1971: 383–386, vt ka 1999: 38 viide 27) on esitanud *karsia*-verbile germaani etümoloogia: germ **skardīan-*, vrd visl *skerđa* 'sälkima, kahju tegema, vähendama', vingl *scierdan* 'haavama', vüsk *skerten* 'lõhki kiskuma, vigastama, sandistama, vähendama'. Nagu balti, nii on ka germaani laenude vanem kihistus osalenud häälikumuutuses *ti* > *si*, mistõttu häälikuliselt on vastuvõetavad mõlemad laenuetümoloogiad, kus nii balti kui ka germaani laenualus on seotud sama ieur arhetüübiga, kuid semantiliselt on balti verb läänemeresoome *karsima*-verbile lähem, millele on tähelepanu juhtinud ka Ralf-Peter Ritter (1993: 72). On huvitav lisada, et Kazimieras Jaunius kõrvutas juba 1902–1903 paiku sm *karsia* leedu verbiga *skardyti* (vt Jaunius 1972: 249).

luga : loa (Juncus)

Liigirohke *Juncus*-perekonna rohttaimi tähistav rahvakeelne taimenimetus *luga : lua ~ loa ~ luga* on Eesti murrete sõnaraamatu (EMS) järgi tuntud lõunaeesti murdealal ja sellega külgnevas Äksi ja Kolga-Jaani murrakus, nt Ote *vij sihen* [vee sees] *om kah kõige sugumast`aina, sääl om lukka ---*. Gustav Vilbaste (1993: 376) kirjutab, et „*luga* on vana ning seda tarvitatakse sagedasti peamiselt *Juncus effusus*’e [s.o hariliku loa], aga ka *Schoenoplectus lacustris*’e [järvkaisla e järvekõrkja] nimena ---“. *loa* kohta võib tuua näiteid ka regilaulukeelest: Puh (1889) *Sirge om luga merenna / Veel mo velle sirge'emba*; KJn (1904) *Olin kui uba ilusa, / Kasvsin kui luga loimussa* [luhas] (ERA). *luga*-tüvelised on lõunaeestilised *lugane* ’harilik luga; järvkaisel’, *lugas* ja *lugask* ’järvkaisel’ (Vilbaste 1993: 377, 570). *loa* kõrval esinevad murdekeeles veel samatähenduslikud *luda*, *luha* ja *luht*.

Nimetuse esmamainija on Hupel (1780: 209): *lugga*, Gen. *loa* Schilf d. Hariliku ja keraloa (*Juncus conglomeratus*) majanduslik tähtsus on seisnenud selles, et nende pikkadest painduvatest vartest on punutud toolipõhju ja mitmesuguseid vaipu, millele osutavad mh ka mõned EMSi lausenäited: Har *lua_kasusõ järve veeren vii sisen* [vee sees], *lua ja_kalmusõ?*; *toolitegijä käävä ega suvõ mi järven lukõ`oísman*. See lõunaeesti taustaga taimenimi on võetud taimesugukonna *Juncaceae* ja perekonna *Juncus* ametlikuks eestikeelseks nimetuseks: *loalised* resp. *luga*.

Teistes läänemeresoome keeltes taimenimetust *luga* ei tunta. Etümooloogilistes käsitlustes on *luga* peetud päritolult ebaselgeks (nii EEW 5: 1377; Raun 1982: 80; Koponen 1998: 122). Julius Mägiste (*op. cit.*) on siiski esitanud oletuse (mida refereerib ETY), et *luga : loa* on vahestine proportsionaalanaloogiline areng *luda : loa* ’terava otsaga puu- või luupulk tohu või niine kiskumiseks; viisunõel, soalipits’ asemel, millel on vasted kõigis läänemeresoome põhjarühma keeltes peale vepsa (vt SSA 2: 113–114 sub *luta*). Sellele mõttele on Mägiste viinud tõik, et *luta* tähistab põhjarühmas keeliti ka vikativitsa (vikativõru), mis võib-olla tehti kõrkja või mõne muu jämeda ja sitke taime varrest: „das ofte Wiederkehren der Bed. ’Sensenband’ scheint darauf hinzudeuten, dass ostseefi. *luta* urspr. aus Schilf oder irgendwelchen anderen dicken und zähen Gewächsstielen angefertigt war“. Talletatud etnograafiline materjal pigem ei toeta seda oletust: kõlblik vikativits tehti lõhestatud paakspuoksast, pajukoorest, toomingavitsast või hoopis puujuurest, millega vikatiraud kanda pidi löe

alumise otsa külge kinni mähti (vt EKMS 4: 533 Vikat; Ränk 1995: 239 sub *vikat*). Samalaadsed on muudegi allikate teated: sm mrd [viikatteen] *luta tahi nijek kiskalleŋtaam* (= kiskaistaan) *pajusta* (SMS sub *luta'*); krjA *stoikan luda on tuomez* 'vikativits on toomingast' (KKS sub *luta*). Liiatigi puudub ee *luda*-sõnal tähendus 'vikativits'. Seetõttu pean tõepärasemaks oletust, et hoopiski Põhja-Tartumaalt ja sellega külgnevast Plt ja TMr murrakust registreeritud häälikuvariant *luda* 'harilik luga, järvkaisel; metskõrkjas (*Scirpus sylvaticus*)' (EMS) on teisene, tekkinud proportsionaalanaloogiliselt sõnaga *luda* : *loa* pro *luga* : *loa*.

Olen juba varem (Vaba 1989: 216; Vaba 2011a: 757) osutanud *loa* võimalikule balti päritolule ja esitanud kõrvutuse sõnadega lt *luga* 'soine õõtsik kinnikasvanud järves', ld *liūgas* 'väike soo, mädasoo'. Kõrvutus rajaneb kahel tõsiasjal: luga kasvab niisketel ja märgadel niitudel, karjamaadel, veekogude kallastel; taime iseloomuliku kasvukoha nimi on võinud semantilise tüpoloogია kohaselt hakata tähistama taime ennast (vrd *luht* : *luha* 'suurvee ajal üleujutatav ala oru lammil, jõe või järve kaldal, lamminiit' → *luht* : *luha* mrd 'luga, kõrkjas'). EMSi järgi tähistab Tarvastus *luga* luhta, jõeäärset heinamaad, EKMSi järgi (3: 1126 Taimed) ka luga: *luga pääl vedäsime* [noota suurvee ajal]. Hiljem on ee *luga* etümoloogia suhtes sõltumatult samasuunalisele seisukohale jõudnud läti etümoloogiasõnaraamatu autor Konstantīns Karulis, kõrvutades teda samasse perre kuuluva leedu sõnaga *lūgnas* 'vesiroos, vesikupp' ← 'painduv nõtker taim' (LEV 1: 546–1547 sub *luga*). Jānis Endzelīns on oletanud, et lt mrd *luga* (häälikuvariant *luga*) on võib-olla esindatud küla- ja talunimes *Lugi* (Latgale Kārsava resp. Viļaka) ning talunimedes *Liel-* ja *Maz-Lugas* (Zemgale Penkule) (Endzelīns 1961: 344). Läti apellatiivi *luga* etümoloogilised vasted on tüvesisese *ū-* ja *u-*ga ld *lūgas*, *liūgas* 'jõeveest üleujutatud madal koht; soine jõeharu; veelomp; mülgas, õõtsik; tiik; sügav koht jões, võrendik', *Lūgas* (järvenimi), vrd *liūgas* (-iū- < -iau- < *-eu-) 'veelomp; porine koht, muda; õõtsik, lodu', *liugēti* (*liūga*, *liugėjo*) 'õõtsuma, kõikuma'; *liūgnas*, *lūgnas* 'õõtsik, mädasoo', *lūgnē*, *liūgnē*, *liūgnas* 'vesiroos (*Nymphaeae*); vesikupp (*Nuphar*)', mpr *Lūgelgen* (järvenimi), sl **luža* (< **loug-ja*): vn *лужа* 'loik, vihmaveelomp; mrd niiske soine koht; väike järv; paisjärv, tiik; madal heinamaatükk' jt, alb *lēgatë* (< **lougata*) 'loik, veelomp, soo'; ieur arhetüüp: **lug-* : *lūg-* 'mustjas; soo' (ME 2: 510, 542; LEW 1: 379; Smoczyński 2016: 734; LKŽ; Pokorny 2: 686; Preobraženskij 1959: 475; ËSSJa 16: 217–219).

Eeldatav laenualus oli *u-*, mitte *ū-*line (**luga-* ~ **lugā*), sest blt *ū* > lms *ū* (vt Kalima 1936: 71), kuid laenualuse häälikuehitus ei võimalda täpsemalt määrata, kas kõne all on vanem balti või noorem läti laen. Pidades silmas *loa* suhteliselt piiratud lõunaeestilist levilat, tuleb arvestada pigem noorema laenuga.

tera(s) 'nahariba õmbluste tugevdamiseks'

Lms *terä* esindab mitut eri päritolu homonüümset tüve: 'terariista lõikeserv; viljatera vms; nahariba õmbluste tugevdamiseks jt'. Olen varem osutanud, et sm *terä* 'päikese-, kuuketas; õiekroon, kroonlehed; õis', ee *tera* '(päikese)kiir' ja *terendama* 'õhus peegeldama, kangastama, kangastuma' on vanad balti laenud, lvK *starā* 'kiir / Strahl' aga samatüveline hiline läti (taas)laen: < blt mrd **stera-*, vrd **stara-* > lt *stars* 'kiir', *atstars* 'peegeldus, vastuhelk, kuma', *atstarot* 'kiiri tagasi peegeldama, särama lõõma' (Vaba 1997: 229–230; Vaba 2015: 87–88).

Alljärgnevas püüan näidata, et samast balti murdelisest laenualusest **stera-* lähtub ka ee *tera*, *teras* 'nahariba õmbluste tugevdamiseks' jt. EKMSi ja VMSi andmeil levib sõna ulatuslikult Lääne-Eesti saartel ja Põhja-Eesti mandriosas, samuti Mulgi murdes: *teras* 'nahariba, mis saapasääre või pastla kokkuõmblemisel vahele õmmeldakse' (EKMS 1: 711 Jalanõude osad, 1: 1246 Kingsepatöö), *teras*, *tera* (Hi Pöi Muh) 'kitsas nahariba (kasuka õmbluste vahel) õmbluste tugevdamiseks ja veepidavuse suurendamiseks; rõiva ehispael': *kasuka t.*, *saapa t.* (EKMS 2: 1102 Nahatööstus; VMS), *teräs(s)* : *terässe* (M) 'naharibake kasuka õmbluste vahel' (VKM 7: 329), *teräšk* : *teräski* (Trv Pst Puh Kam Ote) 'nahariba' (VMS): *pargit nahast pastla ja punane teräsk* [nahariba] *olli nuki pääl* [pastlanina peal] (MES); *tera* (D) 'schmaler Lederstreifen, welcher zwischen zwei Ränder genäht wird' (Wiedemann 1973: 1145). Ilmari Manninen (1927: 208) ütleb, et Mustjala kasuka *teras* on lai, „see ei asu enam õmbluse sees, vaid on moodustunud vahele, mille külge mõlemate kasukanahkade ääred on kinni õmmeldud“.

Sõna on registreeritud kõigist läänemeresoome keeltest peale liivi:

- vdj *tere* 'sauman vahvike' (SSA 3: 285 sub *tere*);
- sm mrd *teräs* mrd 'saumaan vahvikkeeksi pantu kapea nahkaliuska t. koristenuha, tere; lujikepiena oven t. ikkunan pielessä', *tere* mrd 'kapea nahkaliuska, vahvike lapikkaan ja saappaan takasaumassa

- t. rukkasesa, kapea kankainen vahvike- t. koristelista esim. vaate- teen helmassa; kyntämättä jäänyt pellonsuikale vakojen välissä’, *täre* mrd ’saappaan takasauman vahvike’ (SKES 5: 1278–1280; SSA 3: 285);
- is *teräz* ’ohut nahka, joka pannaan kengän ompeleen väliin’ (Nirvi 1971: 583);
 - krj *terä* ’kankaan piedin, leveys’, *tere* ’sauman nahka- t. kangas- vahvike’, *A terä* ’laid, kangalaiune riidetükk / ширина, полотнище (ткани)’, *Lõ, A teräs* : *teräksen* ’saumaan vahvikkeeksi ommeltu kapea nahkasuikale; tere’: *teräksen kera on ommeldu kengät* (Tunkua), *siäred ommellah teräksen kele* (Nekkula-Riipuskala) (KKS; Makarov 1990: 379);
 - lü *teräsnahk* ’saappaan varren saumaan ommeltu tere (teri)’, *terendüs ~ terëndus* ’päätyseinän kolmiomainen yläosa katon kohdalla’ (Kujola 1944: 429);
 - vps *tera* ’laid (kangalaiune riidetükk) / полотнище (ткани)’, *-teraiine, -tereine*: *kolm’tereine ema* ’kolmest laiust [õmmeldud] naistesärgi alaosa / нижняя часть сорочки [сшита] из трех полотниц’ (Zajceva, Mullonen 1972: 567); *tera* ’paidan etu- kappale’, *teraz* ’saappaan tere’ (SKES 5: 1279);
 - lpLõ *dierie, deäraa* ’sauman tere (nahkaa t. värillistä kangasta)’ (SSA 3: 285).

Läänemeresoome (ilmselt soome või karjala) sõnalaen on Siberist Tomski oblasti Parabeli rajooni vene keeleuususel registreeritud *тэра* ’rõiva õmblus, kalavõrgu (nooda) tugevdusõmblus’ (SRNG 44: 89; 41: 150 sub *стёрливать*).

Läänemeresoome etümoloogiatraditsioon (SKES, EEW, SSA) seob käsitletud läänemeresoome sõnapere soome-ugri *resp.* lääneme- resoome-volga kihistisse kuuluva põlissõnaga *terä* ’terariista lõikeserv, viljatera’. Häälikuliselt sobiv ja semantiliselt loogilisem etümoloogiline lahendus, mis viib kehakatete arenguga seotud mõistete valdkonda, avaneb kõrvutamisel balti ainesega. Eventuaalne laenualus on blt mrd **stera-*, vrd lt *stara* ’(maa)riba, tükk maad; kalts, narts, räbal; oks, (oksa) haru / der Strich, die Strecke; der Fetzen; der Ast, die Zinke’, (*bikšu*) *stara* ’püksisäär / das Hosenbein’; vrd sl **ster-*: vn *поскрепь* ’ette, välja sirutama’; ieur arhetüüp: **ster-* ’riba, viirg, kiir’ (ME 3: 1045; LEV 2: 287; Pokorny 2: 1028; Vasmer 3: 379, 380–381, 768). Laialdaselt

levinud analoogiline *er*-järjendiga balti laen ootuspärase *ar* asemel on nt *meri*¹.

Balti keeltes on ulatuslikumalt levinud *b*-laiendiga tüvevariantid lähtuvad tuletised: ld *sterblē*, *stērblē* 'seeliku, naistejaki või -särgi esitükk, põlle alläär kätte võetuna, põlletäis, süli, rüpp; rõiva alläär; katuseräästas / Schoß (beim Sitzen), Rockschoß, Schürzevoll; Dachvorsprung', *sterblēs* pl 'vanapärase naistesärgi (jämendamast riidest) juurdeõmmeldud alläär; naiste püksid', *starblē* '(kuue)hõlm / (Rock)schoß', lt *starbele*, *starbeles* pl 'kant (riietusesemele ääriks õmmeldud riide- või nahariba), palistus, lai ääris / Stoßkante, breiter Saum', *stērbele* ($\bar{e} < e$), mrd *stērbele*, *stērble* 'kuuehõlm, kuue alläär, palistus / Rockschoß, Zipfel am Rock, unterer Saum am Rock', *stērbele* 'kuuehõlm, palistus, ääris / Rockschoß, Stoßkante'; ieur arhetüüp **ster-b-* '(laiali) laotama, välja sirutama, laiali puistama, laiali pilduma' (ME 3: 1045, 1062, 1063, EH 2: 577; LEW 2: 902; LEV 2: 293; LKŽ; Pokorny 2: 1028).

Ula Gintnere on kirjeldanud Rucava (Kuramaa) vanapära naistesärki, mis oli kaheosaline: üla- e pihaosa õmmeldi peenemast linasest või puuvillasest riidest, juurdeõmmeldav alaosa (*stērbele*) aga jämendamast linasest või takuriidest, mis võeti lahti ja pesti üsna tihti; selline praktika oli iseloomulik kogu Lätile (vt Gintnere). Samalaadseid nn alusega Eesti naistesärke on kirjeldanud ka Manninen, oletades, et neid võidi kanda juba esiajaloolisel ajal (Manninen 1927: 339–340; vrd M *Naistel`olli viil nu jakat`amme, alupuul paglane, ülevestpuult linane*, VKM 7: 16). Selle teadmise valguses polegi ehk juhus, et ka vps *t'era* jt tähistavad naistesärgi osi.

Arvatakse, et metallisulamit tähistav ee *teras*, sm *teräs* jt on tuletatud eespool mainitud põlistüvest *terä* 'terariista lõikeserv' algse tähendusega 'lõiketerade tegemise materjal', sest seda metallisulamit kasutati alguses just lõiketerade valmistamiseks (Hakulinen 1968: 117, 272). Kui see etümoloogia peab paika, on kõne all lähipiirkonna peaaegu ainus selge päritoluseletusega algupärane (mittelaenuline) terasenimetus. Ent pole

¹ Häälikujärjendite *-ar-* ~ *-er-* ja *ra-* ~ *re-* vaheldus on keelerühma vana murdeerinevusena balti keeltele iseloomulik puhtfoneetiline varieerumine, mitte reeglipärane türevokaali vaheldus (ablaut). Nähtus kajastub läänemeresoome balti laenudes. Retsensent kaldub arvama, et lms *meri* on germaani päritolu, mis on siiski välistatud, sest läänegermaani *e*-lised häälikukujud ei tule laenualusena kõne alla (nt vüks *meri*), kuna esindavad küllaltki hilist häälikuarengut.

sugugi välistatud, et seos *tera-teras* on teisene: kehtiv etümoloogia vajab toeks lisaargumente või suisa ümberhindamist.

tiib 'loomade (lindude, putukate) lendamiselund'

Sõna levib kogu eesti keelealal ja on esindatud peale vepsa kõigis läänemeresoome keeltes. Eesti esinemus on VMSi ja EKMSi (1: 25 Ader; 1: 525 Hoone osad; 2: 328 Külg; 2: 607 Lind; 2: 990 Mörd; 2: 1136 Noot; 3: 258 Putukad; 3: 544 Regi; 3: 935 Sulg, -e; 4: 497 Veski; 4: 570 Vokk) järgi tihendatult järgmine: R *siib* : *siive*, Põ *tiib* ~ *tiiv* : *tiiva*, *tiivas* : *tiiba* ~ *tiiva*, Lõ *siib* ~ *siiv* : *siiva* ~ *siivo*, *siivas* : *siiba* 'linnu suur hoosulg; suurema linnu (nt hane, pardi) tiib pühkimisvahendina; millegi külgmene või väljaulatuv osa (nt tuuliku, nooda, adra tiib); rõiva hõlm jt'; esma- mainingud: Müller 1600–1606: 358 *Tiwade alla*; Rossihnius 1632: 378 *siwade alla*. Eesti laen on bsks *Tiivas* 'Gänseflügel' (Nottbeck 1987: 91).

Läänemeresoome keeltes on sõnal järgmisi vasteid:

- lvS (1774) *tibet* pl 'Flügel' (Winkler, Pajusalu 2009: 196–197), K *tībōz*, *tībōd* pl 'flügel; schwimmflosse' (Kettunen 1938: 423a);
- vdj *siipi* : *siivee* 'linnutiib; (kala)uim; tiib (tuuleveskil, esemeil jne) / крыло; плавник; крыло, лопасть (ветрянки, у предметов и т. д.)' (VKS 5: 213);
- sm *siipi* : *siiven* 'linnun siipi, sulka; kalan evä; nuotanreisi jt / Flügel, Feder, Fischflosse' (SKES 4: 1016–1017); sm > lpPõ *sii' bā*, -i 'siipi; eräänlainen (siipi)verkko' (SSA 3: 176);
- is *siibi* : *siiven* 'siipi; tuulimylllyn siivet; nuotan reisi, rysän aita; riihirakennuksen sivussa oleva avonainen kylkikatos' (Nirvi 1971: 531);
- krj *šiipi* : *šiiven*, *šiibi*, *siibi* 'linnun (t. hyönteisen) siipi; evä; siipeä muistuttavien esineiden osista, siiveke' (KKS), A *siibi*, *siivüt* dem, *siivet* pl 'linnu-, putukatiib; kalauim; noodatiivad / крыло птицы и насекомых; плавник (рыбы); крылья невода' (Makarov 1990: 334); krjA > vn mrd *шибанки* pl 'tiivad' (Kalima 1915: 246);
- lü *šīb*, *šīb(i)*, *šīb(i)* 'siipi; sulka; evä (kalan); siipiverkko (nuotan, rysän)', *šībut* dem 'sulka' (Kujola 1944: 390).

Olen juba varem osutanud sõna võimalikule balti päritolule (Vaba 2011b: 48). Siin esitan mõned lisaargumendid selle etümoloogia toeks. Vaatlusalune läänemeresoome tüvi lähtub samast balti laenualusest, kust

ee *teivas*, sm *seivās* jt, kuid tegu on eri laenuga: hlms **sīpa-* ~ **īpa-* << vlms **sejpa-* ~ **tejpa-* < blt **steiba-*, vrd ld *stiebas* 'mastipuu, tugipost, sammas; kepp, teivas; vars, kõrs, tüugas; sulerood, suleputk / Mastbaum, Pfeiler, Säule; Stock, Stange; Stengel, Stiel, Halm, Strunk; (Feder)kiel, Federspule', *stiēbti* (*stiēbia*, *stiēbē*) 'kõrgusse kasvama, sirguma; püsti ajama (saba, nina) / (empor)recken, -strecken; hochheben (den Schwanz, die Nase)', *stiēbtis* (*stiēbiasi*, *stiēbēsi*) 'kikivarvule tõusma, end sirutama, sirguma / sich auf die Zehen(spitzen) stellen, sich möglich hoch aufrichten', lt *stiebrs* 'kõrs, vars; kõrkjas, luga; (püssi)toru / Halm (jeder runde Halm); Binse (*Scirpus*), Simse (*Juncus*); Rohr; Flintenlauf', *stiebrī* pl 'pilliroog / Schilf'; ieur arhetüüp **steib(h)-* ~ **stēib(h)-*, **steip-* ~ **stēip-* 'ritv, latt, malakas; kange(stunud); kokku suruma, tihendama / Stange, Stecken; steif; zusammendrängen' (ME 3: 1077–1078; Pokorny 2: 1015; LEW 2: 903–904; LEV 2: 294). (Häälikusubstitutsiooni blt **ei* > vlms **ej* > klms **ei* > hlms *ī* kohta vt lisa Toivonen 1934: 105; Kalima 1946: 132). Analoogilist substitutsiooni eeldavad balti laenud ee *liig*, sm *liika*, ee *riit*, sm *riitta*, ee sm *tiine*, ee *kiitma*, sm *kiittää*. Oletatavasti on laenualuseks olnud kesksoost substantiiv, mille mõnest paradigmavormist läänemeresoome laen on lähtunud (vrd vn neutrumeid *крыло* '(linnu)tiib', *непó* 'sulg, kirjutussulg; kalauim'). Läänemeresoome keeltes, kuid eriti eesti keeles on laialt levinud *as-* ~ *äs-* ja *a-* ~ *ä-* lõpuliste sõnatüvede vaheldus, sh balti laenudes, nt sm *ankerias* ~ *ankeria*, *apilas* ~ *apila*, ee *jääras* ~ *jäär* (sellise sekundaarse arengu vili on ka ee *tiib* ~ *tiivas*, *siiv* ~ *siivas*).

Ee *tiiva* jt semantiline liin 'loomade (lindude, putukate) lendamiselund' on laenualuses ilmekalt esindatud: ld *plunksnos stiebas*: *iš žqsies stiebo pasidarē plunksnq i rašē* 'sulerood: hane tiivasulest tehti (kirjutus)sulg ja kirjutati' (LKŽ). Vaatlusluse balti laenualusega rööpne semantiline hargmik on ld sõnal *stāgaras* 'kuivanud, kõvaks muutunud taimevars; kuiv oksaraag; sulerood / dürrer, verdorrter, vertrockneter (Kraut-, Pflanzen) stengel, -strunk; dürrer, blattloser (Baum)ast; dürres Reis; Spule (der Vogelfeder), Federkiel', *stegerỹs* 'kuivanud, kõvaks muutunud vars; sulerood / dürrer, verdorrter, vertrockneter Stengel; Spule (der Vogel)feder, Federkiel' (LEW 2: 891–892).

Ee *tiiva* jt tähendusareng on kulgenud järgmiselt: 'linnu tiiva-, saba-sulg' → 'linnutiib (ja muude loomade lendamis-, liikumiselund)' → 'eseme linnutiiba meenutav külgmise osa'. Põhjarühma keeltes (sm, lü) tuleb mh esile selle balti laenu algsem tähendus '(linnu) tiiva-, sabasulg'.

tõrkuma 'mitte kuuletuma, vastu hakkama'

tõrkuma 'mitte kuuletuma, vastu hakkama, vastu puiklema, keelduma; eksima, eksiteele sattuma; (Lõ) värisema' on VMSi ja EKMSi (1: 301 Eksima; 2: 773 Lükkama; 4: 696 Värisema; 4: 458 Vastupanu) järgi levinud kogu eesti keelealal ja hästi tuntud ka kirjakeeles. Wiedemanni sõnaraamat (1973: 1188) esitab *tõrkuma* ja sellega seotud tuletiste kohta rikkaliku materjali, millest on oluline siin esile tuua järgmist: *tõrkuma* : *tõrkuda*, *tõrkma* (d) 'widerstreben, sich weigern, sich widersetzen, sich sträuben, trotzig sein, schmollen; stossen (von Pferden und schlechten Wegen), schüttern; irren, fehlen', *tõrk* : *tõrgu* 'Widerstreben', *tõrgene* : *tõrgese* ~ *tõrgetse*, *tõrges* : *tõrge* ~ *tõrke*, *tõrgus* : *tõrgusa* ~ *tõrgsa*, *tõrkus* : *tõrksa* ~ *tõrkusa* 'widerspenstig, widersprechend, aufsätzig'; *tõrgatama* 'anfahen, schelten', *tõrgastama* 'widerstreben, nicht willfährig sein, sich sträuben', *tõrgutama* 'widerstreben, entgegenstossen, zurücktreiben, entgegenwirken; ärgern, reizen, erbittern; rütteln'; rl Hlj *tostis lienta*, *torguteli* [-o- < -õ-], / *andis leiba*, *auguteli* (VK VI/1–2: 555); esmamainingud: Stahl 1637: 90 *Maulen* / *widerbellen* / *törckma*, 130 *Widersprechen* / *wastotörckma*; Göseken 1660: 463 *törckuma* / *keelma* 'weigern [negare]', 469 *wasto törckuma* 'widerbellen'.

Eesti verbitüve usutav etümoloogiline vaste on lvK **teṛg*, pr *teṛgâḅ*, *tüṛg* 'tõrelema, pahandama / zanken, maulen', mida Lauri Kettunen (1938: 415a) on võrrelnud eesti adjektiividega *tõrgene*, *tõrges*. (Muutüveline on lvK *teṛgil*, *teṛgâl* 'tegutsemisaldis; ärritatud; rahutu / bereit, etwas zu tun; aufgeregt; unruhig' < lt *terglis* 'kangekaelne, tõrges, riiakas inimene / störrischer, zänkischer Mensch', Kettunen 1938: 413a.) Teistes lääne-meresooime keeltes vasted puuduvad.

Selle eesti sõnapere kohta on esitatud kõhklevaid, üksteisele üsna vastukäivaid arvamusi. Julius Mägiste (EEW 11: 3417–3418) on oletanud, et *tõrkuma* puhul on tegu eesti deskriptiiv(-onomatopoeetilise) *tõr*-tüvega, mida on laiendatud afektiivse *k*-formandiga (< -*kk*-). Postuleerides *tõrkuma* algtähenduseks 'värisema, vabisema, rappuma / beben, zittern, rücken, rütteln', peab Mägiste mõeldavaks (,scheint es erlaublich zu sein“) siduda see põhjalapi verbiga *doargestit* 'väriseda, rappuda' (nii ka Raun 1982: 187; selle seisukoha esitab samuti ETY). Eraldi on Mägiste (EEW 11: 3415–3416) käsitlenud *tõrga-ta-ma*-verbi (< -*hta*-) 'peale kärkima, tõrelema, noomima, sõimama / anfahen, schelten', pidades seda oletamisi

eesti onomatopoeetiliseks verbitüveks, mis on võib-olla tüvesuguluses lõunaeesti verbiga *tõrkuma* 'paukuma, plaksuma (liikumisel) / knallen (beim Bewegen)' (< *tõr-* + afektiiv-deskriptiivne formant *-k-* (< *-kk-*) + kontinuatiivliide *-u-*) ja mis kuuluks sel juhul samasse onomatopoeetilis-deskriptiivsesse perre kui *torisema* ja *tõrisema* 'torisema'. ETY on veel pakkunud oletust, et see võib olla tuletis sõnadest *tõre* 'ebasõbralik', *tore* 'ilus, nägus'.

Leian, et nii häälikuliselt kui ka semantiliselt loogilise, kõiki käsitletud tüvevariante ühendava etümoloogilise perspektiivi pakub balti etümoloogia, millele olen möödaminnes osutanud juba varemgi (Vaba 2011a: 758). Võimalik balti laenualus on **derk-* (~ **derg-*) > ld *dérgti* (*dérgia*, *dérgē*), *deṛgti* = *deṛkti* (*deṛkia*, *deṛkē*) 'lörtsi sadama; ära mustama, reostama, roojastama; kiruma, laimama, rüvetama, teotama; hävitama, purustama, rikkuma, vigastama, halvasti, oskamatult töötama; end inetult ülal pidama, koerust, üleannetust tegema; kõlvatut, liiderlikku elu elama; teesklema; peksma, lööma', *dérgēti*, *dergēti* 'rikkuma, vigastama, ära raiskama, kulu-tama; põlgama, kiruma; (van) vihkama', *dergũs* 'kole, jälk, vastik', mpr *dergē* '(nad) vihkavad', *dergēuns* 'talumatu, väljakannatamatu; vihatud, põlatud', lt mrd *dergt* [derkt] (*derdz*, *derdza*) 'rebima, lõhkuma, tirima, sikutama; pidevalt valutama', *deṛgtiēs* [derkties] 'vastik, ebameeldiv, eemaletõukav olema, tülgestama, jälkustunnet tekitama / zuwidersein, anekeln', *derḡis* 'tüli, riid / der Streit, Konflikt, Kampf', mrd *deṛdzētiēs* 'kurjustama, tõrelema, pahandama, tülitsema, riidlema / zanken, streiten', vrd vn *дѣргать* 'tõmbama, tirima, sikutama, rebima; kitkuma, (välja) tõmbama; torkima, ärritama, tülitama, häirima, vintsutama; mrd kiruma, tagaselja laimama, tugevasti lööma'; ieur arhetüüp **dergh-* 'rebima, lõhkuma, tirima, sikutama; valutama' (LKŽ; ME 1: 456, 457; Pokorny 1: 251; LEW 1: 103; *drégti*; LEV 1: 210; Toporov 1975: 331; 1979: 71).

Blt **-rk-* ootuspärane läänemeresoome substituuat on **-rk-* (> ee-lv *-rg-*; sellist substitutsiooni esindab lvK *teṛgāB*), kuid ei ole välistatud substitutsioon **-rkk-* (> ee *-rk-*). Samuti võib see olla teisese arengu tulemus: *tõrkuma* : *tõrgun* on kohanenud frekventatiivsust väljendavate astmevahelduslike *uma*-verbidega (liite kohta vt Hakulinen 1968: 222–223). *tõrkuma*-verbist lähtuvad verbaalnoomenid *tõrk* ja *tõrge* 'masina töövõime kadu vms; tegutsemisvõime pidurdumine, vastumeelsus midagi teha', samuti eespool nimetatud eesti murdeverbid *tõrgatama*, *tõrgastama* ja *tõrgutama*.

Võib täheldada *tõrkuma* semantilist põimumist *tõrjuma*-perega 'eemale ajama, peletama; midagi ebasoovitavat ära hoidma; mitte nõustuma, tagasi ajama, eitama; kellessegi halvustavalt suhtuma ja teda vältima', mrd *tõrjus* 'tõrkuja, kangekaelne'.

Lühendid

D – Hiiumaa [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]; d – Tartu ja Võru murre, ka lõunaesti kirjakeel [lühend Hupeli ja Wiedemanni sõnaraamatus]; (ee)Lõ – lõunaesti murdekeel; (ee)M – eesti keele Mulgi murre; (ee)Põ – põhjaesti murdekeel; (ee)R – rannikumurre; (ee)S – saartemurre; (krj)A – aunusekarjala keel; (krj)Lõ – lõunakarjala murded; (krj)T – tverikarjala keel; lpPõ – põhjalapi keel; lpLõ – lõunalapi keel; mrd – murdesõna; O – Saaremaa [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]; rl – rahvaluulekeel

Muud lühendid

dem – deminutiiv; pl – pluural; pr – preesens; van – vananenud

Kirjandus

- EEW 1–12** = Julius Mägiste 2000. Estnisches etymologisches Wörterbuch 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EH 1–2** = Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga 1934–1946. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai I–II. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds / Grāmatu apgāds.
- EKMS 1–4** = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat 1–4. Stockholm: Vaba Eesti.
- Endzelīns, Jānis 1961.** Latvijas PSR vietvārdi I:2. Rīgā: Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.
- ÈSSJa 16** = Этимологический словарь славянских языков, 1990. Праславянский лексический фонд. 16. Отв. ред. О. Н. Трубачев. Москва: Наука. <http://etymolog.ruslang.ru>.
- Göseken, Heinrich 1660.** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon.
- Hakulinen, Lauri 1968.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.

- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.
- Jaunius, Kazimieras 1972 [1879–1903].** Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas. Katalogas ir publikacijos. Рукописное наследие языковеда Казимераса Яунюса. Каталог и публикации. Parengė S. Skrodenis. Spec. redaktorius A. Lukošius. Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka.
- Kalima, Jalo 1915.** Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen. Akademische Abhandlung. Helsingfors: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft.
- Kalima, Jalo 1936.** Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 202.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kalima, Jalo 1946.** Arveluja *seikka* sanan alkuperästä. – Virittäjä 2, 129–133.
- Kettunen, Lauri 1938.** Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Koivulehto, Jorma 1971.** Vanhimmista germaanis-suomalaisista lainakosketuksista. Sm. *karsia* ~ germ. **skardian*. – Virittäjä 4, 380–388.
- Koivulehto, Jorma 1999.** Verba mutuata. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 237.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Koponen, Eino 1998.** Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kujola, Juho 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. Ainekset keränneet K. Donner, J. Kalima, L. Kettunen, J. Kujola, H. Ojansuu, E. Pakarinen, Y. H. Toivonen, E. A. Tunkelo. Toimittanut ja julkaissut J. Kujola. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Laanest, Arvo 1997.** Isuri keele Hevaha murde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- LEV 1–2** = Konstantīns Karulis 1992. Latviešu etimoloģijas vārdnīca 1–2. Rīga: Avots.
- LEW 1–2** = Ernst Fraenkel 1962–1965. Litauisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Makarov 1990** = Г[ригорий] Н[иколаевич] Макаров 1990. Словарь карельского языка (ливвиковский диалект). Петрозаводск: Карелия.
- Manninen, Ilmari 1927.** Eesti rahvariiete ajalugu. Tartu: Postimees.
- ME 1–4** = K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīca 1–4, 1923–1932. Redīgējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.

- Müller 1600–1606** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Nirvi, R. E. 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Nottbeck 1987.** 1001 Wort Baltisch. Gesammelt und herausgegeben von Berend von Nottbeck. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- Otkupščikov 1967** = Юрий Владимирович Откупщиков 1967. Из истории индоевропейского словообразования. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.
- Pokorny 1–2** = Julius Pokorny 1949–1959. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Bern: A. Francke AG Verlag.
- Preobraženskij 1959** = Александр Григорьевич Преображенский 1959 (1910–1914). Этимологический словарь русского языка 1. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Punžina 1994** = A[лександра] B[асильевна] Пунжина 1994. Словарь карельского языка (тверские говоры). Петрозаводск: Карелия.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa.
- Ritter, Ralf-Peter 1993.** Studien zu den ältesten germanischen Entlehnungen im Ostseefinnischen. (= Opuscula Fenno-Ugrica Gottingensia V.) Frankfurt am Main, Berlin, Bern, New York, Paris, Wien: Verlag Peter Lang GmbH.
- Rosihnius 1632** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rosihniuse kirikumanuaalide leksika. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Ränk, Arvi 1995.** Eesti etnograafia sõnastik. Tallinn: [Ränk].
- SRNG 1**–= Словарь русских народных говоров 1–, 1965–. Ленинград: Наука.
- SKES 1–7** = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola. Suomen kielen etymologinen sanakirja 1–7, 1974–1981. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Smoczyński, Wojciech 2016.** Słownik etymologiczny języka litewskiego. Wydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>.
- SSA 1–3** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3, 1992–2000. Päätt. U.-M. Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Stahl, Heinrich 1637.** Anführung zu der Estnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath vnd Bittliches Ersuchen, publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall: Chr. Reusner.

- Zajceva, Mullonen 1972** = М[ария] И[вановна] Зайцева, М[ария] И[вановна] Муллонен 1972. Словарь вепского языка. Ленинград: Наука.
- Toivonen, Yrjö Henrik 1934.** Etymologisia huomioita. – Virittäjä 2, 105–108.
- Toporov** = Владимир Николаевич Топоров 1975–1990. Прусский язык. Словарь 1–5. Отв. ред. В. В. Иванов. Москва: Наука.
- Vaba, Lembit 1989.** Balti laensõnad läänemeresooome maastikusõnavaras. – Keel ja Kirjandus 3, 138–141; 4, 206–218.
- Vaba, Lembit 1990.** Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno–ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.) Helsinki, 125–139.
- Vaba, Lembit 1997.** Ostseefinnisches *meri* 'Meer' – doch ein baltisches Lehnwort. – Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 30-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen 21.–23. November 1996. Maastricht: Shaker, 225–231.
- Vaba, Lembit 2011a.** Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus 10, 734–763.
- Vaba, Lembit 2011b.** Language contacts between Baltic and Finnic languages – an exhausted issue in linguistic research? – Congressus XI. Internationalis Fenno-Ugristarum Piliscsaba, 9–14. VIII. 2010. Pars VI. Dissertationes symposiorum ad linguisticam. Piliscsaba: Reguly Társaság, 44–52.
- Vaba, Lembit 2015.** Sõna sisse minek. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 73.) Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts].
- Vasmer, Max 1–4** = Макс Фасмер 2004. Этимологический словарь русского языка 1–4. Перевод с немецкого и дополнения академика РАН О. Н. Трубачева. Москва: Астрель Аст.
- Vilbaste, Gustav 1993.** Eesti taimenimetused. (= Eesti TA Emakeele Seltsi toimetised 20 (67).) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia.
- VK VI/1–2** = Vana kannel VI/1–2. Haljala regilaulud, 1989. Toim. Eduard Laugaste. Tallinn: Eesti Raamat.
- VKM 7** = Ennemustitsel Mulgimaal, 2008. Toim. Helju Kaal, Mari Must, Eevi Ross. (= Valimik korrespondentide murdetekste 7.) Tallinn: Emakeele Selts.
- VKS 1–7** = Vadja keele sõnaraamat 1–7, 1990–2011. Toim. Elna Adler, Merle Leppik, Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893].** Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Winkler, Eberhard, Karl Pajusalu 2009. Salis-livisches Wörterbuch. Herausgegeben von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. (= Linguistica Uralica. Supplementary Series 3.) Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Võrgumaterjalid

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/ems/>.

ERA = Eesti rahvalaulude andmebaas. <http://www.folklore.ee/regilaul/andmebaas/>.

ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.

Gintnere = Uļa Gintnere. Kā apgērbt rucavnieci? https://kfvc.liepu.lv/faili/2_Gintnere_Ka_apgerbt_ruc.doc.

KKS = Karjalan kielen sanakirja. <http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala.cgi>.

LKŽ = Lietuvių kalbos žodyno (t. 1–20, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. <http://www.lkz.lt>.

MES = Mulgi sõnastik. <http://www.eki.ee/dict/mulgi/>.

SMS = Suomen murteiden sanakirja. <http://kaino.kotus.fi/sms/>.

VMS = Väike murdesõnastik. <http://portaal.eki.ee/dict/vms>.

Alternative etymologies VI

LEMBIT VABA

The article presents new or revised etymologies for the words *luga* (*Juncus*), *karsima* ‘to cut off branches’, *tera(s)* ‘strip of leather for reinforcing stitching’, *tiib* ‘animals’ (birds, insects) flying organ’ and *tõrkuma* ‘to not obey, resist’.

The vernacular word *luga* : *lua* ~ *loa* ~ *luga*, denoting herbs of the genus *Juncus*, is known in the South Estonian dialect area and in some adjacent dialects. This plant name has been adopted as the official Estonian word for the plant family *Juncaceae* and the genus *Juncus*: *loalised* and *luga* respectively. The word *luga* is not found in other Finnic languages, and has been regarded as of unknown etymological origin. I suggest a possible Baltic origin, comparing Estonian *luga* to Latvian *luga*, also *luga* ‘swampy floating mat in an overgrown lake’ and Lithuanian *lūgas*, *lūgas* ‘low spot submerged by river; swampy river branch; pool of water; muddy pool, quaking bog; pond; deep spot in a river’, *liūgas* ‘small marsh, morass’, *liugėti* (*liūga*, *liugėjo*) ‘to sway, waver’. The comparison is based on two facts: *Juncus* plants grow in humid and wet meadows, pastures, and on the banks of bodies of water; according to semantic typology, the name for the place where the plant grows may have begun to denote the plant itself. The presumptive loan base featured the vowel *u-*, not *ū-* (**luga-* ~ **lugā-*), as Baltic *ū* > Finnic *ū*, but the phonetic structure of the loan base does not allow for further specification as to whether the word is an older Baltic or newer Latvian loan; however, considering the relatively small South Estonian usage area of *luga*, the newer Latvian loan hypothesis is more likely.

The verb *karsima* ‘to cut off branches’, known in the Coastal and Islands dialects of Estonian, has equivalents in all Finnic languages except Livonian. It is an eventual Baltic loan: **skardī-* > Old Proto-Finnic **karti-* > Late Proto-Finnic *karsi-*, compare to Lithuanian *skardýti* (*skardo*, *skardė*), *skardyti* (*skardo*, *skardė*) ‘to kill, butcher (animals); to cut, sever; to tear apart, rend with teeth, rip, break (e.g. thunder breaking trees) etc’, Latvian *skārdīt* ‘to break into small pieces, stamp, pound, pulverize’. Jorma Koivulehto has suggested a Germanic etymology for the verb *karsia*: Proto-Germanic **skardian-*, compare to Old Icelandic *skerða* ‘to dent, damage, reduce’, Old English *scierdan* ‘to wound’, vüsk *skerten* ‘to tear apart, injure, cripple, reduce’. As with Baltic loans, the older stratum of Germanic loans also took part in the phonological change *ti* > *si*, as a result of which both etymologies are acceptable from a phonological point of view, where

both the Baltic and Germanic loan base is related to the same Indo-European archetype: semantically, however, the Baltic verb is closer to the Finnic *karsima*.

Finnic *terä* represents many homonymous stems of different origin: 'cutting face of an edge tool; grain; strip of leather for reinforcing stitching etc'. I have previously shown that Finnish *terä* 'sun/moon disc; corolla, petal; blossom' as well as Estonian *tera* '(sun)ray' and *terendama* 'to reflect in the air, loom' are old Baltic loans: < Baltic dialectal **stera-* 'ray, reflection, gleam, glow'. In the article I seek to demonstrate that this same Baltic dialectal loan base **stera-* is also the source of North Estonian *tera*, *teras*, South Estonian *teräs(s)* etc 'strip of leather for reinforcing stitching'. The word has been recorded in all Finnic languages except Livonian, e.g. dialectal Finnish *teräs* 'strip of leather for reinforcing stitching; peripheral slat of door or window', *tere* 'strip of leather'; unplowed wedge of field land between furrows', Karelian *terä* 'width of fabric' etc. Finnic etymological tradition links this word family to the native Finno-Ugric (more specifically Finnic-Volgaic) word *terä* 'cutting face of an edge tool, grain'. However, a Baltic etymology is both phonologically appropriate and semantically more logical, drawing a connection to concepts related to the development of clothing. The eventual loan base is Baltic dialectal **stera-*, compare to Latvian *stara* 'zone, piece of land; rag, tatter; branch, twig', (*bikšu*) *stara* 'trouser leg'; compare to Slavic **ster-*: Russian *нпосмепѣмь* 'to stretch forward, out'; Indo-European archetype: **ster-* 'band, line, ray'. In the Baltic languages, derivatives with a *b* are more common: Lithuanian *sterblė*, *stėblė* 'skirt, front piece of woman's skirt or jacket, bottom edge of a piece of clothing; katuseräästas', Latvian *starbele*, *starbeles* 'ridge (a strip of fabric or leather sewed on to a piece of clothing to serve as a hem), fringe, wide hem', *stėrbele* 'coat hem, fringe, gird'; Indo-European archetype **ster-b-* 'to spread out, stretch out, strew, scatter about'.

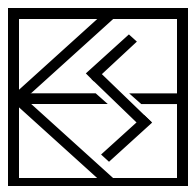
Coastal *siib* : *siive*, North Estonian *tiib* ~ *tiiv* : *tiiva*, *tiivas* : *tiiba* ~ *tiiva*, South Estonian *siib* ~ *siiv* : *siiva* ~ *siivo*, *siivas* : *siiba* 'big pinion (of bird); lateral or protruding side of something (e.g. windmill, seine, plow; hem of a piece of clothing etc) has equivalents in all Finnic languages except Veps, e.g. Finnish *siipi* 'bird's wing, quill; linnutiib, tiivasulg; fish's fin; side net of seine etc', Karelian *šiibi* id. The Finnic equivalents of this word derive from the same Baltic loan base as Estonian *teivas*, Finnish *seiväs* etc, but as a separate borrowing: Late Proto-Finnic **sīpa-* ~ **tīpa-* << Old Proto-Finnic **sejpa-* ~ **tejpa-* < Baltic **steiba-*, compare to Lithuanian *stiebas* 'spar, buttress, pillar; stick, pole; stalk, reed, stub; quill'; Indo-European archetype **steib(h)-* ~ **stēib(h)-*, **steip-* ~ **stēip-* 'rod, bar, cudgel; stiff(ened); to compress, tighten'. The semantic line of Estonian *tiib* etc 'animals' (birds, insects) flying organ' is vividly represented in the loan base: Lithuanian *plunksnos stiebas*: *iš žąsies stiebo pasidarė plunksnų i rašė* 'quill: one made a pen from a quill and wrote'. Analogous substitution is assumed in the cases of Baltic loans such as Estonian *liig*, Finnish *liika*, Estonian *riit*, Finnish

riitta, Estonian and Finnish *tiine*, Estonian *kiitma*, Finnish *kiittää*. Presumably, the loan base was a neutrum noun, one of the forms of which served as the origin of the Finnic loan (compare to Russian neutrum nouns *крыло* ‘(bird’s) wing’, *перо* ‘feather, pen; fish’s fin’. In Finnic languages, especially in Estonian, the alternation of stems ending in *as-* ~ *äs-* and *a-* ~ *ä-* is widespread, including in Baltic loans (e.g. Finnish *ankerias* ~ *ankeria*, *apilas* ~ *apila*, Estonian *jääras* ~ *jäär*; Estonian *tiib* ~ *tiivas* and *siiv* ~ *siivas* are also products of this secondary development. The semantic development of Estonian *tiib* and related forms progressed as follows: ‘bird’s wing or tail feather’ → ‘bird’s wing (as well as the flight/movement organ of other animals)’ → ‘a lateral part of an object that resembles a bird’s wing’. In the Northern Finnic languages (Finnish, Lüdic), the original meaning of this Baltic loan comes forward, ‘bird’s wing or tail feather’.

Estonian *tõrkuma* ‘to not obey, resist, hold back, refuse; to err, go astray; (South Estonian) to tremble, shudder’, is an eventual Baltic loan, with a plausible etymological equivalent in Courland Livonian *tērgāB* ‘(he/she) berates/scolds’: **terk(k)V-* < Baltic **derk-* (~ **derg-*), compare to Lithuanian *dėrgti* (*dėrgia*, *dėrgė*) = *deĩkti* (*deĩkia*, *deĩkė*) ‘to curse, slander, defile, vilify; to ruin, damage, to work poorly, fecklessly; to behave nastily, to be mischievous; to live immorally, licentiously; to hit, strike etc’, *dergũs* ‘ugly, repulsive, disgusting’, Old Prussian *dergē* ‘(they) hate’, *dergēuns* ‘intolerable; hated, despised’, Latvian *dērgtiēs* ‘disgusting, unpleasant, repellent, to sicken/disgust’, Indo-European archetype **dergh-* ‘to tear, break, tug, haul; to hurt’. The expected Finnic substitute of Baltic **-rk-* is **-rk-* (> Estonian-Livonian *-rG-*; Courland Livonian *tērgāB* is an example of this substitution), but the alternative substitution **-rkk-* (> Estonian *-rk-*) cannot be ruled out, or it is the result of a separate development: *tõrkuma* : *tõrgun* has conformed to the pattern of *-uma* verbs (featuring consonant gradation) expressing frequentativity. The verbal nouns *tõrk* and *tõrge* ‘machine failure etc; inhibition of ability to function, reluctance to do something’, as well as some dialectal forms, derive from *tõrkuma*. Previously, hesitant and contradictory opinions have been expressed about this Estonian word family. The Baltic etymology proposed herein unites all of the stem variants discussed in a phonologically and semantically logical manner.

Keywords: etymology, loanwords, Estonian language, Finnic languages, Baltic languages

Lembit Vaba
phorest45@gmail.com

ÜLEVAATEID

EMAKEELE SELTSIS SÜNDINUD SÕNARAAMAT

MARI KENDLA

Annotatsioon. Saja-aastase ajalooga „Eesti murrete sõnaraamat“ on jõudnud poole peale. Artiklis käsitletakse selle saamislugu idee väljaütlemisest kuni käesoleva ajani. Vaadeldakse murdesõnaraamatu töös esinenud etappe ja Emakeele Seltsi rolli selles. Peatutakse sõnaraamatu tarbeks materjali kogumisel ja seadmisel, koostamispõhimõtete väljatöötamisel ning publitseerimisega seotud probleemidel. Kirjeldatakse sõnaraamatu praegust seisu ja selle kasutusvõimalusi.

Võtmesõnad: eesti murrete sõnaraamat, Emakeele Selts, leksikograafia, murdearhiiv

2019. aastal pidas „Eesti murrete sõnaraamat“ omamoodi sünnipäeva – ilmus sõnaraamatu 30. vihik, mis ühtlasi tähistas VI köite valmimist ja suursõnaraamatu jõudmist poole peale. Murdesõnaraamatu tähtsust pole kuidagi võimalik üle hinnata, sest tegu on ainulaadse, kõiki eesti murdeid hõlmava teosega. Sõnaraamatust leiab murdesõnu koos foneetilise, grammatilise ja tähendusliku iseloomustuse ning näitelausetega kokku 117 ajaloolisest kihelkonnast (ehk murrakust), mh keelesaartelt Leivust, Lutsist ja Kraasnast. Suure murdesõnaraamatu valmimisele on aidanud kaasa sajad inimesed, alustades oma kodukandi keelepruuki vahendanud keelejuhtidest ja korrespondentidest, mööda Eestit rännanud kogujatest, kogude korrastajatest ja sedeldajatest ning lõpetades sõnastiku struktuuri välja töötajate, samuti koostajate ja toimetajatega. Arvestades materjali mahukust ja mitmepalgelisust, on oluline roll olnud kanda trüki toimetajatel, käesoleval sajandil ka tarkvaraarendajatel ning arvutilingvistidel.

Murdesõnaraamatu koostamise idee tekkis Eesti Kirjanduse Seltsi ringkondades. Aastal 1913 ilmus Johannes Aaviku „Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade kogumiseks“, kus ta muu hulgas kirjutab: „Tähele pannes, missugused sõnad miski rahvas on loonud ja tarvitab, võib ka otsustada,

mis ta välimine tegevus, ta hariduse järg, ta kalduvused, ta vaimu laad, kogu ta mõtte ja tundeilm on ja on olnud. Rahvakeele sõnastiku kokkukorjamine ja uurimine on seepärast tähtis osa üleüldisest keeleuurimisest. [...] Seda kõike silmas pidades on Eesti Kirjanduse Seltsi Keele Toimekond tänavu otsustanud murdesõnade korjamise toime panna selle üleüldise Eesti keele sõnaraamatu tarvis, mida Selts tulevikus kavatseb välja anda“ (Aavik 1913: 168–170).

Kogumistöö ei saanud õieti alatagi, kui selle katkestas alanud sõda. 1920. aastal loodi Emakeele Selts, mille peamiseks ülesandeks kujunes murdematerjali kogumine. Kogumistöö tulemusena pidi valmima suur rahvakeele sõnaraamat. Aastal 1921 leppisid Eesti Kirjanduse Selts ja Emakeele Selts omavahel kokku, et murdeainese kogumine ja väljaandmine jäävad tervenisti Emakeele Seltsi hooleks. Nii saame murdesõnaraamatu puhul rääkida pea saja-aastasest tegevuskäigust, mille teostus algas Emakeele Seltsis. Süstemaatiline kogumistöö sai hoo sisse 1922. aastal, plaanis oli kümne aasta jooksul üles kirjutada terve Eesti rahvakeelne sõnavara. Tööd peeti sedavõrd oluliseks, et ekspeditsioonidele saadeti oma ala spetsialiste, keda ka vastavalt tasustati; rahaliselt toetas nii Emakeele Selts kui ka Vabariigi Valitsus (Saareste 1922: 152). Materjali kogumise peamiseks toetuspinnaks oli Ferdinand Johann Wiedemanni 1869. aastal ilmunud „Eesti-saksa sõnaraamat“, mille järgi tuli uurida kogu sõnavara 30 kihelkonnast (hiljem lisati loetellu veel 7 kihelkonda). Küsitlusteks kasutati ka Emakeele Seltsi üleskutseid ajalehtedes, Andrus Saarbeki (Saareste) teost „Murdesõnad Põhja-Eestist“ (1921) ning selliseid allikaid nagu Gustav Vilbergi (Vilbaste) „Randlaste sõnaraamat“ (I ja II osa, 1910, 1921) ja Alfred Sibula „Murdesõnad Räpina kihelkonnast“ (1913).

Kogumistöö algusperioodil registreeriti üksnes sõna, seevastu selle tähenduslik pool jäi tagaplaanile. Juba 1920ndate lõpupoole sai selgeks, et kogutud materjal pole sõnaraamatu koostamise jaoks piisav. 1928. aasta murdekogumise aruandes märgib Arnold Kask kokkuvõtvalt, et kogutud materjali hulk on suur, aga see ei tähenda, nagu hakkaks murdesõnastiku eeltöö juba lõpule jõudma. Materjalid vajasisid järjestamist, kontrollimist, parandamist ja täiendamist. Puudusid haruldasemad sõnad ja näited sõnade kasutamise kohta, piisavalt hästi ei saanud jälgida sõnade tähendusi. Leiti, et senised kogud tuleb järjestada ja transkriptsioonilt ühtlustada, samuti on vaja alustada järelkogumisega. Kui seni oli tegeldud toormaterjali

hankimisega, siis edaspidi tuli muu hulgas pöörata tähelepanu murdeainese tarvitamiskõlblikuks tegemisele. (Kask 1929: 54)

1930. aastail mindi sõnavarakogude täiendamiseks üle uuele küsitlusviisile, milleks oli küsitlemine mõisterühmade järgi. Selle ettepaneku tegi Julius Mägiste Emakeele Seltsi 1929. aasta oktoobris erakorralisel peakoosolekul. Ta tõi eeskujuks Soome, kus korraldati murdekogujatele ühiseid väljasõite koos etnograafidega. Mägiste märgib, et sellist tööd iseloomustavad suur täpsus üleskirjutamisel ja tähendusliku külje rõhutamine. Pärast teemakohaseid arutelusid otsustati Emakeele Seltsi murde-toimkonda kaasata ka etnograaf. Et täiendada kogusid, hakati koostama mõistealaseid küsitluskavu, nt aeg, ilmastik, kalandus. (Trinkman 1929: 124–126) Mõistelise kogumistöö üks tulemusi on Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“ (I–IV osa, 1958–1968).

Mõistelistele küsitluskavadele lisaks küsitleti 1930. aastail inimesi ka Wiedemanni sõnaraamatu põhjal neis kihelkondades, kus seda polnud veel teha jõutud. Neljas kihelkonnas lõppes kogumine alles pärast sõda. Eesti murdearhiivi peamise ainese moodustavadki Wiedemanni sõnaraamatu järgi aastail 1922–1949 kogutud murrakusõnastikud 37 kihelkonnast üle Eesti. Nende kogude hulk on tähelepanuväärne – kokku üle 700 000 sedeli. Seda materjali iseloomustab aga nõuetest, kogumismetoodikast ja kogujate kompetentsist tulenev ebahühtlus. Kogumise algusperioodil oli ühe murrakukogu suurus umbes 9000 sedelit, seejuures oli vähe tähelepanu osutatud sõnade tähendusele. 1930ndate kogud on oluliselt täiuslikumad, sisaldades 30 000 – 60 000 sedelit murraku kohta, ning neis on põhjalikumalt kirjeldatud nii sõnade semantilist kui ka vormilist külge. Hulk murdematerjali koguti ka nn lisaõnastike järgi. Need koostati Wiedemanni sõnaraamatust puudunud ja haruldasemate murdesõnade kohta. Sel viisil juurde kogutud sedelite hulk ulatub üle 160 000 sedeli.

1939. aastal tõstatas Andrus Saareste küsimuse, kuivõrd täielikud on senised murdekogud ning milliseid tühikuid tuleks täita enne, kui asutakse murdesõnaraamatu käsikirja koostamise juurde. Selleks koostas ta proovi-artikli sõna *nadu* kohta, mida täiendas ka levikukaart. Saareste jõudis järeldusele, et materjali hulk on rahuldav, kui sõna on kogutud kõikide küsitlusvahendite, st Wiedemanni sõnaraamatu, lisaõnastiku ja mõistelistele küsitluskavade abil. (Saareste 1939: 105, 112) Samasuguse katse tegi Paul Ariste *sünd*-tüveliste sõnadega. Ta leidis, et sõnatüvest on üsna täielik ülevaade, on olemas piisavalt semasioloogilisi ja morfoloogiliselt

tähtsaid näiteid. Puudusena tõi ta aga esile murdekogujate ebaühtlase transkriptsiooni ning vähese tähelepanu sõnade tähenduslikele nüanssidele. (Ariste 1939: 126–127)

1940. aastal avaldas Arnold Kask ülevaate Emakeele Seltsi 20-aastasest tegevusest, rõhutades, et seltsi kõige tähtsam tegevusala on murdeuurimine. Ülevaatest selgub, et murdetoimkonnas on arutatud, kuidas teha murdesõnaraamatu eeltöid ja järjestada ainekogu ning mis kogusid kopeerida, aga konkreetsete otsusteni ei olnud veel jõutud. (Kask 1940: 38) Samas oli algust tehtud prooviartiklitega ning korrespondentide võrgu arendamisega. Võrgustikutöö algataja oli Alo Raun, hiljem asus võrku korraldama ja edasi arendama Hella Keem. Tema eestvedamisel ja organiseerimisel korraldati 1940. aastal ka esimene muredmaterjali kogumise võistlus, mis andis häid tulemusi. Võistluste korraldamine ja korrespondentide võrgu arendamine jätkusid Emakeele Seltsis edaspidigi. Aastast 1958 juhendas korrespondente Helju Kaal, kogujate töö suunamisel ja korraldamisel pakkus abi ka 1963. aastal seltsis moodustatud murdetoimkond.

Pärast sõda toimusid mitmesugused organisatoorsed ümberkorraldused. 1946. aastal rajatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia koosseisus alustas 1947. aastal tööd Keele ja Kirjanduse Instituut¹. Osa Emakeele Seltsi tegevusi läks üle instituudile, sealhulgas murdesõnaraamatu koostamise ülesanne. Selts deponeeris vast loodud instituudile oma murdekogud, mis toona sisaldasid juba 950 550 sedelit. Selts jätkas endiselt muredmaterjalide kogumist korrespondentide kaasabil. Kogumistööga jäi seotuks ka instituut, kes selle kõrval hakkas koostama sõnaraamatut.

1947. aastal tutvustas Kask murdesõnaraamatu koostamise põhimõtteid. Ta märkis, et sõnaraamat peab sisaldama võimalikult paljusid meie murretes esinevaid murdesõnu, samuti nende murelisi esinemiskujusid. Lisaks leiti, et tuleb anda ülevaade sõnade tarvitamisest, eriti rahvapärasest fraseoloogiast ning et sõnaraamat peaks võimaldama mõningal määral esile tõsta etnograafilist ja folkloristlikku laadi materjali. Materjali esitamisel peeti oluliseks, et see oleks tähestikulises järjestuses, mitte tüvisõnade järgi. Ka liitsõnu soovitati järjestada alfabeetiliselt, mitte vastavalt põhisõnale (nagu Wiedemanni). Vormistiku näitamisel tuli piirduda olulisimaga, s.t astmevahelduse ja tunnuste liitumisega. Kask leidis, et sõnaraamat on eelkõige leksikaalne teos, mistõttu tuleb morfoloogilise

¹ Aastast 1993 Eesti Keele Instituut.

osa esitust piirata tunduvalt enam, kui seda varem kavatseti. Peale koostamispõhimõtete tutvustuse esitas ta ka näiteartiklid verbist *hagema* ning nimisõnadest *angerjas* ja *hang* koos liitsõnadega. (Kask 1948: 152–155)

Sõnaraamatu käsikirja koostamisega tegid algust Mari Must ja Aili Univere 1948. aastal. Paar aastat hiljem, kui käsikirjaga oli jõutud *d*-alguliste sõnadeni, tuldi veendumusele, et sõnaraamatut pole võimalik teha kihelkonnakogude alusel. Hakati koostama ühtset murdearhiivi koondkartoteeki, millele kulus kümmekond aastat. Koondkartoteek koosneb alfabeetiliselt järjestatud originaalkogude koopiatest, mis seati uute põhimõtete alusel: liitsõnad esitati täiendsõna järgi, tuletised omaette märksõnadena, ühe sõna piires eristati eri tähendused, mistõttu tuli mõnest sedelist teha mitu koopiat. Lisaks varustati kartoteek viitesedelitega, nagu liitsõna- ja sünonüümi viited. Eesti murdearhiivi koondkartoteegi põhiosa moodustavad seega koopiad originaalkogudest ja nende lahkusedeldused, kuid leidub ka väljasedeldusi murdetekstidest, Kirjandusmuuseumi ja Eesti Rahva Muuseumi kogudest. Kopeerimine jätkus 1990ndate keskpaigani ehk senikaua, kuni uut ainet koguti. Selleks ajaks oli kirjakeele mõju juba sedavõrd suur, et hilisemat materjali murdesõnaraamatusse üldjuhul ei võetud, mis tähendab, et sõnaraamat peegeldab valdavalt 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse keelekasutust. Olgu siinkohal öeldud, et talletatud murdesõnavara suurema osa on kirja pannud eriväljaõppe saanud kogujad ja keeleteaduskonna üliõpilased ning hiljem ka korrespondendid, kelle tööd koordineeris Emakeele Seltsi muredetoimkond. Nüüdseks sisaldab murdearhiivi koondkartoteek üle 2,7 miljoni sõnasedeli (originaalkogude suurus on 1 748 530 sedelit). Selle kartoteegi põhjal käib sõnaraamatutöö praeguseni. Et tegu on väga mahuka ja põhjaliku murdekoguga, siis ei kaota see oma tähtsust ka pärast sõnaraamatu ilmunist, kuna kaugeltki kogu kartoteegis olev materjal ei mahu sõnaraamatusse.

Pärast koondkartoteegi valmimist 1964. aastal asuti muredesektori juhataja Mari Musta eestvedamisel taas sõnaraamatu käsikirja juurde. Kõigepealt töötati välja sõnaraamatu koostamise põhimõtted. Vaatluse all olid sellised probleemid nagu sõnavalik, sõnaartikli struktuur, foneetilise, grammatilise ja tähendusliku iseloomustuse andmine ning leviku esitamine. Näiteks otsustati ühe märksõna alla koondada eri murdevariandid (**kaev**: *kaev*, *kaiv*, *kaju*, *kao*), ent eri teid pidi arenenud variandid esitada lahus (**esine** vs. **edine**, **tüügas** vs. **tüvikas**, **lahja** vs. **laih**). Seletuste puhul taheti anda peamiselt lihtvasteid ja kirjeldus ainult siis, kui lihtvasteid

polnud (nt etnograafilised asjad). Tõdeti, et murdenäidete ammendav esitamine ei ole enam sõnastiku peaülesanne, seega tuleks kogumahtu silmas pidades ühe tähenduse illustreerimiseks esitada kuni viis lauset. Ka morfoloogilise info esitamisel peaks piirduma kõige olulisemaga (astmevaheldus, tüvevokaal, muutmisviis). Otsustati kasutada lihtsustatud transkriptsiooni, mille aluseks on murdekorrespondentide jaoks välja töötatud märkimisviis. (Mäger 1966: 664–665)

Aastail 1964–1967 valmisid mitu prooviartiklit ja esialgne käsikiri vahemikus *a–heit*. Nagu see tegevuskäik näitab, siis koos uute põhimõtete väljatöötamisega alustati ka sõnaraamatu käsikirja koostamist taas algusest. Selline toimimisviis näitab ühelt poolt tegevuse keerukust, teisalt soovi saavutada parim tulemus. Kollektiivse ühistööna ilmus 1968. aastal „Eesti murrete sõnaraamatu prospekt“ koos näiteartiklitega (autorid Mari Must, Mart Mäger, Salme Nigol, Valdek Pall, Aili Univere, Helmi Viires). Tegu oli olulise arenguga, kuigi väljaanne esitas tolleks ajaks väljatöötatud põhimõtted koos tõdemusega, et prospekt ei ole kaugeltki täiuslik. Arvati, et töö käigus tuleb teha mitmesuguseid muudatusi, enne kui kõige otstarbekam esitusviis leitakse. Eessõnas oli ka üleskutse üldsusele, et avaldataks sõnaraamatu tulevase sisu kohta oma arvamust ja saadetakse neid instituudile. Must tõdes, et mitmekõitelise sõnaraamatu töö on keerukas, väga mahukas ja võtab üldjuhul plaanitsetust alati rohkem aega. Sõnaraamatu ühtluse huvides peeti aga oluliseks, et käsikirja trükkiaandmisega ei kiirustataks. (Must 1975: 109)

1974. aastal tõstatusid taas sõnaraamatuga seotud probleemid. Leiti, et koostamispõhimõtteid tuleb lihtsustada ning vaja oleks toimetajat, kes tegeleks ainult selle tööga (Ahven 2007: 579). Nii jätkus koos sõnaraamatu käsikirja koostamisega ka koostamispõhimõtete täpsustamine. Sõnaraamatu koostamise kord vaadati veel kord üle aastatel 1976–1977, siis oli murdesektori juhataja juba Valdek Pall. Korrektiive tehti eelkõige märksõnastamises, fraseoloogia ja viidete esitamisest. Käsikirjaga oldi selleks ajaks jõutud *l*-alguliste sõnadeni, uue käsikirja koostamise kõrval täiendati ja redigeeriti algusosi.

1977. aastal arvutuslingvistika sektoris kavandatud eesti etnogeograafia uurimisprogrammi üks osa oli ka eesti murrete sõnavaraliste suhete uurimine. Selleks koostati murdesektoris eesti murrete sõnaraamatu märksõnade loend koos levikuandmetega, millele lisati olulisimad murdevariandid ja lühiaandmed sõna tähenduse *resp.* kasutusvaldkonna

kohta. Nende andmete alusel anti välja „Väike murdesõnastik“ (toim. Valdek Pall), mille esimene köide ilmus 1982. ning teine 1989. aastal. Sõnastik näitab kasutajatele, mis sõnad ja kui laialt alalt on registreeritud murdearhiivis, kust on juba võimalik edasi uurida lisateavet sõnade tähenduse, kasutuse jm kohta. Sellisena on sõnastik murdeuurijatele oluliseks abimeheks tänapäevalgi, seejuures saab seda kasutada ka interneti vahendusel.

1984. aastal andis murdesektor instituudi nõukogule arutada sõnaraamatu esimese köite esimese vihiku. Arvamusi oli väga erinevaid. Leiti, et sõnaraamat on liiga tihe, mahtu tuleks oluliselt piirata ja pikki artikleid on raske kasutada. Samas tõdeti, et tegu on eesti keeleteaduse tippteosega, koostamispõhimõtted tuleb säilitada ning jätkata samamoodi. Nõukogu otsustas, et „Eesti murrete sõnaraamat“ pakub usaldavat ja täpset allikmaterjali niihästi eesti keele ja sugulaskeelte uurijatele kui ka keeleteaduse naaberdistsipliinide esindajatele. I köite 1. vihik on oskuslikult koostatud ja korralikult toimetatud“ (Ahven 2007: 904). Nõukogu tunnistas sõnaraamatu trükivalmis olevaks ning andis loa publitseerimiseks (samas).

Kõik aga ei läinud nii ladusalt, nagu plaaniti. Peamine põhjus, miks käsikiri veel kümneks aastaks seisma jäi, oli tehnilist laadi: trükikojas polnud võimalik tekitada selliseid murdemärke, nagu sõnaraamat eeldas. Oma osa oli ka finantsprobleemidel. Käsikirja koostamine aga jätkus ja 1990ndate keskpaigaks jõuti sellega s-alguliste sõnadeni, paralleelselt koostamisega seati esimesed vihikud trükivalmiks. Selleks ajaks oli ka tehnoloogia nii palju edasi arenenud, et arvutitesse oli murdesõnaraamatu trükkimiseks installeeritud vajalik tarkvara. 1994 oli lõpuks see tähelepanuväärne aasta, kui ilmus trükist „Eesti murrete sõnaraamat“ esimene vihik. Seda esitleti 20. oktoobril 1994 Eesti Keele Instituudis, kus esitluskõne pidas Helmi Neetar. Ta märkis, et „Eesti murrete sõnaraamat“ on tunnistäht väikese rahva püsimisest läbi sajandite, see on mälestusmärk tema keelele, kestvusele ja edasiarendule. Sõnaraamat põhineb rahvasuust talletatul, mis säilib murdearhiivis sõnasedeleina, murdetekstidena ja salvestistena. Sõnaraamatus kajastub eestlaste sõnarikkus, -kasutus ja -osavus. Vihjates sõnaraamatu pikale valmimisprotsessile, tõdes Neetar, et murdesõnaraamatu algusots on sündinud läbi katsetuste, vaidluste ja ümbertegemiste. Ta märkis, et sõnaraamat ei ole selline, nagu nägid seda omal ajal ette Andrus Saareste ja Paul Ariste, hiljem Arnold Kask, ning et see pole ka päris selline, nagu oli sõnastatud „Eesti murrete sõnaraamatu

prospektis“, vaid on kõigi eelkäijate töö tulem, mis hakkab elama oma elu. (Neetar 1998: 182, 184)

1995. aastal otsustati käsikirja koostamine peatada, kuna sellega oldi toimetamistööst kaugemale ette jõutud ning põhirõhk asetati seni koostatu trükivalmiks toimetamisele. Nii ilmusid aastatel 1995–1997 järgmised seitse vihikut, edaspidi nägi trükivalgust üks, üle aasta kaks vihikut aastas.

Aastal 2012 ilmus „Eesti murrete sõnaraamatu“ 23. vihik. Järgmise, 24. vihikuga kaasnesid aga mitmesugused muudatused. Kätte oli jõudnud veebiajastu, ka murdesõnaraamatu töö kolis veebipõhisesse töökeskkonda EElex. Seetõttu tuli üle vaadata sõnaraamatu materjali esitamise põhimõtted ja teha mitmeid muudatusi, seda eelkõige lühendite esitamisel. Lühendeid muudeti senisest arusaadavamaks ja eesti keele pärasemaks, nt a vs. adj, u vs. uus, fig vs. piltl, spor vs. hajusalt. Mõned varem kasutusel olnud lühendid jäid aga sõnaraamatust üldse välja, kuna jõuti arusaamisele, et murdesõnaraamatus pole otstarbekas minna sõnaliikide määramisel nii detailseks, nt eristada asesõnade liike (det-pron, ind-pron).

Muudatused puudutasid ka sõnaraamatu väljaandmist. Maailmas oli tendents sinnapoole, et sõnastikud ilmuvad ainult veebiversioonis. See on ühelt poolt keskkonnasäästlikum ning teisalt annavad veebisõnastikud kasutajale rohkem võimalusi päringute tegemiseks ja sõltumatuse asukohast. Nii jõuti seisukohale, et ka murdesõnaraamat enam trükkis ei ilmu, ning vihikute paberil väljaandmine peatati. Sama teed olid läinud soomlased oma murdesõnaraamatuga. 24. vihiku lõpust võib lugeda: „„Eesti murrete sõnaraamatu“ 24. vihik (*lõpetis–maaglema*) jääb viimaseks paberile trükitud vihikuks, edaspidi ilmub sõnaraamat üksnes veebiväljaandena. Nii juba ilmunud (1–24) kui ka järgnevaist (25–60) vihikuist kujuneb ajapikku terviklik e-sõnaraamat, millele pääseb ligi Eesti Keele Instituudi kodulehelt (<http://www.eki.ee/>).“

2016. aastal, kui sõnaraamatuga oldi tinglikult jõutud 27. vihiku juurde, otsustati siiski taastada ka paberväljaanded. Määravaks sai asjaolu, et murdesõnaraamatu kasutajaskonnas on palju neid inimesi, kelle jaoks on just trükivihikutel nii praktiline kui ka emotsionaalne väärtus: „Eesti murrete sõnaraamat“ on üks ja kordumatu. Nii vormistati veebimaterjal jälle vihikuteks ning üksteise järel anti välja 25.–27. vihik. Pärast seda on taastunud tavapärane rütm, mille järgi ilmub aastas üks vihik ja samas mahus täieneb veebisõnastik. Käesoleval aastal on murdesõnaraamat jõudnud 31. vihikuni, mis hõlmab sõnade vahemikku *osatlema–pari*.

Seni valminud murdesõnaraamat sisaldab umbes 62 000 märksõna, igal aastal täieneb sõnaraamat keskmiselt 2000 märksõna võrra. Suureks töö- võiduks peab sõnaraamatu praegune töörühm (Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu) ka seda, et veebi on viidud murdesõnaraamatu kogu ilmunud osa. Nii saame eesti murrete sõnaraamatu puhul rääkida nii paber- kui ka veebiversioonist, samuti on võimalik veebis lehitseda sõnaraamatu PDF-faile.

Sellel, miks võttis murdesõnaraamatu trükis avaldama hakkamine nii kaua aega, on omad selged põhjused: alguses materjali vähesus ja ebaühtlus, siis kogu maa halvanud poliitilised sündmused, edasi materjali järjestamisega seotud raskused, erinevad arusaamad koostamispõhimõtetest ning hiljem tehnilised ja finantsprobleemid. Praeguseks on saja-aastase ajalooga murrete sõnaraamat jõudnud poole peale. Algsete plaanide järgi 6-köitelisest sõnaraamatust kujuneb poole suurem ja tõenäoliselt kõige mahukam eesti keele sõnaraamat. Kui praeguseks suurimal ehk seletus- sõnaraamatul on lehekülgi 5168, siis murdesõnaraamatul on poolel maal neid 6276. Sõnaraamatu tegemine läheb aga hoogsalt edasi ja võib arvata, et selle teine pool valmib tänu materjali ja koondkartoteegi olemasolule, koostamispõhimõtete selgusele ja sõnaraamatutööd toetavatele info- tehnoloogilistele lahendustele kindlasti kiiremini.

„Eesti murrete sõnaraamatut“ on koostanud Anu Haak, Evi Juhkam, Ann Kask, Mari Kendla, Varje Lonn, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Aili Univere, Jüri Viikberg ja Helmi Viires ning toimetanud Anu Haak, Evi Juhkam, Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu (Tärk), Varje Lonn, Helmi Neetar, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aldi Sepp, Mari-Epp Tirkkonen ja Jüri Viikberg.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1913.** Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade kogumiseks. – Eesti Kirjandus 4–5, 168–182.
- Ahven, Eeva 2007.** Pilk paberpeeglisse. Keele ja Kirjanduse Instituudi kroonika 1947–1993. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ariste, Paul 1939.** Rahvakeele sõnaraamatust. – Eesti Keel 5, 121–128.
- Kask, Arnold 1929.** 1928. aasta murdekogumise aruanne. – Eesti Keel 1–2, 53–54.

- Kask, Arnold 1940.** Ülevaade AES-i kahekümneaastasest tegevusest. – Eesti Keel 1–2, 34–49.
- Kask, Arnold 1948.** Eesti rahvakeele-sõnaraamatu koostamise printsiibid ja teose üldilme. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Teaduslik sessioon 23.–29. aprillini 1947, Ühiskonnateaduste Osakonna istungid. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 151–169.
- Must, Mari 1975.** Uut ja puudu olevat „Eesti murrete sõnaraamatus“. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20. Tallinn: Eesti Raamat, 109–127.
- Mäger, Mart 1966.** Eesti murrete sõnaraamat. Ajalugu, koostamisprintsiibid, väljavaated (järg). – Keel ja Kirjandus 11, 663–669.
- Neetar, Helmi 1998.** Kõne „Eesti murrete sõnaraamatu“ esitlemisel. – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42. Tartu, 182–185.
- Saareste, Andrus 1922.** Murdesugemete kogumine 1922. a. – Eesti Keel 2, 151–156.
- Saareste, Andrus 1939.** Mida pakuvad meile AES-i murdekogud? – Eesti Keel 5, 105–113.
- Trinkman, E. 1929.** Erakorraline peakoosolek 13. okt. 1929. – Eesti Keel 5–6, 124–127.

Mari Kendla
 Eesti keele ajaloo, murrete ja soome-ugri keelte osakond
 Eesti Keele Instituut
 Roosikrantsi 6
 10119 Tallinn
 mari.kendla@eki.ee

A dictionary born of the Mother Tongue Society

MARI KENDLA

The year 2019 saw the publication of Fascicle 30 of the Estonian Dialect Dictionary. This meant the completion of Volume 6 and the first half of the lexicographic monument. The dictionary is a unique achievement, covering all Estonian dialects. Each entry word is presented together with its phonetic, morphological and semantic characteristics as well as example sentences. Altogether, the material represents 117 historical parishes.

The Estonian Dialect Dictionary has a long history. The idea of compiling one was first aired in the circles of the Estonian Literary Society. In 1913 Johannes Aavik published an appeal with instructions for collecting Estonian dialect words, but the attempt was nipped in the bud by the imminent war. In 1920 the Mother Tongue Society was established. Its main mission was collection of dialect material with a view to a comprehensive dictionary of vernacular Estonian. Since 1921, according to an agreement between the Estonian Literary Society and the Mother Tongue Society, all responsibility for collecting and publishing dialect material has been the responsibility of the Mother Tongue Society. Thus, the effort of compiling the comprehensive dialect dictionary has been going on for nearly a century, while its practical execution started at the Mother Tongue Society.

In 1947 the compilation of the dialect dictionary became one of the tasks of the newly founded Institute of Language and Literature (since 1993 the Institute of the Estonian Language). After decades of material collection, alphabetical compilation of a summary card index, development and formulation of the compilation principles for the dictionary, and creating software for layout and printing, the long-awaited Fascicle One saw light in 1994.

The fascicle currently under preparation (*osallema-pari*) carries the number 31. The part of the dictionary completed so far contains about 62,000 entry words, annually supplemented by another 2,000. The recently published online version means a remarkable expansion in access and usage of the dictionary.

Keywords: Estonian Dialect Dictionary, Mother Tongue Society, lexicography, dialect archives

TAGASIVAATEKS HEINO AHVENA 100. SÜNNIAASTAPÄEVAL¹

TÕNU TENDER, JÜRI VIKBERG

Annotatsioon. Kirjutises vaadeldakse Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi kauaaegse teadussekretäri Heino Ahvena (1919–1988) elu- ja tööaastaid. Ülevaade sisaldab nii üldteada, vähe tuntud kui ka seni päris varjul olnud seiku. Põgusalt jälgitakse tema haridusteed, mida pikendasid ja varjutasid Teise maailmasõja aastad. Arhiividokumentide abil valgustatakse tema viibimist Saksa sõjaväes ja vangisolekut nii Saksa kui ka Nõukogude ajal. Seejärel vaadeldakse stabiilsemat perioodi tema elus, kui ta jätkas 1945. aastal õpinguid Tartu Riiklikus Ülikoolis ja asus 1947. aastal tööle Akadeemilise Emakeele Seltsi vastutava sekretärina. Pühendunud eesti keelele ja Emakeele Seltsile, asus ta taastama murdekorrespondentide võrku, koostas küsitluskavasid ja seltsi väljaandeid, korraldas ettekandekoosolekuid ja konverentse, kutsus ellu keelepäevad nii maal kui ka linnas. Heino Ahvenat jätkus kõikjale, temast kujunes nii seltsi kui ka keeleürituste hing. Tema mahukat elutööd pole võimalik ei adekvaatselt mõõta ega kaaluda, seda enam väärib see austust ning püsivat meelepidamist.

Võtmesõnad: Heino Ahven, Emakeele Selts, eesti keel, keelepäev, murdekogumine

Proloog

Heino Ahven sündis 11. novembril 1919. aastal Räpinas, kui Eesti riik pidas veel Vabadussõda. Loodearmee rünnakud enamlaste Petrogradi hõivamiseks olid ebaõnnestunud ja valgete väed põgenesid Eestisse. Vabariigi valitsus otsustas „11. nov. 1919 kõigilt neilt Loodearmee osadelt,

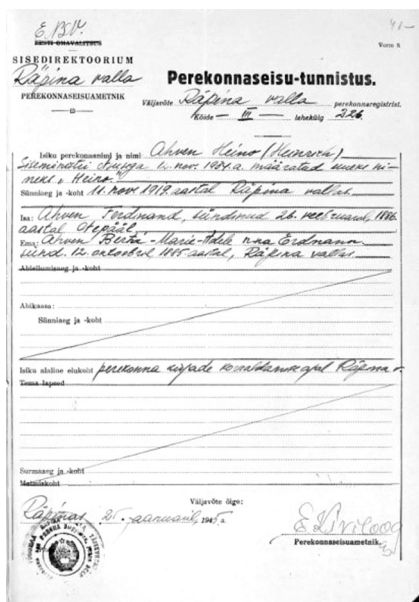
¹ Kirjutis tugineb Emakeele Seltsi 08.11.2019. a ettekandekoosolekul peetud kahele ettekandele: Tõnu Tenderi „Heino Ahvenast (11.11.1919–22.04.1988) arhiivitoimikute valguses“ (2019a) ja Jüri Viikbergi „Heino Ahven keelepäevade karussellis“ (2019). Esimesest ettekandest on lähtunud ka Tenderi „Kujuteldav kiriusutelu Heino Ahvenaga“ (2019b).

kes taganevad eestlaste vägede seljataha, relvad ära võtta ja koondada väed Virumaa idaossa“ (Traksmaa 1992: 193). Just sel päeval sündiski Ferdinand ja Berta Ahvena perre kolmas poeg Heinrich.² 1934. aastal muutis ta oma nime ise Heinoks (EAA: 41).

Lapsepõlv ja noorukiiga

Heino Ahvena lapsepõlv ja noorukiiga möödusid Eesti Vabariigis. Ta õppis 1927–1933 Rāpina algkoolis, 1934–1937 Võru keskkoolis ning 1937–1941 Tartu Õpetajate Seminaris. Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimise ajal, 1939. aasta augustis oli ta 19-aastane. Ta nägi punasõdurite saabumist Eestisse ja iseseisva Eesti riigi lõppu. Nägi oma silmaga punase kurjuse aastat (1940–1941). Nägi 1941. a juuniküüditamist, kirjutas sellest paar luuletustki, nt „Jõulutervitus kaugelt“ (1942) (Ahven 2002: 97–98). Üks tema õpetajaist, Tartu Õpetajate Seminari direktori kohusetäitja Jüri Parijõgi hukati Tartu vanglas 9. juulil 1941 (keskkooli lõputunnistuse ära kiri, millel on Parijõe nimi, on Ahvenale väljastatud 7. juunil 1941 (EAA: 42)).

Saksa sõjamasin veeres 1941. aasta suvel nõnda kiiresti Eestisse, et teda ega paljusid teisi ei jõutud taganevasse punaväkke mobiliseerida. 1941–1943 oli Heino Tartu Õpetajate Seminari harjutuskooli (algkooli) õpetaja ning 1942–1943 õppis Tartu ülikoolis eesti filoloogiat.

Joonis 1. Vanemate pandud nimest sai eestistamise järel Heino (EAA: 41)

² Heino Ahvenal oli kolm venda: Agu (1912–1987), Lembit (1916–2006) ja Kalju (1921–1946). Kirjanduslike huvidega, sh „kirjasulepalavikuga“ olid Lembit, Heino ja Kalju. Neist kõige osavama sulega oli varalähkunud Kalju. Otto Webermann kogus tema käsikirjad kokku, kirjutas neist doktoriväitekirja (1951) ning üllitas luulekogu „Kas mäletad?“ (1956) (vt Ahven 2002: 3–5).

Saksa okupatsiooni ajal Tartu vanglas

Heino Ahvena luuletuses „Eestlaseks ma olen sündind“ (1944/45) sisaldub mõte, kuidas kaks suurt naabrit Eesti eest „hoolet kannavad“ (Ahven 2002: 101). Ahven sai tunda nii Saksa kui ka Vene okupatsioonivõimu kinnipidamisasutusi, st ta oli vangis mõlema režiimi ajal. Esimene vangistus oli suhteliselt lühiajaline, kuid määras paljuski ära tema edaspidise saatuse. Saksa okupatsiooni aegse vangisoleku kohta on säilinud mitu dokumenti, Vene-aegse kohta mitte.

Aatelise inimesena soovis Heino Ahven Eesti iseseisvuse eest võidelda. Tõenäoliselt pidas ta koos noorema venna Kalju ning veel mõne teisega 1943. aastal plaani Soome põgeneda, et hõimuvendade armees vaenlaste vastu võidelda. Paraku läks plaan luhta, sest nagu osutavad ajalooallikad, vahistas noormehed Eesti julgeolekupolitsei.

Määrus. Tartu Peavälisosakonna poliitilise politsei peareferent võtnud arvesse, et kod. *Ahven, Heino Ferdinandi p. sünd. 11.11.1919. a* elukoht Tartus, *Taara puiestee 7–1* peale langeb põhjendatud kahtlus maksva korra vastu sihitud tegevuses, seepärast m ä ä r a s: kod. *Ahven, Heino* pidada kinni julgeoleku huvides. „13“ märtsil 1943.a. kell 17.30 Peareferent (*allkiri*). (ERA: 2)

Poliitilise politsei peareferent on saatnud vahistatu Tartu vangimajja koos saatekirjaga direktorile.

Saadan siinjuures pöördelmärgitud vahialuse [Ahven, Heino] kinnipidamiseks vangimajas poliitilise politsei järgi. Tartus, „13“ märtsil 1943. a. (ERA: 2p)

Ahvena vanglatoimiku vahel sisalduvas ankeedis (teateleht) on kirjas tema isikuandmed ja välised tunnused.

/.../

7. Haridus *Seminar*
8. Perekondlik seis *Vallaline*
9. Millist abi andis perekonnale [*lahter on täitmata*]
10. Varanduslik seis *Varanduseta*
11. Kutse (amet) *Kooli õpetaja*
12. Lähemad omaksed (nende nimi, asukoht, tegevus, käitumine)
Isa Ferdinand
ema Berta elavad Räpinas

Vend Agu elab Rannus

Vend Lembit elab Tallinnas Koidu tn 120–11

Vend Kalju vahi all Tartu vanglas.

13. V/a usk *Lutteri*

14. Abielu- või vallaslaps

15. Käitumine perekonnas, ühiskonnas, võimudega [*lahter on täitmata*]

16. Eelkaristused */.../ Karistamata*

/.../

Punkt 22: vahistatu tunnused:

a) kasv *177 cm* k) näpujalg [*näpujälge pole võetud*]

b) nägu *sale*

c) silmad *sinised.*

juuksed blondid.

d) vurrud *-----*

f) nina *sirge.*

g) füüsilised defektid *ei ole.* (ERA: 1, 1p)

Vangiaktil on märges, et Heino Ahven paigutati Tartu vangimajja 13. märtsil 1943 ja vabastati sealt 18. märtsil 1943.

Määrus. 18. märtsil 1943. a. Tartu Peavalisosaakonna Poliitilise Politsei Peareferent võtnud arvesse, et kodanike Heino A h v e n, sünd. 11.11.1919.a., Kalju A h v e n, sünd. 11.09.1921.a., Kaljo S o o s a a r, sünd. 02.09.1917.a., Helmut T a i m r e, sünd. 05.12.1917.a. ja Aleksander L u i k'i, sünd. 31.01.1916.a. kinnipidamine juurdluse huvides ei ole enam vajalik, seepärast m ä ä r a n : kodanikud Heino A h v e n, sünd. 11.11.1919.a., Kalju A h v e n, sünd. 11.09.1921.a., Kaljo S o o s a a r, sünd. 02.09.1917.a., Helmut T a i m r e, sünd. 05.12.1917.a. ja Aleksander L u i k, sünd. 31.01.1916.a. vahialt vabastada.

„13“ märtsil 1943. a. kell 17.30.

B. Juht. Peareferent (ERA: 3)

Eespool kirjeldatule heidab valgust nõukogude julgeolekuorganitele (KGB) 28. juulil 1962 esitatud arhiividevalitsuse dokument nr 02195. Ainuke semplaril on märges „salajane“.

ENSV RJK 2.osakonna ülemale polkovnik sm. Kiseljov'ile.

T/nr.3/S179 – 13. juulist 1962.a.

ENSV Oktoobrirevolutsiooni Riiklikus Keskarihiivis arvelevõetud dokumentaalsete materjalide ja säilitatud erikartoteegi andmeil:

A h v e n, Heino Ferdinandi p., sünd. 11.nov.1919.a. Rāpina vallas (teistel andmetel Rāpina alevikus), elanud Tartus, Taara puistee 7–1, rahvuselt eestlane, Eesti kodakondsusega, gümnaasiumi haridusega (teistel

andmetel seminari haridusega), elukutselt kooliõpetaja, oli vallaline — on arvele võetud saksa okupatsiooni aegses Eesti Julgeolekupolitseis kui isik, kes tahtnud salaja Soome minna. Vahistatud 13.märtsil 1943.a.

17. märtsi 1943.a. otsus: tehtud riigipolitsei hoiatus ja võetud kohustus-allkiri, et ta loobuks elukoha muutmisest ilma politseile teatamata ja ka kavatsusest Soome pääsemiseks. Asunud teenistusse 35.politsei pataljoni, Tallinna, Tartu mnt.64.

Ka esineb ta saksa okupatsiooni aegses Tartu Vangla fondis säilitatud tema nimele koostatud vangiaktis — 1943.a. kui isik, keda vahistatud ja paigutatud kinnipidamiseks Tartu vangimajasse 13.märtsil 1943.a. Vahi alt vabastatud 18.märtsil 1943.a. Tähendatud on, et ta olnud kinnipeetav poliitilise politsei järele.

Alus: Saksa okupatsiooni aegne Eesti Julgeolekupolitsei kartoteek. Fond R-292, nim.1, arh.45, lht.3; arh.44.

A h v e n, Heino, sünd.1919.a., elanud Kroonuua 24–1, õpetajate seminari haridusega (muid andmeid ei tähendata) — on arvele võetud saksa okupatsiooni aegses Eesti Julgeolekupolitseis 6.nov.1942.a. kui isik, kes kogutud andmeil osutunud poliitiliselt ustavaks.

Alus: Saksa okupatsiooni aegne Eesti Julgeolekupolitsei kartoteek. Kuid andmeid ei ole leitud.

Lisa: Järelepärimine nr. 02195 1 lehel ainult adressaadile.

ENSV Oktoobrirevolutsiooni Riikliku Keskarhiivi ülem: K. Ingermann
Erifondide osakonna ülem: H. Kaldas (ERAF: 9)

Sundmobiliseerituna Saksa sõjaväes

18. märtsil vanglast vabanenuna mobiliseeriti Heino Ahven kohe Saksa sõjaväkke, 35. politseipataljoni, kus tegutses kirjutajana Tallinnas, Tartus ja Rakveres. Lahingutegevusest ta osa ei võtnud (elulookirjeldus, ERAF: 43–44).

35. politseipataljon taandus 1944. aastal venelaste lähenedes koos sakslastega varakult Saksamaale ning kuuldavasti liideti seal 20. Eesti SS-diviisiga.³ Septembris 1944 enne laevale asumist põgenes aga Ahven koos ühe kamraadiga Häädemeeste kandis sõjaväest, st deserteerus. Üks Saksa ohvitser märganud poiste minekut, kuid häiret ei andnud.⁴

³ <http://www.eestileegion.com/?eesti-leegion/ueksused/politseipataljonid.html> (04.03.2020).

⁴ Heino Ahvena väimehe Einart Kimmi suulised andmed sügisel 2019.

Pärast Saksa sõjaväest deserteerumist siirdus Heino Ahven Tallinna, kus sai vend Lembitu abiga oktoobris 1944 tööd Tallinna Telefonivõrgus (korrastajana, hiljem joonestajana). Ta püüdis jätkata õpinguid Tartu ülikooli kaugõppes ning saatis ülikooli kantseleile 20. oktoobril 1944 kirja: tema soov oli saada tõend, et ta on olnud Tartu ülikooli filosoofia- teaduskonna üliõpilane (EAA: 1).

Vangilaagris

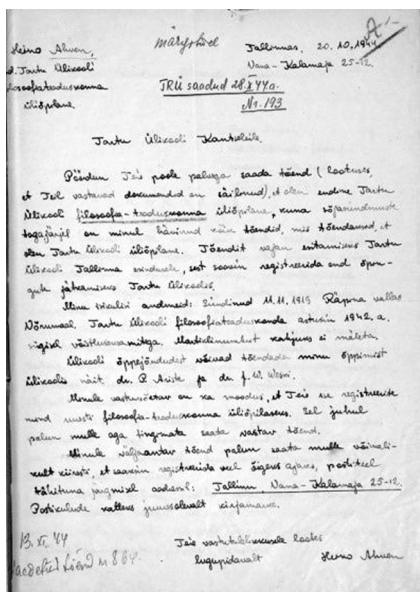
Ülikooli tõendit Heino Ahven ära oodata ei jõudnud. 25. oktoobril 1944 paigutati ta kui Saksa sõjaväes teeninu Maardusse sõjavangide laagrisse. Seda nimetati nii NKVD erilaagriks kui ka kontroll- ja filtratsioonilaagriks⁵ nr 0316. Vangilaagrist vabanes ta 12. juunil 1945 (ERAF: 66; EAA: 3). Okastraaditagust aega peegeldab tema luuletus „Mälestus Maardust“ (1945/47) (Ahven 2002: 102).

Heino Ahvena noorem vend Kaljugi mobiliseeriti Saksa sõjaväkke, kuid ta sattus vangilaagrisse ja suri 1946. aastal Lübeckis (Saksamaal) tuberkuloosi. Kalju surm mõjus lähedastele rängalt, kaks vanemat venda kirjutasid tema mälestuseks mitu luuletust.

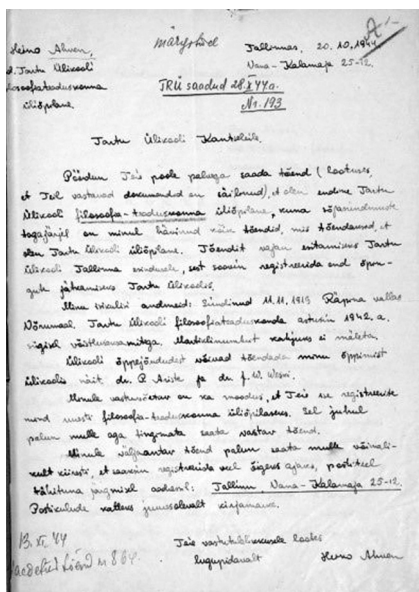
Ülikooliõpingud

Pärast vabanemist asus Heino Ahven taas tööle Tallinna Telefonivõrgus. Augustis 1945 kirjutas ta avalduse, kus soovis, et ta kui endine üliõpilane

⁵ Kontrolli- ja filtratsioonilaagrid „ei erinenud millegi poolest parandusliku töö laagritest, vahe oli ainult selles, et neisse paigutatud isikutele polnud karistus veel määratud, nad pidid selle saama alles laagris ... Vabal ajal – õhtuti ja öösi – kuulati kontrollitavaid üle ... Nagu alati, alustati uurimist teesist, et sa oled ilmtingimata süüdi. Sina pidid nüüd okastraadi tagant välja pääsemata tõendama, et sa ei ole süüdi.“ (Solženitsõn 1990, kd 1: 198).

Joonis 2. Heino Ahvena kiri Tartu ülikooli kantseleile 20. oktoobril 1944 (EAA: 1)

Joonis 3. Heino Ahvena selgitused ülikoolile akadeemiliste võlgnevuste kohta (EAA: 13 jj)

lisataks mittestatsionaarse üliõpilasena Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna üliõpilaste nimekirja. Ta soovis õppimist jätkata keeleteaduse osakonnas eesti keele alal kirjanduse eriharus. (EAA: 2)

Ülikooliõpingute aeg kujunes pikaks: Heino Ahven lõpetas ülikooli 1956. aastal eesti keele erialal. Tal tekkisid ülikoolis aeg-ajalt akadeemilised võlad, eriti võõrkeeltega: ladina, inglise, vene ja soome keelega. Algul tekitas tõrkeid õppekavade hiline kättesaamine, seejärel tema vilets tervislik seisund (nõrgad kopsud). (EAA: 13 jj) Peamine oli siiski see, et täistöö kõrvalt ülikoolis õppimine ei olnud kerge. 15. jaanuaril 1947 oli ta tööle asunud Tallinna 21. Keskkoolis õpetajana. 1. juulist 1947. asus tööle Akadeemilises Emakeele Seltsis. 1953. aastal abiellus Heino Ahven Eeva Kurvega (Ahven).

Heino Ahven ja Emakeele Selts

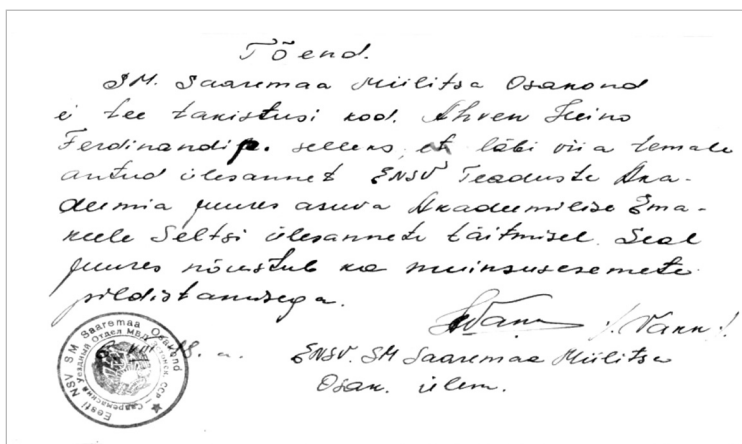
Ajalooallikate andmeil taastati pärast Teise maailmasõja lõppu Akadeemilise Emakeele Seltsi (AES) tegevus Tartu ülikooli juures 22. septembril 1945. Eesti NSV Teaduste Akadeemia loomise järel viidi aga selts 31. mail 1946 üle teaduste akadeemia alluvusse. Järgmisel, 1947. aastal loodi vastutava sekretäri ametikoht ja seltsi tegevus hakkas tasahilju ilmet võtma. Kui lõppes ajutise kohusetäitja Asta Hameri ametiaeg (12.05–30.06.1947), alustas 1. juulil 1947 vastutava sekretärina tööd Heino Ahven. Ta oli mittestatsionaarne üliõpilane (nagu oli ka Hameri) ega osanud veel aimata, et seltsist saab tema töökoht enam kui 40 aastaks.

Murdekeele kogumine

Sõja-aastad ja võõrvõimud olid kõvasti räsitud nii ühiskonda kui ka seltsi. Vastutava sekretäri põhitööks pidi saama varasema murdekorrespondentide võrgu taastamine, et jätkata vanapärase keeleainese talletamist (Ahven 1955: 17). Uutes oludes olid inimesed pelglikud ja umbusklikud, seetõttu tuli alustada inimsuhetest ning taastada usalduslik omainimeste keelekogukond.

Korrespondentide võrgu looja ning juhendaja Hella Keem oli oma „nõukogudevastase“ tegevuse eest vangistatud, kuid kasutada sai tema kaastööliste nimestikke ja elukohaandmeid. Toeks olid allesjäänud ülikooliõppejõud ning seltsi juhatuse liikmed, nagu ka vast loodud Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimissektori töötajad. Tuli võtta ühendust seniste murdekogujatega ja taasalustada nendega vahetut suhtlust – olid nad ju seltsile kohalikud tugiisikud. Selleks tegi Heino Ahven murdekogumisega lähemat tutvust ka ise. Tema koduarhiivis säilinud materjalid osutavad, et esimesed murdematkad viisid teda Põide kihelkonda Saaremaal (augustis 1948) ja Simuna kihelkonda Rakkesse (juulis 1949).

Saaremaast oli saanud nõukogulik piiritsoon ja sinna sõitmiseks läks vaja eriluba nii tsiviil- kui ka sõjaväevõimudelt. Miilitsaosakonna ülem Vakk andis kodanik Heino Ahvenale loa „läbi viia temale antud ülesannet Akadeemilise Emakeele Seltsi ülesannete täitmisel“ ja nõustus

Joonis 4. Dokument, mis tagas 1948. aastal pääsu piiritsooni (allikas: perekonnaarhiiv)

muinsusesemete pildistamisega. Nõukogude piirivalve staabiülem alam-polkovnik Tšernõšov andis loa liikuda ja pildistada Laimjala, Leisi, Torgu ja Kihelkonna vallas, ühtlasi kohustades teda oma tegevusest „pildistamis-perioodil“ informeerima piirivalvekomandantuuri.

1948. aasta pagineerimata matkapäevikust ilmneb, et Saaremaal huvi-tus Ahven peamiselt tuulikutest. Neid otsides sõitis ta esiti Kuressaarest Torgu valda (Jäm), seejärel Lümandasse (Khk), Valjalasse (Vll) ja lõpuks Laimjala (Pöi). Lülle, Kuusnõmme, Rahuste ja Viltina külast on ta kirja pannud veskitega seotud terminoloogiat ja lühemaid tekstinäiteid foneeti-lises transkriptsioonis ning lisanud sinna veskiosade jooniseid. Kui teistes valdades liikus ta omapäi, siis Laimjalas saatis teda AESi kaastööline Aadu Toomessalu ja viis ta kokku oma keelejuhtidega. Viltina külas on Ahven joonistanud paberile sealse pukktuuliku, *Villemi tuulingu* läbilõike ning kirjutanud Andrei Kruusi (72) suust üles pukktuuliku „sünniloo“⁶.

Pukktuulingu sünnikoht on Saksamaal Reini jõe ääres. Karjapoiss on tiiva leidand anesulest, teda on akadud täiendama ja täiendama, kuni selle aeani, mis meil on, see on kolmsada kolmkümmend aastat tagasi mu rehnungi järele. Sääl on ta sündind ja muud ma ei tea selle kohta midagi rääkida.

Ahvena märkmed on kaunis napid ja päevik jäänud lõpetamata. Kui aga heita pilk kas või Toomessalu ülevaatele Laimjala tuulikutest (Toomes-salu 1955), siis on ilmne, et mõlemad mehed on liikunud tollal samadel kogumisradadel.

Tööstustemaatikaga tutvumiseks sõitis Ahven 1949. aastal Rakkesse, kus tegutses tuntud lubjatehas. Sihtkoha valik oli seotud Helmut Joonuk-siga, kohaliku koolmeistri ja seltsi endise kaastöölisega (mh tema sõjaväe-kaaslasega). Säilinud on Ahvena märkmeid töö kohta paemurrus ja lubja-põletamisest, ent needki ülestähendused on jäänud puhtaks kirjutamata ja päevikusissekanded pooleli. Seevastu kodukandis Rāpinas õnnestus tal keeleainese kogumine palju paremini. 1947. aasta suvel talletas Ahven Rāpina paberivabriku ja paberitootmisega seotud sõnavara ning tekste, millest väljavalitud paremik on näinud hiljem trükivalgust (Ahven 1970).

Neil murdematkadel sai Ahven omal nahal tunda, mida keelematerjali kogumine endast kujutab. Murdeinimeste ja -keelega jäi ta aga tihedalt seotuks edaspidigi. 1958. ja 1961. aasta suvel on ta koos Mari Mustaga

⁶ Siinkohal esitatud lihtsustatud transkriptsioonis.

lindistanud Aadu Toomessalu jutustamist, 1960. aastal on ta Mari Musta, Aino Kaljuste ja Helju Kaaluga tutvunud Läänemaa murdekõnelejadega, lindistades keelenäiteid üheksast kihelkonnast.

Murdekogujate võrgu taaselustamiseks tuli inimeste poole pöörduda nimeliselt kirja teel ja 1947. aasta lõpuks oli saadud tagasisidet 35 korrespondendilt. Nii nagu varasematel aegadel, ootasid murdekogujad seltsilt küsitluskavu, nõu ja juhtnööre. 1947. aasta sügisel valmiski viis uut küsitluskava, ent nende paljundamisest kirjutusmasinal ei piisanud ja trükki jõudsid need alles 1949. aastal. (Ahven 1955: 17)

Näguripäeva-aastad

Sõja lõpp ei tähendanud paraku eestlastele kannatusaastate lõppu. Sundkolhoseerimine, plaanimajanduslik küüditamine ja nn kodanlike natsionalistide paljastamine löid reaalse hirmuühiskonna, mille abil Moskva võim end Eestis kehtestas, põlustades kõike, mis oli seotud meie varasema iseseisvuse ning rahvuskultuuriga. 1950. aastal pidi oma tegevuse lõpetama Õpetatud Eesti Selts ja sama saatus ähvardas ka Akadeemilist Emakeele Seltsi, sest teaduste akadeemia presiidiumi arvates (16.02.1950) ei olnud seltsi töö küllalt tulemusrikas. Seepeale korraldas selts 21. mail Tartus konverentsi Nikolai Marri keeleõpetuse kohta ja pälvis akadeemia juhtkonna heakskiidu. Kui 1951. aasta algul tutvustati teaduste akadeemia presidendile Johan Eichfeldile murdekorrespondentide kaastöid, oli ta neist põllumajandusteadlasena vaimustunud. Ometi pidas akadeemia presiidium seltsi likvideerimist jätkuvalt vajalikuks ja saatis 14. mail seltsile sellekohase teatise. Seepeale läks vastutav sekretär Heino Ahven Toompeale, et seletada akadeemikutele rahvakeele kogumise ja uurimise vajalikkust ning tähtsust. Sellele järgnes 14. detsembril seltsi kollektiivne pöördumine (Ahvena sõnastuses), milles rõhutati eriti Stalini keeleteaduslike tööde virgutavat mõju AESi tegevusele. See mõjus, selts jäeti likvideerimata. (Neetar 2005: 230)

Seltsi väljaanded

Vastutava sekretäri järgmiseks pidevaks töökohuseks kujunes seltsi väljaannete koostamine ning trükkitoimetamine. Murdekorrespondentide tarvis ilmus aastail 1949–1958 seitse vihikut „Kogumistöö juhendaja eesti keele

alal“. Neis avaldati küsitluskavu (nt „Sepp“, „Saun“, „Rätsep“, „Leib“), näiteid kogutud murdetekstidest ja ülevaateid tehtud tööst, neil veergudel jagati kogemusi. 1950. aastate keskpaiku muutus elu pisut hapnikurikkamaks ja sõna võis hakata rohkem levima. Teaduslike väljaannetena alustasid ilmumist seltsi aastaraamat (ESA, 1955) ja toimetised (EST, 1958). 1960. aastal lisandus neile Kodumurre, mis vahendas korrespondentide ja keeleteadlaste koostööd, ent avaldas ka laiemale üldsusele huvipakkuvaid keelekirjutisi. Seltsi publikatsioonidega Ahvena töökoormus muidugi kasvas, aga ta oligi rahutu hing, kes endale ise üha tegevust otsis. Ta asus koostama korrespondentide tekstikogusid ja esimesed valimikud murdetekste ilmusid 1956., 1957. ja 1969. aastal. Kõik plaanitu siiski ladusalt ei teostunud. Kas või sellepärast, et trükivõimalused jäid ikka rohkem ajale jalgu ja see võis võtta tööisu, ent ega kõigele plaanitule jätkunud ka aegavõhma. Et Ahvena käe alt käisid läbi kõik seltsi väljaannete käsikirjad, siis tuli neist nii mõnigi oma aega kauemaks ootama panna. Mõne käsikirja toimetamine aga jäi poolleli ja jõudis kaante vahele hoopis hiljem teiste kaasabil, näiteks Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetused“ (1993) või Theodor Saare „Kihnu raamat“ (1998).

Keelepäevad

Emakeele Seltsi tegevuse põhivormiks on olnud ettekandekoosolekud Tallinnas ja Tartus. Et keeleteadlaste sõna laiemalt kuuldavaks teha, hakati korraldama loengupäevi üle kogu Eesti. Uus tava sai alguse 1961. aastal Viljandi keelepäevast, kus Tartu Riikliku Ülikooli õppejõud ja Keele ja Kirjanduse Instituudi teadlased kõnelesid keeleküsimustest ning oma tööst (Tender 2000: 126–129). Esimene üritus äratas tähelepanu ja huvi ning seltsi saabusid varsti soovid korraldada keelepäev Elvas, Võrus ja Märjamaal, hiljem juba mujalgi.

Keelepäevade hinged kujunes algusest peale Heino Ahven, kes andis korraldajatele soovitusi temaatika ja esinejate kohta, pidas läbirääkimisi esinejatega, hoolitses kutsete trükkimise eest jms. Oluline oli saada keelepäevale kõnelema sõnaosavaid keeleinimesi, kuid sama tähtsaks pidas Ahven, et sõna saaksid ka kohalikud õpetajad ning vanemate klasside õpilased. Juba mõne aastaga ilmnis, et kohapealne nõudlus keelepäevade järele on suur (Neetar 2005: 233–234). Poliitilise vabaduseta rahva tähelepanu keskendus emakeelele ja keelepäevadest sai alguse rahvaliidumine

Lugupeetud	14.11.1	PÄEVAKORD:	
Palume Teid osa võtta		Emakeele omandamise ideoloogilistest aspektidest.	10
EMAKEELE SELTSI SAJANDAST, MÄRJAMAA KESKKOOLI KÜMNENDAST KEELEPÄEVAST		Avasõna	
A. Lauteri nim. Märjamaa Keskkoolis (Tamme tee 1) neljapäeval, 1. novembril 1984. Algus kell 11.		— JUHAN KAHK, ENSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste akadeemiksekretär	12
		Emakeele Seltsi 100 keelepäeva	
		— HEINO AHVEN, Emakeele Seltsi teadus- sekretär	
		Märjamaa keelepäevad	
		— ANNELY VILLMANN, Märjamaa Keskkooli XII kl. õpilane	10
		Eesti Rahvuskorpuse sõdurite erikeelest — JUHAN PEEGEL, Tartu Riikliku Ülikooli professor, žurnalistika kateedri juhataja	16
		Kui kaua me oleme olnud «eestlased» — HUNO RÄTSEP, Tartu Riikliku Ülikooli professor, eesti keele kateedri juhataja, Emakeele Seltsi esimees	12
		Mälestusi murdematerjali kogumiselt Märjamaal (1926)	
		— ARNOLD KASK, Tartu Riikliku Ülikooli professor	15
		Mida me peaksime teadma murdest	17
		— EEMI ROSS, ajakirja «Keel ja Kirjandus» vastutav sekretär	12
		Vananenud ja muresõnad Ma's Traadi romaanis «Puud olid, puud olid helled velled»	
		— VILMA LEHTSAAR, Märjamaa Keskkooli XII kl. õpilane	

Joonis 5. Emakeele Seltsi 100. keelepäev Märjamaa keskkoolis
1. novembril 1984 (allikas: perekonnaarhiiv)

eesti keele kaitseks, mistõttu ei pandudki imeks, et just Emakeele Selts andis hoogu emakeele hingestatud toetusele rahva seas. Kindlasti oli see üks põhjusi, miks Heino Ahven tundis end keelepäevadel päris omas elemendis.

Aastaks 1984 oli jõutud juba 100. keelepäevani, mis toimus Märjamaal, ent keeletuhin jätkus tõusvas joones. 1988. aasta jooksul peeti koguni 18 keelepäeva, nt 05.04 Järva-Jaani kutsekeskkoolis, 06.04 Maarja keskkoolis, 07.04 Tõrva keskkoolis, 14.04 Kingissepa 3. keskkoolis, 21.04 Värska keskkoolis ... Ja siis aeg peatus. Värska keelepäev oli viimane, kus Heino Ahven esines, ning 19. mail 1988 toimunud Vana-Vigala keelepäev oli viimane, mille ettevalmistamisel ta osales. Nii sai Heino Ahvena keelepäevi kokku 144. Tagantjärele tundub, et nii nagu vajasisid keelepäevade loenguid ja sõnavõtte rahvustunde tõusulaines kuulajad, nii toitsid need päevad ka korraldaja Heino Ahvena enda hinge.

Teeneline kultuuritegelane

Heino Ahven ei osanud end puhtalt keeleteadlaste kilda arvata, sest tema huvid ja tegemised käisid palju laiemas kaares. Aktiivselt lõi ta kaasa Tallinna Teadlaste Maja tegemistes kohe selle algusest alates (1966), ta laulis teaduste akadeemia meeskooris dirigent Arvo Ratasepa käe all, ta juhtis kirjandusõhtuid Tuglase majamuuseumis, ta oli suur luuletundja ja ka ise sädemega luuletaja, ta oli isegi kirglik maletaja. Heino Ahven oli nii kultuuritarbija kui ka -looja, tema loomuliku keskkonna moodustaski kultuur iga võimalikul moel, ja pole midagi imestada, et 1985. aastal omistati talle Eesti NSV teenelise kultuuritegelase aunimetus.⁷

Enesekaemus ja kõrvaltvaade

1964. aastal kirjutas 45-aastane Heino Ahven mõistuloo „Üks teaduslik tõsilugu“, mis kirjeldab arutelu mahuka käsikirja toimetamise ümber ühe teadusliku ühingu koosolekul (vt Ahven 2005). Kujuteldaval koosolekul on kohal tähtsad akadeemikud ja professorid ja doktorid ning üks parimais aastais mees, ühingu teaduslik sekretär, ilma ühegi tiitli või kraadita. Laual on käsikiri, 1200 lk paks, mida tuleks toimetada. Kellele see ülesandeks anda? Kellele muule kui teaduslikule sekretäriks, professorid ja doktorid on ju üliväga hõivatud. Las otsib mees 10–20 spetsialisti, näitab neile töö kätte, juhendab ja pärast ühtlustab. Lihtne lugu. Kui sekretäri arvates oleks tal vaja pigem oma väitekirja kirjutada, on ka sellega kõik päri. Sekretäril on selleks ju korraline puhkus. Pealegi, ega see käsikiri ju rohkem aega võta kui kolm kuud. Lihtne lugu. Ja asi kujuneski nii, et sekretär kratsis küll kukalt, kuid hakkas usinalt 1200-leheküljelist käsikirja lappama.

Mõistulood pole harilikult tõest kuigi kaugel. Selleks käsikirjaks oli tõenäoliselt Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetused“, mida Heino Ahven hakkas 1959. aastal toimetama koos Erast Parmastoga. Teos ilmus lõpuks 1993. aastal Emakeele Seltsi toimetiste 67. köitena, kui Heino Ahvena asemele olid asunud Eeva Ahven ja Eevi Ross. Teoses on 706 lk. Eessõnas ütleb Erast Parmasto (1993: 14) muu hulgas järgmist.

⁷ Veidi ebaharilik oli vast see, et esildise tegi Keele ja Kirjanduse Instituudi direktor Endel Sõgel (26.06.1985), kes palus Ahvenale toetust parteisekretär Karl Vainolt. Sõgel rõhutas, et Lääne nõukogudevastased artiklid ja raadiosaated väidavad, et Eesti NSVs ei hinnata ei eesti keelt ega eesti keeleteadust. Seega oleks Emakeele Seltsi teadussekretäri autasustamine tähtis nii kultuuriliselt kui ka poliitiliselt.

Ühegi teise teose trükiks ettevalmistamisele ei andnud Heino Ahven nii palju oma ajast ja tähelepanust kui Gustav Vilbaste käsikirjale. Meie sellega seotud töökohtumistel tekitas aukartust ja imestustki tema eriliselt terane toimetajapilk ja selline täiuslikkuse taotlus, milletaolist ma pole teistel kohanud. Toimetamine on raske ja tänamatu töö, mida selleks kutsutud teevad isikliku loomingutöö arvel.

„Eesti taimenimetused“ on väärikas monument Gustav Vilbastele, on aga ka väärikas monument Heino Ahvenale, tema enam kui 12 000 lk eesti keele trükiks ette valmistanud toimetajatööle.

Epiloog

22. mail 1947 kirjutas Arnold Kask Heino Ahvenale ja teatas, et Akadeemilise Emakeele Seltsi juhatuse koosolekul (12.05) peeti tema kandidatuuri kõigile vastuvõetavaks. Kirja lõpetab ta sõnadega: „Töö keele alal on küllaltki huvitav ja ma usun, et Teie oma sammu ei kahetse.“ Võib olla päris kindel, et Heino Ahven oma sammu ei kahetsenud.

Töötada enam kui 40 aastat ühes ja samas ametis tähendab, et too oli meelepärane. Ta sai olla taastaja, ülesehitaja, hoidja ja innustaja. See töö pakkus võimalust end proovile panna ning pinget kuni lõpuni. Heino Ahven lahkus teispoolsusesse töökohuseid täites reedel, 22. aprill 1988.

Joonis 6. Keele ja Kirjanduse Instituudi murdesektoris 20. märtsil 1984 (foto: Jüri Viikberg)

Kirjandus

- Ahven, Eeva (koost.) 2002.** Kolm Ahvenat. Kalju, Heino, Lembitu luulet. Tallinn.
- Ahven, Heino 1955.** Emakeele Seltsi tegevusest sõjajärgseil aastail (1945–1954). – Emakeele Seltsi aastaraamat I. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–26.
- Ahven, Heino 1970.** Vanade paberitööliste juures. Murdepudemid Räpinast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 16 (1970). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Kirjastus „Eesti Raamat“, 259–272.
- Ahven, Heino 2005.** Üks teaduslik tõsilugu. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2005). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 241–246.
- Neetar, Helmi 2005.** Heino Ahvenale mõeldes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 50 (2005). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 228–240.
- Parmasto, Erast 1993.** Kaastoimetajalt. – Gustav Vilbaste. Eesti taimenimetused. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 20 (67)). Tallinn, 13–14.
- Solženitsõn, Aleksandr 1990.** Gulagi arhipelaag. Kirjandusliku uurimuse katse, kd 1 (I–II). Tallinn: Eesti Raamat.
- Tender, Tõnu 2000.** Emakeele Seltsi keelepäevad 1961–1999: trepp elevandi-luust tornist maale. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45 (1998–1999). Peatoim. Mati Erelt. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 123–134.
- Tender, Tõnu 2019a.** Heino Ahvenast (11.11.1919–22.04.1988) arhiivitoimikute valguses. Ettekanne Emakeele Seltsi kõnekoosolekul 08.11.2019.
- Tender, Tõnu 2019b.** Kujuteldav kiriusutelu Heino Ahvenaga. – Oma Keel 2, 91–95.
- Toomessalu, Aadu 1955.** Laimjala tuulikutest. – Emakeele Seltsi aastaraamat I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 134–146.
- Traksmäe, August 1992.** Lühike Vabadussõja ajalugu. Tallinn: Olion.
- Viikberg, Jüri 2019.** Heino Ahven keelepäevade karussellis. Ettekanne Emakeele Seltsi kõnekoosolekul 08.11.2019.

Rahvusarhiivi allikad

EAA = EAA.5311.38/ 56.2
ERAF = ERAF.136SM.1.2598
ERA = ERA.R-292.144

A retrospective on the 100th anniversary of Heino Ahven's birth

TÕNU TENDER, JÜRI VIKBERG

The article describes the life and work of the longtime academic secretary of the Mother Tongue Society, Heino Ahven (1919–1988). It includes both well-known as well as little-known and hitherto hidden facts about his life. A brief overview is given of Ahven's education, which was extended and clouded by World War II. With the help of archive material, it is revealed that Ahven was in the German military (March 1943 – September 1944) and was imprisoned during the periods of both German (1943) and Soviet (1944–1945) rule. This is a typical example of the fate of young men who grew up during the first period of independence of the Republic of Estonia.

Heino Ahven's life stabilized when he continued his studies at Tartu State University (1945–1956) and began work as the responsible secretary of the Mother Tongue Society (1947). Devoted to the Estonian language and the Mother Tongue Society, he began to restore the network of dialect correspondents, composed surveys and publications of the Society, organized meetings and conferences, and initiated language days both in the country and in the city. Heino Ahven was everywhere, he became the soul of the Society and of the language events it organized. His voluminous life's work cannot be adequately measured or weighed, but it demands respect and continual remembrance.

Keywords: Heino Ahven, Mother Tongue Society, Estonian, language days, dialect collection

Tõnu Tender
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
tonu.tender@eki.ee

Jüri Viikberg
eesti keele ajaloo, murrete ja
soome-ugri keelte osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
jyri.viikberg@eki.ee

LAURI KETTUNEN JA EMAKEELE SELTS¹

JÜRI VALGE

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse Lauri Kettuneni tegevust Emakeele Seltsi asutamisel 23. märtsil 1920, põhikirja koostamisel ja seltsi juhtimisel viie esimese tööaasta jooksul. Kirjeldatakse teemasid, mida on Kettunen käsitlenud seltsi ettekandekoosolekutel, tema keelepõhimõtteid ja seoseid Eestiga pärast siit lahkumist. Samuti võetakse vaatluse alla Lauri Kettuneni retseptsioon Eestis pärast sõda ning viidatakse kokkuvõtvalt tema rollile eesti lingvistika eri valdkondades.

Võttesõnad: Emakeele Selts, Lauri Kettunen, eesti keel

4. juunil 1919 võttis asutav kogu vastu Eesti Vabariigi valitsemise ajutise korra, mille järgi kuulutati eesti keel ametlikult riigikeeleks. 1. detsembril alustas tööd eestikeelne ülikool. Emakeelses haridussüsteemis toimus plahvatuslik areng ning kaotati igasugused piirangud n-ö eesti asja ajamiseks.

Poliitiliselt ja majanduslikult oli järgmise aasta kevad, mil asutati Emakeele Selts, Eestis raske. Vabadussõda oli küll soodsa rahulepinguga lõppenud, kuid selle hinnaks oli rahvusvaheline mittemõistmine, isegi ametliku Soome poolt, masendav majandusolukord (nt õpetati rahvast leivaküpsetusel rukkijahu tärklisega pooleks panema) ning väga palju muid probleeme, sõjas langenutest rääkimata. Sellises olukorras pidi olema kindlasti üle keskmise idealistlik, et kavandada olemas olevate kõrvale veel üht humanitaarseltsi, mille toimimiseks oli vaja peale kõige muu ka mitte väga väikest summat raha. Enamik Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli loojaist ja sellega seotud inimestest seda ka oli, kaasa arvatud Lauri Kettunen.

Lauri Einari Kettuneni (10. IX 1885 – 26. II 1963) kujunemistee Emakeele Seltsi rajajaks ja esimeseks esimeheks oli pidev ja loogiline. Saanud huvitõuke Eesti ja eesti keele suunas juba gümnaasiumiaastail, süvendas

¹ Artikkel põhineb 10. augustil 2019 Kuusalus peetud ettekandel.

ta oma teadmisi nendest Helsingi ülikoolis, mh suheldes Gustav Suitsu, Villem Grünthali ja Johannes Aavikuga. 1908. aastast alates murret kogudes oli ta rännanud läbi suure osa Eestist, silmapaistvaimaks tulemuseks Kodavere murret käsitlev doktoriväitekiri (1913). Väitekirjale lisaks ilmus temalt teisi eesti keele alaseid töid: „Viron ja suomen eroavaisuudet“ (1916), „Virolais-suomalainen sanakirja“, „Viron kielen äännehistorian pääpiirteet“ (1917) ja „Arvustavad märkused keeleuuendusnõuete puhul“ (1919).

Olnud Vabadussõja ajal Soomes tegutsenud Eesti Abistamise Peatoimkonna erisaadik lahe lõunakaldal, lõi ta suhted peaaegu kogu eesti poliitilise, kultuuri-, haridus- ja ärieliidiga, k.a esimese haridusministri ja Tartu ülikooli kuraatori Peeter Põlluga. Kui Kettunen oli viimase õhutusel ja toetusel 17. septembril 1919 Tartu ülikooli läänemeresoome keelte professoriks saanud, oligi üks teadmiste ja kogemustega idealist kokku viidud nende inimestega, kes tahtsid selliseks õppida. Edasiste sammude astumine ei olnud Suomen Kotikielen Seura ja Suomalais-Ugrilaisen Seura liikmele raske, sest kodumaal rakendatud põhimõtted ja leitud lahendused olid silme ees. Kavatsuse elluviimist kergendas seegi, et aktiivsete, rahvuslikult meelestatud ja eesti keele alasest tööst huvitatud üliõpilaste kõrval olid Eestis olemas rohkem või vähem professionaalsed uurijad. Samuti sai võtta eeskujuks analoogilised seltsid (Eesti Kirjameeste Selts, Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Noorsoo Kasvatuse Selts, ka Õpetatud Eesti Selts).

Suomen Kotikielen Seura eesmärk oli edendada soome keele uurimist, tundmist ja kasutamist. Eesti analoogilise seltsi kohta ütleb Andrus Saareste selle esimesest tööpoolkümnest kokkuvõtet tehes järgmist: „Viis aastat tagasi kogus prof. Lauri Kettunen salgakese oma õpilasi, kellega koos otsustati ellu kutsuda uus akadeemiline selts, mille ülesandeks pidi olema, nagu hiljemini põhikirjas kinnistati, „äratada huvi eesti keele tundmise, arendamise ja uurimise vastu““ (Prot 44).

23. märtsil 1920 toimus esimene asutamiskoosolek, millest võttis osa 14 inimest, kuid nimesid pole mainitud (Prot 1). Järgmises, 23. aprilli protokollis on kirjas, et „Seltsi teisel asutamiskoosolekul viibivad prof. Vasmer, Kettunen, Eisen ja üliõpilasi umbes 30 inimest“; toodud nimestikus on 38 nime, neist asutajaliikmeiks märgitud 17 (Prot 2). Kettuneni juhutatud asutamiskoosolekutega 23. märtsil ja 23. aprillil 1920 loodigi selts, mille nime valimisel eelistati üht tema enda kahest ettepanekust – Emakeele Seltsi (Kettuneni teine valik oli Keeleline Selts).

Kettunen valiti põhikirjaprojekti koostamise komisjoni ja kolmandal koosolekul juhatuse ajutiseks esimeheks. Seejuures on juhatusse valimine otsesõnu kirjas 8. mai 1920. aasta protokollis, mille järgi sai Kettunen koos Oskar Looritsaga 11 häält (Prot 3). Ilmselt sama hääletuse tulemusena valiti Kettunen ka „esinikuks“ (Loorits 1921: 20), kuna (küll veel kinnitamata) põhikirja järgi võis selleks olla ainult ülikooli õppejõud, mistõttu ei tulnud üliõpilane Loorits seltsi juhina arvesse, ning teisena juhatusse pääsenud õppejõul Johannes Voldemar Veskil oli üks hääl vähem (kokku 10 häält). Seltsi esimesel aastakoosolekul 6. veebruaril 1921 valiti Kettunen juba kinnitatud põhikirja järgi Akadeemilise Emakeele Seltsi² esimeheks (Prot 8) ning sellele kohale jäi ta kuni Eestist lahkumiseni 1924. aastal (formaalselt järgmise esimehe Saareste valimiseni 1925. aastal).

Kettunen juhatas oma esimeheperioodil toimunud 41st Emakeele Seltsi üldkoosolekust algusest lõpuni vähemalt 34, viimast korda 26. oktoobril 1924 (juhatuse koosolekutest rääkimata). Tema suunamisel koostatud põhikirjas oli peale otseselt eesti keelt puudutavate ülesannete kavandatud ka tegevusi lähivaldkondades: kirjanduses, rahvaluules, rahvateaduses ja sugulaskeelte alal. Soome eeskujuga võrreldes oli Eesti seltsi haare mõnevõrra laiem, hõlmates ka sugulaskeeli, mille jaoks Soomes oli olemas oma selts. Plaanitud hakati ka kohe ellu viima.

Kettunen kordas ja täpsustas tegevusi aeg-ajalt üle. Nii rõhutas ta esimesel aastakoosolekul seltsi „ligemate ülesannetena“ järgmisi: „võõra-keelsete perekonnanime muutmise, murdesõnastiku tööd ja Wiedemanni uus väljaanne, keeleline ajakiri j. n. e.“ (Prot 8). Teemade hulka, mida Kettunen ikka ja jälle esile tõstis, kuulusid sugulasrahvaste (eelkõige liivlaste) toetamine ning sugulaskeelte, eeskätt soome, aga ka ungari keele õppimine. Pooldades soome keelest ja teistest sugulaskeeltest laenamist, arvas ta, et teaduslikult võttes on soome keel eesti keele murre (Kettunen 1919: 63) ja et soome keeldegi oleks eesti keelest üht-teist üle võtta. „Uurimise edene-mine, ikka uute ja uute uurijanimede esile kerkimine – see oleks tuleviku kohta mu isiklik kõige soojem soov,“ ütles Kettunen 10. veebruari 1924. aasta koosoleku avasõnades, kus ta arvas, et tal „arvatavasti viimast korda

² Ametlikult tuli nimi Akadeemiline Emakeele Selts kasutusele 1924. a vastu võetud ja 1925. a kinnitatud põhikirjas, aga mitteametlikult kasutati täiendit *akadeemiline* juba varem, k.a aastaraamatute nimetamisel. Siinses artiklis kasutatakse peale tsitaatide kõikjal seltsi praegust nime Emakeele Selts.

on võimalus Emakeele Seltsi aastakoosolekul kõnelda neist kohustest, mis meil kõigil on oma rahvuslikuma teaduse vastu“ (Kettunen 1924: 135).

Tundub imetlusväärne, missuguse kiirusega hakati kavandatut kasi- nates oludes ellu viima: nimede muutmisele asuti juba 1920, aasta hiljem saadeti keelt koguma esimene murdestipendiaat Paulopriit Voolaine; ajakiri Eesti Keel sündis 1922, Wiedemanni sõnaraamatu kordustrükk ilmus 1923. Loomulikult ei olnud nende saavutuste taga seltsi esimees ükski, kuid Lauri Kettuneni kohuse- ja vastutustunne ning suhted olid kindlasti liikuma panevaks jõuks. Sügissemestri avakoosolekul 24. septembril 1922 kutsus ta „kõiki ühise jõuga teostama ülesandeid, mis asetanud enesele Emakeele Selts ja millele kohustab Seltsi juba ta nimi, kui ka toetus seltskonna ja riigi poolt“ (Prot 21). Seda, et Kettunen oli tegude, mitte ainult sõnade mees, kinnitavad nii tema 20 liivi fonogrammirulli seltsi fonogrammikogule alust paneva kingitusena kui ka mahukas tasuta töö: „Seltsi esimees, kes on osa võtnud kõigi trükitööde toimetamisest, on keeldunud igasugu honorarist“ (Loorits 1922: 7).

Paljusid kontakte omaval ja oma eesmärkide saavutamisel kompromis- sitult järjekindlal Kettunenil õnnestus esmapilgul keelekaugeidki inimesi Emakeele Seltsi üritusi toetama tõmmata. Küllap aitasid sellele kaasa kogemused osalemisest Turu soomekeelse ülikooli asutamise korjandusel: 30. novembril 1920 tõi Tartu ärimeeste „Liivi küsimuse“ arutamisest ala- nud korjandus seltsile kokku üle 700 000³ marga raha ja maksmislubadusi (Loorits 1921: 22). Ka Soome „edustaja“ Erkki Reijoneni samal päeval tehtud ja „Soome-Eesti iseseisvuse väljakuulutamise aastapäeva mälestam- mise kapitali“ aluseks olnud 25 000-margase annetuse põhjusi tuleb otsida muu hulgas Kettuneni isikust. Viimase annetuse protsentide eest – kui algh kapitalile oli raha juurde pandud – hakati 1926. aastast alates seltsi liikmeid regulaarselt Soome keelt õppima saatma. Esimene keeleõppijast stipendiaat oli Herman Klein-Rajamaa.

Annetajate innustamiseks võttis seltsi juhatus 4. detsembril 1920 (JProt 3) ja üldkoosolek (Prot 7) järgmisel päeval Kettuneni algatusel vastu põhikirjamuudatuse, millega sätestati toetajaliikme staatus: „Suuremad

³ Ligikaudseks palgavõrdluseks: sõjavägede ülemjuhataja palk oli 1919. a lõpul 4000, diviisiülemal 1920. a suvel samuti 4000 marka kuus. Kõrgeima kategooria õpetaja kuupalk oli samal ajal 500 marka. Elukallidus- ja staažilisa ning korteriraha suurendasid seda Tallinnas kaks korda, mujal vähem. (Asutav Kogu 1919; Pajur 2005)

annetajad tunnistab Selts toetajaiks liikmeiks, kusjuures summa alam-määra normeerib aastakoosolek“ (Põhikirj 1920: 1). Muid toetajaliikmete kohustusi ja õigusi 1920. aasta põhikirjas ei käsitleta. Lisaks korraldati 1921. aasta aprillis Tallinnas lihavõttekorjandus, mille tulu oli üle 2 miljoni Eesti marga (Loorits 1922: 5).

Emakeele Seltsi liikmeskonda koos hoidvaks, teaduslikku diskussiooni võimaldavaks ja ühisseisukohti kujundavaks ning nooremaid liikmeid ja üldsust kahtlemata ka harivaks töövormiks olid seltsi üldkoosolekud (tänapäevases mõistes kõne- ehk ettekandekoosolekud). Juhatamisele lisaks oli seltsi esimehel kolmesugune roll: ta pidas teaduslikke ettekandeid, kommenteeris tunnustatud, kuid mitte kinnisilmi kuulatava autoriteedina teiste omi ning osales tollal ülivajaliku keelenõu andmisel ja nõustamiseks oluliste otsuste tegemisel, st keelearendusel. Üldkoosolekuil otsustati ka paljud seltsi tegevusega seotud praktilised küsimused.

Oma esimeses ettekandes „Rahvaluule järelkorjamisest“ viitab Kettunen vajadusele Hurda tööd jätkata (Prot 2). Järgnevalt käsitletud teemad puudutasid aga eelkõige etümoloogiaprobleeme: vaatluse alla võeti sõnade *mulk*, *mulgi* (Prot 3), *äi* (Prot 5), *sai* (Prot 5), *Parikas* (Prot 11), *kurikas*, *süü* (Prot 14), *sõlg*, *rühkima* (Prot 17), *Astijärvi*, *vill* (Prot 27), *äripäev*, *argipäev* (Prot 33), *riist*, *ristjatsed* (Prot 41) päritolu. Kaks viimati mainitud sõna olid 26. oktoobril 1924 Kettuneni Eesti-perioodi viimase ettekande teemaks. Üksiksõnade kõrval analüüsis Kettunen ka suuremaid hääliku-, sõna- ja vormirühmi, translatiivi *st*-lõppu (Prot 25), sõnalõpulisil konsonante (Prot 36), *sti*-adverbe (Prot 18) ning essiivi, instruktiivi ja komitatiivi (Prot 34), mis tema arvates – erinevalt Julius Margi seisukohast – pärinesid ühest allikast. Niisamuti jõudsid ettekandeteemade hulka soome keele *kera*-sõna (Prot 3), *nen*-lõpulisil nimed (Prot 11) ning *valge*, sm *valo* (Prot 39). Lisaks jagas Kettunen muljeid oma retkedelt liivlaste (Prot 12, Prot 31) ja karjalaste (Prot 21) juurde ning käsitles sugulaskeelte uurimist laiemaltki (Prot 26). Suur osa nendest ettekannetest on ilmunud ajakirjas Eesti Keel.

Kettunen esitas ka teiste ettekannete kohta rohkelt kommentaare. Koosolekuprotokollide põhjal osutasid põhjalikemateks arvamused Mattias Johann Eiseni pakutud eesti kohanimedel etümoloogia kohta, nt *Põltsamaa* (Prot 6), *Kõlleste* (Prot 18), *Kanepi* (Prot 24) ja *Pedja* (Prot 30). Kettunen kommenteeris ka üliõpilase Tiitsmaa ettekannet *Kodaverest* (Prot 32).

Loogiline jätk nendele seisukohavõttudele oli esimese kogu eesti keeleala hõlmava kohanime etümoloogilise sõnaraamatu „Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen“ (1955) väljaandmine kolm aastakümnet hiljem. Siinkohal tuleb siiski mainida, et valdavalt Eiseni kogudele toetuvasse uurimusse on vaja suhtuda ettevaatlikult (ka Kettunen ise on nimetanud raamatu koostamist kõrvalhüppeks).

Üksikteemasid puudutavate arutelude kaudu tulevad ilmsiks Kettuneni üldised keelepõhimõtted. Näiteks Jaan Ainelo-Bundbergi Setu-teemalise ettekandega seoses leidis ta, et „murdelisest kirjandusest ei tohiks küll juttugi olla, vaid parem peaks põhjaeestiline kirjakeel enam ja enam sulatama enesesse lõunaeestilisi aineid ja tasandama nõnda selle õudse võõristusmulje, mis praegune kirjakeel avaldab lõunaeestlase pääle“ (Prot 12). Tänapäevaste murdeid toetavate seisukohtadega see muidugi hästi kokku ei sobi, kuid tollasel eesti kirjakeele ühtseks kultuurkeeleks arendamise ajal oli selline arvamusalaldus mõistetav ja ilmselt paratamatu. Pealegi ei takistanud see Emakeele Seltsi setumurdelist kirjandust välja andmast.

Looritsa ettepanekut võtta kasutusele sünteetilised *olnuksin-* ja *olnuvat-*vormid kommenteeris Kettunen sõnadega „ettepaneku väärtuse määrab ta tarvituselevõtt, kusjuures on mõõduandvad kõigepäält just meie kirjamehed, mitte rahvamass“ (Prot 23). Minemata kaasa Aaviku keeleuudenduse äärmuslikemate ettepanekutega, soovitas ta siiski „keele rikastamist igal teel, ka kunstlikult, kui aga uussõna on teadliku ja puhta keeleinstinkti saadus“ (Prot 18) ning püüdis karedalt oma seisukohti kaitsvate konservatiivide ja uuendajate kokkupõrgetes lepitaja olla, öeldes, et on asju, mida „hääletamisega otsustada ei saa“ (Prot 11). Kui arutelu õigekirjutussõnaraamatu teise trüki üle puhkes suur tüli küsimuses, kas ametlikult soovitatavate keelendite kõrvale ka uuenduslikke lubada, oli Kettunen seisukohal, et paralleelvormidena võiks ju sõnaraamatus viimasedki ära tuua (Prot 25).

Keelenõu tänapäevasel kujul sada aastat tagasi ei olnud, kuid vajadus selle järele oli väga suur. Seetõttu on iseenesestmõistetav, et abipalvetega pöörduti ikka Emakeele Seltsi, k.a Kettuneni poole isiklikult. Juba seltsi teisel asutamiskoosolekul selgitas ta sõnade *ehk* ja *või* erinevust (Prot 2) ning hiljem juhtis muude arutelude kõrval *tänava* ja *uulitsa* vahel valimist (Prot 24), kuuludes seltsis ise esimese eelistajate suurde enamusse. (Väljaspool seltsi oli asi keerulisem: vaidlus kestis paarkümmend aastat, nt Tartu võttis *tänava* kasutusele 1939.) Peeter Päll on selle võitluse

vastaspooltena nimetanud Kettuneni ja Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteimkonna nimel esinenud Veskit (mainitagu, et samal ajal kuulus nimetatud toimkonda ka Kettunen). Ilmselt põhjustas vastuseisu *tänavale* seegi, et viimast pooldas välismaalane – see osutab omakorda sellele, et Kettuneni ja tema seisukohti mitte kõikjal üheselt heaks ei kiidetud. Vaidlusesse sekkus ka Saareste, kes pooldas rannikumurdelist sõna *kuja*. (Päll 2006) Seltsi ajakiri Eesti Keel võttiski 1922. aasta 5.–6. numbrist alates oma päises *tänav*a asemel kasutusele *kuja*, millest küll 1924. aastal loobus. Muidugi oli selliseidki juhtumeid, kus keele areng ei läinud nii, nagu Kettunen soovitas, nt selgelt soome keelest võetud *üliõpilas* kasutusele ei tulnud, *üliõpilane* aga jäi (Prot 4).

22. aprilli 1923. aasta koosolekul tegi Kettunen ettepaneku nn käändumatute omadussõnade kohta. Kuigi ta ise seda üpris kiiresti kahetses, põhjustas tema pakutu Eesti keelekorraldajate aastakümnetepikkuse vaidluse. Loorits on protokollis kirjutanud: „Prof. Kettunen arvustab segadust, mida sünnitab pärisnimedest tuletatud adjektiivide kirjutamine suure algustähega, näit. keelte, rahvaste jm. märkimisel, ja soovib tarvitada siin väikest algustähte, hoidudes liialdustest, või jällegi otse teatava adjektiivse suffiksi tarvituselevõttu, nagu see esineb üldiselt sugukeeltes; suffikseist esitab -line ja -ne“ (Prot 29, vt ka Kettunen 1923).

Küsimus, milles Kettunen kompromissile ei läinud, oli see, „kuidas kaotada haavavalt vigast eesti keelt avalikus elus – kuulutustes, siltides jne.“ (Prot 6). Ta võttis sõna tsaarriaegsete venekeelsete templite vastu, mida kasutati Eesti ärides, samuti arvustas ta saksapärase perekonnanimede eestistamise liialt aeglast tempot, lugedes eeskujudena ette muudatuse teinud õppejõudude nimesid ning toetades Julius Mägiste mõtet, et eesti haritlaskond peaks tegema nimemuutmise enesele kohustuseks (Prot 23).

Koosolekute kõrval nõudis Emakeele Seltsi esimehelt suurt vaeva seltsi väljaannete toimetamine: need kõik käisid tema käe alt läbi (seltsi esimene trükkis oli Kettuneni enda 1921. aasta aprillis avaldatud „Nimede valik ja soetamine“). Sageli ei seisnenud töö väljaannetega ainult toimetamises, vaid tähendas ka nende sisu täitmist, kohati isegi teiste autorite nime all. Kettunen ise on meenutanud: „Minu toimetada oli Emakeele Seltsi album *Eestlasele Eesti nimi*, milles ka mitmed nimekad inimesed nagu Kallas ja Suits oli pandud perekonnanimede muutmise poolt rääkima ning kuhu mina olin koostanud, eelkõige kohanimedele toetudes, pika loetelu soovitatavatest uutest perekonnanimedest. (Tegelikult oli viimane kui üks

artikkel minu kirjutatud, ainult Suits oli enne allakirjutamist lõpulauset vaimu sotsialistlikumaks muutnud.)“ (Kettunen 1999: 122).

Kahtlemata oleks Kettunenil olnud Emakeele Seltsile veel palju anda, ent 1924. aasta sügissemester jäi talle Tartus viimaseks. Kettuneni suhted Emakeele Seltsiga ei katkenud siiski ka pärast Helsingisse siirdumist. Korraldustööst küll eemal, oli ta kursis seltsi tegevusega ning jätkas kirjutamist seltsi ajakirjas Eesti Keel, kus käsitles *tis-/tus*-sufiksrite vahekorda (nentides esimestega liialdamist), soome *nem*-nimede käänamist (pooldades soomepärasit viisi, millega pahandas Veskit), hoiatas taas kord pärisnimede väiketähelise kirjutamise eest ja jagas Vepsa-ekspeditsiooni muljeid (Kettunen 1933, 1934). Ta oli viljakas ka Eesti ja eesti keele aineliste teoste avaldamisel Soomes (Kettunen 1928, 1931).

Eestisse maha jäänud seltsiliikmed oskasid tema teeneid hinnata. 1. veebruaril 1925 peetud aastakoosoleku protokollist, mille on koostanud Elmar Muuk, leiab koosoleku juhataja Andrus Saareste tänuavalduse: „Avamissõnu lõpetades avaldab juhataja tänu Seltsi toetajaliikmeile, Haridusministeeriumile, eriti aga Eestist kahetsetavasti lahkunud kauaaegsele Seltsi esimehele ja Seltsi asutajale prof. Kettunenile, kes haruldase hoo ja värskusega Seltsi elu viie aasta jooksul on virgutanud ja juhtinud. Kõneleja teeb ettepaneku valida prof. Kettuneni Seltsi esimeseks auliikmeks ja saata temale sel puhul tervitustelegrammi, missuguse sammu koosolijad üksmeelselt heaks kiidavad“ (Prot 44). Seega oli Emakeele Selts saanud oma esimese auliikme (lisaks valiti Kettunen Õpetatud Eesti Seltsi, Eesti Kirjanduse Seltsi ja Akadeemilise Hõimuklubi auliikmeks). 1931. aastal otsustas juhatus kinkida Kettunenile „Soome-eesti sõnaraamatu“, mille toimetamist oli Mägiste juba Kettuneni esimeheks oleku ajal alustanud ja millega seejärel pikalt tegelenud (jõus oli küll ka otsus, et Kettunenile saadetakse tasuta kõik seltsi väljaanded).

Kettunen esindas vajaduse korral Emakeele Seltsi Soomes, esitades Suomalais-Ugrilaisen Seura asutamise 50. aastapäeval Helsingis Emakeele Seltsi tervituse. Teda ennast vahendati Eestis: Kettuneni hiljem Eesti Keeles ilmunud ettekande „Turu käsikirja soomekeelsetest joontest“ luges Emakeele Seltsi 10. aastapäeval 2. märtsil 1930 ette Gustav Ränk (Kettunen 1930), tema kui Suomen Kotikielen Seura esindaja tervituse Emakeele Seltsile vahendas Martti Niinivaara (E. T. 1930).

Kettuneni juubelisünnipäeva puhul (1935) avaldas Eesti Keel temale pühendatud kolmiknumbri (4–6) järgmise pühendusega: „Prof. dr. Lauri

Kettunen teerajajana ning alustepanijana eesti keeleuurimise töös pälvib suurt tänu ja austust. 50 aasta sünnipäeva puhul temale pühendavad käesoleva numbri Akadeemiline Emakeele Selts, „Eesti Keele“ toimetus ja kaastöölised.“ Sama numbri avaartiklis võttis olulise osa Kettunenit tööst kokku Mägiste, kirjutades, et Kettunenilt on „palju aega ja vaeva nõudnud AES-i ja selle organite ning tööalade (ajakiri EK, toetajaliikmete-instituut, Nimede-eestistamise talitus, eesti murrete, Eesti-ingeri murde ning varda k. uurimine, liivlaste toetamine jne.) algatav üleschitamine“ (Mägiste 1935). Juhatuse otsusel saadeti pühendusväljaanne ka Soome suurematele lehtedele Uusi Suomi, Helsingin Sanomat ja Turun Sanomat (JProt 248).

Kui Kettunen 1940. aasta alguses Soome Välisministeeriumi salajase missiooniga (üritus lõpetada Talvesõda) viimast korda Eestis käis, oli tal kaasas Suomalaisen Kirjallisuuden Seura tõend, mis kinnitas vajadust töötada Emakeele Seltsi murdearhiivis, et valmistada ette „Eesti keele häälikuloo“ uustrukki (Valge 2006: 294). Telegramme vahetati veel Emakeele Seltsi 20. aastapäeva puhulgi mõni kuu hiljem.

Kuigi 1941. aastal oli Eesti põhja- ja läänepiir juba kinni (ja Eestit ennastki polnud eelmise 20 aasta mõttes olemas), oli mälestus eelmisest ajast Eesti sees muidugi alles ning teatud määral võidi oma tegevust sellega ka siduda. 13. märtsil 1941 otsustas juhatus honorarivõla Kettunenit ees artikli separaadi valmistamisega osaliselt kompenseerida (JProt 318).

Kettunenit nime mainimisest ei pääsetud mööda ka sõjajärgsete aastate lingvistilises ja/ keelekorralduslikus mõttevahetuses (vt Ariste 1956; Vääri 1959; Kask 1960). Paberil olev looming ise oli võimudele kättesaadavam ja haavatavam. Helju Kaalu andmeil sattus aastail 1949–1952 Emakeele Seltsi raamatukogust kõrvaldatud 193 üksuse teaduskirjanduse hulka ka viis Kettunenit trükist (Kaal s. a.), kummalisel kombel ka tema Kodavere murde uurimus. Tõsi, osa jäi puutumata. Kohanimeraamat jõudis raamatukokku juba ilmunisaastal (1955) ning aegamööda hangiti antikvariaatidest tagasi ka teised. Väljaanne Kodumurre hakkas avaldama Kettunenit mälestuste tõlkeid, mis käsitlesid võimude suhtes neutraalseid perioode (vt Kettunen 1969, 1988).

Seltsi ja tema auliikmeid silmas pidades oli olukord siiski skisofreeniline: asutamise kuupäevana võis küll nimetada 23. märtsi 1920, kuid liikmete registreerimine algas otsast peale; ainsaks auliikmeks peeti ametlikult Veskit, kes sai selle tiitli 1933. aastal, teised, kaasa arvatud Kettunen, vaikiti maha. Kas just Kettunenit teistest sõjaeelsetest auliikmetest

vaikimise kõige suurem põhjus oli, ei ole teada (see pole ka välistatud, kui tema teadusvälist tegevust ja maailmavaadet arvestada). Represseeritud Konstantin Päts ja Johan Laidoner olid seda kindlasti. 1940. ja 1950. aastatel kehtinud põhikirjad (vt nt Akadeemilise Emakeele Seltsi 11. novembril 1947 kinnitatud põhikirja) välismaalaste auliikmestaatus just ei välistanud, aga valimise põhjuseks pidid olema „Nõukogude riigile ja rahvale“ osutatud erilised teened keeleteaduse alal. Ilmselt neid teeneid ei olnud – või oli teistsuguseid liiga palju. Kui 1969. aastal hakati välisauliikmete valimisest taas (tagajärjetult) rääkima (JProt 640), olid varem valitud – peale Johannes Aaviku ja Martti Rapola – juba surnud.

Samamoodi nagu teised Emakeele Seltsi sõjaeelse juhatuse esimehed Saareste ja Mägist, võttis ka Kettunen vähemalt korra Eestis edasi tegutseva seltsiga ühendust, saates 1957. aastal sellele kolm eksemplari trükist „Die Herkunft des Terminativs, Genitivs, Instruktivs und Komitativs“ ja kuus eksemplari seltsi auliikme E. A. Tunkelo mälestuskõnet (JProt 472).

Olud hakkasid veidi vabamaks muutuma 1960ndatest alates, kuni piirangud lõpuks täiesti kadusid. Kettuneni jaoks juhtus see paraku liiga hilja. Ka tema surma (26.02.1963) kajastus ei jõudnud seltsi väljaandesse, Paul Ariste kirjutatud nekroloog (Ariste 1963) ilmus Keeles ja Kirjanduses. Küll aga hakkasid seltsi väljaannetes ilmuma juubelikirjutised (vt Annist 1970; Alvre 1987; Valge 2006; Grünthal 2007) ning Emakeele Selts meenutas oma auliiget nii kõnekoosolekuga 29. septembril 1985 (Alvre 1985; Hallap 1985) kui ka 25. oktoobril 2005 (Grünthal 2005; Viitso 2005; Valge 2005). Viimasega koos oli ka väike näitus.

Eelöeldu puudutab valdavalt Kettuneni seoseid Emakeele Seltsiga. Ometi on need vaid üks osa tema teenetest eesti keele ees. Kettuneni 100. sünniaastapäeva eel 1985. aastal avaldas Keel ja Kirjandus neli põhjalikku ja tunnustavat analüüsi (Erelt, Mati 1985; Erelt, Tiiu 1985; Neetar 1985; Pall 1985) Kettuneni tööst eesti keele lauseõpetuse, murrete ja kohanime uurimisel ning keelekorralduses. Kettuneni rollist läänemeresoome keelte uurimisel Eestis kirjutasid nii Ariste (1983) kui ka Alvre (1985). Ühtlasi tõstab Alvre (1987: 26) esile Kettuneni tööd suure, põhiosas peaaegu valmis „Eesti-soome sõnaraamatu“ kallal, mille koostamisel ka ta ise abiks oli ja mille mahukat käsikirja pärast Kettuneni surma polevat keegi enam näinud.

1991. aastal kinnitati Tartu ülikooli peahoone 139. auditoriumi seinale Johannes Voldemar Veski büsti vastu Lauri Kettuneni bareljeef. Kaks kõva

oponenti ja head kolleegi olid jälle kokku saanud kunagise auditorium 2 naabruses. Viimasest algas nende ühistekond Emakeele Seltsiga.

Kirjandus

- Alvre, Paul 1985.** Lauri Kettunen – läänemeresoome keelte silmapaistev uurija. Ettekanne Emakeele Seltsi ettekandekoosolekul 29. septembril 1985.
- Alvre, Paul 1987.** Professor Lauri Kettuneni sünnist 100 aastat. – Lähedalt ja kaugelt. (= Emakeele Seltsi aastaraamat 31 (1985)). Tallinn: Eesti Raamat, 20–26.
- Annist, August 1970.** Mälestuskilde Emakeele Seltsi sünniajast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 16 (1970). Tallinn: Kirjastus „Eesti Raamat“, 47–54.
- Ariste, Paul 1956.** Isuri keelest. – Emakeele Seltsi aastaraamat II (1956). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 32–50.
- Ariste, Paul 1963.** Lauri Kettunen surnud. – Keel ja Kirjandus 4, 253–254.
- Ariste, Paul 1983.** Lauri Kettuneni tegevusest Tartus. – Keel ja Kirjandus 6, 314–316.
- Asutav Kogu 1919** = Asutava Kogu poolt 28. augustil 1919. a. vastuvõetud määrus õpetajate palga kohta. – Riigi Teataja, 60.
- Erelt, Mati 1985.** Paar ääremärkust Lauri Kettuneni raamatule „Lauseliikmed eesti keeles“. – Keel ja Kirjandus 9, 538–540.
- Erelt, Tiiu 1985.** Lauri Kettunen ja eesti keelekorraldus. – Keel ja Kirjandus 8, 483–492.
- E. T. = Elmar Trinkmann 1930.** Akad. Emakeele Seltsi koosolekuteateid. – Eesti Keel 1/2, 69.
- Grünthal, Riho 2005.** Eesti keele eestkostja Soomes. Ettekanne Emakeele Seltsi ettekandekoosolekul 25. oktoobril 2005.
- Grünthal, Riho 2007.** Lauri Kettunen – eesti keele eestkostja Soomes. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52 (2006). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 197–212.
- Hallap, Valmen 1985.** Omastav kääne, vaegkäändsõnad, mäårsõnad. Ettekanne Emakeele Seltsi ettekandekoosolekul 29. septembril 1985.
- JProt 3** = Protokoll nr 3, 04.12.1920. – RA, ERA.R-2362.2.3.
- JProt 248** = Protokoll nr 248, 03.03.1936. – RA, ERA.R-2362.2.66.
- JProt 318** = Protokoll nr 318, 13.03.1941. – RA, ERA.R-2362.2.96.
- JProt 472** = Protokoll nr 472, 17.02.1957. – RA, ERA.R-2362.2.162.
- JProt 640** = Protokoll nr 640, 01.10.1969. – RA, ERA.R-2362.2.122.
- Kaal, Helju (koost.) s. a.** AES-i raamatukogust TA raamatukogu erifondi eraldatud raamatud. Nimestik Tallinnas Emakeele Seltsis.
- Kask, Arnold 1960.** 40 aastat Emakeele Seltsi. – Emakeele Seltsi aastaraamat VI (1960). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–24.

- Kettunen, Lauri 1913.** Lautgeschichtliche Untersuchung über den kodaferschen Dialekt. Helsinki: Société finno-ougrienne.
- Kettunen, Lauri 1919.** Arvustavad märkused keeleeuendusnõuete puhul. Tallinn: Rahvaülikool.
- Kettunen, Lauri 1923.** Väike algtäht adjektiivselt tarvitatud erisnimedes. – Eesti Keel 2, 43–45.
- Kettunen, Lauri 1924.** Avamissõnad Emakeele Seltsi koosolekul 10. II 1924. – Eesti Keel 5/6, 133–136.
- Kettunen, Lauri 1928.** Viron kielen oppikirja. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1930.** N. n. Turu käsikirja soomekeelsetest joontest. – Eesti Keel 1/2, 1–7.
- Kettunen, Lauri 1931.** Virolais-suomalainen sanakirja. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1933.** Need kolm küsimust (*-nen'i, -tis, eesti rahvas*). – Eesti Keel 1, 25–26.
- Kettunen, Lauri 1934.** Keelelisi tähelepanekuid vepsa retkelt. – Eesti Keel 5, 130–137; 6, 169–175.
- Kettunen, Lauri 1969.** Teine retk setude juurde. – Kodumurre 9, 38–46.
- Kettunen, Lauri 1988.** Külaskäik Juhan Liivi juurde (1911). – Kodumurre 19, 26–29.
- Kettunen, Lauri 1999.** Laadogast Balatonini. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Loorits, Oskar 1921.** Ülevaade Emakeele Seltsi I. tegevusaastast 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 19–22.
- Loorits, Oskar 1922.** Ülevaade II tegevusaastast 1921. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat II (1921). Tartu, 5–8.
- Mägiste, Julius 1935.** Prof. dr. Lauri Kettunen 50-ndal aastatekünnisel. – Eesti Keel 4/6, 97–105.
- Neetar, Helmi 1985.** Lauri Kettunen ja eesti murdeuurimine. Pilguheit aastate taha. – Keel ja Kirjandus 9, 530–532.
- Pajur, Ago 2005.** Eesti ohvitseride palgad 1920. aastatel. – Päevaleht, 22. veebruar.
- Pall, Valdek 1985.** Lauri Kettunen ja eesti kohanimed. – Keel ja Kirjandus 9, 533–537.
- Prot 1** = Protokoll nr 1, 23. III 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 5–6.
- Prot 2** = Protokoll nr 2, 23. IV 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 6–7.
- Prot 3** = Protokoll nr 3, 8. V 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 8–11.
- Prot 4** = Protokoll nr 4, 16. X 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 11–12.
- Prot 5** = Protokoll nr 5, 31. X 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 12–14.

- Prot 6** = Protokoll nr 6, 14. XI 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 14–16.
- Prot 7** = Protokoll nr 7, 5. XII 1920. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 16–18.
- Prot 8** = Protokoll nr 8, 6. II 1921. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat II (1921). Tartu, 1922, 9–10.
- Prot 11** = Protokoll nr 11, 24. IV 1921. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat II (1921). Tartu, 1922, 15–19.
- Prot 12** = Protokoll nr 12, 9. X 1921. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat II (1921). Tartu, 1922, 19–22.
- Prot 14** = Protokoll nr 14, 6. XI 1921. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat II (1921). Tartu, 1922, 24–25.
- Prot 17** = Protokoll nr 17, 26. II 1922. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat III (1922). Tartu, 1923, 15–17.
- Prot 18** = Protokoll nr 18, 12. III 1922. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat III (1922). Tartu, 1923, 17–20.
- Prot 21** = Protokoll nr 21, 24. IX 1922. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat III (1922). Tartu, 1923, 25–27.
- Prot 23** = Protokoll nr 23, 29. X 1922. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat III (1922). Tartu, 1923, 29–31.
- Prot 24** = Protokoll nr 24, 19. XI 1922. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat III (1922). Tartu, 1923, 32–34.
- Prot 25** = Protokoll nr 25, 10. XII 1922. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat III (1922). Tartu, 1923, 35–41.
- Prot 26** = Protokoll nr 26, 11. II 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 11–14.
- Prot 27** = Protokoll nr 27, 11. III. 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 14–16.
- Prot 29** = Protokoll nr 29, 22. IV 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 18–20.
- Prot 30** = Protokoll nr 30, 13. V 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 20–21.
- Prot 31** = Protokoll nr 31, 7. X 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 22–23.
- Prot 32** = Protokoll nr 32, 21. X 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 24–26.
- Prot 33** = Protokoll nr 33, 11. XI 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 26–30.
- Prot 34** = Protokoll nr 34, 9. XII 1923. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1923). Tartu, 1924, 30–35.
- Prot 36** = Protokoll nr 36, 24. II 1924. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat V (1924–1925). Tartu, 1926, 13–16.

- Prot 39** = Protokoll nr 39, 27. IV 1924. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat V (1924–1925). Tartu, 1926, 17–19.
- Prot 41** = Protokoll nr 41, 26. X 1924. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat V (1924–1925). Tartu, 1926, 20–22.
- Prot 44** = Protokoll nr 44, 1. II 1925. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat V (1924–1925). Tartu, 1926, 23–25.
- Põhikiri 1920** = Akadeemilise Emakeele Seltsi põhikiri. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat I (1920). Tartu, 1921, 1–3.
- Põhikiri 1947** = ENSV TA Emakeele Selts. AES-i kinnitatud põhikiri. 11.11.47. – RA, ERA.R-2362.1.109.
- Päll, Peeter 2006.** Uulitsavõitlus. – Oma Keel 2, 45–50.
- Valge, Jüri 2005.** Lauri Kettuse viis tulemist. – Ettekanne Emakeele Seltsi ettekandekoosolekul 25. oktoobril 2005.
- Valge, Jüri 2006.** Lauri Kettuse viis tulemist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51 (2005). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Emakeele Selts, 288–302.
- Viitso, Tiit-Rein 2005.** Läänemeresoome professuuri asutamine Tartu Ülikoolis. – Ettekanne Emakeele Seltsi ettekandekoosolekul 25. oktoobril 2005.
- Vääri, Eduard 1959.** Liivi keele uurimise ajaloost. – Emakeele Seltsi aastaraamat V (1959). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 190–225.

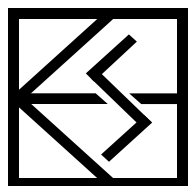
Lauri Kettunen and the Mother Tongue Society

JÜRI VALGE

The article examines the activity of Lauri Kettunen in the founding of the Mother Tongue Society on March 23, 1920 as well as in the development of its charter and in leading the Society during its first five years of operation. It describes the topics addressed by Kettunen at the conferences of the Society, his linguistic principles and his ties to Estonia after leaving the country. The article also looks at how Kettunen was received in Estonia after the war and briefly describes his role in different spheres of Estonian linguistics.

Keywords: Mother Tongue Society, Lauri Kettunen, Estonian

Jüri Valge
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
juri.valge@ut.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI

100. TEGEVUSAASTA (2019)

I. Üritused

1. Konverentsid ja keeleaasta üritused

Emakeele Selts korraldas 2019. aastal kümme konverentsi, ettekandeid esitati kokku 144.

Keeleseaduse vastuvõtmisest möödus 30 aastat. Selle tähistamiseks 18. jaanuaril korraldatud konverentsil meenutasid keeleseaduse vastuvõtmise aega president Arnold Rüütel, Rein Veidemann ja Mart Nutt. Videotervitusega esines peaminister Jüri Ratas. Ettekandeid oli viis: Ülle Madise „Meie väärtuslik salakeel“, Urmas Sutropi „Keeleseaduse väärtused“, Tõnu Tenderi „Keeleseadus (1989): loits, manifest, õigusakt“, Mart Rannuti „Eesti keeleseadus võrdluses“ ning Ilmar Tomuski „ENSV keeleseaduse sätted 30 aastat hiljem“. Järgnes erakondade esindajate väitlus keelepoliitika küsimustes.

„Eesti keele aasta 2019“ avaüritusena korraldati koostöös Eesti Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeeriumi keeleosakonnaga 24. jaanuaril konverents „Eesti riigikeele sajand“. Tervituskõnega esinesid Eesti Vabariigi president Kersti Kaljulaid ning haridus- ja teadusminister Mailis Reps. Ettekandeid oli neli: Martin Ehala „Eesti keel kui hariduskeel“, Raimo Raagi „Eesti keel kui rahvusvaheline rahvuskeel“, Urmas Varblase „Eesti keel ja Eesti majandus“ ja Ilmar Tomuski „Sajand Eesti Vabariigi riigikeelt“. Esitleti sarjas „EV100“ ilmunud Karl Pajusalu raamatut „Eesti keele sada aastat“ ning Raimo Raagi raamatut „Välis-Eesti sada aastat“.

Eduard Ahrensi IV konverents „Meil oma sõna kinnita“ toimus 3. aprillil koostöös Tallinna Toomkooli, Eesti Keele Instituudi, Laurentsiuse Seltsi ning Haridus- ja Teadusministeeriumiga. Ettekandeid oli seitse: Heikki Haljasoru „Eduard Ahrens ja Tallinna Toomkool XIX sajandil“, õpilase Mikk Metsmäe „Kümme Eesti keelemeest“, õpilase Sanne Säari „Eesti rahva- ja alternatiivmeditsiin, selleteemaliste vanasõnade

tundmine kodukohas“, Sulev Valdmaa „Eduard Ahrens – Kuusalu koguduse kroonikakirjutaja“, Kristiina Rossi „Eduard Ahrensi panusest eesti keele arengusse ehk Mida iga haritud eestlane võiks sellest teada“, Aivar Põldvee „Külakeelest ja kirikukeelest“ ning Rasmus Puuri „Laulupidu meie pühiväärtuste hoidjana“.

16. mail toimus koostöös Eesti Teaduste Akadeemia ja Eesti Keele Instituudiga teadusseltside terminoloogiapäev. Avaettekande oskuskeele tulevikust tegi Sirli Zupping. Jakob Kübarsepp ja Priit Kulu lahkasid inseneriteaduse terminiarenduse küsimusi, Toomas Kukk tutvustas uute eesti taimenimetuste sünnilugu ning Tiina Soon rääkis terminikirjete osistest. Järgnes ümarlaud teemal „Millist tõuget vajab eesti oskuskeel?“.

Keeleaasta tähistamiseks korraldati 8.–15. juunil Kristjan Jaak Petersoni jälgedes Riia-Tartu keeleretk, mille käigus kuus Tartu gümnaasiumi (Annelinna gümnaasiumi, Hugo Treffneri gümnaasiumi, Jaan Poska gümnaasiumi, Kristjan Jaak Petersoni gümnaasiumi, Miina Härma gümnaasiumi ja Tamme gümnaasiumi) õpilased kõndisid vahetustega kokku 269 kilomeetrit, kandes sümboolset Petersoni rännukeppi.

Retke avakonverents toimus 8. juunil Eesti Vabariigi suursaatkonnas Riias. Jüri Valge andis ülevaate eesti keele aastast, Kristi Metste rääkis Kristjan Jaak Petersoni rollist eesti keele arendamisel, Risto Järv tutvustas eesti mütoloogia keelt, Guntars Godinš käsitles eesti luule tõlkimist läti keelde ning Triin Jürgenstein tutvustas eesti keele õpetamist Riias.

Retke vahepeatustes peeti vahekonverentse (10. juunil Võnnu Jaani kirikus, 11. juunil Rubene kirikus, 12. juunil Valga muuseumis, 13. juunil Rõngu rahvamajas). Kokku kõlas 23 ettekannet, mille teemad olid valitud vastavalt esinemiskoha seosele eesti keele, ajaloo ja kultuuriga, samuti käsitleti eesti keele probleeme üldisemalt.

Retke lõpukonverents „Kas siis selle maa keel ...?“ peeti 24. septembril Tartu Ülikooli muuseumis. Jüri Valge andis ülevaate keeleretkest, Krista Aru esines ettekandega „Keel on mõtte ja ilu kodupaik ja luuletaja selle hoidja“, Birute Klaas-Lang lahkas keelepoliitika sõlmprobleeme, Tiit Kuurme hariduskeelt ja Sandra Oksaar eesti keele ning kirjanduse ja väärtushinnangute vahekorda.

27. juunil toimus Tartus traditsiooniline J. V. Veski päev (LII), seekord teemal „Eesti keele mitu nägu“ kuue ettekandega. Avaettekande „Allkeeled. 20 aastat hiljem“ pidas Tiit Hennoste. Järgnesid Andriela Rääbise, Tiit Hennoste ja Andra Rummi ettekanne „*Jumala vändjas mutt*. Negatiivsete

emotsioonide väljendamine suulises argisuhtluses“, Kirsi Laanesoo „omggggggggg:D:D:D:D:D. Emotsioonide väljendamisest netikeeles“, Tõnu Tenderi „Etüüd slängi näost: kriimus koon või klants sihverplaat?“, Peep Nemvaltsi „Sõnakas või sõnatu eesti teaduskeel?“ ning Eva Velskri ja Mart Velskri „Ilukirjanduse keel ja selle enneolematud võimalused“.

10. augustil korraldati koostöös Laurensiuse Seltsi ja Kuusalu valla-valitsusega Kuusalus Eduard Ahrensi V konverents viie ettekandega. Avasõnad ütles Sulev Valdmaa, kes andis ka ülevaate Ahrensi kohta teada olevatest andmetest. Ulvi Meier rääkis „Kuusalulaste ja soomlaste suhetest läbi aegade Kolga muuseumi pilgu läbi“, Hannu Remes „Eduard Ahrensi grammatikast ja soomlastest“, Jüri Valge „Lauri Kettunenist ja Emakeele Seltsist“, Auli Hakulinen teemal „Eesti keele grammatika 1993 – Iso suomen kielioppi 2004 – Eesti keele varamu 2017: kogemusi ja mälestusi grammatikatööst traditsiooni ja innovatiivsuse vahel“.

Euroopa keelte päeva tähistati iga-aastase üliõpilaskonverentsiga 27. septembril Tallinna Ülikoolis. Kokku peeti kümme ettekannet kahes teemaplokis.

21.–22. novembril peeti koostöös Tallinna Ülikooli ja Eesti Teaduste Akadeemiaga Tallinnas VII eesti teaduskeele konverentsi, kus tehti kaheksa ettekannet. Kõneldi eesti teaduse kujunemisest, reaali- ja haridusteadustest, raamatupidamisteadusest, õpikutest, rahvuse mõistestikust ning oskuskeele loomisest Euroopa Liidu institutsioonides.

Keeleaaasta tähistamiseks korraldati kümme maakondlikku keelepäeva: 14. veebruaril Viljandis, 4. märtsil Võrus, 29. märtsil Raplas, 29. märtsil Põltsamaal, 4. juunil Kuressaares, 26. septembril Paines, 17. oktoobril Rakveres, 1. novembril Pärnus, 22. novembril Haapsalus ja 3. detsembril Põlvas. Kõlas 62 ettekannet, lisaks luulekavu, tekstipõimikuid, videoklippe, viktoriine, ühislauke, mõttevahetusi. Eiveres avati Elmar Muugi infotahvel.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2019. aastal kolm kõnekoosolekut, kaksteist väliskeelepäeva ja viis keelepäeva Eesti koolides. Selle kõrval toimus seltsi kaaskorraldusel mitmesuguseid üritusi. Ettekandeid esitati aasta jooksul 57.

Toimus kolm kõnekoosolekut. 22. septembril tähistati Paul Kokla, Silvi Vare ja Väino Klausu juubelit. 8. novembril tähistati seltsi kunagise pikaage se teadussekretäri Heino Ahvena 100. sünniaastapäeva ning korraldati näitus tema elust ja tööst. 11. detsembril kõneldi fraseoloogiategemadel ning järgnes Emakeele Seltsi toimetiste sarjas ilmunud Asta Õimu ja Katre Õimu monograafia esitus.

Seltsi aastakoosolekul 22. märtsil Tallinnas pidas Miina Norvik akademilise ettekande „Muutust väljendavad predikaadid läänemeresoome keeltes“, tegevusaruande esitas teadussekretär Killu Mei.

F. J. Wiedemanni keelepäev toimus koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi ning Väike-Maarja vallavalitsusega 3. mail Väike-Maarjas. Keeletammikusse istutas tamme Wiedemanni keeleauhinna laureaat Krista Kerge. Ettekande pidasid Reet Kasik, laureaat Krista Kerge („Keel kui kogemus“) ning Katrin Aava, Andra Kütt, Riina Reinsalu ja Väike-Maarja gümnaasiumi õpilased.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi, kohapealsete eesti seltside ja eesti keele õpetuskeskuste kaaskorraldusel 12 keelepäeva (Berliin, Peterburi, Stockholm, Amsterdam, Soome eri linnad) 21 ettekandega. Räägiti 2018. aastal ilmunud õigekeelsussõnaraamatust, laumängudest ja ristsõnadest, uuemast lastekirjandusest, eesti keele õppest, õppimisest ja uurimisest, keelekümblysest, eestlaste elujõust võõrsil, rahvusmütoloogiast, kogukondlikkusest ja üksteisemõistmisest, keelelisest viisakusest ning tõlkimisest.

23.–24. märtsil Berliinis esinesid Aivar Jürgenson, Valdur Mikita, Linda Kaljundi ja Helgi Põllo. 31. märtsil pidasid Peterburis ettekande Mare Kitsnik, Jaanus Vaiksoo, Tuuli Rehema ja Kerttu Jõgi. 12. aprillil Amsterdamis esinesid Tiina Leemets, Tarmo Tuule ja Kerttu Jõgi ning 27.–28. aprillil Stockholmis Liina Norit ja Andero Adamson. Aasta jooksul peeti väliskeelepäevi Soome eri linnades. Renate Pajusalu esines 5. septembril Kotkas ja 18. oktoobril Turus, Tarmo Tuule 25. septembril Helsingis ja 26. septembril Tampere, Annekatrin Kaivapalu 5. oktoobril Kuopios, Eeva Park 7. oktoobril Porvoos ning Kätlin Vainola 22. novembril Turus ja Helsingis.

Emakeele Selts korraldab jätkuvalt koolide keelepäevi. 2019. aastal toimus viis keelepäeva kokku üheksa ettekandega. Koolides esinevad eri alade eesti filoloogid ja keeleteadlased ning keelepäevad on eeskätt mõeldud ärgitama kooliõpilastes huvi eesti keele edasiõppimise vastu.

18. veebruaril Tartu Variku koolis toimunud keelepäeval pidasid ettekande Katrin Kern ja Kristel Ress. 14. märtsil esinesid Häädemeeste keskkoolis Maigi Vija ja Riina Reinsalu, 15. märtsil Kristiine gümnaasiumis Killu Mei ning Lilleküla Gümnaasiumis Tiina Paet, Kristina Koppel ja Maria Tuulik ning 28. mail Vanalinna Hariduskolleegiumis Sven-Erik Soosaar.

Noorte keelelaager „Meediakeelest“ peeti 21.–23. oktoobril Veneveres. Laagris osales 25 koolinoort, sh kaks laagrilist mitmendat korda. Noortele esinesid kokku üheksa ettekandega Emakeele Seltsi, Tallinna Ülikooli, Tartu Ülikooli, Eesti Ajakirjanike Liidu, Paide arvamusfestivali, Väitlusseltsi ja Haridus- ja Teadusministeeriumi esindajad. Martha-Beryl Grauberg kõneles meediasüsteemist ja sõna jõust, Tea Raudsalu heast ajakirjanduskeelest, Helle Tiikmaa ajakirjandusest ja meediast, Jaanika Juhanson kultuurisündmustest, Kristin Parts faktikontrollist, Kairi Janson veebiuudiste pealkirjadest, Tiit Hennoste rääkimisest-mõtlemisest, Sirli Zupping Vikipeedia artiklite kriitilisest lugemisest ja Riina Reinsalu emakeeleolümpiaadist. Kolme päeva jooksul korraldati arutelusid, mängu ja võistlusi, käidi Viljandi lossimägedes ekskursioonil, vahetati mõtteid ning tunti rõõmu suhtlemisest.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga 2018. aasta keeleteo valimise. Auhindu oli kaks: haridusministrite nimetatud peaauhind, mille võitis „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018“, ning rahva valitud auhind, mille said Peetri Lasteaia-Põhikooli 4.e klassi õpilaste vihikud „Iga päev on seiklus“ (õpetaja Helen Pullinen). Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõpuüritusel, mis toimus 13. märtsil Miina Härma Gümnaasiumis.

Alljärgnevalt on esitatud loetelu muudestki ettevõtmistest.

1. Selts osales eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste ettevalmistamisel: murdegrammatika retsenseerimisel ja küljendamisel ning eesti keele ajaloo retsenseerimisel, toimetamisel ja küljendamisel. Tervikkäsitluste valmimist on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium. Palju tänu selle eest!
2. Kaheksandat aastat toimus septembris koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Rahvusringhäälingu, Tartu Ülikooli

- eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Emakeele Seltsi ja Eesti Emakeeleõpetajate Seltsiga kokkuvõttevõistlus „Tuum“. Selles sai iga osaleja panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõtte žürii antud tekstist. Alustekst oli Andrus Kiviräha essee „Molutamise kiituseks“.
3. Jätkusid traditsioonilised ettevõtmised: emakeelepäeva etteütlus ja „Keelesäutsu“ saade Vikerraadios (kokku 52 saadet) ning üliõpilaste õppekäigud Tartusse ja Tallinna.
 4. Viiendat korda andis Emakeele Selts koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga välja stipendiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava üliõpilastele. Taotlusi oli kümme, stipendiumi sai kuus üliõpilast: Ele Arder, Silja Käär, Maili Nurme, Tiia Palmiste, Linda Palts ja Pilleriin Puhlov.
 5. Jätkati 2016. aastal alguse saanud ettevõtmisi. Koostöös Eesti keelenõukogu ning Väike- ja Keskmiste Ettevõtjate Assotsiatsiooniga korraldati eestikeelse ettevõtettenime võistlus „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“. Võistlus kuulutati välja emakeelepäeval, 2019. aasta auhinnad anti üle 4. oktoobril Tallinnas viies kategoorias: tootmisettevõtte – OÜ Päevapoeg, teenindusettevõtte – Neli-jakk OÜ, vabaühendus – MTÜ Vaimupuu, haridus- ja kultuuri-asutus – Kännimees OÜ, aasta uustulnukas – OÜ Viljahunt. Auhindade kätteandmisel kõnelesid Peeter Päll ja Ilmar Tomusk.
 6. Jätkusid noortesektiooni keeleõhtud. Tartu Ülikoolis on keeleõhtute korraldaja Miina Norvik ja Tallinna Ülikoolis Andra Kütt. Noortesektiooni keeleõhtul Tallinna Ülikoolis oli Reili Arguse juhtimisel arutelu all teema „Mis muutub kiiremini – kas keel või reeglid?“.
 7. Uue ettevõtmisena toimus 1. novembril keeleajakirja Oma Keel seminar, kus viimase kahe numbriga autorid esitavad artiklidel põhinevaid ettekandeid.
 8. Emakeele Selts aitas korraldada 9.–11. septembril Tallinnas toimunud EFNILi (European Federation of National Institutions for Language) aastakonverentsi.

III. Kirjastamine

2019. aastal on trükkis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 64 (2018). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Riina Reinsalu. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2019. 356 lk;
- Mati Erelt. Lause õigekeelsus. 4. täiendatud trükk. Tallinn: Emakeele Selts, 2019; 183 lk;
- Asta Õim, Katre Õim. Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2019; 383 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1, 112 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2, 120 lk.

Valminud on kümme vaatmikku (Emakeele Selts, kirjakeele ajalugu, eesti keele uurimine, keeletehnoloogia, keelepoliitika, eesti keele päritolu, eesti keel teise keelena, keelekorraldus, eesti keele allkeeled, eesti keele murded, väliseestlased).

IV. Raamatukogu

Emakeele Seltsi raamatukogu täienes 2019. aasta jooksul 49 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6717 inventeeritud trükist. ESTERisse on kuue aasta jooksul kantud 1953 meie trükist. Raamatumüük on sujunud endiselt väga hästi.

Jätkatakse varasemate väljaannete digiteerimist. Digiteeritud väljaandeid saab lugeda Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivis Digar. Digiteeritud on Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised 36–48.

V. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi keeletoimkonna vanemaks taasvaliti 1. aprillil 2018 Maire Raadik. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll ja Arvi Tavast.

Keeletoimkond pidas kaks koosolekut: 5. märtsil Tartus ja 15. oktoobril Kernus. Jooksvaid küsimusi arutati lisaks meili teel.

Koosolekutel arutati peamiselt Eesti Keele Instituudis valminud õigekeelsuskäsiraamatuga seotud küsimusi: tsitaatsõnade algustähte, riikide

ja osariikide algustähte, üld- ja oskuskeelee algustähekasutuse erinevusi, suurtähtlühendite käänamist jm. Toimkond otsustas anda käsiraamatu reeglistikule oma heakskiidu.

Sirje Mäearu esildise põhjal jätkati arutelu ÕSi 7. tüübi omadussõnade käänamise üle: kas lubada 20 veaohlikuma sõna puhul rööpselt mõlemas vormis käänamist? Toimkond otsustas teemat edasi uurida.

Peeter Pälli juhitud keeleteoimkonna välisnimede töörühm arutas kolme küsimust: Makedoonia ümbernimetamist Põhja-Makedooniaks (ametlikult Põhja-Makedoonia Vabariik), Kasahstani pealinna Astana ümbernimetamist Nur-Sultaniks, Burundi pealinna Bujumbura ümbernimetamist Gitegaks.

Ajakirja Oma Keel 2019. aasta kevadnumbris ilmus keeleteoimkonna vanema Maire Raadiku kirjutis „Emakeele Seltsi keeleteoimkonna veerandsajand“, mis annab põhjaliku ülevaate toimkonna tööst.

VI. Liikmeskond

2019. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 386 liiget, 31. detsembri 2019 seisuga 379 tegevliiget ja 14 auliiget. Seltsi auliikmed on Mati Erelt, Tiit Erelt, Enn Ernits, Helju Kaal, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Ellen Niit, Huno Rätsep, Lembit Vaba, Tiit-Rein Viitso ja Asta Õim.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu kaksteist uut tegevliiget: Aive Mandel, Merit Müller, Sigrid Ots, Annika Pant, Külli Prillop, Tiina Sammelselg, Joonas Taniloo, Tarmo Tuule, Helen Türk, Anni Viirmets, Mart Rannut ja Liina Pärismaa.

Kaks seltsiliiget avaldasid soovi välja astuda.

Meie hulgast lahkusid 2019. aastal jäädavalt kaks auliiget: Ellen Uuspõld († 07.06.2019) ja Mati Hint († 05.12.2019).

VII. Juhatus

Emakeele Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Jüri Valge ja Jüri Viikberg ning liikmed Reili Argus, Kersti Lepajõe, Miina Norvik ja Karl Pajusalu. Seltsi juhatus käis 2019. aastal koos viis korda, lisaks peeti pidevalt ühendust e-posti teel.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti keelenõukogus Helle Metslang. Haridus- ja teadusministri moodustatud riigikeele aasta ürituste korralduskomisjoni kuulus Jüri Valge. Emakeele Sihtasutuse nõukokku kuuluvad Emakeele Seltsist Helle Metslang, Jüri Viikberg ja Karl Pajusalu. Eesti Keele Instituudi teadus- ja haldusnõukogus on Karl Pajusalu. Riigi F. J. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Reili Argus, kes on ka Oma Keele toimetaja. Wiedemanni fondi halduskogus on seltsi esindajana Jüri Valge. Eesti keele ja kultuuri akadeemilise välisõppe nõukokku kuulub Miina Norvik. Emakeele Seltsi aastaraamatu kolleegiumis on Helle Metslang, Karl Pajusalu ja Jüri Viikberg ning keeleajakirja Oma Keel kolleegiumis Reili Argus, Helle Metslang ja Jüri Valge.

VIII. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Mei ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja on Ülle Tamm. Seltsi kodulehte kujundab Maria-Maren Linkgreim.

IX. Üldiseloostus

2019. aastat võib iseloomustada kui tegevusrohket. Korraldatud on konverentse (10), kõnekoosolekuid (3), väliskeelepäevi (12), koolide keelepäevi (5) ja noorte keelelaager, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2019. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel kokku 201 ettekannet.

Oleme oma tegevuses üha enam pööranud tähelepanu noortele. 1961. aastast alates on korraldatud Eesti üldhariduskoolides üle 300 keelepäeva, sh 57 keelepäeva aastail 2005–2019. Alates 2012. aastast pakume emakeeluhuvilistele noortele võimalust osaleda keelelaagrites.

Korraldame keelepäevi väliseestlastele, sh lapsevanematele, et tugevada eesti identiteeti, toetada eesti keele kasutamist kodukeelena ning hoida tee lahti perede naasmisele Eesti ühiskonda. Edendame Tallinna ja Tartu, eesti keele uurimise ja arendamise peamiste keskuste koostööd ning kaasame eesti keele eriala üliõpilasi juba õpingute ajal seltsi töösse: toimuvad ettekandekoosolekud, ilmuvad keeleartiklid, käib infovahetus noortega eriti just sotsiaalmeedias. Seltsi tegemisi on kajastatud meedias.

Vahendame seltsi liikmetele infot mitmesuguste ürituste ja algatuste kohta. Meil on hea kontakt teiste Eestis tegutsevate humanitaarseltsidega,

näiteks Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi, Laurensiuse Seltsi ja Eesti Keeletoimetajate Liiduga. Samuti teeme koostööd välismaal tegutsevate eestlaste kogukondadega ja Eesti saatkondadega.

Seltsi tegevust rahastatakse Eesti Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevustoetusest, seltsi väljaannete müügist ning liikmemaksudest ja annetustest. Tegevust on toetanud ka koostööpartnerid Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Eesti Keele Instituut.

Rahaliselt oli 2019. aasta Emakeele Seltsile soodne. Teaduste Akadeemia on tegevustoetusele lisaks võimaldanud meile lisarahastust. Selts sai toetust Kultuurkapitalilt kroonika koostamiseks ja väljaandmiseks, samuti Eesti Teadusagentuurilt noorte keeleõhtute korraldamiseks. Seltsi tegevusi on tõhusalt toetanud Haridus- ja Teadusministeerium, mistõttu saame ette valmistada seltsi väljaandeid, neid publitseerida ja nende taset hoida, korraldada keelepäevi jm keeleüritusi, toetada keeleteoimkonna tegevust jne.

KILLU MEI

2019. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. **Triin Aasa** – Algustäheortograafia muutumine ajas ja tundmine tänapäeval. Maakondlikul keelepäeval 26. septembril Paides.
– **Marju Aasma**, vt Aule Kink
2. **Katrin Aava** – Koostöisest õpikultuurist uue haridusstrateegiani. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval 3. mail Väike-Maarjas.
3. **Andero Adamson** – Rahvuskaaslaste programmi tutvustus. Väliskeelepäeval 27.–28. aprillil Stockholmis.
4. **Jaan Alver, Lehte Alver** – Nüüdne raamatupidamisteaduse oskuskeel. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
– **Lehte Alver**, vt Jaan Alver
5. **Andra Annuka** – Naer ja naerev hää! eesti suulises suhtluses. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
6. **Reili Argus** – Silvi Vare 80. Sõnaperega ja sõnapereta. Juubelikoosolekul 20. septembril Tallinnas.
7. **Reili Argus** – Mis muutub kiiremini – kas keel või reeglid? Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtul 7. novembril Tallinnas.
8. **Krista Aru** – Keel on mõtte ja ilu kodupaik ja luuletaja selle hoidja. Riia–Tartu keeleretke lõpukonverentsil „Kas siis selle maa keel ...?“ 24. septembril Tartu Ülikooli muuseumis.
9. **Aive Aru-Raidsalu** – Valga põhikool – Hans Eineri traditsiooni jätkaja. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 12. juunil Valga muuseumis.
– **Mikk Bobõlski**, vt Miina Roost
10. **Anna Edela** – 19. sajandi eesnimemuutused Kodavere ja Lüganuse kihelkonna näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
11. **Martin Ehala** – Eesti keel kui hariduskeel. Eesti keele aasta 2019 avaüritusel „Eesti riigikeele sajand“ 24. jaanuaril Tallinnas Eesti Teaduste Akadeemias.

12. **Pille Eslon** – Tee keelekasutusmustrist fraseologismini. Fraseoloogia-teemalisel kõnekoosolekul 11. detsembril Tallinnas.
13. **Mariko Faster** – Ümera nimest. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 11. juunil Rubene kirikus.
14. **Olga Gerassimenko** – Kui hea on arvuti keelekõrv? Maakondlikul keelepäeval 3. detsembril Põlvas.
15. **Guntars Godinš** – Kuidas tõlkida eesti luulet läti keelde. Riia–Tartu keeleretke avakonverentsil 8. juunil Eesti Vabariigi suursaatkonnas Riias.
16. **Martha-Beryl Grauberg** – Meediasüsteemist ja sõna jõust. Noorte keelesaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
17. **Külli Habicht** – F. R. Kreutzwaldi eesti keel. Maakondlikul keelepäeval 4. märtsil Võrus.
18. **Külli Habicht** – Eesti vanast kirjakeelest. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 11. juunil Rubene kirikus.
- **Külli Habicht**, vt Helle Metslang
19. **Auli Hakulinen** – Eesti keele grammatika 1993 – Iso suomen kielioppi 2004 – Eesti keele varamu 2017: kogemusi ja mälestusi grammatikatööst traditsiooni ja innovatiivsuse vahel. Eduard Ahrensi V konverentsil 10. augustil Kuusalus.
20. **Pirgita-Maarja Hallas** – Mängustatud õppetegevuste mõju üheksanda klassi õpilaste suhtumisele eesti keele kui teise keele tundidesse. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
21. **Heikki Haljasorg** – Eduard Ahrens ja Tallinna Toomkool XIX sajandil. Eduard Ahrensi IV konverentsil „Meil oma sõna kinnita“ 3. aprillil Tallinnas.
22. **Katrin Hallik** – Selge keel kui mõtteviis ja tööriist. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Raplas.
23. **Airika Harrik** – Kirjutada raamatuid ja postitada kalambuure – keele kasutuse praktilisi näiteid. Maakondlikul keelepäeval 17. oktoobril Rakveres.
24. **Airika Harrik** – Ka pahal lapsel mitu nime: *kuradi* sünonüümidest. Fraseoloogia-teemalisel kõnekoosolekul 11. detsembril Tallinnas.
25. **Tiit Hennoste** – Allkeeled. 20 aastat hiljem. LII Veski päeval „Eesti keele mitu nägu“ 27. juunil Tartus.
- **Tiit Hennoste**, vt Andriela Rääbis
26. **Tiit Hennoste** – Mõtlemise murest ja rääkimise rõõmust. Noorte keelesaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.

27. **Tiit Hennoste** – Kõnekeel vä? Maakondlikul keelepäeval 3. detsembril Põlvas.
28. **Krete Hurt** – Kuhu lähed, emakeel? F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval 3. mail Väike-Maarjas.
29. **Aapo Ilves** – Võrokiilse luu ja laulu. Maakondlikul keelepäeval 3. detsembril Põlvas.
30. **Kairi Janson** – Vaata ja imesta: lünkpealkirjad veebiuudises portaali Elu24 näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
31. **Kairi Janson** – Veebiuudiste pealkirjadest. Noorte keelelaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
32. **Erik Juhandi** – Luule, mu arm. Luule kirjutamisest. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.
33. **Jaanika Juhanson** – Kuidas jõuab sündmus meediasse? Noorte keelelaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
34. **Kerttu Jõgi** – Eestis õppimise ja edasiõppimise võimalustest. Väliskeelepäeval 31. märtsil Peterburis.
35. **Kerttu Jõgi** – Eestis õppimise ja edasiõppimise võimalustest. Väliskeelepäeval 12. aprillil Amsterdamis.
36. **Risto Järv** – Eesti mütoloogia keel/teel. Riia–Tartu keeleretke avakonverentsil 8. juunil Eesti Vabariigi suursaatkonnas Riias.
37. **Risto Järv** – Vanavara ja uusvara ning Jakob Hurt. Maakondlikul keelepäeval 3. detsembril Põlvas.
38. **Aivar Jürgenson** – Eestluse elujõust võõrsil – tähelepanekuid erinevatest kogukondadest. Väliskeelepäeval 23.–24. märtsil Berliinis.
39. **Uku Jürgenson, Madis Miks** – Karl August Hermannist. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Põltsamaal.
40. **Triin Jürgenstein** – Eesti keele õpetamisest Riias. Riia–Tartu keeleretke avakonverentsil 8. juunil Eesti Vabariigi suursaatkonnas Riias.
41. **Annekatrin Kaivapalu** – Ymmärtävätkö virolaiset ja suomalaiset toisiaan? Väliskeelepäeval 5. oktoobril Kuopios.
42. **Annekatrin Kaivapalu** – Oma emakeele õppimine. Väliskeelepäeval 5. oktoobril Kuopios.
43. **Linda Kaljundi** – Eesti rahvusmütoloogia – kohalik või globaalne. Väliskeelepäeval 23.–24. märtsil Berliinis.
44. **Reet Kasik** – Wiedemanni keeleauhinna laureaadi tegevuse tutvustus. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval 3. mail Väike-Maarjas.

45. **Krista Kerge** – Keel kui kogemus. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval 3. mail Väike-Maarjas.
46. **Katrin Kern** – Miks relaxas on ÕSis, aga retakas ei ole? Uued laensõnad ja õigekeelsusallikad. Keelepäeval 18. veebruaril Tartu Variku koolis.
47. **Pirja Kindsigo, Kaija Laaneväli, Mette-Marit Rehemets** – Põlva maakonna tunnusmärgi „Rohelisem elu“ kajastamine meedias. 3. detsembril maakondlikul keelepäeval Põlvas.
48. **Aule Kink, Marju Aasma** – Marta Mäesalu-Kallas (1893–1984). Maakondlikul keelepäeval 1. novembril Pärnus.
49. **Mare Kitsnik** – Praktiline eesti keele tund kohalikele. Väliskeelepäeval 31. märtsil Peterburis.
50. **Mart Kivastik** – Emotsioonidest biifini. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Põltsamaal.
51. **Hedvig Kivi** – Luulekogu kirjutamine põhikooli loovtööna. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.
52. **Veronika Kivisilla** – Mõtisklusi emakeelest ja emakeeles kirjutamisest. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Põltsamaal.
53. **Birute Klaas-Lang** – Arvamusfestivali „Meie tuleviku“ alal arutelu „Teaduskeel(ed) – kellele ja kuidas?“ 9. augustil Paides.
54. **Birute Klaas-Lang** – Keelepoliitika sõlmprobleemid rohujuurest riigini. Riia–Tartu keeleretke lõpukonverentsil „Kas siis selle maa keel ...?“ 24. septembril Tartu Ülikooli muuseumis.
55. **Eda Koppel** – Eesnimi 1940.–1950. aastaid kujutavates Eesti mängufilmides. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
56. **Kristina Koppel** – Digiajastul sündinud sõnaraamatud. Keelepäeval 15. märtsil Lilleküla Gümnaasiumis.
57. **Kadri Koreinik** – Eesti murdekeeled. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 13. juunil Rõngu rahvamajas.
58. **Janika Kronberg** – Hando Runneli poeetilisest keelest ja identiteedist. Maakondlikul keelepäeval 14. veebruaril Viljandis.
59. **Janika Kronberg** – August Gailit, eesti ja läti kirjanik ja kultuuri-tegelane. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 12. juunil Valga muuseumis.
60. **Liisalota Kroon** – Keel liidab. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.

61. **Toomas Kukk** – Uute eestikeelsete taimenimetuste sünniloost. Teadusseltside terminoloogiapäeval 16. mail Eesti Teaduste Akadeemias.
- **Priit Kulu**, vt Jakob Kübarsepp
62. **Krista Kumberg** – Muinasjutud näitavad keelt. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.
63. **Rainer Kuuba** – Võro keelest ja taa pruukmisöst. Maakondlikul keelepäeval 4. märtsil Võrus.
64. **Tiiu Kuurme** – Keel, milles me haridusest räägime. Riia–Tartu keeleretke lõpukonverentsil „Kas siis selle maa keel ...?“ 24. septembril Tartu Ülikooli muuseumis.
65. **Tiiu Kuurme** – Tõmbekeeled ja tõmbetuuled uues haridusest kõnelevas sõnavaras. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
- **Sulev Kuuse**, vt Toivo Maimets
66. **Marju Kõivupuu** – Keel kui pärandihoidja. Maakondlikul keelepäeval 17. oktoobril Rakveres.
67. **Reti Kõnnige** – Kuidas Lätis eesti keelt õpitakse? Maakondlikul keelepäeval 1. novembril Pärnus.
68. **Jakob Kübarsepp, Priit Kulu** – Terminarendusest inseneriteaduste alal. Teadusseltside terminoloogiapäeval 16. mail Eesti Teaduste Akadeemias.
69. **Andra Kütt** – Emakeele Seltsi keeleõhtud. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval 3. mail Väike-Maarjas.
70. **Kirsi Laanesoo** – *omggggggggg:D:D:D:D:D*. Emotsioonide väljendamisest netikeeles. LII Veski päeval „Eesti keele mitu nägu“ 27. juunil Tartus.
- **Kaija Laaneväli**, vt Pirja Kindsigo
71. **Emma Laansalu** – Vaikuse väarikus. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval 3. mail Väike-Maarjas.
72. **Tiina Leemets** – „ÕS 2018“. Väliskeelepäeval 12. aprillil Amsterdavis.
73. **Kersti Lepajõe** – Sissejuhatust keeleaastasse. Keelest ja poeetilistest keelest ehk Kuidas tavakeelest saab luulekeel. Maakondlikul keelepäeval 14. veebruaril Viljandis.
74. **Aado Lintrop** – Linn seitsme tiivaga raudhobuse seljas. Maakondlikul keelepäeval 17. oktoobril Rakveres.
75. **Brita Lubi** – Libahundimotiivi muutumine rahvapärимusest nüüdis kirjanduseni. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.

76. **Ülle Madise** – Meie väärtuslik salakeel. Keelekonverentsil „Keele-seadus 30“ 18. jaanuaril Filmimuuseumi konverentsisaalis.
 77. **Ülle Madise** – Ilus õigusteaduse, õigusaktide ja halduse keel. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
 78. **Toivo Maimets, Sulev Kuuse** – Emakeelse õpiku „Rakubioloogia“ koostamine. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
 79. **Eveli Makko** – Väljamõeldud grammatilise tunnuse omandamine 8aastastel lastel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
 80. **Killu Mei** – Emakeelest emakeelenädalal. Keelepäeval 15. märtsil Kristiine Gümnaasiumis.
 81. **Killu Mei** – Emakeele Seltsi 98. tegevusaasta (2018) ülevaade. Emakeele Seltsi aastakoosolekul 22. märtsil Tartus.
 82. **Ulvi Meier** – Kuusalulaste ja soomlaste suhetest läbi aegade Kolga muuseumi pilgu läbi. Eduard Ahrensi V konverentsil 10. augustil Kuusalus.
 83. **Helle Metslang** – Arvamusfestivali „Meie tuleviku“ alal arutelu „Teaduskeel(ed) – kellele ja kuidas?“ 9. augustil Paides.
 84. **Helle Metslang, Külli Habicht** – Sihitise sirgumine läbi 19. sajandi kirjakeele. Oma Keele seminaril 1. novembril Tallinnas.
 85. **Mikk Metsmägi** – Kümme Eesti keelemeest. Eduard Ahrensi IV konverentsil „Meil oma sõna kinnita“ 3. aprillil Tallinnas.
 86. **Jüri Metssalu** – Kohapärimuse andmebaasist ja kaardirakendusest. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Raplas.
 87. **Kristi Metste** – Kristjan Jaak Petersoni roll eesti keele arendamisel. Riia–Tartu keeleretke avakonverentsil 8. juunil Eesti Vabariigi suursaatkonnas Riias.
 88. **Sille Midt** – Ajalist algusfaasi väljendavate kaassõnade kujunemine ja kasutus. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
 89. **Valdur Mikita** – Kukesee kuulamise kunst. Läänemeresoome elutunnet otsimas. Väliskeelepäeval 23.–24. märtsil Berliinis.
 90. **Valdur Mikita** – Eesti keelest ja meelest. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.
- **Madis Miks**, vt Uku Jürgenson

91. **Anna-Maria Mustkivi** – Kohustusliku kirjanduse võrdlus 1950–1991 ja tänapäeval kirjandusõpikute ja minu suguvõsa näitel. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.
92. **Peep Nemvalts** – Oskuskeel ja keeleoskus. Maakondlikul keelepäeval 4. juunil Kuressaares.
93. **Peep Nemvalts** – Sõnakas või sõnatu eesti teaduskeel? LII Veski päeval „Eesti keele mitu nägu“ 27. juunil Tartus.
94. **Peep Nemvalts** – Arvamusfestivali „Meie tuleviku“ alal arutelu „Teaduskeel(ed) – kellele ja kuidas?“ 9. augustil Paides.
95. **Peep Nemvalts** – Rahvuse mõistestik terminipeeglis. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
96. **Liina Norit** – Keelekümblusprogramm Eestis. Väliskeelepäeval 27.–28. aprillil Stockholmis.
97. **Miina Norvik** – Muutust väljendavad predikaadid läänemeresoome keeltes. Emakeele Seltsi aastakoosolekul 22. märtsil Tartus.
98. **Vilja Oja** – Keelemustrid maailmakaardil. Muuseumiööl 18. mail Kehra muuseumis.
99. **Janika Ojamäe** – Lambasihvrid, proudad ja preilid. Pöördumisvormid läbi „Tõe ja õiguse“ köidete. Maakondlikul keelepäeval 26. septembril Paides.
100. **Sandra Oksaar** – Eesti keel kirjanduse kaudu väärtushinnanguid kujundamas. Riia–Tartu keeleretke lõpukonverentsil „Kas siis selle maa keel ...?“ 24. septembril Tartu Ülikooli muuseumis.
101. **Heike Olmre** – Suuruse mõistestamine kõrgusena sõnade *kõrge*, *suur*, *kõrgenema*, *suurenema*, *kasvama*, *tõusma*, *kasv* ja *tõus* kasutuse põhjal. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
102. **Taavi Pae** – Liivimaa–Lätimaa–Eestimaa: kujunemine ja piirid. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 11. juunil Rubene kirikus.
103. **Tiina Paet** – 100 aastat ÕSi. Kuidas muutub keel? Keelepäeval 15. märtsil Lilleküla Gümnaasiumis.
104. **Tiina Paet** – 100 aastat ÕSi. Kuidas muutub keel? 29. märtsil maakondlikul keelepäeval Põltsamaal.
105. **Ago Pajur** – Võnnu lahing (1919) Eesti ja Läti ajaloos. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 10. juunil Võnnu Jaani kirikus.
106. **Karl Pajusalu** – Eesti põliskeeled ja Pärnumaa keeleline kujunemine. Maakondlikul keelepäeval 1. novembril Pärnus.

107. **Karl Pajusalu** – Kuidas teadus sai eesti keeles teaduseks. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
108. **Renate Pajusalu** – Kohteliaisusudet kielessä. Väliskeelepäeval 5. septembril Kotkas.
109. **Renate Pajusalu** – Kohteliaisuus kielessä. Keskustelun piirteitä suomessa, virossa ja unkarissa. Väliskeelepäeval 18. oktoobril Turus.
110. **Annika Pant** – Üle saja aasta õigekeelsusprobleeme: *gi-/ki*-liite paiknemine asesõnade käändevormides. Oma Keele seminaril 1. novembril Tallinnas.
111. **Riho Paramonov** – Voorimehest taksoni. Oma Keele seminaril 1. novembril Tallinnas.
112. **Eeva Park** – Uusi suomennos „Viimeisellä rajalla“. Väliskeelepäeval 7. oktoobril Porvoos.
113. **Kristin Parts** – Faktikontrollist, argumentidest ja demagoogiast. Noorte keelelaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
114. **Olavi Pesti** – Johannes Aaviku „Päevaraamatu“ retseptisioonist. Maakondlikul keelepäeval 4. juunil Kuressaares.
115. **Liisi Piits** – Kuidas rääkida masinatega. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Raplas.
116. **Heiki Pisuke** – Eesti oskuskeele loomine Euroopa Liidu institutsioonides. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
117. **Küllil Prillop** – Rossihniuse eestikeelsetest kirikukäsiraamatutest. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 13. juunil Rõngu rahvamajas.
118. **Rasmus Puur** – Laulupidu meie põhiväärtuste hoidjana. Eduard Ahrensi IV konverentsil „Meil oma sõna kinnita“ 3. aprillil Tallinnas.
119. **Aivar Põldvee** – Külakeelest ja kirikukeelest. Eduard Ahrensi IV konverentsil „Meil oma sõna kinnita“ 3. aprillil Tallinnas.
120. **Helgi Põllo** – Kodune kultuuriruum ja muutuvad kogukonnad. Väliskeelepäeval 23.–24. märtsil Berliinis.
121. **Peeter Päll** – Raplamaa vanu kohanimesid. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Raplas.
122. **Peeter Päll** – Ärinimedest. Ettevõtetnimede võistluse „Ehe eesti – eesti ettevõttele eesti nimi“ auhindade kätteandmisel 4. oktoobril Tallinnas.
123. **Peeter Päll** – Miks maanimed muutuvad? Oma Keele seminaril 1. novembril Tallinnas.

124. **Maire Raadik** – Õigekeelsussõnaraamatu töötuba. Maakondlikul keelepäeval 26. septembril Paides.
125. **Maire Raadik** – Keelekorraldaja Elmar Muuk. Maakondlikul keelepäeval 26. septembril Paides.
126. **Maire Raadik** – Kratid, tõuksid ja smartovkad. Maakondlikul keelepäeval 3. detsembril Põlvas.
127. **Raimo Raag** – Eesti keel kui rahvusvaheline rahvuskeel. Eesti keele aasta 2019 avaüritusel „Eesti riigikeele sajand“ 24. jaanuaril Eesti Teaduste Akadeemias.
128. **Tea Raidسالu** – Heast ajakirjanduskeelest. Noorte keelelaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
129. **Mart Rannut** – Eesti keeleseadus võrdluses. Keelekonverentsil „Keeleseadus 30“ 18. jaanuaril Filmimuuseumi konverentsisaalis.
130. **Karl-Christoph Rebane** – Debüütkogu „Artokraatia“ kirjutamisest ja väljaandmisest. Maakondlikul keelepäeval 22. novembril Haapsalus.
131. **Tuuli Rehema** – ÕS 2018. Väliskeelepäeval 31. märtsil Peterburis.
– **Mette-Marit Rehemets**, vt Pirja Kindsigo
132. **Riina Reinsalu** – Eesti keele olevikust ja tulevikust keeleteimetaja pilgu läbi. Keelepäeval 14. märtsil Hädemeestel.
133. **Riina Reinsalu** – Kirjaliku ametisuhtluse kultuuri(tuse)st. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval 3. mail Väike-Maarjas.
134. **Riina Reinsalu** – Emakeeleolümpiaad. Noorte keelelaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
135. **Hannu Remes** – Eduard Ahrensi grammatika ja soomlased. Eduard Ahrensi V konverentsil 10. augustil Kuusalus.
136. **Kristel Ress** – Keeleteimetaja töö tutvustamine. Keelepäeval 18. veebruaril Tartu Variku koolis.
137. **Kärt Roomäe** – Kanooniliste ja mittekanooniliste küsimuste analüüs ingliskeelses *podcast*’is. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
138. **Miina Roost, Mikk Bobõlski, Miia Vask** – Värvidest muinasjuttudes, fraseologismides ja regilaulus. Maakondlikul keelepäeval 17. oktoobril Rakveres.
139. **Tiit Rosenberg** – Johann Köler ja Läti. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 10. juunil Võnnu Jaani kirikus.
140. **Tiit Rosenberg** – Cimze seminar eesti kultuuriloos. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 12. juunil Valga muuseumis.

141. **Kristiina Ross** – Eduard Ahrensi panusest eesti keele arengusse ehk Mida iga haritud eestlane võiks sellest teada. Eduard Ahrensi IV konverentsil „Meil oma sõna kinnita“ 3. aprillil Tallinnas.
142. **Kristiina Ross** – Mõistatuslik Eeva Ahven. Kõnekoosolekul „Heino Ahven 100“ 8. novembril Tallinnas.
- **Andra Rumm**, vt Andriela Rääbis
143. **Andriela Rääbis** – Kas anda kurtjale õng või kala? Oma Keele seminaril 1. novembril Tallinnas.
144. **Andriela Rääbis, Tiit Hennoste, Andra Rumm** – *Jumala vördjas mutt*. Negatiivsete emotsioonide väljendamine suulises argisuhtluses. LII Veski päeval „Eesti keele mitu nägu“ 27. juunil Tartus.
145. **Evar Saar** – Hariliguq kotussõnimeq ja esieräline Võromaa. Maakondlikul keelepäeval 4. märtsil Võrus.
146. **Peeter Saari** – Teaduskeelest reaalteaduslikult. VII eesti teaduskeele konverentsil „Eestikeelne ja üleilmne teadus“ 21. novembril Eesti Teaduste Akadeemias.
147. **Tiina Soon** – Terminikirje osised – kahe silma vahelt välja. Teadusseltside terminoloogiapäeval 16. mail Eesti Teaduste Akadeemias.
148. **Sven-Erik Soosaar** – Eesti keele ajaloost. Keelepäeval 28. mail Vanalinna Hariduskollegiumis.
149. **Urmas Sutrop** – Keeleseaduse väärtused. Keelekonverentsil „Keeleseadus 30“ 18. jaanuaril Filmimuuseumi konverentsisaalis.
150. **Sanne Säär** – Eesti rahva- ja alternatiivmeditsiin, selleteemaliste vanasõnade tundmine kodukohas. Eduard Ahrensi IV konverentsil „Meil oma sõna kinnita“ 3. aprillil Tallinnas.
151. **Sirli Zupping** – Oskuskeelekorraldus – kuidas edasi? Teadusseltside terminoloogiapäeval 16. mail Eesti Teaduste Akadeemias.
152. **Sirli Zupping** – Kriitilisest lugemisest vikiartiklite näitel. Noorte keeletaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
153. **Tõnu Tender** – Keeleseadus (1989): loits, manifest, õigusakt. Keelekonverentsil „Keeleseadus 30“ 18. jaanuaril Filmimuuseumi konverentsisaalis.
154. **Tõnu Tender** – Etüüd slängi näost: kriimus koon või klants sihverplaat? LII Veski päeval „Eesti keele mitu nägu“ 27. juunil Tartus.
155. **Tõnu Tender** – Heino Ahvenast arhiivitoimikute valguses. Kõnekoosolekul „Heino Ahven 100“ 8. novembril Tallinnas.
156. **Pire Teras** – Väldete hääldusest ja õigekirjast. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Põltsamaal.

157. **Helle Tiikmaa** – Ajakirjandus ja meedia – kus on lõpp ja kus on algus? Noorte keeelaagris „Meediakeelest“ 21.–23. oktoobril Veneveres.
158. **Katrin Tombak** – Kakskeelne leksikograafia 21. sajandil: teooria ja praktika eesti-rootsi sõnaraamatu näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 27. septembril Tallinnas.
159. **Ilmar Tomusk** – ENSV keeleseaduse sätted 30 aastat hiljem. Keelekongressil „Keeleseadus 30“ 18. jaanuaril Filmimuuseumi kongressisaalis.
160. **Ilmar Tomusk** – Sajand Eesti Vabariigi riigikeelt. Eesti keele aasta 2019 avaüritusel „Eesti riigikeele sajand“ 24. jaanuaril Eesti Teaduste Akadeemias.
161. **Ilmar Tomusk** – Keeleinspeksiooni igapäevatööst põhiseaduse kontekstis. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Raplas.
162. **Ilmar Tomusk** – Poliitiline sõltumatus – riigikeeleks olemise eeldus. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 10. juunil Võnnu Jaani kirikus.
163. **Ilmar Tomusk** – Ehe Eesti 2019. Ettevõtetnimede võistluse „Ehe eesti – eesti ettevõttele eesti nimi“ auhindade kätteandmisel 4. oktoobril Tallinnas.
164. **Tuuli Tuisk** – Liivi keelest ja liivlastest. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 10. juunil Võnnu Jaani kirikus.
165. **Tarmo Tuule** – Eesti originaallauamängudest ja ristsõnadest. Väliskeelepäeval 12. aprillil Amsterdavis.
166. **Tarmo Tuule** – Vironkieliset ristikut ja lautapelit. Väliskeelepäeval 25. septembril Helsingis.
167. **Tarmo Tuule** – Eestikeelsed ristsõnad ja lauamängud. Väliskeelepäeval 26. septembril Tampere.
168. **Maria Tuulik** – Digiajastul sündinud sõnaraamatud. Keelepäeval 15. märtsil Lilleküla Gümnaasiumis.
169. **Ülo Tuulik** – Saare kirjanik ja ta keelekasutus. Maakondlikul keelepäeval 4. juunil Kuressaares.
- **Liis Urvik**, vt Anette Vält
170. **Mari Uusküla** – Kas ja kuidas väljendame eesti keeles värve, lõhnu ja maitseid? Maakondlikul keelepäeval 17. oktoobril Rakveres.
171. **Lembit Vaba** – Enam kui leivatöö. Väino Klaus 70. juubelikoosolekul 20. septembril Tallinnas.
172. **Lembit Vaba** – Eesti ja läti keele suhetest. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 12. juunil Valga muuseumis.

173. **Jaanus Vaiksoo** – Ülevaade uuemast eesti lastekirjandusest. Väliskeelepäeval 31. märtsil Peterburis.
174. **Kätlin Vainola** – Uuemast lastekirjandusest. Väliskeelepäeval 22. novembril Turus ja Helsingis.
175. **Sulev Valdmaa** – Eduard Ahrens – Kuusalu koguduse kroonika- kirjutaja. Eduard Ahrensi IV konverentsil „Meil oma sõna kinnita“ 3. aprillil Tallinnas.
176. **Sulev Valdmaa** – Eduard Ahrens. Mis andmeid on leida tema elust? Eduard Ahrensi V konverentsil 10. augustil Kuusalus.
177. **Jüri Valge** – Eesti keele aasta 2019. Riia–Tartu keeleretke ava- konverentsil 8. juunil Eesti Vabariigi suursaatkonnas Riias.
178. **Jüri Valge** – Eesti riigikeel 100 ja eesti keele aasta 2019. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 13. juunil Rõngu rahvamajas.
179. **Jüri Valge** – Lauri Kettunen ja Emakeele Selts. Eduard Ahrensi V konverentsil 10. augustil Kuusalus.
180. **Jüri Valge** – Avasõna: keeleretk Riistartusse. Riia–Tartu keeleretke lõpukonverentsil „Kas siis selle maa keel ...?“ 24. septembril Tartu Ülikooli muuseumis.
181. **Jüri Valge** – Eesti keele aasta teekond. Maakondlikul keelepäeval 3. detsembril Põlvas.
182. **Heiki Valk** – Henriku kroonikast ja selle tõlkimisest eesti keelde. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 11. juunil Rubene kirikus.
183. **Mari-Liis Vanaisak** – Rahvamaja roll Rõngu kultuurielus. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 13. juunil Rõngu rahvamajas.
184. **Urmas Varblane** – Eesti keel ja Eesti majandus. Eesti keele aasta 2019 avaüritusel „Eesti riigikeele sajand“ 24. jaanuaril Eesti Teaduste Akadeemias.
- **Miia Vask**, vt Miina Roost
185. **Eva Velsker, Mart Velsker** – Ilukirjanduse keel ja selle enneolema- tud võimalused. LII Veski päeval „Eesti keele mitu nägu“ 27. juunil Tartus.
186. **Mart Velsker** – Ivar Ivask – mees Eesti ja Läti vahel. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 13. juunil Rõngu rahvamajas.
- **Mart Velsker**, vt Eva Velsker
187. **Annika Viht** – Usin keelekoguja August Wilhelm Hupel. Maakond- likul keelepäeval 26. septembril Paides.
188. **Jüri Viikberg** – Keelemurdest ja murdekeelest. Maakondlikul keele- päeval 4. märtsil Võrus.

189. **Jüri Viikberg** – Hans Tiismann, Alust pärit keelemees. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Raplas.
190. **Jüri Viikberg** – Saaremaa keelt mandrile ja tagasi. Maakondlikul keelepäeval 4. juunil Kuressaares.
191. **Jüri Viikberg** – Murdeuurija Hella Keem. Riia–Tartu keeleretke vahekonverentsil 12. juunil Valga muuseumis.
192. **Jüri Viikberg** – Paul Kokla 90. Tähelepanuväärse keelemehe tähelepanuväärne tähtpäev. Juubelikoosolekul 20. septembril Tallinnas.
193. **Jüri Viikberg** – Heino Ahven keelepäevade karussellis. Kõnekoosolekul „Heino Ahven 100“ 8. novembril Tallinnas.
194. **Maigi Vija** – Keel ja kool. Keelepäeval 14. märtsil Häädemeestel.
195. **Maigi Vija** – Võistlusmäng „Kui hästi tunned Kesk-Eesti murret?“. Maakondlikul keelepäeval 26. septembril Paides.
196. **Piret Voolaid** – Aadama ajast oleme kõik sugulased: vanasõnadega pilgates. Fraseoloogiateemalisel kõnekoosolekul 11. detsembril Tallinnas.
197. **Aldur Vunk** – Mitmekeelsus läbi Pärnu ajaloo. Maakondlikul keelepäeval 1. novembril Pärnus.
198. **Anette Vål, Liis Urvik** – C. R. Jakobsonist ja tema kooliõpikutest. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Põltsamaal.
199. **Kadi Värnik** – *pere*-tüüpi sõnadest. Maakondlikul keelepäeval 29. märtsil Põltsamaal.
200. **Jaan Õispuu** – Saaremaa murdeuurija Aadu Toomessalu. Maakondlikul keelepäeval 4. juunil Kuressaares.
201. **Liisa Õunpuu** – Värvid rahvaluules. Maakondlikul keelepäeval 4. juunil Kuressaares.

KILLU MEI

2019. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. **1, 2, 3, 4. 2019.** Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XXIV. 51. 2018. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2019. 112 lk.

Eesti Vabariigi preemiad ...: teadus, F. J. Wiedemanni keeleauhind, kultuur, sport. 2019, 319 lk.

Estonian Academy of Sciences Year Book. XXIV. 51. 2018. Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 2019. 101 lk.

Lähivõrdlusi = Lähivertailuja. 24 (2014), 25 (2015), 27 (2017), 28 (2018), 29 (2019). Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing.

Neuphilologische Mitteilungen. CXIX. 1, 2. 2018. Helsinki: Neuphilologischer Verein.

Rahvuslik Kontakt: Rootsi eestlaste liidu ajakiri. 228 (2019). Stockholm: Rootsi Eestlaste Liit.

Studia Fennica. Ethnologica. Helsinki: Finnish Literature Society. 17. Transnational death. 2019. 218 lk.

Suomalais-Ugrilaisen Seuran aikakauskirja. 97. 2019. Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seura. 328 lk.

Virittäjä: Kotikielen Seuran aikakauslehti. 1, 2, 3, 4. 2019. Helsinki: Kotikielen Seura.

Muid väljaandeid

Alvre, Paul. **Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat.** Tallinn: Valgus, 1989. 226 lk.

Alvre, Paul. „**Fenno-ugristica**“ koondregistrid 1–10 (1975–1983). Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1984. 51 lk.

Ariste, Paul. **Vadja pajatusi.** Tallinn: Valgus, 1982. 124 lk.

- Eesti murrete sõnaraamatu näiteartikleid. I.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1940. 23 lk.
- Eesti Teaduste Akadeemia in words and images.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2019. 120 lk.
- Eesti Teaduste Akadeemia meeskoor 50.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia meeskoor, 2009. 366 lk.
- Eesti Teaduste Akadeemia sõnas ja pildis.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2019. 120 lk.
- Eesti-saksa sõnaraamat = Estnisch-deutsches Wörterbuch.** Tartu: Postimees, 1942. XV, 566 lk.
- Eläväneelähtjä haard hõngu: üteliisi võro keeli / võrukeelseid kõnekäände.** Võru: Võro Instituut, 2014. 255 lk.
- Kaljulaid, Kersti. **Hoiaime Eestit!** Tallinn: Vabariigi Presidendi kantselei, 2019. 235 lk.
- Kokla, Paul. **Kielenuudistus ja kielensäätely viron kirjakielen kehittämismalleina.** Turku: Suomen Kielen Seura, 1982. Lk-d 83–46.
- Kuusalu rannakeele sõnaraamat = Kuussalu rannakiele sanastik.** Tallinn: EKSA, 2019. 559 lk.
- Kärstna Kool 240.** Kärstna: Kärstna Põhikool, 2007. 99 lk.
- Kärstna Kool 245.** Kärstna: Kärstna Põhikool, 2012. 168 lk.
- Leppik, Peep. **À propos ...** Helme: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 2019. 64 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- CIV. Sources du savoir, sources de l'information, sources de l'énonciation.** 2019. 139 lk.
- Mägist, Julius. **Äldre ryska lånord i estniskan: särskilt i det gamla estniska skriftspråket.** Lund: Gleerup, 1962. 77 lk.
- Nilus, Valter. **Valimik leivu murdetekste = Choix de textes dialectaux leivu.** Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts, 1937. 75 lk.
- Piispa Henrikin surmavirsi: suomalaisen kirjallisuuden seuran kansanrunousarkiston vanhin käsikirjoitus = The ballad of the death of Bishop Henry.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1967. 18 lk.
- Puntila, Matti. **Sippolan perinnekirja.** Kouvola: Myllykosken Seudun Kotiseutuyhdistys, 2019. 161 lk.
- Sõida tasa üle silla: raamat eesti keelest ja meelest.** Tallinn, Tartu: EKSA, 2018. 384 lk.

- Sõnapilk: valik Viljandi Gümnaasiumi õpilasloomingut aastatel 2012–2017.** Viljandi: Viljandi Gümnaasium, 2017. 218 lk.
- Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid.** Tallinn: Tallinna Ülikool.
52. Tóth, Szilard Tibor. Tartu kirjakeele raamid Johannes Gutsblaffi grammatikast (1648) „Kodolaste raamatuni“ (1913). 2019. 255 lk.
54. Arnek, Pille. Eestikeelsed tekstid 16.–19. sajandi Põhja-Eesti hauatähistel. 2019. 333 lk.
- Tallinna Ülikool. **XV muutuva keele päev: 15. novembril 2019 Tallinna Ülikoolis [teesid].** Tallinn: Tallinna Ülikool, 2019. 23 lk.
- Teadus ja ühiskond.** Tallinn: Argo, 2018. 175 lk.
- Tietolipas.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
63. Hakulinen, Lauri. Kielen näkymiä: kirjoitelmia suomen kielen tutkimuksen ja opetuksen alalta. 1970. 112 lk.
261. Oulu kieliyhteisönä. Toim. Harri Mänttilä, Maija Saviniemi, Niina Kunnas. 2019. 329 lk.
- Torop, Kristjan. **Eesti rahvatantsu oskussõnastik.** Tallinn: Rahvakultuuri Arendus- ja Koolituskeskus, 2008. 96 lk.
- Vende, Kullo. **Viro-suomi perussanasto viron kielen oppijoille: tuhat ensimmäistä vironkielistä sanaa = Eesti-soome sõnastik algajale eesti keele õppijale.** Tallinn: TEA Kirjastus, 2010. 143 lk.
- Vende, Kullo. **Эстонско-русский учебный словарь: 1000 самых употребительных словоформ = Eesti-vene õppesõnastik: [1000 kõige sagedamat sõnavormi].** Tallinn: K. Vende, 2018. 269 lk.
- Vilbaste, Gustav. **Noorpõlvemälestused.** Tartu: Ilmamaa, 2018. 407 lk.
- Võti, Tiina. **Talutoa sisustus.** Tallinn: Kunst, 1984. 105 lk.
- Väike murdesõnastik. I, [A–L].** Tallinn: Valgus, 1982. 504 lk.
- Väike õigekeelsus-sõnaraamat.** Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1946. 587 lk.

Koostanud
ANNIKA OHERDE

2019. AASTAL MANALA TEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Ellen Uuspõld 19.04.1927–07.06.2019

Mati Hint 28.08.1937–05.12.2019

IN MEMORIAM
ELLEN UUSPÕLD

19. IV 1927 – 7. VI 2019

Mullu juunis lahkus meie hulgast tunnustatud keeleteadlane ja keelehooldaja, Tartu ülikooli emeriitdotsent Ellen Uuspõld, kelle 90 aasta juubelit me alles hiljaaegu tähistasime.

Ellen Uuspõld töötas Tartu ülikoolis 1953. aastast alates. Keeleteadlane kujunes temast 1960. aastail, mil Tartus hakati tegelema strukturaallingvistika ja generatiivgrammatikaga. Kandidaativäitekirj „Määrusliku *des-*, *mata-*, *nud-* (~ *nuna-*) ja *tud-* (~ *tuna-*) konstruktsiooni struktuur ja tähendus“, mis valmis Huno Rätsepa juhendamisel, oli esimene põhjalik strukturaallingvistika analüüsimeetodeid kasutanud väitekirj eesti keele kohta. Eesti keele lauseõpetus aga kujunes tal läbi kogu elu kestvaks uurimisobjektiks, tulemuseks kümned süvaartiklid. Tartu ülikooli õppejõuna pidas Ellen Uuspõld palju aastaid eesti keele süntaksi loenguid, mida tema õpilased tänini meenutavad kui väga põhjalikke, kuid samas lihtsaid ja selgeid.

Ellen Uuspõllu keeleline tegevus ei piirdunud lauseõpetusega. Samavõrd oluline oli tema tegevus eesti keele hooldajana. Ta õpetas

keeletoi­metamist nii eesti keele eriharu üliõpilastele kui ka tulevastele ajakirjanikele ning kirjutas selle tarvis mitu õppevahendit, mis on kasutusel tänapäevalgi. Kogenud keelehooldajana tuli Ellen Uuspõllul aastaid olla ka Emakeele Seltsi keeletoi­mkonna ning vabariikliku õigekeelsuskomisjoni liige. Tema keelehooldetegevuse olulisust ja nähtavust näitab asjaolu, et ta oli valitud Eesti Keeletoi­metajate Liidu auliikmeks. Arvestades tema teeneid Emakeele Seltsi ees (juhatuse ja keeletoi­mkonna liige, seltsi väljaannete toimetaja jne) oli ta valitud ka Emakeele Seltsi auliikmeks.

Ellen Uuspõllu tegevuses tuleb esile tõsta kolmandatki tahku – eesti keele võõrkeelena õpetamise metoodika arendamist ning õppevahendite koostamist venekeelsetele üliõpilastele.

Oma tegevuse eest sai Ellen Uuspõld tunnustust nii Tartu ülikoolilt kui ka riigilt. 1996. a anti talle Tartu ülikooli suur medal, ülikooli kõrgeim autasu, 2000. a Wiedemanni keeleauhind ning 2004. a Eesti Vabariigi V klassi teenetemärk.

Lõppenud on pikk ja töörohke elu. Meile jäävad tema tööd ning mälestus targast ja südaml­ikust inimesest.

MATI EREL T

Foto: Valve-Liivi Kingisepp, erakogu

IN MEMORIAM

MATI HINT

28.VIII – 5. XII 2019

Möödunud aasta detsembris lahkus meie hulgast Mati Hint, Eesti nimekamaid keeleteadlasi.

Mati Hint lõpetas 1963. a Tartu ülikooli eesti filoloogina, spetsialiseerudes struktuuralsele ja matemaatilisele lingvistikale. Ta oli Tartu ülikooli eesti keele kateedri juures tegutsenud generatiivse grammatika grupi (GGG) liikmeid. Pärast ülikooli ja aspirantuuri lõpetamist töötas ta Keele ja Kirjanduse Instituudis teadurina ja 1975. a alates Tallinna Pedagoogilises Instituudis dotsendina, hilisemas Tallinna Pedagoogika-ülikoolis alates 1993. a eesti keele professorina ja 1995–2000 eesti keele õppetooli juhatajana.

Mati Hint uuris eesti keele häälikusüsteemi ja vormiõpetust. 1971. a kaitses ta teaduste kandidaadi kraadi tööga eesti keele sõnafonoloogiast ning avaldas 1973. a selle põhjal monograafia „Eesti keele sõnafonoloogia I“. 1997. a kaitses Hint Helsingi ülikoolis filosoofiadoktori kraadi uurimusega „Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid“. Ta on avaldanud arvukalt keeleteaduslikke kirjutisi nii oma

põhjaladelt kui ka emakeeleõpetusest, keelekorraldusest, kakskeelsusest, võõrmõjust eesti keeles jm, monograafia-ülikooliõpiku „Häälikutest sõnadeni“ (1978, teine, ümbertöötatud trükk 1998) ning uudse ja põhjaliku keskkooliõpiku „Eesti keele õpik IX klassile“ (1983, 1987, ümbertöötatud trükk 1995). Teadlasena on Mati Hint pälvinud F. J. Wiedemanni auhinna (2003), valitud Emakeele Seltsi auliikmeks (2010) ning Tallinna Ülikooli esimeseks auliikmeks (2015).

Mati Hint oli ka tunnustatud poliitik: rahvarinde asutajaliige, Riigikogu liige (1992–1995) ning üks keeleseaduse algatajatest ja koostajatest. Poliitilise tegevuse eest sai ta presidendilt Riigivapi IV klassi teenetemärgi (1997) ja III klassi teenetemärgi (2006).

MATI ERELT

Foto: Vikipeedia

MATI HINT – SUUR ÜKSIKLANE

Kui mõelda üksiklase kujundile, siis enamasti tuleb silme ette erak, kes vältides ilmaelu sagimist, on tõmbunud eemale, et eksistentsiaalsete probleemide üle sügavalt ja põhjalikult järele mõelda. Kes avaldab vähe, aga kui avaldab, siis selliseid tekste, mille tõsist tähendust mõistavad alles järeltulevad põlved.

Esmapilgul ja väliselt Mati sellesse kategooriasse ei kuulu. Ta oli aastakümneid armastatud ja ka kardetud õppejõud, kelle juurde endised üliõpilased hiljem sageli külla tulid. Kuulsad olid Rauna laulupeod, iga aasta 4. augustil Mati Saaremaa maakodus toimunud kokkutulekud, kuhu ei kutsutud kedagi, aga kuhu ikka tuldi, ja harva kui mõni aasta vahele jäi. Ja nii paarkümmend aastat järjest.

Küllap meenutavad paljud tema toonastest üliõpilastest siiani murdepraktikaid Sõrves või Rõngus. Murdekorjamist täiendasid kohtumised kohalike koduloolaste ja külaelu arendajatega. Matile oli see osa tema poolsalajasest nõukogudevastasest kasvatustööst: „Nüüd saavad minu üliõpilased esmaallikast kuulda, kuidas sajandi alguses Tüki seltsimajas Nõunis lavastati operetti ja külas oli ka oma sümfooniaorkester. See murdepraktika purustas noortel viimased kommunistliku ideoloogia jäänused, kellel neid üldse oli“ (M. Hindi „Minu vaade maale ja merele“, lk 57). Oli vaja vaid ühist laagrit maal, et kõrvaldada kartus rääkida asjadest nii, nagu nad olid. Ja Mati rääkis nii, nagu oli, sageli oma perekonnaloo kaudu, mis paljuski oli süngem, kui noor inimene oleks tahtnud uskuda.

Igal juhul said paljudest tema üliõpilastest laulva revolutsiooni ajal tema kaasvõitlejad. See oli lootuse aeg ja reaalne võimalus vabaneda sellest ahistavast sumbumusest, kuhu nõukogude võim Mati erialaselt ja ühiskondlikult oli surunud. Mäletan hästi, kuidas ta veel 1986. aasta alguses resigneerunult ütles, et kui ei oleks „Juventat“, siis ta kaaluks tõsiselt Pedast lahkumist. Kuid muutused olid toona kiired ja Matist kujunes peagi Eesti vabanemisliikumise üks keskseid kujusid. Tema kuulsa artikli „Vaateid kakskeelsusele roosade prillideta“ mõju nõukogude rahvastele ei ole võimalik ülehinnata, samuti tema tegevust rahvarindes ning esinemist

Balti assambleel oma kuulsa ja teedrajava kõnega „Balti tee“, mis oli oluline samm Balti keti saamisel unistusest tõeluseks.

Mati aktiivse ühiskondliku tegevuse aastad jätkusid 1990ndatel, kuid miski hakkas muutuma. Idealistina sobis Mati suurepäraselt laulvasse revolutsiooni, kuid ei sobinud postsovetlikku erastamis- ja ärastamiskapitalismi. Ka tema inimesekeskne poliitiline joon ei sobinud tollasesse õhustikku, mistõttu ta astus poliitikast kõrvale, jäädes vaid aeg-ajalt avalikkuses esinema Eesti ühiskonda lahkavate tõsiste ja süngemeelsete analüüsidega.

Kõik see on hästi teada, sellest on palju kirjutatud ja räägitud. Aga selle ühiskondlikult aktiivse, veidi dissidentliku ja aatelise Mati kõrval oli olemas ka üks teine Mati, kes oli suuresti varjus ja keda sain tundma vaid mõnel harval hetkel mõne harva poetatud fraasi kaudu või siis rambivalgusest kõrvale jäänud kirjutisi ja mõtteid põhjalikumalt uurides.

See teine pool on miski, mille tõttu võib Mati kohta öelda Suur Üksiklane või, veelgi enam, Suur Tõrjutu. Usun, et osa Mati süngemeelsusest oli tingitud elus kogetud kaotustest, millestki olulisest ilma jäämisest, mis minu hinnangul kumises tagaplaanil nagu mingi rusuv pilv, millest polnud pääsu ja mis varjutas niihästi minevikku kui ka tulevikku. Mõnikord on mul tunne, et kogu ta töö ja elu oli toimimine selle pilve varjus ning see ei lahkunud temast päriselt ka neil hetkedel, kui ta oli rõõmus ja seltskondlik.

Igatsus Siberi vangilaagrisse saadetud isa järele ja perekonna kodutalust väljaajamine varases lapsepõlves on kindlasti midagi, mis jätab püsiva trauma, ning selle ülekohtuga leppimise ja tagantjärele õgvendamisega läks aastakümneid. Mati on kirjutanud oma mälestusraamatus, et 1986. aasta murdepraktika Rõngus oli talle psühholoogilise barjääri ületamine: „Aeg oli edenenud nii, et tundsin: tahan mingiski mõttes tulla tagasi oma kodukohta, tahan rohkem teada, mis siin tegelikult on sündinud, mis on hävitatud ja mis on veel järel“ (lk 63). Rängem kui see, kui midagi on hävitatud, on aga see, kui midagi on alles: „Kohe Retsnikule sisse astudes tundsin Aadega (Mati vanem õde – M. E.) ära Ülpre söögitoa klaasustega puhvetikapi, mis oli küll paksu pruuni värviga üle võõbatud, samuti ühe õlimaali, mis Ülpre söögitoas diivani kohal raamitult seinal oli rippunud. Kapp tundus madal, meeles oli see, kui keeruline oli olnud sealt kapi teiselt korruselt maiustusi kätte saada. Aade hüüatas ja sai poole sõna pealt pidama ning jutu mujale pöörata“ (lk 69). Raske on näha võhivõõraid reaalselt elamas oma mälestuste kodus ja tundeid siiski alla suruda.

Süngest kitsikusest lapsepõlves ja palja jalu koolis käimisest on Mati mulle korduvalt rääkinud. Just see paljasjalgsus tundub olevat ta tollase alandava olukorra kõige visam leitmotiiv. Väljaarvamist oli hiljemgi. Olen pidanud Matiga pikki vestlusi meie erinevatel eluperioodidel ülikooli ajast kuni tema lahkumiseni, aga kunagi ta ei rääkinud sellest, kuidas ta sattus tööle Keele ja Kirjanduse Instituuti (KKI).

On üldteada, et ta õppis ülikoolis eriprogrammi alusel keeleteadust ja matemaatikat, kuulus Huno Rätsepa ümber koondunud aktiivsete keeleteadusüliõpilaste ringi, osales GGG rühmituse töös, käis läbi Tartu-Moskva semiootikakoolkonna teadlastega. Kellelgi ei ole ka kahtlust, et Mati oli väga tugeva üldistusjõuga noor teadlane, teoreetiliselt kindlasti üks oma põlvkonna tippusid, ja siis ühtäkki on ta lõpetamise järel KKI nooremteadur, eraldatud toonase keeleteaduse ja semiootika pulbitsevast teaduslikust elust Tartus.

Ühel sellisel vestlusel, kui kell oli juba üsna palju ja me olime juba pikalt rääkinud viskiklaasi taga, küsisin, et kui tal oleks olnud valida, kus töötada, kus ta oleks siis töötanud. Ta vastas ühe sõnaga: „Tartus,“ lisades, „ma kuulun Tartu Ülikooli“. Kui ma püüdsin uurida, miks nii läks, ei saanud ma mingit vastust. Küllap oli sel ajal veel liiga palju inimesi elus. Ja võibolla praegu veel keegi mäletab. Aga mina ei tea.

Ometi jäi mulle tema olekust mulje, et KKIse sattumine oli tema jaoks oma ülekohtu poolest peaaegu nagu isakodust väljatõstmine. Kahtlemata oli Sõgla juhitud KKI talle ahistav, nagu tegelikult oli ka omaaegne Peda, kuhu ta instituudist pages. Vahe oli selles, et see viis ta kokku üliõpilastega, kelle hulgast tuli palju pikaajalisi sõpru. Kuid Peda peeti siiski Pedaks ja Tartu suhtumist oli selgelt tunda näiteks erialaolümpiaadidel, kuhu Tallinnast sõideti nagu lahingusse. Mingi vimm seal oli ja see hakkas kaduma alles siis, kui meie põlvkond kateedrisse tõusis. On suuremeelne, et Mati seda oma üliõpilastele edasi ei andnud.

Ja lõpuks poeg Madise hukkumine, mis muutis tema elu viimast kaht aastakümnet pöördumatult. Õigupoolest painas see Matit juba kaua enne, nagu selgub tema pihtimuslikust mälestusraamatust „Minu vaade maale ja merele“. See on raske raamat ja ma lugesin seda nüüd, kui Matit enam pole, sest varem ei tahtnud ma ennast sellele avada. Mati kirjutab: „Viiendal Madiseta aastal olen ka selgeks saanud, miks selliseid leinaraamatuid nii vähe on (õieti pole): esimestel aastatel on raske kirjutada midagi, mida sünniks nimetada mälestusteks, hiljem aga

võib siiralt kirjutatu hakata tunduma liiga isiklikuna. Minulgi on selline tunne“ (lk 299).

Sellegipoolest on raamatu kesksed peatükid oma vahetuses painavalt valulikud. Võibolla kõige süngem on Mati rusuv eelaimus õnnetusest juba kümme või enamgi aastat enne selle juhtumist. See on seotud kukkumis-unenägudega, mida ta Madisega seoses nägi. Mati tunnistab, et tal on olnud hetki elus, kus mingi tavaline eluseik, kellegi kavatsus või ettepanek tekitab rusuva halva eelaimuse, nii et „rahutud mõtted hakkavad joonistama ebausutavaid õnnetuse või reetmise pilte. Ja siis hakkabki kõik minema nii, nagu te olete kartnud, või veel palju hullemini“ (lk 224).

Selline halb eelaimus valdas teda kohe, kui Madisel tekkis plaan rajada kodu Kadriorgu katusekorterisse. Oli 1990ndate algus ja noored mehed tegid palju ehitustöid ise – nii ka Madis. Tal tuli ise laduda uus kivikatus Kadrioru kõrgele kortermajale. Selle tööga kaasneva õnnetusohu eelaimus ajas Mati oma pojaga peaaegu tülli, kui ta püüdis teda veenda leidma mõni teine kodu. Mati kirjutab 1992. aastal: „Õsiti on mul painajalikud nägemused justkui vältimatust õnnetusest. [...] Ilmselt olen hullumeelsusele lähedases seisundis ning olen sellest ka ise aru saanud ja seda just niisuguste sõnadega iseloomustanud. Sama raske pidi teistel olema minuga sellisel kombel elada, seda enam, et nendele paistis see kõik põhjendamatu. Aga mina elasin tundega, et ma ei suuda ära hoida selgelt tajutavat õnnetust“ (lk 229).

See katus painas Matit ka hiljem iga kord, kui ta pojalt külas käis, aga võimetuna Madist ümber veenda, alistus ta olukorrale. Kõik see sattus kokku 1990ndate poliitika räpasuse ja jõhkruise, kui teda rünnati väidetava venesõbralikkuse eest. Ebakindel koduse olukorra tõttu, polnud tal jõudu edendada kolmandat teed poliitiliste vastaste vahel ja ta astus kõrvale. Pika kohtuvaidluse tagajärjel loobus ta ka plaanist käia oma isatalu pärast kõik kohtuastmed läbi ja sõlmis isatalus elava „heausksega“ kompromissi ja jagas kinnistu: „Natuke valus on mul näha Eesti Vabariigis trükitud kaartidel oma isatalu nimena Väike-Ülpret, aga ma kuulun põlvkonda, kes on elus kaotanud palju rohkem ja õppinud, et kättemaks ei ole õigluse parim tööriist“ (lk 581).

Minul, kes ma kuulun nn võitjate põlvkonda, on raske mõista Mati sõnade sügavat sisu. Mu lapsepõlv möödus suhteliselt inimnäolises sotsialismis, olgugi et defitsiidi tingimustes, ma elan oma esivanemate kodus ja ma olen saanud end erialaselt arendada ilma väliste piiranguteta.

Maailm on olnud valla doktoriõpingutest alates. Üleüldse on maailm minu põlvkonnale siiani olnud palju ennustatavam, palju mõistuspärasem.

Mati on kirjutanud: „Olen elus kindlasti mitmel korral võtnud tõsiselt hoiatusunenägusid, kus ma olen justkui midagi kaotatud otsides ukerdanud sügava kuristiku või kraavi kaldal, iga hetk libisemist kartes. Sellised uned on mind meeleparandusele kutsunud, kui olen tundnud hirmu alkoholismi vajumise või ummikseisus järelejätmatu, suletud ringis kinnismõttelise tegutsemise ees. Usun, et sellised uned on enesesäilitamiseks vajalikud“ (lk 213).

Me mäletame Matit sirgeselgse humanistina, põhimõttekindla ja hellana, humoorika ja sarkastilisena, plahvatavana ja leebelt leplikuna. Mida ta tundis sisimas, seda võime vaid aimata, aga siira pühendumise korral ehk ka sügavamalt mõista.

Matil oli komme oma elu ja tegevust piinliku järjekindlusega arhiveerida. Mäletan, et ta pani oma kaustadesse isegi esmakursuslastega tehtud väikese abitu katse vastuste lehekused, kus tõenäoliselt on kirjas kompromiteerivalt rumalaid vastuseid toonastelt esmakursuslastelt, praeguseks tuntud inimestelt, näiteks et üks miljon on sada tuhat. Kõik need kaustad on leidnud oma koha Raunal, eraldi sellel eesmärgil ehitatud raamatukogus, mis on avatud kõigile uurijatele.

Mati ise hindas, et tema kogus on 15 000 nimetust oma aja teaduse eesliinil olnud keele- ja ühiskonnateaduslikku kirjandust, paljudel juhtudel autori pühenduse ja Mati enda marginaalidega. Sellele lisaks veel 15 000 ühikut isikliku arhiivi kaustasid. Sedamööda, kuidas kulgeb aeg ja Mati astub kaasteelisest eesti kultuurilukku, on põhjendatud need kaustad avada, et põhjalikult lahti kirjutada ühe Eesti 20. sajandi teise poole mõjuka keeleteadlase ja ühiskonnategelase portree.

MARTIN EHALA

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2019. AASTAL

JAANUAR	15.01	Riina Kasterpalu	55
	29.01	Helmi Neetar	85
VEEBRUAR	08.02	Aime Klandorf	60
	12.02	Mai Tiits	65
	15.02	Mart Meri	60
	21.02	Üllar Kadaï	55
	26.02	Mare Kõiva	65
MÄRTS	03.03	Claudia Maria Steinhardt	55
	20.03	Heido Ots	85
	20.03	Madis Arukask	50
	24.03	Ott Kurs	80
APRILL	07.04	Heili Orav	50
	09.04	Mare Piho	75
	24.04	Jaan Alver	70
	28.04	Ene Vainik	55
MAI	02.05	Astrid Küüts	70
	07.05	Eva Velsker	50
	12.05	Kullo Vende	80
	22.05	Riho Grünthal	55
	26.05	Helle Mets	80
JUUNI	08.06	Tiina Lias	80
	10.06	Irja Lindström	65
	28.06	Ilmar Tomusk	55

JUULI	11.07	Kristin Kuutma	60
	13.07	Aleks Kasepalu	85
	17.07	Silvi Vare	80
	18.07	Martin Ollisaar	85
	19.07	Leidi Veskis	80
	22.07	Aili Künstler	60
	24.07	Küllü Habicht	55
AUGUST	06.08	Virve Raag	65
	16.08	Evar Saar	50
	17.08	Paul Kokla	90
	18.08	Ellen Niit	75
	24.08	Sirje Olesk	65
SEPTEMBER	03.09	Aino Admann	90
	11.09	Sirje Mäearu	60
	13.09	Leelo Keevallik	50
	19.09	Väino Klaus	70
	26.09	Tiina Södermann	60
	28.09	Aime Vettik	80
OKTOOBER	03.10	Sulev Iva	50
	08.10	Silvi Nemvalts	70
	11.10	Kari Laukkanen	80
	11.10	Jaan Pajupuu	65
	16.10	Raili Pool	50
	29.10	Toomas Paul	80
NOVEMBER	23.11	Leena Nissilä	50
	26.11	Kadri Vider	50
DETSEMBER	19.12	Piret Vahtra	70
	22.12	Maris Johannes	60

TÄHELEPANUVÄÄRSE KEELEMEHE TÄHELEPANUVÄÄRNE TÄHTPÄEV PAUL KOKLA 90

Eelmisel suvel ületas teenekas fennougrist Paul Kokla oma 90. eluaasta künnise. See on suurepärane põhjus, et taas meenutada tema elukäiku ja -tööd. Kas või selleks, et märgata, kui kiiresti mööduvad aastad, samas adudes, kui paljud ammused tööd ja teod, kohtumised ja jutuajamised oleksid toimunud just nagu alles eile.

Paul Kokla sündis 17. augustil 1929 Kärdlas, lõpetas 1955. aastal Tartu Riikliku Ülikooli soome-ugri keelte alal ja suundus pärast aspirantuuri (1960) Keele ja Kirjanduse Instituuti Tallinnas. Tolleks ajaks oli temast saanud juba veendunud fennougrist. Ülikoolis oli ta kaitsnud diplomitöö vepsa keele tuletussufiksitest (1955), filoloogiakandidaadi väitekirja kirjutas ta mari keele possessiivsufiksitest (1964). Noor lingvist oli liikunud läänemeresoome areaalist kaugemale ning jõudnud uurimisjärjega Volga keelerühma. Mari keelde oli ta süvenenud aspirantuuriaastail (1957–1960), mh mäemari aspirandi Lidia Vassikova käe all. Oma keelematerjali hankis ta nii ekspeditsioonidelt Mari ANSVs kui ka kirjasõnast. Väitekirja autor

sai oponentidelt ohtralt kiidusõnu ja positiivset vastukaja tuli nii kodu- kui ka välismaalt, kuid nagu tollal tavaks, ei näinud see monograafia kahjuks trükimusta. Küll on aga Kokla avaldanud rohkesti mari keelt käsitlevaid teadusartikleid (1961–1996), kirjeldanud muu hulgas maride keelt ja maad keelesugulase silmaga (1970) ning öelnud sõna sekka diskussioonis ühtse mari kirjakeele võimalikkuse kohta (1995).

Mari keelega sattus Kokla tegelema tänu oma õpetajale Paul Aristele, kelle põhimõte oli, et iga soome-ugri keele jaoks tuleb koolitada eesti asjatundjaid. Ariste õhutusel oli Elna Pajusalu (Adler) hakanud tegelema vadja keelega, Arvo Laanest isuri keelega, mordva keelt olid asunud uurima Valmen Hallap ja Valdek Pall, komi keelt Anu-Reet Lapp (Hausenberg), lapi keelt Karl Kont, omi spetsialiste valmistati ette isegi ugri ja samojeedi keelte jaoks. Nõnda liitus Tartu fennougristika koolkonnaga, mis elas noil 1950.–1960. aastail oma õitseaegu, ka Paul Kokla.

Tööelu instituudis pakkus mari keele uurimise kõrvale muidki ülesandeid, liiati kui arvestada Kokla korralikku keelteoskust (soome, ungari, vene, saksa). Kui soomlased palusid 1964. aastal eesti keeleteadlaste abi Lauri Kettuneni eesti-soome sõnaraamatu (1917, 1958) ajakohastamiseks, otsustas akadeemia president Johan Eichfeld, et tuleks teha hoopis uus sõnaraamat Eestis. Seda hakkasid Keele ja Kirjanduse Instituudis koostama soome keeles ja leksikograafias pädevad Paul Kokla, Helga Laanpere, Mart Mäger ja Arno Pikamäe. 1971. aastal ilmus Helsingis „Virolais-suomalainen sanakirja“ ja 1972. aastal Tallinnas „Eesti-soome sõnaraamat“. Tänu soome keele populaarsusele Eestis anti sõnaraamatut välja hiljemgi (4. trükk 2007). Mõistetavalt kutsuti Paul Kokla (koos Anu Haagi, Külli Kuuse ja Helga Laanperega) koostama ka soome-eesti suursõnaraamatut, mis valmis Eesti Keele Instituudi ja Soome Kodumaa Keelte Uurimiskeskuse ühistööna (2003). Seega oli Paul Kokla saanud hea võimaluse võrrelda sugulaskeelte sõnavara mõlemalt poolelt, kord eesti-soome, kord soome-eesti sõnastiku tegemisel. Kindlasti oli see rikastav kogemus.

Parajaks väljakutseks kujunes rahvusvahelise ajakirja Советское Финно-угроведение (SFU) väljaandmine, kus peatoimetaja Ariste kõrval asus tegutsema Kokla (aastail 1965–1971 peatoimetaja asetäitja, 1978–1990 tegevtoimetaja, 1990–1996 peatoimetaja), olles üks ajakirja struktuuri ning palgejoonte kujundajaid. Kaastöid tuli nii idast kui ka läänest, vanadest sõpradest said kaasautorid ja uutest kaasautoritest

kujunesid aja jooksul uued vanad sõbrad. Teadusajakirja taseme tagab teadagi toimetajate pädevus ning kursisolek sellega, kes on mida uurinud ja olulist avaldanud, milliseid kaastöid oleks oodata või tuleks tellida. 1960. aastail oli Koklast saanud juba rahvusvaheline mees. Tänu oma laiale tutvuskonnale võitis ta ajakirjale hulga (püsi)autoreid ja lugejaid-tellijaid. Sellist erialast kompetentsust ja teaduseluga kursisolekut on toimetajatel jätkunud *Linguistica Uralica* päevilgi (1990. aastast alates) kuni tänase päevani välja.

Tähtsal kohal on Kokla elus olnud muidugi ka õppejõutegevus. Ta on töötanud eesti keele lektorina Saksamaal Göttingeni ülikoolis 1971–1973 ja Soomes Turu ülikoolis 1980–1982, aastail 1991–1995 oli ta Ungaris Pécsi ülikooli soome-ugri keelte õppetooli juhataja, külalisõppejõuna on ta pidanud loenguid vähemasti Hamburgis, Helsingis ja Budapestis. Hea haridus, keelteoskus ja asjatundlikkus tegid Koklast välismaal suurepärase eesti keele ja kultuuri saadiku.

Võib arvata, et mõne väikese kivikesega olid talle teed sillutanud juba varasemad kontaktid, sõbra- ning kolleegisuhted. Kui üritada välja tuua kas või mõni nimi paljudest, siis kindlasti olgu mainitud Wolfgang Schlachter, Göttingeni ülikooli soome-ugri keelte professor. Pärast soome-ugri kongressi Tallinnas (1970) pöördus ta nõudlikult Eesti NSV Teaduste Akadeemia poole, et saada Göttingeni eesti keele lektor Eestist. Schlachter professorimantli päris János Gulya, kes oli Eestis käinud juba alates 1950. aastate lõpust. Head kolleegid olid mari keele uurijad professorid Alho Alhoniemi Turu ülikoolis ja Gábor Bereczki Budapesti Loránd Eötvösi ülikoolis jpt. Olen aeg-ajalt kohanud saksa ametivendi, kes on Paul Koklat ikka hea sõnaga meeles pidanud, näiteks doktor Hans-Hermann Bartens, tema ammune sõber Göttingenis. Müncheni ülikooli soome keele lektor Ilmari Hovila meenutas 1994. aastal, et oli Göttingenis kokku puutunud ka Paul Koklaga, kes jättis talle tõelise härrasmehe mulje. Varasem eesti keele lektor Otto Alexander Webermann (aastatel 1947–1965) oli 1971. aastal surnud, samal aastal, kui Kokla Göttingeni saabus. Oldi rõõmsad, et soome keele õpetamise kõrval jätkus jälle ka eesti keele õpe, kus oli tekkinud juba 6-aastane vahe. Teiste lektoritega pandud küll isekesis imeks, et keegi sai NSV Liidust tulla Lääne-Saksamaale tööle, ja kahtlustati, et äkki on tal veel mõni muu roll mängida. Midagi kahtlast ometi ei ilmnenud. Võisin Hovilat veel tagantjärele rahustada, et muud rolli ilmsesti polnudki. Moskva võis suuremeelselt piirduda selle lõivuga, mida välismaal töötavad lektorid pidid

oma palgast Moskvale loovutama. Nii et isegi kui vanasti võis ollagi rohi rohelisem ja taevas sinisem, on siiski ütlemata hea tunne, kui nii mõnedki minevikuviirastused on lõplikult minevikupõrnu varisenud.

Rahvusvaheline mees Paul Kokla on üha mitme Eesti, Soome, Ungari ja Saksamaa teadusseltsi liige, sest teadus ja teaduselu ongi rahvusvahelised. Emakeele Seltsis on ta kaasa löönud juba 1957. aastast, kuid oma kodumurdega on ta asunud tegelema alles küpsemas eas viimastel aegadel. 2015. aastal ilmunud „Hiiu sõnaraamat“ näitab, et ega inimene oma loomuse vastu saa. Selle ühemeheteosega, mis ühendab autorile armsa kodukandikeele ja tema rikkalikud ametioskused, on Kokla ajanud kõigest hingest Hiiu asja. Nagu vahepeal võis kuulda, muutus sõnastik otsekohe osaks hiidlaste identiteedist. Koguni sedavõrd, et, nagu Hiiu muigel rahvasuu pajatab, ei lastudki inimest Rohukülas praamile, kui tal polnud koos piletiga sõnaraamatut ette näidata. Eks asi ole muidugi seda väärt. Rahvas rõõmustas ja hääletas „Hiiu sõnaraamatu“ 2015. aasta parimaks keeleteks. Tegemist on sisuka teosega, mille väärtus ajas üksnes kasvab.

Kolleegide seas on Kokla hinnatud oma suurte teadmiste, tabava sõna ja hiidlasliku muheda oleku poolest. Õnneks on seda osatud ka suurema tähelepanu vääriliseks pidada. 1990. aastal sai Paul Koklast Eesti NSV teeneline kultuuritegelane. 2010. aastal pälvis ta Soome riigilt Valge Roosi Rüütelkonna 1. järgu rüütliristi ning 2015. aastal annetas president Toomas Hendrik Ilves talle Valgetähe V klassi ordeni.

Lõpetuseks oleks kohane lisada akadeemik Jenő Kissi kirjaread, mis on eesti keeles kirja pandud Paul Kokla sulega: „Keelel on üksnes siis tulevikku, kui tal on piisav bioloogiline järelkasv, /--/ kuni emakeelne haritlaskond seisab emakeelse ühiskeelega ja oskuskeelega hooldamise ja kaasajal püsimise eest ning selle keele võimalikult laialdase kasutamise eest kõnelejaskonnas, kaasa arvatud emakeelne teadus, haridus ja kaas-aegne teabeedastus.“

Paul Kokla ise on hea näide rahvusvahelise klassiga teadlasest, kes on kogu oma senise keelemeheelu pühendanud teaduse ning emakeele hüvanguks. See on elu, mis väärib kõige sügavat lugupidamist.

Kolleegide nimel
JÜRI VIKBERG

Foto: erakogu

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2019

AULIIKMED

Mati Erelt (Tallinn)
Tiiu Erelt (Tallinn)
Enn Ernits (Tartu)
Helju Kaal (Tallinn)
Reet Kasik (Tartu)
Valve-Liivi Kingisepp (Tartu)
Uno Liivaku (Tallinn)
Viivi Maanso (Tallinn)
Helmi Neetar (Tallinn)
Ellen Niit (Tartu)
Huno Rätsep (Tartu)
Lembit Vaba (Saku)
Tiit-Rein Viitso (Tartu)
Asta Õim (Muraste)

TEGEVLIKMED

Kätlin Aare (Tartu)
Katrin Aava (Tallinn)
Kai Adamson (Tallinn)
Aino Admann (Tallinn)
Mari Aigro (Tartu)
Sirje Ainsaar (Saku)
Marit Alas (Tallinn)
Tiina Alekõrs (Tartu)
Pilvi Alp (Tallinn)
Jaan Alver (Tallinn)
Reili Argus (Tallinn)
Kari Aro (Turu Soome)

Madis Arukask (Tartu)
Eva Liina Asu-Garcia (Tartu)
Rogier Blokland (Uppsala)
Kersti Boiko (Riia)
Antoine Chalvin (Pariis)
Anna Edela (Tartu)
August Eelmäe (Tallinn)
Kaja Eenlaid (Tartu)
Martin Ehala (Tallinn)
Mart Eiman (Tallinn)
Maret Einmann (Tallinn)
Pekka Erelt (Tallinn)

Liis **Ermus** (Tallinn)
 Valts **Ernštreits** (Carnikava, Tartu)
 Pille **Eslon** (Tallinn)
 Mariko **Faster** (Võru)
 Linda **Freienthal** (Vinni)
 Jingyi **Gao** (Peking)
 Olga **Gerassimenko** (Tartu)
 Riho **Grünthal** (Helsingi)
 Satu **Grünthal** (Helsingi)
 Anu **Haak** (Tallinn)
 Külli **Habicht** (Tartu)
 Paul **Hagu** (Tartu)
 Tiina **Halling** (Tartu)
 Andres **Hallmägi** (Tallinn)
 Sirje **Hassinen** (Vantaa)
 Anu-Reet **Hausenberg** (Tallinn)
 Egle **Heinsar** (Tallinn)
 Heinike **Heinsoo** (Tartu)
 Toomas **Help** (Tallinn)
 Ülle **Hendrikson** (Tartu)
 Tiit **Hennoste** (Tartu)
 Mall **Hiiemäe** (Tartu)
 Katrin **Hiietam** (Manchester)
 Rutt **Hinrikus** (Tartu)
 Helen **Hint** (Tartu)
 Annika **Hussar** (Tallinn)
 Anu **Ilus** (Tallinn)
 Sulev **Iva** (Tartu)
 Tiiu **Jaago** (Tartu)
 Marje **Joalaid** (Tallinn)
 Piret **Joalaid** (Tallinn)
 Maris **Johannes** (Tallinn)
 Evi **Juhkam** (Tallinn)
 Laura **Jõe** (Tõstamaa)
 Maris **Jõks** (Tallinn)
 Priit **Järve** (Tallinn)
 Piret **Järvela** (Tallinn)
 Lea **Jürgenstein** (Tartu)
 Maria **Jürimäe** (Tartu)
 Anni **Jürine** (Tartu)
 Ain **Kaalep** (Elva)

Brita **Kaasik** (Tallinn)
 Üllar **Kadai** (Hargla)
 Mall **Kaevats** (Tallinn)
 Annekatrin **Kaivapalu** (Tallinn)
 Karin **Kaldamäe** (Tallinn)
 Jelena **Kallas** (Tallinn)
 Marja **Kallasmaa** (Tallinn)
 Jussi **Kallio** (Helsingi)
 Mervi **Kalmus** (Tartu)
 Aldo **Kals** (Tartu)
 Mari-Liis **Kalvik** (Noarootsi)
 Kalli-Merike **Karise** (Tallinn)
 Ellen **Karu** (Tallinn)
 Maarja **Kasema** (Tallinn)
 Aleks **Kasepalu** (Tartu)
 Ann **Kask** (Tartu)
 Kristin **Kaskema** (Jõhvi)
 Riina **Kasterpalu** (Tartu)
 Tiina **Kattel** (Tartu)
 Leelo **Keevallik** (Linköping)
 Petar **Kehayov** (Tartu)
 Mari **Kendla** (Tallinn)
 Krista **Kerge** (Tallinn)
 Katrin **Kern** (Tartu)
 Tiiu **Keskpaik** (Tartu)
 Liina **Kesküla** (Tallinn)
 Aili **Kiin** (Viljandi)
 Taima **Kiisverk** (Tallinn)
 Tiina **Kikerpill** (Tartu)
 Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
 Pille **Kippar** (Tallinn)
 Mare **Kitsnik** (Tallinn)
 Evelin **Kivimaa** (Tallinn)
 Birute **Klaas-Lang** (Tartu)
 Aime **Klandorf** (Kehtna)
 Väino **Klaus** (Tallinn)
 Mari **Koik** (Tallinn)
 Paul **Kokla** (Tallinn)
 Agnes **Kolga** (Keila)
 Kaidi **Kolsar** (Tallinn)
 Kristina **Koppel** (Tallinn)

Eino **Koponen** (Helsingi)
 Kadri **Koreinik** (Tartu)
 Ekaterina **Kornilitsina** (Tartu)
 Ingrid **Krall** (Tallinn)
 Einar **Kraut** (Tallinn)
 Mihhail **Kremes** (Tallinn)
 Piret **Kriivan** (Tallinn)
 Reet **Kroll** (Tartu)
 Valve **Kullus** (Tallinn)
 Ott **Kurs** (Tartu)
 Margit **Kuusk** (Tartu)
 Kristin **Kuutma** (Tallinn)
 Mari **Kõiv** (Tallinn)
 Mare **Kõiva** (Tartu)
 Otilie **Kõiva** (Tallinn)
 Marju **Kõivupuu** (Tallinn)
 Inge **Käsi** (Tartu)
 Irina **Külmoja** (Tartu)
 Annika **Küngas** (Kopenhaagen)
 Ago **Künnap** (Tartu)
 Aili **Künstler** (Tallinn)
 Andra **Kütt** (Tallinn)
 Astrid **Küüts** (Laagri)
 Johanna **Laakso** (Helsingi)
 Klaus **Laalo** (Helsingi)
 Heli **Laanekask** (Tartu)
 Kirsi **Laanesoo** (Tartu)
 Helga **Laanpere** (Tallinn)
 Tiina **Laansalu** (Tallinn)
 Triinu **Laar** (Tartu)
 Helje **Laas** (Tartu)
 Ilmari **Lahti** (Tallinn)
 Vahur **Laiapää** (Tallinn)
 Kaisa **Lamsoo** (Tallinn)
 Margit **Langemets** (Tallinn)
 Olaf **Langsepp** (Tartu)
 Kari **Laukkanen** (Helsingi)
 Helle **Leemets** (Tallinn)
 Tiina **Leemets** (Tallinn)
 Maeve **Leivo** (Põlvamaa)
 Kersti **Lepajõe** (Tartu)

Jane **Lepasaar** (Tallinn)
 Merle **Leppik** (Võrumaa)
 Nansi **Leppik** (Tallinn)
 Peep **Leppik** (Helme)
 Sander **Liivak** (Rakvere)
 Irja **Lindström** (Vantaa)
 Liina **Lindström** (Tartu)
 Maria-Maren **Linkgreim** (Tallinn)
 Siret **Linnas** (Tallinn)
 Järvi **Lipasti** (Helsingi)
 Anna-Olga **Luga** (Narva)
 Tauno **Lähteenkorva** (Oulu)
 Aita **Maasik** (Tartu)
 Sirje **Maasikamäe** (Tallinn)
 Tiit **Maksim** (Tallinn)
 Alo **Malt** (Luksemburg)
 Tiina **Malt** (Luksemburg)
 Piret **Malv** (Tallinn)
 Aive **Mandel** (Tartu)
 Margit **Maran** (Tallinn)
 Tiia **Margus** (Tartu)
 Killu **Mei** (Tallinn)
 Mart **Meri** (Tallinn)
 Arne **Merilai** (Tartu)
 Alo **Merilo** (Tallinn)
 Helle **Mets** (Harjumaa)
 Mari **Mets** (Põlva)
 Helena **Metslang** (Tallinn)
 Helle **Metslang** (Tallinn)
 Iris **Metsmägi** (Tallinn)
 Andres **Mihkels** (Tallinn)
 Krista **Mihkels** (Tartumaa)
 Meelis **Mihkla** (Tallinn)
 Merilin **Miljan** (Tallinn)
 Ruth **Mirov** (Tallinn)
 Kadri **Muischnek** (Tartu)
 Argo **Mund** (Rakvere)
 Sirje **Mäearu** (Tallinn)
 Helika **Mäekivi** (Tartu)
 Marju **Märtson** (Tallinn)
 Merit **Müller** (Tartu)

Peep **Nemvalts** (Tallinn)
 Silvi **Nemvalts** (Tallinn)
 Tiia **Neuvonen** (Tartu)
 Sirje **Nilbe** (Tartu)
 Leena **Nissilä** (Oulu)
 Miina **Norvik** (Tallinn)
 Piret **Norvik** (Tallinn)
 Anu **Nurk** (Tartu)
 Eduard **Odinets** (Tallinn)
 Anni **Oja** (Tartu)
 Vilja **Oja** (Tallinn)
 Tiit **Ojanurme** (Tartu)
 Peeter **Olesk** (Tartu)
 Sirje **Olesk** (Tartu)
 Katrin **Olhovikov** (Tartu)
 Martin **Ollisaar** (Tallinn)
 Mare **Onga** (Tartu)
 Sirje **Ootsing** (Tallinn)
 Heili **Orav** (Tartu)
 Mart **Orav** (Tartu)
 Heido **Ots** (Tallinn)
 Sigrid **Ots** (Tartu)
 Leelo **Padari** (Tartu)
 Tiina **Paet** (Tallinn)
 Madis **Paide** (Tartu)
 Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
 Hille **Pajupuu** (Tallinn)
 Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
 Karl **Pajusalu** (Tartu)
 Renate **Pajusalu** (Tartu)
 Linda **Palts** (Viljandi)
 Annika **Pant** (Tartu)
 Toomas **Paul** (Tallinn)
 Pille **Penjam** (Tartu)
 Mall **Pesti** (Tallinn)
 Mare **Piho** (Tartu)
 Liisi **Piits** (Tallinn)
 Katrin **Piller** (Tartu)
 Urve **Pirso** (Tallinn)
 Helen **Plado** (Tartumaa)
 Raili **Pool** (Tartu)

Vaike **Potseps** (Tartu)
 Kristiina **Praakli** (Tartu)
 Külli **Prillop** (Tartu)
 Esta **Prangel** (Tallinn)
 Külvi **Pruuli** (Tartu)
 Helin **Puksand** (Tallinn)
 Leili **Punga** (Tartu)
 Matti **Punttila** (Vantaa)
 Fred **Puss** (Tartu)
 Halliki **Põlde** (Tallinn)
 Aivar **Põldvee** (Järvamaa)
 Peeter **Päll** (Tallinn)
 Liina **Pärismaa** (Tartu)
 Mirel **Püss** (Tallinn)
 Maire **Raadik** (Tallinn)
 Raimo **Raag** (Uppsala)
 Virve **Raag** (Uppsala)
 Marta **Raisma** (Tartu)
 Sirje **Rammo** (Tartu)
 Øyvind **Rangøy** (Tartu)
 Mart **Rannut** (Narva)
 Sirje **Ratso** (Tallinn)
 Pärle **Raud** (Tallinn)
 Stella **Raudsepp** (Pärnu)
 Tuuli **Rehema** (Tallinn)
 Nele **Reimann-Truija** (Võru)
 Riina **Reinsalu** (Tartu)
 Hannu **Remes** (Kajaani)
 Kristel **Ress** (Tartu)
 Anne **Romet** (Tallinn)
 Ethel **Roosna** (Tallinn)
 Helen **Roots** (Tallinn)
 Eevi **Ross** (Tallinn)
 Jaan **Ross** (Tallinn)
 Kristiina **Ross** (Tallinn)
 Margit **Ross** (Tallinn)
 Andra **Rumm** (Tartu)
 Ingrid **Rummo** (Tartu)
 Maia **Rõigas** (Tartu)
 Andriela **Rääbis** (Tartu)
 Ingrid **Rüütel** (Tartu, Tallinn)

Tiina **Rüütmaa** (Tallinn)
 Edgar **Saar** (Tartu)
 Eva **Saar** (Tartu)
 Evar **Saar** (Võru)
 Heete **Sahkai** (Tallinn)
 Tiiu **Salasoo** (Roseville)
 Age **Salo** (Tartu)
 Monika **Salo** (Tartu)
 Urve **Salus** (Tallinn)
 Anu **Saluäär** (Tallinn)
 Kristi **Salve** (Tartu)
 Tiina **Sammelselg** (Tartu)
 Joel **Sang** (Tallinn)
 Mari **Sarv** (Tartu)
 Õie **Sarv** (Võrumaa)
 Rein **Saukas** (Tartu)
 Meeli **Sedrik** (Tartu)
 Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
 Elena **Selge** (Tartu)
 Arvi **Sepp** (Raplamaa)
 Ene **Sepp** (Tallinn)
 Ann **Siiman** (Tartu)
 Maarja **Siiner** (Tartu)
 Sillen **Sillar** (Rapla)
 Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
 Siiri **Soidro** (Tallinn)
 Karin **Soodla** (Tartu)
 Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
 Claudia Maria **Steinhardt** (Hamburg)
 Helena **Sulkala** (Kempele)
 Urmas **Sutrop** (Tallinn)
 Tiina **Södermann** (Helsinki)
 Ele **Süvalep** (Tartu)
 Anastassia **Zabrodskaia**
 (Tallinn, Tartu)
 Kaja **Tael** (Tallinn)
 Ilze **Tälberga** (Tartu)
 Anne **Tamm** (Budapest)
 Kadri **Tamm** (Elva)
 Vally **Tamm** (Tartu)
 Eha **Tammo** (Võru)

Kairi **Tamuri** (Tallinn)
 Joonas **Taniloo** (Tartu)
 Mari **Tarand** (Tallinn)
 Piia **Taremaa** (Tartu)
 Lehte **Tavel** (Haabneeme)
 Tõnu **Tender** (Tallinn, Tartu)
 Elery **Teor** (Pärnu)
 Maarika **Teral** (Tartu)
 Pire **Teras** (Tartu)
 Mai **Tiits** (Tallinn)
 Silva **Tomingas** (Saku)
 Ülle **Tomson** (Valga)
 Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
 Maren **Toom** (Tallinn)
 Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
 Peeter **Torop** (Tartu)
 Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu, Narva)
 Jekaterina **Trainis** (Tallinn)
 Tuuli **Tuisk** (Tartu)
 Tarmo **Tuule** (Kose)
 Maria **Tuulik** (Tallinn)
 Igor **Tõnurist** (Tallinn)
 Helen **Türk** (Tartu)
 Udo **Uibo** (Tallinn)
 Kristel **Uiboaed** (Tartu)
 Jaan **Undusk** (Tallinn)
 Rein **Undusk** (Tallinn)
 Anne **Uusen** (Keila)
 Mari **Uusküla** (Tallinn)
 Marja **Vaba** (Saku)
 Piret **Vahtra** (Tallinn)
 Elle **Vaimann** (Tartu)
 Ene **Vainik** (Tallinn)
 Natalia **Vaiss** (Tallinn)
 Tiia **Valdre** (Tallinn)
 Jüri **Valge** (Tartu)
 Mare **Valge** (Tartu)
 Anu **Vane** (Tallinn)
 Silvi **Vare** (Tallinn)
 Reet **Varik** (Tallinn)
 Andra **Veidemann** (Tallinn)

Rein **Veidemann** (Tallinn)
Ann **Veismann** (Tartu)
Eva **Velsker** (Tartu)
Kullo **Vende** (Tallinn)
Anna **Verschik** (Tallinn)
Leidi **Veskis** (Tallinn)
Aime **Vettik** (Tabasalu)
Kadri **Vider** (Tartu)
Helgi **Vihma** (Tallinn)
Mati **Vihman** (Tallinn)
Virve-Anneli **Vihman** (Tartu)
Annika **Viht** (Tallinn, Tartu)
Jüri **Viikberg** (Tallinn)
Anni **Viirmets** (Tallinn)

Maigi **Vija** (Tartu)
Ülle **Viks** (Tallinn)
Marju **Vilbaste** (Tallinn)
Eha **Viluoja** (Tallinn)
Piret **Voll** (Tallinn)
Kai **Võlli** (Tallinn)
Maia-Ülle **Väkram** (Tallinn)
Toomas **Väljataga** (Tallinn)
Reet **Vääri** (Tartu)
Eberhard **Winkler** (Göttingen)
Haldur **Õim** (Tartu)
Sirje **Õim** (Tartu)
Jaan **Õispuu** (Saue)
Eliisa **Ülevain** (Tartu)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu

EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Emakeele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uuustrükk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013
ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018

b) Keeled, murded, murrakud

alb = albaania keel
Amb = Ambla
Ann = Anna
Ans = Anseküla
asks = alamsaksa keel

Aud = Audru
blt = balti algkeel, balti keeled
bsks = baltisaksa keel
bulg = bulgaaria keel
e, ee = eesti keel

eL = Lõuna-Eesti murded
eM = eesti Mulgi murre
Emm = Emmaste
eP = Põhja-Eesti murded
er (mdE) = ersa (~ ersamordva)
 keel
eR = eesti rannikumurre
 (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa
 (~ kirderannikumurde
 idaosa)
erts = eestirootsi murded
eS = saartemurre
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
hlms = hilisläänemeresoome algkeel
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e, ieur = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise

Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri
k = komi keel
K (ePK) = eesti keskmurre
Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamsaksa keel
klms = keskläänemeresoome algkeel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khn = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre
 (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina

Kär = Kärla
küsk = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu
Lih = Lihula
lms = läänemeresoome algkeel,
 läänemeresoome keeled
LNg = Lääne-Nigula
lp = lapi keel
lpl = lõunalapi keel
lpP = põhjalapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)
lt = läti keel
Lut = Lutsi
lv = liivi keel
lvK = kuraliivi keel
lvS = salatsiliivi keel
lü = lüüdi keel
Lüg = Lüganuse
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt er
mdM vt mo
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva
 keel)
mpr = muinaspreisi keel
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo

Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
pl = poola keel
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = Permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provanssaal
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Põi = Põide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge
Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setumaa
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel

sl = slaavi algkeel, slaavi keeled
sm = soome keel
srts = soomerootsi murded
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
uüsks = uusülemsaksa keel
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vblg = vanabulgaaria keel
vdj = vadja keel
vdjKu = vadja keele Kukkusi murre
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa

Vig = Vigala
Vil = Viljandi
vingl = vanainglise (anglosaksi) keel
visl = vanaislandikeel
VJg = Viru-Jaagupi
vld = vanaleedu keel
vlg = Volga keeled
vlgvn = valgevene keel
vlms = varaläänemeresoomes algkeel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja
vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
vpsK = keskvepsa murre
vpsL = lõunavepsa murre
vpsP = põhjavepsa murre
vrts = vanarootsi keel
vsl = vanaslaavi (kirikuslaavi) keel
vvn = vanavene keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsks = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi
üsks = ülemsaksa keel

